

TURAN
UNIVERSITY

Қазақстан Республикасының
білім және ғылым министрлігі

**«ТУРАН»
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
Ғылыми журнал**

ВЕСТНИК УНИВЕРСИТЕТА

**«ТУРАН»
Научный журнал**

**№ 2 (98)
2023
Алматы**

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі

Ақпарат және мұрағат комитетінің
2008 ж. 22 шілдедегі № 9394-Ж қуәлігі

Меншіктенуші: «Тұран»
Университеті» мекемесі

1999 ж. қаңтарынан бастап
тоқсанына бір рет шығады

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

1. Алшанов Р.А. - «Тұран» университетінің ректоры, э.ғ.д., профессор, Халықаралық инженерлік академиясының академигі, ҚР Ұлттық инженерлік академиясының вице-президенті, Қазақстанның экономикалық ғылымдар академиясының президенті (**кеңес төрағасы**)
2. Тазабеков К.А. - Қазақстан маркетинг қауымдастығының президенті, «Тұран» университетінің профессоры (**кеңес төрағасының орынбасары**)
3. Алиев У.Ж. - «Тұран» корпорациясының вице-президенті, э.ғ.д., профессор
4. Тусупова Л.А. - Академиялық қызмет жөніндегі проректор, э.ғ.д., «Тұран» университетінің профессоры
5. Арупов А.А. - Әлемдік экономика және халықаралық қатынастар институтының директоры, э.ғ.д., профессор, ХАА академигі
6. Аханов С.А. - Қазақстан қаржыгерлер қауымдастығы кеңесінің құрметті төрағасы, э.ғ.д., «Тұран» университетінің профессоры
7. Дан Джим - Пенсильвания мемлекеттік университеті (АҚШ), PhD, профессор
8. Ержанов М.С. - э.ғ.д., «Тұран» университетінің профессоры
9. Қалимолдаев М.Н. - РМК «Ақпараттық және есептеуіш технологиялар институты» бас директорының кеңесшісі, ҚР БҒМ Ғылым комитеті, ф.-м.ғ.д., профессор
10. Петров П.С. - PhD, Великотырнов университеті (Болгария)
11. Попков В.К. - ф.-м.ғ.д., Новосібір мемлекеттік техникалық университетінің желілік ақпараттық технологиялар кафедрасының профессоры (РФ)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

1. Таменова С.С. - **бас редактор**, э.ғ.к., «Тұран» университетінің профессоры (Scopus h-index – 2)
2. Разакова Д.И. - **бас редактордың орынбасары**, «Тұран» университетінің стратегиялық даму, ғылым және инновациялар жөніндегі проректоры, PhD, э.ғ.к., (Scopus h-index – 3)
3. Таяуова Г.Ж. - PhD, «Тұран» университетінің сыртқы байланыс және докторантура жөніндегі проректоры (Scopus h-index – 3)
4. Селезнева И.В. - э.ғ.д., профессор, «Тұран» университетінің «Қаржы» кафедрасының меңгерушісі (Scopus h-index – 4)
5. Каленова С.А. - э.ғ.д., «Тұран» университетінің профессоры (Scopus h-index – 3)
6. Ниеталина Г.Қ. - э.ғ.к., қауымдастырылған профессор, «Тұран» университетінің Докторантура бөлімінің директоры (Scopus h-index – 2)
7. Есімжанова С.Р. - э.ғ.д., К. Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университетінің «Менеджмент және бизнес» кафедрасының профессоры (Scopus h-index – 3)
8. Тлеубердинова А.Т. - э.ғ.д., ҚР ҒЖБМ ҒК Экономика институтының профессоры (Scopus h-index – 2)
9. Панзабекова А.Ж. - э.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Экономикалық теория және пәнаралық зерттеулер орталығының жетекшісі, ҚР ҒЖБМ ҒК Экономика институты (Scopus h-index – 3)
10. Рахимбердинова М.У. - PhD, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің қауымдастырылған профессоры (Scopus h-index – 4)
11. Роланд Гизе - э.ғ.д., Цитгау-Герлиц қолданбалы ғылымдар университетінің профессоры (Германия) (Scopus h-index – 2)
12. Онюшева И.В. - PhD, Stamford International University профессор-зерттеушісі (Бангкок, Таиланд; Янгон, Мьянма), (Scopus h-index – 6)
13. Поспелова Т.В. - э.ғ.к., Экономика жоғары мектебінің әлемдік саясат және экономика департаментінің доценті, Triple Helix (Ресейдегі үштік спираль қауымдастығы) атқарушы директоры, Mail.Ru Group бизнес-жаттықтырушысы (Ресей) (Scopus h-index – 4)
14. Гринева О.О. - э.ғ.к., Г.В. Плеханов атындағы Ресей экономикалық университетінің «Маркетинг» кафедрасының доценті, халықаралық ғылыми-білім беру кеңістігінде университетті ілгерілету бөлімінің басшысы (Ресей) (Scopus h-index – 2)
15. Жаппар К.З. - **редактор**, ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, «Тұран» университетінің редакциялық-баспа бөлімінің жетекшісі

«Тұран» университетінің жеке материалдарды қайта басуға, журналды басып шығаруға және коммерциялық пайдалануға айрықша құқығы бар

Свидетельство № 9394-Ж от 22 июля 2008 г.
Министерство культуры и информации Республики Казахстан
Комитет информации и архивов

Собственник: учреждение
«Университет «Туран»

Выходит с января 1999 г.
один раз в квартал

НАУЧНО-РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

1. Алшанов Р.А. - ректор университета «Туран», д.э.н., профессор, академик Международной инженерной академии, вице-президент Национальной инженерной академии РК, президент Академии экономических наук Казахстана (**председатель совета**)
2. Тазабеков К.А. - президент Казахстанской ассоциации маркетинга, профессор университета «Туран» (**зам. председателя совета**)
3. Алиев У.Ж. - вице-президент корпорации «Туран», д.э.н., профессор
4. Тусупова Л.А. - проректор по академической деятельности, д.э.н., профессор университета «Туран»
5. Арупов А.А. - директор Института мировой экономики и международных отношений, д.э.н., профессор, академик МАИ
6. Аханов С.А. - почетный председатель Совета Ассоциации финансистов Казахстана, д.э.н., профессор университета «Туран»
7. Дан Джим - Государственный Пенсильванский университет (США), PhD, профессор
8. Ержанов М.С. - д.э.н., профессор университета «Туран»
9. Калимолдаев М.Н. - советник генерального директора РГП «Институт информационных и вычислительных технологий» Комитета науки МОН РК, д.ф.-м.н., профессор
10. Петров П.С. - PhD, Великотырновский университет (Болгария)
11. Попков В.К. - д.ф.-м.н., профессор кафедры сетевых информационных технологий Новосибирского государственного технического университета (РФ)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

1. Таменова С.С. - **главный редактор**, к.э.н., профессор университета «Туран» (Scopus h-index – 2)
2. Разакова Д.И. - **зам. главного редактора**, проректор по стратегическому развитию, науке и инновациям университета «Туран», PhD, к.э.н. (Scopus h-index – 3)
3. Таяуова Г.Ж. - PhD, проректор по внешним связям и докторантуре университета «Туран» (Scopus h-index – 3)
4. Селезнёва И.В. - д.э.н., профессор, зав. кафедрой «Финансы» университета «Туран» (Scopus h-index – 4)
5. Каленова С.А. - д.э.н., профессор университета «Туран» (Scopus h-index – 3)
6. Ниеталина Г.К. - к.э.н., ассоциированный профессор, директор Отдела докторантуры университета «Туран» (Scopus h-index – 2)
7. Есимжанова С.Р. - д.э.н., профессор кафедры «Менеджмент и бизнес» Университета международного бизнеса имени К. Сагадиева (Scopus h-index – 3)
8. Тлеубердинова А.Т. - д.э.н., профессор Института экономики КН МНВО РК (Scopus h-index – 2)
9. Панзабекова А.Ж. - к.э.н., ассоциированный профессор, руководитель Центра экономической теории и междисциплинарных исследований Института экономики КН МНВО РК (Scopus h-index – 3)
10. Рахимбердинова М.У. - PhD, ассоциированный профессор Восточно-Казахстанского технического университета имени Д. Серикбаева (Scopus h-index – 4)
11. Гизе Роланд - д.э.н., профессор Университета прикладных наук Циттау-Герлиц (Германия) (Scopus h-index – 2)
12. Онюшева И.В. - PhD, профессор-исследователь Stamford International University (Бангкок, Таиланд; Янгон, Мьянма) (Scopus h-index – 6)
13. Поспелова Т.В. - к.э.н., доцент департамента мировой политики и экономики Высшей школы экономики, исполнительный директор Triple Helix (Ассоциация Тройной спирали в России), бизнес-тренер Mail.Ru Group (Россия) (Scopus h-index – 4)
14. Гринева О.О. - к.э.н., доцент кафедры «Маркетинг», начальник отдела продвижения университета в международном научно-образовательном пространстве ФГБОУ ВО «Российский экономический университет им. Г.В. Плеханова» (Россия) (Scopus h-index – 2)
15. Жаппар К.З. - **редактор**, к.ф.н., ассоциированный профессор, руководитель редакционно-издательского отдела университета «Туран»

Университету «Туран» принадлежат исключительные права на перепечатку отдельных материалов, издание и коммерческое использование журнала

© Университет «Туран», 2023

SCIENTIFIC AND EDITORIAL BOARD

1. **Alshanov R.A.** - Rector of Turan University, doctor of economics, professor, academician of the International Academy of the Engineering, vice-president of the National Engineering Academy of the Republic of Kazakhstan, president of the Academy of Economic Sciences of Kazakhstan (**chairman of the council**)
2. **Tazabekov K.A.** - President of the Kazakhstan Association of Marketing, professor of Turan University (**deputy chairman of the council**)
3. **Aliev U.Zh.** - Vice-president of Turan Corporation, doctor of economic sciences, professor
4. **Tussupova L.A.** - Vice-rector for academic affairs, doctor of economic sciences, professor of Turan University
5. **Arupov A.A.** - Director of the Institute of World Economy and International Relations, doctor of economic sciences, professor, Academician of the MAI
6. **Akhanov S.A.** - Honorary chairman of the Council of the Association of Financiers of Kazakhstan, doctor of economic sciences, professor of Turan University
7. **Dan Jim** - State University of Pennsylvania (USA), PhD, professor
8. **Yerzhanov M. S.** - Doctor of economic sciences, professor of Turan University
9. **Kalimoldaev M.N.** - Adviser to the Director General of the RSE Institute of Information and Computing Technologies of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, doctor of physical and mathematical sciences, professor
10. **Petrov P.S.** - PhD, Velikotyrnovsky University (Bulgaria)
11. **Popkov V.K.** - doctor of physical and mathematical sciences, Professor of the department of Network Information Technologies of the Novosibirsk State Technical University (Russia)

EDITORIAL BOARD

1. **Tamenova S.S.** - **editor-in-chief**, candidate of economic sciences, professor of Turan University (Scopus h-index – 2)
2. **Razakova D.I.** - **deputy of the editor-in-chief**, vice-rector for Strategic Development, Science and Innovation of Turan University, PhD, candidate of economic sciences (Scopus h-index – 3)
3. **Tayauova G.Zh.** - PhD, vice-rector for external affairs and doctoral studies of Turan University (Scopus h-index – 3)
4. **Selezneva I.V.** - doctor of economic sciences, professor, head of the department of finance of Turan University (Scopus h-index – 4)
5. **Kalenova S.A.** - doctor of economic sciences, professor of Turan University (Scopus h-index – 3)
6. **Niyetalina G.K.** - candidate of economic sciences, associate professor, Director of the Department of Doctoral Studies, Turan University (Scopus h-index – 2)
7. **Yessimzhanova S.R.** - doctor of economic sciences, professor of the department of Management and Business of the K. Sagadiyev University of International Business (Scopus h-index – 3)
8. **Tleuberdinova A.T.** - doctor of economic sciences, professor of the Institute of Economics of the National Academy of Sciences of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan (Scopus h-index – 2)
9. **Panzabekova A.Zh.** - candidate of economic sciences, Associate Professor, Head of the Center for Economic Theory and Interdisciplinary Research, Institute of Economics of the National Academy of Sciences of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan (Scopus h-index – 3)
10. **Rakhimberdinova M.U.** - PhD, associate professor of D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University (Scopus h-index – 4)
11. **Giese Roland** - doctor of economic sciences, professor of the University of Applied Sciences Zittau-Gerlitz (Germany) (Scopus h-index – 2)
12. **Onyusheva I.V.** - PhD, research professor, Stamford International University (Bangkok, Thailand; Yangon, Myanmar) (Scopus h-index – 6)
13. **Pospelova T.V.** - candidate of economic sciences, associate professor of the department of World Politics and Economics of the Higher School of Economics, executive director of Triple Helix (Triple Helix Association in Russia) business coach of Mail.Ru Group (Russia), (Scopus h-index – 4)
14. **Grineva O.O.** - candidate of economic sciences, associate professor of the department of Marketing, head of the department of University Promotion in the International Scientific and educational Space of Plekhanov Russian University of Economics (Russia) (Scopus h-index – 2)
15. **Zhappar K.Z.** - **editor**, candidate of philological sciences, associate professor, head of the editorial and publishing department of Turan University

НӨМІРДЕ

1 ЭКОНОМИКА: ТАРИХ, ТЕОРИЯ, ПРАКТИКА

Омарова А.И., Ибраева Л.М., Аманиязова Г.Д., Тасқинбайқызы Ж. Компанияның қаржылық әлеуетін бағалау.....	11
Нурғалиева Р.Н., Верига Ю.А., Коба Е.В. Есепте «Сатуға дайындалған ұзақ мерзімді активтер және тоқтатылған қызмет» 5 ҚЕХС (IFRS) қолдану туралы.....	26
Воробьева С.М. Қазақстан Республикасындағы қайта сақтандыру қызметін реттеу	38
Байбулекова Л.А., Зайтенова Н.К., Касымбекова Г.Р., Лухманова Г.К. Қазіргі белгісіздік жағдайында Қазақстан Республикасының қор нарығының рейтингін арттырудың детерминанттары	50
Бермухаметова З.Ж., Жиентаев С.М., Утеулин В.Н. Қазақстан халқының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде Еуропалық одақ елдерінің тәжірибесін пайдалану.....	66
Ахметова З.Б., Конопелько А., Ким И.А. Тұтынушылық адалдық динамикасын ескере отырып, Қазақстан Республикасындағы күнделікті сұранысқа ие тауарлар нарығын талдау.....	79
Парманова Р.С., Илашева С.А., Саурукова А.К., Калманова Н.М. Отандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру.....	92
Жумабекова Г.Ж., Аманова Г.Д., Садуақасова К.Ж., Тасанова Г.Д. Тауарлы-материалдық қорлардың құнсыздануын айқындау әдістері.....	105
Лучанинова А.А., Баймұхамедова А.М., Баймұхамедов М.Ф., Исаева Н.Н. Қазақстан экономикасын цифрландырудың және роботтандырудың болашағы.....	118
Қурманов Н.А., Ускеленова А.Т., Кабдуллина Г.К. Қазақстан аймақтарын дамыту стратегияларының (бағдарламаларының) «ақылды мамандандыру» моделінің критерийлеріне сәйкестігін бағалау	130
Альпеисова Ш.Е., Булхаирова Ж.С., Саймағамбетова Г.А., Бермухамедова Г.Б. Қазақстандағы кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеудің қазіргі жағдайы	143
Кегенбеков Ж.К., Бурматова Е.А., Жуманов А.У. Кәсіпорындағы сатып алу жүйесін оңтайландыру әдістерін талдау	159
Сейтхамзина Г.Ж., Ахатова Э.Х., Бекенова Л.М. Пандемиядан кейінгі кезеңде қалалардың әлеуметтік-экономикалық дамуының басымдық бағыттары	172
Жакупова Б.А., Демеуова Г.К., Жиенбаев У.Б., Керімбек Ф.Е. Қазақстандағы еңбек нарығын реттеудің тиімді экономикалық тетіктері	186
Смагулова Г.С., Сансызбаева Х.Н., Аширбекова Л.Ж., Бельгибаева Ж.Ж. Пандемиядан кейінгі кезеңде халықтың әлеуметтік осал топтарын мемлекеттік қолдау мәселелері.....	201

2 ТУРИЗМ: ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ

Кайназарова Д.А., Баймағамбетова Л.К. Қазақстан туризмінің дамуы мен ковидтік кезеңнен кейінгі жағдай	216
---	-----

3 ЖАС ЗЕРТТЕУШІНІҢ МІНБЕСІ

Оразалиева Ш.Ө., Тажиева С.К. Ақпараттық технологиялардың мемлекеттік басқару тиімділігіне әсерін бағалау	234
Жұмағұл Т.Т., Бимендиева Л.А., Шуренов Н.Б., Товма Н.А. Моноқалалардағы демографиялық тенденцияларды талдау мен мемлекеттік қолдау шаралары.....	248
Рахметулина А.А., Абылайханова Т.А. Көлік инфрақұрылымын дамытудың негізгі трендтері: қазақстандық және шетелдік тәжірибе	259
Сағандықова Л.С., Таяуова Г.Ж. Адам ресурстарын тұрақты басқару тұжырымдамасы	272
Нурпеисова А.А., Фазылжан Д. Адами капиталды дамытуды тиімді басқарудың әлемдік тәжірибесі.....	285
Алишарипов А.Т., Қусаинова Л.И., Хамитова Д.М., Дюсембекова Ж.М. Аумақтық даму шешімін қабылдау кезінде өмір сапасының статистикалық деректерін пайдалану	297
Боқаев Б.Н., Балманова Ә.А., Садықова Қ.Қ. Мемлекеттік қызметшілердің коммуникативті құзыреттері: шетелдік тәжірибе	310

4 БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ОҚЫТУ: ӘДІСТЕМЕ, ТЕОРИЯ, ТЕХНОЛОГИЯ

Нуртаева Д.К., Нурмуханова Г.Ж. Жоғары білім мен бизнестің өзара әрекеттесуінің халықаралық модельдерін зерттеу және талдау	322
Ермекбаева Д.Д., Сауранбай С.Б., Байдыбекова С.К. Білім елдердің экономикасының дамуына инвестиция ретінде	335

В НОМЕРЕ

1 ЭКОНОМИКА: ИСТОРИЯ, ТЕОРИЯ, ПРАКТИКА

Омарова А.И., Ибраева Л.М., Аманиязова Г.Д., Тасқинбайқызы Ж. Оценка финансового потенциала компании.....	11
Нурғалиева Р.Н., Верига Ю.А., Коба Е.В. О применении в учете МСФО (IFRS) 5 «Долгосрочные активы, предназначенные для продажи, и прекращенная деятельность»	26
Воробьева С.М. Регулирование перестраховочной деятельности в Республике Казахстан	38
Байбулекова Л.А., Зайтенова Н.К., Касымбекова Г.Р., Лухманова Г.К. Детерминанты повышения рейтинга фондового рынка Республики Казахстан в современных условиях неопределенности	50
Бермухамедова З.Ж., Жиенбаев С.М., Утеулин В.Н. Использование опыта стран Европейского союза в обеспечении продовольственной безопасности населения Казахстана	66
Ахметова З.Б., Конопелько А., Ким И.А. Анализ рынка товаров повседневного спроса в Республике Казахстан с учетом динамики потребительской лояльности	79
Парманова Р.С., Илашева С.А., Саурукова А.К., Калманова Н.М. Повышение конкурентоспособности отечественной продукции.....	92
Жумабекова Г.Ж., Аманова Г.Д., Садуакасова К.Ж., Тасанова Г.Д. Методы определения обесценения товарно-материальных запасов	105
Лучанинова А.А., Баймұхамедова А.М., Баймұхамедов М.Ф., Исаева Н.Н. Перспективы цифровизации и роботизации экономики Казахстана	118
Курманов Н.А., Ускеленова А.Т., Кабдуллина Г.К. Современное состояние государственного регулирования предпринимательской деятельности в Казахстане	130
Альпеисова Ш.Е., Булхаирова Ж.С., Саймагамбетова Г.А., Бермухамедова Г.Б. Современное состояние государственного регулирования предпринимательской деятельности в Казахстане	143
Кегенбеков Ж.К., Бурматова Е.А., Жуманов А.У. Анализ методов по оптимизации системы закупок на предприятии.....	159
Сейтхамзина Г.Ж., Ахатова Э.Х., Бекенова Л.М. Приоритетные направления социально-экономического развития городов в постпандемийный период	172
Жакупова Б.А., Демеуова Г.К., Жиенбаев У.Б., Керімбек Ғ.Е. Эффективные экономические механизмы регулирования рынка труда в Казахстане	186
Смагулова Г.С., Сансызбаева Х.Н., Аширбекова Л.Ж., Бельгибаева Ж.Ж. Проблемы государственной поддержки социально уязвимых групп населения в постпандемийный период	201

2 ТУРИЗМ: МИРОВОЙ ОПЫТ

Кайназарова Д.А., Баймагамбетова Л.К. Постковидное состояние и развитие туризма Казахстана	216
--	-----

3 ТРИБУНА МОЛОДОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЯ

Оразалиева Ш.Ө., Тажиева С.К.

Оценка влияния информационных технологий на эффективность государственного управления 234

Жұмағұл Т.Т., Бимендиева Л.А., Шуренов Н.Б., Товма Н.А.

Анализ демографических тенденций в моногородах и меры государственной поддержки 248

Рахметулина А.А., Абылайханова Т.А.

Основные тренды развития транспортной инфраструктуры: казахстанский и зарубежный опыт 259

Сагандыкова Л.С., Таяуова Г.Ж.

Концепция устойчивого управления человеческими ресурсами 272

Нурпеисова А.А., Фазылжан Д.

Мировой опыт эффективного управления развитием человеческого капитала 285

Алишарипов А.Т., Кусаинова Л.И., Хамитова Д.М., Дюсембекова Ж.М.

Использование статистических данных качества жизни при принятии решения территориального развития 297

Бокаев Б.Н., Балманова Ә.А., Садыкова Қ.Қ.

Коммуникативные компетенции государственных служащих: зарубежный опыт 310

4 ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ: МЕТОДОЛОГИЯ, ТЕОРИЯ, ТЕХНОЛОГИЯ

Нуртаева Д.К., Нурмуханова Г.Ж.

Исследование и анализ международных моделей взаимодействия высшего образования и бизнеса 322

Ермекбаева Д.Д., Сауранбай С.Б., Байдыбекова С.К.

Образование как инвестиции в развитие экономики стран 335

IN THE ISSUE

1 ECONOMY: HISTORY, THEORY, PRACTICE

<i>Omarova A.I., Ibrayeva L.M., Amaniyazova G.D., Taskinbaykyzy Zh.</i>	
Assessment of the financial potential of the company	11
<i>Nurgalieva R.N., Veriga Y.A., Koba E.V.</i>	
On the application of 5 IFRS “For long-term assets held for sale and discontinued operations”	26
<i>Vorobyeva S.M.</i>	
Regulation of reinsurance activities in the Republic of Kazakhstan	38
<i>Baibulekova L.A., Zaitenova N.K., Kassymbekova G.R., Lukhmanova G.K.</i>	
Determinants of increasing the rating of the Republic of Kazakhstan stock market in the current conditions of uncertainty.....	50
<i>Bermukhametova Z.Zh., Zhiyentayev S.M., Uteulin V.N.</i>	
Usage of the European Union experience in ensuring food security of Kazakhstan’s population.....	66
<i>Akhetmetova Z.B., Konopelko A., Kim I.A.</i>	
Dynamic analysis of consumer loyalty fast-moving consumer goods market in the Republic of Kazakhstan	79
<i>Parmanova R.S., Ilasheva S.A., Saurukova A.K., Kalmanova N.M.</i>	
Increasing the competitiveness of domestic products.....	92
<i>Zhumabekova G.Zh., Amanova G.D., Saduakassova K.Zh., Tasanova G.D.</i>	
Methods for determining the impairment of inventories	105
<i>Luchaninova A.A., Baimukhamedova A.M., Baimukhamedov M.F., Isaeva N.N.</i>	
Prospects for digitalization and robotization of the economy of Kazakhstan	118
<i>Kurmanov N.A., Uskelenova A.T., Kabdullina G.K.</i>	
Assessment of strategies (programs) for the development of Kazakhstan’s regions for compliance with the criteria of the “smart specialization” model	130
<i>Alpeissova Sh.E., Bulkhairova Zh.S., Saimagambetova G.A., Bermukhamedova G.B.</i>	
Current condition of state regulation of entrepreneurial activity in Kazakhstan	143
<i>Kegenbekov Z.H., Burmatova Ye.A., Zhumanov A.U.</i>	
Analysis of methods to optimize a company’s procurement system	159
<i>Seitkhamzina G.Zh., Akhatova E.Kh., Bekenova L.M.</i>	
Priority directions of socio-economic development of cities in the post-pandemic period	172
<i>Zhakupova B.A., Demeuova G.K., Zhienbayev U.B., Kerimbek G.Ye.</i>	
Effective economic mechanisms of labor market regulation in Kazakhstan	186
<i>Smagulova G.S., Sansyzbaeva Kh.N., Ashirbekova L.Zh., Belgibayeva Zh.Zh.</i>	
Problems of country support for socially vulnerable groups of the population in the post-pandemic period	201

2 TOURISM: WORLD EXPERIENCE

<i>Kainazarova D.A., Baimagambetova L.K.</i>	
Post-covid state and development of tourism in Kazakhstan	216

3 PLATFORM OF YOUNG RESEARCHER

Orazgalieva Sh.O., Tazhieva S.K.

Impact assessment of information technologies on the public administration efficiency..... 234

Zhumagul T.T., Bimendiyeva L.A., Shurenov N.B., Tovma N.A.

Analysis of demographic trends in onotowns and state support measures 248

Rakhmetulina A.A., Abylaykhanova T.A.

Main trends in the development of transport infrastructure:

Kazakhstan and international experience 259

Sagandykova L.S., Tayauova G.Zh.

Concept of sustainable human resources management..... 272

Nurpeissova A.A., Fazylzhan D.

World experience of effective management of human capital development 285

Alisharipov A.T., Kussainova L.I., Khamitova D.M., Dyussebekova Zh.M.

Use of statistical data on the quality of life in making decisions about territorial development..... 297

Bokayev B.N., Balmanova A.A., Sadykova K.K.

Communicative competencies of civil servants: foreign experience..... 310

4 EDUCATION AND TRAINING: METHODOLOGY, THEORY, TECHNOLOGY

Nurtayeva D.K., Nurmukhanova G.ZH.

Research and analysis of international models for higher education and business cooperation 322

Yermekbayeva D.D., Sauranbay S.B., Baidybekova S.K.

Education as an investment in the development of countries' economies 335

ЭКОНОМИКА: ИСТОРИЯ, ТЕОРИЯ, ПРАКТИКА
ЭКОНОМИКА: ТАРИХ, ТЕОРИЯ, ПРАКТИКА
ECONOMY: HISTORY, THEORY, PRACTICE

FTAXP 06.52.17
ЭОЖ 342.951:351.82
JEL G39

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-11-25>

А.И. ОМАРОВА,*¹

Э.Ф.К., доцент.

*e-mail: zeynegul.yesimkhanova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2045-3683

Л.М. ИБРАЕВА,²

Э.Ф.М., оқытушы.

e-mail: amina.uaysova.74@mail.ru

ORCID ID: 0009-0000-7143-3637

Г.Д. АМАНИЯЗОВА,¹

Э.Ф.К., қауымдастырылған профессор.

e-mail: amaniyazova_2021@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-8605-0372

Ж. ТАСҚИНБАЙҚЫЗЫ,¹

Э.Ф.М., аға оқытушы.

e-mail: kishibekova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-4078-3279

¹Yessenov University,

Ақтау қ., Қазақстан

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

КОМПАНИЯНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН БАҒАЛАУ

Аңдатпа

Компанияның қаржылық әлеуетінің маңыздылығы оны жасырын ішкі резерв ретінде қарастыру керектігімен сипатталады. Қаржы ресурстары – бұл кәсіпорынның қаржы жүйесі құратын және өзін-өзі дамыту инерциясын, өзін-өзі сақтауды және кәсіпорынның қаржы жүйесінің тұрақтылығын дамытуды қамтамасыз ететін резерв. Зерттеу экономикалық қызметтің қаржылық көрсеткіштері және олардың кәсіпорынның тиімділігін бағалаудағы рөлі туралы мамандандырылған әдебиеттер мен ғылыми басылымдарды талдау мен бағалауға негізделген. Компанияның қаржылық тұрақтылығы дегеніміз – компанияның қаржылық ағындары тұрақты және компанияның белгілі бір уақыт аралығында бизнесті қолдауға, сондай-ақ компанияның өнімдері мен қызметтерін өндіруге қол жетімді несиелер мен шығындарды жабуға ақшасы бар дегенді білдіреді. Компанияның тиімді қызметінің және оның төлем қабілеттілігінің көрсеткіштері де маңызды. Бұл үдерісті талдау үшін әртүрлі әдістер қолданылды, мысалы: қаржылық әлеуетті бағалау әдістері, оның ішінде қаржылық көрсеткіштерді және олардың өзгеру динамикасын талдаудың әртүрлі әдістері бар. Қаржылық бағалаудың дәстүрлі және математикалық әдістері, соның ішінде салыстыру, кластерлеу және абсолютті, орташа және салыстырмалы көрсеткіштерді қолдану әдістері, сонымен қатар аналитикалық кестелерді қолдана отырып, компанияның қаржылық көрсеткіштерін жалпылау және кластерлеу әдістері қолданылды. Алынған нәтижелер бәсекеге қабілеттілікті арттыруға және мақсатты салалық позицияларға қол жеткізуге бағытталған тиімді басқару шешімдерін қабылдау үшін көмекші құрал ретінде компанияның қаржылық жағдайын бағалау үшін бизнес пен талдаушыларға ұсынылады.

Тірек сөздер: компания, бағалау әдістері, қаржылық әлеует, бизнес, басқару шешімдері, тиімділік, қаржылық тұрақтылық.

Кіріспе

Кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын және онымен жұмыс істейтін компаниялардың тәуекел деңгейін анықтау үшін оның қаржылық әлеуеті талданады. Бұл сыртқы ортадағы өзгерістерге реакция жылдамдығын, оның қазіргі және болашақта жоғары қаржылық нәтижелерге жету қабілетін анықтау үшін қажет.

Компанияның қаржылық әлеуеті – бұл кәсіпорынның нақты және ықтимал қаржылық мүмкіндіктерін қамтитын күрделі тұжырымдама. Ол компания қызметінің мүмкін болатын ең жоғары қаржылық нәтижесіне қол жеткізу үшін компания ішіндегі қатынастардың құрылуын көрсетеді. Кәсіпорынның қаржылық әлеуеті мен перспективалық мүмкіндіктерін анықтай отырып, алдымен оның кәсіпкерлік қызметін қаржыландыру деңгейі мен мүмкіндіктерін анықтау қажет.

Бүгінгі таңда ел экономикасының тұрақсыз жағдайлары, коронавирустық пандемия көптеген компаниялардың қаржылық жағдайына әсер етті. Ішкі және сыртқы ортаның серпінді өзгеретін факторлары, қаржылық жағдайдың тұрақсыздығы басшылықтан жедел ден қоюды және қаржылық мәселелерді шешу үшін кешенді шаралар қабылдауды талап етеді. Осыған байланысты кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалау мәселесі қаржылық тұрақтылықты және кәсіпорынды дамыту бойынша одан әрі іс-қимылдарды айқындаудың маңызды шарты ретінде өзекті болып отыр.

Бұл зерттеудің мақсаты – кәсіпорынның қаржылық жағдайын бағалау әдістерін зерттеу және осы тақырыптағы ғылыми жарияланымдарды жалпылау.

Зерттеу мақсатына жету үшін келесі міндеттер қойылды:

- ◆ қаржылық көрсеткіштер мен қаржылық коэффициенттерді бағалау әдістерінің мәнін, сондай-ақ олардың компания қызметіндегі рөлін зерттеу;

- ◆ кәсіпорынның қаржылық нәтижелерін тиімді бағалау тәсіліне сыни баға беру.

Компанияның қаржылық әлеуетінің бағалау кәсіпорынның қаржылық жағдайын анықтап қана қоймай, одан әрі қаржылық даму мүмкіндіктерін де анықтауға мүмкіндік береді.

Өнеркәсіптік кәсіпорынның қаржылық әлеуеті – бұл кәсіпорында ең жоғары қаржылық нәтижеге қол жеткізуге байланысты туындайтын қатынастар: өтімділік пен қаржылық тұрақтылық шарттарын орындау үшін жеткілікті меншікті капиталдың болуы; тиімді инвестициялық жобаларды іске асыру үшін қажетті көлемде капиталды тарту мүмкіндігі; салынған капиталдың рентабельділігі; ағымдағы және болашақ қаржылық жағдайдың ашықтығын қамтамасыз ететін қаржыны басқарудың тиімді жүйесінің болуы.

Кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалау мәселелері өзекті болып табылады, өйткені қаржылық әлеует кәсіпорынның жалпы қаржылық жағдайын және қаржылық қызметті басқару тетігін ұйымдастырудың тиімділігін сипаттайды, яғни қаржыны басқару процестерін ашады. Кәсіпорынның болжамдары мен даму стратегиясын құру, қаржылық жоспарлар құру, тиімді және тиімді басқару шешімдерін қабылдау үшін кәсіпорынның барлық қызмет салаларында мақсаттар мен міндеттерді жүзеге асыруды уақтылы және толық қаржыландыру қабілеттері туралы нақты және объективті түсінік қалыптастыру қажет.

Нәтижесінде кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалаудың кешенді әдістемесін әзірлеу қажеттілігі туындайды. Кәсіпорынның қаржылық әлеуеті деп оның қаржылық жағдайын, даму үшін қаржылық мүмкіндіктердің болуын және мақсатқа жету үшін қаржылық ресурстарды тиімді пайдалану қабілетін көрсететін кәсіпорын сипаттамаларының жиынтығы түсініледі.

«Қаржылық әлеует» ұғымы кәсіпорыннан бөлінбейді. Қаржылық әлеует қаржылық ресурстардың көлемін және қойылған мақсаттарға қол жеткізу кезінде оларды пайдалану тиімділігін сипаттайтын көрсеткіштер негізінде бағаланады.

Кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалау әдістемесі екі талапқа негізделген:

- 1) кәсіпорынның қаржылық көрсеткіштерінің мәні;

- 2) кәсіпорынның қаржылық көрсеткіштерінің мәнінің өсу қарқыны. Бірінші талап кәсіпорынның төлем қабілеттілігінің, өтімділігінің және қаржылық тұрақтылығының деңгейін сипаттайды, кәсіпорынды дамыту, инвестициялық жобаларды қаржыландыру, қаржылық тәуекел деңгейі және банкроттық тәуекелі үшін қолма-қол ақша мен меншікті ресурстардың жеткіліктілігі туралы түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді [1].

Материалдар мен әдістер

Қазіргі уақытта кәсіпорынның қаржылық әлеуетінің мәнін анықтау тәсілдерінің бірлігі әзірленбеген. Осы терминнің негізгі түсіндірмелерін қарастырамыз. Кәсіпорынның қаржылық әлеуеті, жалпы мағынада, оның қалыпты жұмыс істеуі үшін қажет қаржылық ресурстармен қамтамасыз етілуін, сондай-ақ оларды орналастырудың орындылығы мен пайдалану тиімділігін білдіреді. Көбінесе қаржылық әлеует өндірістік-шаруашылық қызметте жұмыс істейтін қаржы ресурстарының жиынтығымен және оларды болашақта тарту мүмкіндігімен анықталады.

Сондай-ақ, шаруашылық жүргізуші субъектінің ақша капиталын алу және оны кейіннен басқару қабілетін анықтайды деп саналады. Көбінесе кәсіпорынның қаржылық әлеуеті ұйымның қаржылық мүмкіндіктері тұрғысынан қарастырылады. Бұл жағдайда оның ресурстық компоненті өте маңызды рөл атқарады. Қаржылық әлеует кәсіпорынның қаржылық мүмкіндіктерін ғана емес, сонымен бірге оның қаржылық жағдайын да сипаттайды. Қазіргі уақытта шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржылық жағдайының үш базалық деңгейін бөлу әдетке айналған. Жалпы алғанда, олар 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1 – Кәсіпорынның қаржылық жағдайының деңгейлері

Ескертпе: [1] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.

Кәсіпорынның қаржылық әлеуеті тұрақты жұмыс үшін қажетті қаржылық ресурстармен қамтамасыз етуді қамтиды. Сондай-ақ, кәсіпорынның капиталды алу, басқару қабілеті, бұл оларды тиімді орналастыру мен пайдалануды білдіреді.

Кәсіпорынның қаржылық әлеуетінің жоғары деңгейлігі оның қызметінің табыстылығымен және қаржылық жағдайының тұрақтылығымен сипатталады. Бұл деңгейге соңғы үш жыл ішінде таза пайда мен қаржылық тұрақтылықтың болуы тән. Қаржылық әлеуеттің орташа деңгейінде кәсіпорынның қызметі табысты, бірақ оның тұрақтылығы көбінесе ішкі және сыртқы ортаның өзгеруімен анықталады. Бұл ретте кәсіпорындар пайда табуы да, белгілі бір шығынға ұшырауы да мүмкін. Кәсіпорынның қаржылық әлеуетінің төмен деңгейі оның қаржылық тұрақсыздығымен ерекшеленеді. Компания шығынға ұшырайды, ал оның өтімділігі мен төлем қабілеттілігі мөлшерден едәуір төмен. Мұндай бағалауды жүргізу бірқатар сұрақтарға жауап беруге мүмкіндік береді, олардың ішіндегі ең маңыздылары:

- ◆ өтімділік және қаржылық тұрақтылық шарттарын орындау үшін меншікті капиталдың болуы мен жеткіліктілігін анықтау;
- ◆ инвестициялық жобаларды қаржыландыру үшін қажетті көлемде капитал тартуға шаруашылық жүргізуші субъектінің мүмкіндіктерін айқындау;
- ◆ салынған капиталдың кірістілігін бағалау;
- ◆ кәсіпорынның қаржылық жағдайының ашықтығын қамтамасыз етуге қабілетті қаржыны басқарудың тиімді жүйесінің болуын анықтау (ағымдағы және болашақ) [1].

Кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалау экономикалық талдаудың тиісті әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылады. Бұл оның ресурстық және нәтижелі компоненттерін бағалау қажеттілігін болжайды. Бұл жағдайда сандық және сапалық көрсеткіштер талданады. Бірін-

шісі кәсіпорынға тиесілі қаржылық ресурстардың мөлшері мен көлемін анықтайды, ал екіншісі оның қаржылық жағдайын сипаттайды (өтімділік, төлем қабілеттілігі, қаржылық тұрақтылық, инвестициялық тартымдылық және т.б.). Шаруашылық жүргізуші субъектінің қаржылық әлеуетін бағалау тетігі бірқатар кезеңдерден өту қажеттілігін болжайды. Бастапқы кезеңде кәсіпорынның қаржылық жағдайының деңгейі анықталады. Екінші кезеңде тиісті коэффициенттердің көмегімен шаруашылық жүргізуші субъектінің өтімділігі, төлем қабілеттілігі және қаржылық тұрақтылығы анықталады. Бұл кезең дайындық және есептеу кезеңдері арқылы жүзеге асырылады. Үшінші кезең кәсіпорынның қаржылық әлеуетін оның инвестициялық тартымдылығы критерийі бойынша бағалауды қамтиды, ол үшін ұйымның қаржылық есептілігі мен коммерциялық беделіне кешенді талдау жасалады. Төртінші кезеңде шаруашылық жүргізуші субъектінің қаржыны басқару жүйесінің өзі және оның тиімділігі талданады. Көбінесе бұл процеске сарапшылар тартылады. Бесінші кезеңнің негізгі міндеті – компанияның қаржылық тәуелділігін және оның өзгеруін анықтауға мүмкіндік беретін кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығының түрін анықтау. Жоғарыда сипатталған бес кезеңді дәйекті өткізу негізінде кәсіпорынның қаржылық әлеуеті туралы жалпы қорытынды жасалады. Кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалау компанияның қаржылық жағдайын бағалау үшін маңызды болып табылады, оның деңгейін және іске асырудың перспективалық мүмкіндіктерін, яғни оны жүзеге асыру тұрғысынан экономикалық қызметті қаржыландыру мүмкіндігінің дәрежесін анықтайды.

Қаржылық әлеуетті бағалаудың рейтингтік әдістері белгілі бір кезеңдегі қаржылық көрсеткіштерді ғана ескереді және олардың өзгеру динамикасын ескермейді. Осыған байланысты бірнеше кезеңдегі көрсеткіштерді бағалауды және олардың өзгеру динамикасын ескеретін қаржылық әлеуетті бағалау әдісін әзірлеу қажет.

Ғылыми зерттеулерде кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалаудың әртүрлі әдістері кеңінен талқыланады. Компанияның қаржылық әлеуетін бағалау әдістері қаржылық көрсеткіштерді талдаудың әртүрлі тәсілдерін және олардың өзгеру динамикасын қамтиды. Қаржылық бағалау әдістерін дәстүрлі және математикалық әдістер ретінде жіктеуге болады. Қаржылық бағалаудың дәстүрлі әдістеріне абсолютті, орташа және салыстырмалы көрсеткіштерді салыстыру, топтастыру және пайдалану әдістері жатады. Салыстыру әдісі компанияның есепті кезеңдегі қаржылық көрсеткіштерін алдыңғы кезеңдердегі көрсеткіштермен салыстыруға негізделген. Сондай-ақ, бұл әдіс компанияның қаржылық көрсеткіштерін осы саладағы көрсеткіштердің белгіленген нормаларымен салыстыруды қамтиды.

Жинақтау және топтау әдісі аналитикалық кестелер арқылы компанияның қаржылық көрсеткіштерін талдауды қамтиды. Топтастыру әдісінің мысалдары ретінде көлденең, тік және трендік талдауды, қаржылық көрсеткіштер әдісін, факторлық және салыстырмалы талдауды келтіруге болады [1]. Қаржылық бағалаудың дәстүрлі және математикалық әдістері абсолютті, орташа және салыстырмалы көрсеткіштерді салыстыру, топтастыру және пайдалану әдістерін қамтиды, ал компанияның қаржылық көрсеткіштерін талдауды жинақтау және топтау әдістерін біз осы ғылыми мақалада келтірілген аналитикалық кестелер арқылы көрсеттік.

Сондай-ақ, кәсіпорынның қаржылық әлеуетін талдау және бағалау әдістемесі графикалық, кестелік және коэффициенттік әдістерді қамтиды. Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдауды бағалаудың ақпараттық базасы кәсіпорынның бухгалтерлік (қаржылық) есептілігінің қаржылық деректері болып табылады. Қаржылық талдаудың графикалық әдісі тұтастай алғанда кәсіпорынның да, қаржылық талдаудың жеке объектілерінің де қаржылық жағдайын бағалауға мүмкіндік береді. Ол өткен және қазіргі кездегі кәсіпорынның қаржылық жағдайын кейіннен бағалау, сондай-ақ болашақтағы қаржылық жағдайды болжау үшін талданатын кезеңнің басындағы және соңындағы қаржылық есептілік көрсеткіштерінің салыстырмалы немесе абсолютті шамаларында графикалық картаға түсіру арқылы жүзеге асырылады.

Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдаудың және бағалаудың кестелік әдісі есептеу кестелерінің абсолютті мәндерінің көрсеткіштері және олардың нақты шамасы, өсу деңгейінің құрылымдық көрсеткіштерін бағалау және құрылымдық динамикасы көмегімен жүзеге асырылады.

Негізгі ережелер

Кәсіпорынның қаржылық әлеуетін анықтау оның қаржылық тұрақтылығын және онымен бірлесе жұмыс жасайтын басқа компаниялардың тәуекел деңгейін анықтау үшін қажет. Оның сыртқы ортаның өзгеруіне қаншалықты уақтылы жауап бере алатынын анықтау және ағымдағы кезеңде де, болашақта да қызметтің жоғары қаржылық нәтижелеріне қол жеткізуді қамтамасыз ету қажет.

Қаржылық әлеует – бұл кәсіпорынның нақты және қаржылық әлеует мүмкіндіктерінің болуын сипаттайтын, сондай-ақ кәсіпорын қызметінің ең жоғары қаржылық нәтижесіне қол жеткізу мақсатында компаниядағы қатынастарды көрсететін кешенді тұжырымдама.

Кәсіпорынның қаржылық әлеуеті мен болашақ мүмкіндіктерін анықтау үшін оның экономикалық қызметін қаржыландыру деңгейі мен мүмкіндіктерін анықтау қажет.

Әдебиетке шолу

Қаржылық менеджмент саласындағы ғылыми әдебиеттерді талдау қаржылық әлеуеттің толық тұжырымдамасын және оны бағалау әдістерін бермейді.

Ғылыми зерттеулерде кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалаудың әртүрлі әдістері кеңінен талқыланады, олар қаржылық көрсеткіштерді және олардың өзгеру динамикасын талдаудың әртүрлі тәсілдерін қамтиды.

Жалпылау және топтау әдісі аналитикалық кестелерді қолдана отырып, компанияның қаржылық көрсеткіштерін талдауды қамтиды. Топтау әдісінің мысалдарына көлденең, тігінен және тренділік талдау, қаржылық көрсеткіштер әдісі, факторлық және салыстырмалы талдау жатады [2].

О.М. Зыкин және В.М. Костромин мақаласы компанияның қаржылық әлеуетін бағалау үшін коэффициент әдісін қолданады [3]. Бұл көрсеткіштерді есептеу компанияның қаржылық әлеуетін тиімді және жылдам бағалауға мүмкіндік береді.

В.А. Гребенникова сондай-ақ кәсіпорынның қаржылық әлеуеті бағалауға арақатынас әдісін қолданады, оның негізгі мақсаты кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығы, рентабельділігі және төлем қабілеттілігі көрсеткіштерін есептеу болып табылады [4]. И.О. Боткин, А.Н. Пыткин және А.И. Хисамова екі критерий негізінде компанияның қаржылық әлеуетін бағалау әдіс-темесін қолданады [5]. Алайда, ұсынылған әдістеме кәсіпорынның қаржылық әлеуетін сапалы бағалауды ғана қамтамасыз етеді және сандық түрде көрсетілмейді.

Л.Ф. Сухова, И.В. Крючкова, И.Б. Боцюн қаржылық ресурстардың ішкі жасырын резервтерін ескеретін қаржылық әлеуетті бағалаудың инновациялық әдісін ұсынады [6]. Кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалау әдісі тек сапалы бағалауды ғана емес, сонымен бірге қаржылық әлеуетті сандық бағалауды да қамтуы керек. Өйткені, қаржылық әлеуеттің мәні компанияның өз саласындағы сенімділігін бағалаудың өлшемі мен көрсеткіші бола алады. А.Р. Коломийцева компанияның қаржылық әлеуетіне қаржылық әлеуетке әсер ететін факторларды ескере отырып, кезең-кезеңмен бағалауды ұсынады [7]. А.А. Немчинова жұмысында сауда кәсіпорындарының қаржылық әлеуетін бағалау алгоритмі ұсынылған, ол келесі бағыттарды қамтиды: фрагменттік бағалау, айналым активтерін қаржыландыру моделін пайдалану [8].

В.В. Стукачев, И.А. Дружинина ақша ағындарын талдау негізінде қаржылық әлеуетті бағалауды ұсынады [9]. М.А. Локтионов сонымен қатар экономикалық қосылған құн негізінде қаржылық әлеуетті бағалауды ұсынады [10]. Егер компанияның қажетті көлемде экономикалық қосымша құн құруға мүмкіндігі болмаса, бұл оның қаржылық әлеуетін айтарлықтай төмендетеді. И.А. Бондин мақаласында кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалаудың біріктірілген моделі ұсынылады [11].

Кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалау әдісі қаржылық әлеуетті сапалы және сандық бағалауды ғана емес, сонымен қатар өндірісті кенейту үшін одан әрі қолдану үшін пайдаланылмаған қаржылық әлеуеттің көлемін ашуы керек.

И. Котэйн қаржылық көрсеткіштерді бағалау әдісіне негізделген еуропалық компаниялардың қаржылық әлеуетін бағалаудың кешенді моделін ұсынады [12].

Х. Сакаи, Х. Нисидзава, С. Мацунами, Х. Сакадзилер жүргізген зерттеу сыртқы тұтынушылар үшін (мысалы, инвесторлар, банктер, сақтандыру компаниялары, қазынашылық органдары және т.б.) ақпарат қалыптастырудың негізгі факторларының бірін зерттейді [13]. Сакаи әдісі және т.б. бастапқыда кәсіпорындардың қызметін сипаттайтын қаржылық көрсеткіштер туралы себептік ақпарат алу ұсынылды. Тимоти Харттың мақаласында кәсіпорынның экономикалық әлеуетін арттыру үшін жоспарлау жүйесі ұсынылған [14].

Ғылыми жарияланымдарда кәсіпорындардың қаржылық әлеуетін бағалау әдістері ұсынылған, олардың сипаттамасы 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1 – Кәсіпорындардың қаржылық әлеуетін бағалау әдістемесі

№	Кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалау әдістемесінің авторы	Кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалауға негізделген көрсеткіштер
1.	О.А. Николаевская	Нормативтен тыс таза айналым капиталы, нормативтен тыс таза ұзақ мерзімді капитал, қарыз қабілеттілігінің резерві
2.	Т.Н. Толстых, Е.М. Уланова	Ағымдағы өтімділік коэффициенті, активтердің рентабельділігі, активтер айналымы, негізгі құралдардың қор қайтарымы, төлем қабілеттілігі коэффициенті
3.	Е.В. Белова, Г.В. Ковальчук	Қаржылық тәуелсіздік коэффициенті, ағымдағы өтімділік коэффициенті, мерзімді өтімділік коэффициенті, абсолютті өтімділік коэффициенті, барлық активтердің рентабельділігі, меншікті капиталдың рентабельділігі, активтерді өндіріс үшін пайдалану тиімділігі, көздердің жалпы сомасындағы қарыз қаражатының үлесі, жинақталған капитал үшін мобилді нысандағы бос міндеттемелердің үлесі
4.	Л.Т. Гиляровская	Ағымдағы өтімділік коэффициенті, қарыз бен меншікті қаражаттың арақатынасы коэффициенті, сатудың рентабельділігі
5.	Л.Ф. Сухова, И.В. Крячкова, И.Б. Боцюн	Қаржылық беріктік запасы; пассивті капиталды қалыптастыру нәтижесінде туындайтын қаржылық әлеует (ақша қаражатының түсуі нәтижесінде пайда болған қаржы ресурстары шамасының көбейтіндісі, нарықтық баға мен пассивті капиталдың орташа өлшенген бағасы (WACC) арасындағы айырма шамасына); пассивті капиталды пайдалану нәтижесінде пайда болатын қаржылық әлеует (ақша қаражаттарының түсуі нәтижесінде пайда болған қаржы ресурстарының көбейтіндісі, кәсіпорын үшін қолма-қол ақша көздерінің бағасы мен осы ақша көздерінің нарықтық бағасы арасындағы айырмашылық мөлшеріне)
6.	В.В. Скобара, В.В. Подкопаев	Қаржы әлеуетінің құндық шамасы мынадай көрсеткіштер негізінде айқындалады: активтердегі айналым капиталының үлесі, таза кіріс, қаржылық тәуелсіздік коэффициенті, ресурстар кірістілігі, таза активтердің рентабельділігі
Ескертпе: [3] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.		

Кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалаудың ұсынылған әдістемелеріне шолу олардың барлығы белгілі бір күнге қаржылық жағдайды сипаттайтын әртүрлі көрсеткіштерді есептеуге негізделген деген қорытындыға келеді. Тек О.А. Николаевскаяның әдістемесі және Л.Ф. Сухованың, И.В. Крючкованың, И.Б. Боцюнның әдістемесі қаржылық әлеуетті бағалау кезінде қаржы ресурстарының ішкі (жасырын) резервтерін ескереді. Қаржылық әлеуеттің қалыптасуы кәсіпорынның бүкіл қызмет ету кезеңінде жүреді. Қаржыны басқару саласындағы мәселелердің пайда болуы және теріс немесе оң тенденциялардың дамуы жасырын болуы мүмкін және кәсіпорынның қаржылық көрсеткіштерінің мәндеріне бірден әсер етпеуі ықтимал. Мысалы, қаржылық көрсеткіштің мәні нормативтен жоғары болуы мүмкін, бірақ талданатын кезеңдегі оның мәні төмендейді, бұл мүмкін қиындықтарды болдырады. Немесе керісінше, қаржылық көрсеткіштің мәні нормативтен төмен болуы мүмкін, бірақ талданған кезеңде оның мәні қаржылық басқарудағы оң тенденцияларды қалыптастыру арқылы өсу мүмкіндігін туғызады. Нәтижесінде, авторлардың пікірінше, бірнеше есепті кезеңдегі қаржылық жағдай

көрсеткіштерін есептеуге негізделген, нормативтік мәндер көрсеткіштерінің өзектілігіне қол жеткізуді және талданатын кезеңдегі олардың динамикасын ескеретін қаржылық әлеуетті бағалау әдістемесін әзірлеу қажет. Осы зерттеудің мақсаты – кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалау әдістемесін әзірлеу. Зерттеудің ғылыми жаңалығы кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалау әдістемесі шеңберінде екі критерийді (қаржылық көрсеткіштердің мәні және қаржылық көрсеткіштер мәндерінің өсу қарқыны) біріктіруге және кәсіпорындардың қаржылық әлеуетін дамыту бойынша әдістемелік ұсыныстарды қалыптастыруға авторлық көзқарастан тұрады. Зерттеудің теориялық маңыздылығы кәсіпорынның қаржылық әлеуеті мен қаржылық жағдайын бағалау теориясы мен әдіснамасы саласындағы ғылыми білімді арттыру болып табылады. Практикалық маңыздылығы кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалау және кәсіпорынды қаржылық басқару тетігін жетілдіру бойынша басқару шешімдерін әзірлеу үшін ұсынылған. Әдістемені қолдану мүмкіндігімен анықталады.

Нәтижелер мен талқылау

Әр түрлі салалардағы компаниялардың қаржылық жағдайын салыстыра отырып, 2017 жылдан 2021 жылға дейінгі соңғы 5 жылдағы бес көпшілікке таныс компаниялардың қаржылық көрсеткіштері талданды.

Әр компанияның қаржылық әлеуетін рейтингтік бағалау келесі қаржылық көрсеткіштерді талдау негізінде жүргізілді:

- ♦ төлем қабілеттілігінің көрсеткіштері (ағымдағы өтімділік коэффициенті, тез (жылдам) өтімділік коэффициенті, абсолюттік өтімділік коэффициенті),
- ♦ рентабельділік көрсеткіштері (активтердің рентабельділігі, сатудың рентабельділігі),
- ♦ айналым көрсеткіштері (дебиторлық және кредиторлық қарыздардың арақатынасы коэффициенті),
- ♦ қаржылық тұрақтылық көрсеткіштері (тәуелсіздік коэффициенті, қаржы левереджінің коэффициенті, инвестицияларды жабу коэффициенті) [15].

Қаржылық әлеуетті рейтингтік бағалау бірнеше кезеңнен тұруы тиіс. Бірінші кезеңде компанияның қаржылық әлеуеті бағаланатын негізгі қаржылық көрсеткіштер айқындалады.

2-кестеде негізгі қаржылық көрсеткіштер және олардың ұсынылатын мәндері көрсетілген.

Кесте 2 - Қаржылық көрсеткіштер бойынша компанияның қаржылық әлеуетін бағалау

№	Коэффициенттер	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің орташа деңгейі	Қаржылық әлеуеттің төмен деңгейі
1.	Ағымдағы өтімділік коэффициенті	> 2,1	1,3-2,1	< 1,20
2.	Тез (жылдам) өтімділік коэффициенті	0,81-0,73	0,72-0,42	< 0,42
3.	Абсолютті өтімділік коэффициенті	> 0,21	0,12-0,21	< 0,13
4.	Тәуелсіздік коэффициенті	0,72-0,51	0,31-0,52	<0,32
5.	Қаржы левереджінің коэффициенті	<0,72	0,42-0,63	<0,42
6.	Инвестицияларды жабу коэффициенті	>0,72	0,32-0,71	<0,32
7.	Дебиторлық және кредиторлық қарыздардың арақатынасы коэффициенті	>0,81	0,43-0,82	<0,43
8.	Активтердің рентабельділігі	>0,12	0,04-0,12	<0,042
9.	Сатудың рентабельділігі	0,32-0,23	0,04-0,23	<0,042
Ескертпе: Есептеулер [4] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.				

Бұл кестеде компаниялардың коэффициенттері мен кіріс көрсеткіштерінің мәніне байланысты компанияның қаржылық әлеуетінің жоғары, орташа және төмен деңгейлері көрсетілген.

Келесі кезеңде әр компания үшін индикаторлардың мәндерін жеке есептеу тұр. Осы есептің нәтижелері 3-кестеде 2022 жылғы қаржылық көрсеткіштердің жиынтық талдауы түрінде ұсынылған.

Кесте 3 – 2022 ж. бойынша 5 компанияның қаржылық көрсеткіштерін талдау

№	Коэффициенттер	Есептелу жолдары	Баян Сұлу	Азия Агро Фуд	АКМЗ	Mega Center	Kcell
1.	Ағымдағы өтімділік коэффициенті	Кбл = Айналым активтері/ Қысқа мерзімді міндеттемелер	1,74	1,03	0,73	0,66	1,20
2.	Тез (жылдам) өтімділік коэффициенті	Кбл = (АҚ+ҚМҚС+ҚМДҚ)/ Қысқа мерзімді міндеттемелер	1,23	0,34	0,42	0,67	0,99
3.	Абсолютті өтімділік коэффициенті	Кабл = АҚ+ҚМҚС/ Қысқа мерзімді міндеттемелер	3,14	0,38	0,71	0,58	0,66
4.	Тәуелсіздік коэффициенті	Ка = Меншікті капитал/ Активтер	0,23	0,22	0,52	0,12	0,37
5.	Қаржы левереджінің коэффициенті	Кфл = Қарыздық капитал / Меншікті капитал	0,23	0,67	0,06	0,83	0,26
6.	Инвестицияларды жабу коэффициенті	Кп = Меншікті капитал + Ұзақ мерзімді міндеттемелер/ Капитал мен міндеттемелердің жалпы сомасы	0,75	1,66	1,36	2,27	1,32
7.	Дебиторлық және кредиторлық қарыздардың арақатынасы коэффициенті	Коб = Түсім/ Дебиторлық қарыздар	0,53	0,64	0,95	0,93	0,34
8.	Активтердің рентабельділігі	Рак = Таза пайда / Активтер * 100	0,16	0,95	0,22	0,16	0,25
9.	Сатудың рентабельділігі	Рп= Пайда / Түсім * 100	0,17	4,04	0,018	1,73	0,35
10	Кәсіпорынның қаржылық әлеуеті деңгейінің қорытынды рейтингтік бағасы (КҚӘДҚРБ)	КҚӘДҚРБ = $\Sigma(n/1*n)/n$	0,92	1,12	0,53	0,87	0,67

Ескертпе: Есептеулер [16] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.

Бес компанияның қаржылық көрсеткіштерін талдау негізінде коэффициенттерге және олардың рентабельділігіне сәйкес қаржылық әлеуетті рейтингтік бағалау жүйесін (3-кесте) көрнекі түрде ұсынуға және әрбір компания үшін әрбір көрсеткіш бойынша қаржылық әлеуеттің деңгейін анықтауға болады.

4-кестеден (19 б.) ағымдағы өтімділік коэффициенті бойынша бес компанияның ешқайсысының жоғары көрсеткіштері жоқ екенін және олардың үшеуінің жалпы ағымдағы өтімділігі төмен екенін көруге болады; жылдам (шұғыл) өтімділік коэффициенті бойынша қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі екі компанияда байқалады: Баян сұлу және Kcell, алайда абсолютті өтімділік коэффициенті бойынша және рентабельділік бойынша барлық бес компания активтердің қаржылық әлеуетінің жоғары деңгейіне ие және т.б. Көрсеткіштерді талдауға сәйкес компанияның қаржылық әлеуетінің қорытынды рейтингтік бағасы 5-кестеде (19 б.) келтірілген сипаттамалар критерийі негізінде ROUFP көрсеткішінің мәні бойынша анықталады.

Кесте 4 – Жекелеген қаржылық көрсеткіштер бойынша компанияның қаржылық әлеуетінің рейтингі

Коэффициенттер	Баян Сұлу	АзияАгроФуд	АКМЗ	Mega Center	Kcell
Ағымдағы өтімділік коэффициенті	Қаржылық әлеуеттің орташа деңгейі	Қаржылық әлеуеттің төмен деңгейі	Қаржылық әлеуеттің төмен деңгейі	Қаржылық әлеуеттің төмен деңгейі	Қаржылық әлеуеттің орташа деңгейі
Тез (жылдам) өтімділік коэффициенті	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің төмен деңгейі	Қаржылық әлеуеттің орташа деңгейі	Қаржылық әлеуеттің орташа деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі
Абсолютті өтімділік коэффициенті	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі
Тәуелсіздік коэффициенті	Қаржылық әлеуеттің төмен деңгейі	Қаржылық әлеуеттің төмен деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің төмен деңгейі	Қаржылық әлеуеттің орташа деңгейі
Қаржы левереджінің коэффициенті	Қаржылық әлеуеттің төмен деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің төмен деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің төмен деңгейі
Инвестицияларды жабу коэффициенті	Қаржылық әлеуеттің орташа деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі
Дебиторлық және кредиторлық қарыздардың арақатынасы коэффициенті	Қаржылық әлеуеттің орташа деңгейі	Қаржылық әлеуеттің орташа деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің төмен деңгейі
Активтердің рентабельділігі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі
Сатудың рентабельділігі	Қаржылық әлеуеттің орташа деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің орташа деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі
Ескертпе: [4, 5] дереккөздер негізінде авторлармен құрастырылған.					

Кесте 5 – Компанияның қаржылық әлеуетін түпкілікті бағалау критерийлері

№	Әлеуеттің деңгейі	Мәндері	Сипаттамасы
1	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі	КҚӘДҚРБ = 0,75 және одан жоғары	Компанияның жоғары рентабельділігі және тұрақты қаржылық жағдайы
2	Қаржылық әлеуеттің орташа деңгейі	КҚӘДҚРБ = 0,5	Рентабельділіктің орташа деңгейі, компанияның қаржылық жағдайы ішкі және сыртқы орта факторларына байланысты.
4	Қаржылық әлеуеттің төмен деңгейі	КҚӘДҚРБ = 0,25	Компанияның төмен рентабельділігі, тұрақсыз қаржылық жағдайы
Ескертпе: [8] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.			

6-кестеде келтірілген критерийлерге сәйкес біз әр компания үшін КҚӘДҚРБ көрсеткіштерінің мәнін есептейміз және оның қаржылық әлеуетінің деңгейін анықтаймыз.

Кесте 6 – Компаниялардың қаржылық әлеуеті деңгейінің қорытынды бағасы

№	Компаниялар	КҚӘДҚРБ мәні	Қаржылық әлеуеттің деңгейі
1.	Баян Сұлу	0,87	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі
2.	АзияАгроФуд	1,08	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі
3.	АКМЗ	0,541	Қаржылық әлеуеттің орташа деңгейі
4.	Mega Center	0,87	Қаржылық әлеуеттің жоғары деңгейі
5.	Kcell	0,65	Қаржылық әлеуеттің орташа деңгейі

Ескертпе: [10] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.

Жүргізілген есептеулер нәтижесінде Баян Сұлу, АзияАгроФуд және Mega Center компанияларының қаржылық әлеуетінің жеткілікті жоғары деңгейі бар деп қорытынды жасауға болады. Ал Kcell және АКМЗ компанияларының қаржылық әлеуетінің орташа деңгейі бар.

Рейтингтік талдау барлық кәсіпорындардың қаржылық әлеуетін анықтаудың ең тиімді әдісі болғандықтан жүргізілді және оны пайдалану ыңғайлы. Қаржылық әлеуетті бағалау әдістері негізгі қаржылық көрсеткіштерді ескереді. Көрсеткіштердің сенімділігі компанияның одан әрі даму жоспарын жасауға мүмкіндік береді.

Осылайша, бес компанияның қаржылық көрсеткіштерінің мәндерін бағалағаннан кейін біз олардың қаржылық әлеуетінің деңгейін анықтай алдық. Қаржылық әлеуеті жоғары болған кезде Баян Сұлу, АзияАгроФуд және Mega Center кәсіпорындары қаржылық тұрақтылықтың, өтімділіктің және төлем қабілеттілігінің жоғары деңгейімен сипатталады, инвестициялық жобаларды дамыту және іске асыру үшін өз ресурстарының үлкен көлеміне ие; жоғары несиелік рейтинг және төмен қаржылық тәуекелдер қажет болған жағдайда кәсіпорынға қарыз ресурстарын тартуға мүмкіндік береді. Алайда, АзияАгроФуд және Mega Center компаниялары компаниялардың ағымдағы өтімділік көрсеткіші бойынша қаржылық әлеуетінің төмен деңгейіне ие, сондықтан олар осы көрсеткішті арттыруға назар аударуы керек.

Kcell және АКМЗ компаниялары қаржылық әлеуеттің орташа деңгейіне ие, яғни олардың көрсеткіштері нормативтік мәнге жақын және қаржылық тұрақтылықтың, өтімділіктің және рентабельділіктің жеткілікті деңгейімен сипатталады, алайда инвестициялық жобаларды қаржыландыру үшін меншікті қаражат көздері жеткіліксіз, қаржыландырудың қарыз көздерін тарту қажет.

Егер компаниялардың қаржылық әлеуеті төмен болса, онда олар өздерінің қаржылық ресурстарының тапшылығына, өтімділіктің төмен деңгейіне, қаржылық тұрақтылық пен төлем қабілеттілігіне және нәтижесінде кірістіліктің төмен деңгейіне ие болады. Мұндай кәсіпорынды дамыту үшін қарыз ресурстарын тарту қажет, бірақ бұл төмен несиелік баллмен және жоғары қаржылық тәуекелдермен қиындайды.

Кәсіпорындардың көпшілігі қаржылық әлеуеттің төмен және орташа деңгейіне ие, бұл келесі мәселелермен байланысты: – макроэкономикалық деңгейде: кәсіпорындардың әлемдік нарықтар конъюнктурасына тәуелділігі, өндірілетін өнімге сұраныстың төмендеуі, инфляцияның жоғары деңгейі, шикізат пен энергетикалық ресурстарға бағаның өсуі, кредиттер бойынша жоғары пайыздық мөлшерлемелер, кредиттік ресурстардың қолжетімсіздігі, өнеркәсіптік кәсіпорындарды мемлекеттік қолдау құралдарының төмен тиімділігі, шетелдік өндірушілер тарапынан тұтыну нарығындағы бәсекелестіктің жоғары деңгейі және басқалар; – микроэкономикалық деңгейде: өндірісті әртараптандырудың әлсіздігі, өндірістік жабдықтың жоғары тозуы, өндірістің технологиялық артта қалуы, жоғары қосылған өнімнің төмен үлесі, кәсіпорын қызметінің рентабельділігінің төмен деңгейі, өндірістік қуаттардың жүктемесінің төмен деңгейі; негізгі өндірістік қорлардың ескірген архитектурасы мен конфигурациясы (жөндеуге жарамдылығының төмен деңгейі, жоғары энергия сыйымдылығы, көлемді габариттер); өндірісті ұстауға жоғары шығындар; өндіріс инфрақұрылымының моральдық тозуының жоғары деңгейі (зауытшілік қойма және көлік жүйесі, өнеркәсіптік коммуникациялар, экологиялық қауіпсіздіктің ескірген нормалары, еңбекті қорғау нормалары мен талаптары және т.б.); өндірістік кооперация және шағын және орта бизнеспен өзара іс-қимыл жүйесін дамытудың төмен деңгейі; маркетинг және өнімді өткізу саласындағы мамандардың біліктілігінің төмен

деңгейі және басқалар. Кәсіпорындардың қаржылық жағдайындағы мәселелер несиелік рейтинг пен инвестициялық тартымдылықты төмендетеді, қаржыландыруды тарту процесін едәуір қиындатады, бұл инвестициялық және инновациялық белсенділік деңгейін төмендетеді, өндірістердің технологиялық артта қалуын күшейтеді.

Бүгінгі таңда кәсіпорындардың көпшілігі қаржылық әлеуеттің төмен және орташа деңгейіне ие, бұл келесі мәселелермен байланысты:

- ♦ қаржылық әлеуеті төмен кәсіпорындар үшін – қаржыны басқару процестерін автоматтандыру үшін бағдарламалық өнімдерді енгізу (қаржылық жағдайды талдау, қаржылық жоспарлар құру), кәсіпорынның ұйымдық құрылымында қаржы-экономикалық бөлімді бөліп көрсету және оның қаржыны басқару саласындағы функцияларын нақты белгілеу, қаржылық менеджменттің заманауи әдістері мен құралдарын енгізу, қаржыны басқарумен айналысатын персоналдың біліктілігін арттыру;

- ♦ орташа қаржылық әлеуеті бар кәсіпорындар үшін – қаржыны басқарудың бизнес-процестерін реттеу, кәсіпорынның операциялық қызметінің рентабельділігін арттыру, ресурс үнемдейтін технологияларды енгізу, қаржыны басқару үшін күрделі бағдарламалық өнімдерді пайдалану, кәсіпорынның қаржы-экономикалық қызметін дамыту және оның ұйымдық құрылымдағы ролін арттыру, персоналдың қызығушылығын арттыру және қызметкерлер мен бөлімшелердің КРІ жұмысына қаржылық әлеует көрсеткіштерін қосу;

- ♦ қаржылық әлеуеті жоғары кәсіпорындар үшін – қаржыны басқарудың бизнес-процестерін жетілдіру, кәсіпорынның қаржылық жағдайын және сыртқы орта факторларын үздіксіз бақылау, бенмаркетинг бойынша іс-шараларды жүзеге асыру, сыртқы ортаның әсеріне үнемі бейімделу, қосымша табыс алуды қамтамасыз ете отырып, жобаларға немесе қаржылық активтерге бос ақша қаражаттарын инвестициялау.

Қорытынды

Кәсіпорынның қаржылық әлеуеті – бұл оның қаржылық жағдайын, дамудың қаржылық мүмкіндіктерін және мақсаттарға жету үшін қаржылық ресурстарды тиімді пайдалану қабілетін көрсететін сипаттамалардың жиынтығы. Кәсіпорынды дамытудың стратегиясы мен қаржылық жоспарларын әзірлеу, тиімді басқару шешімдерін қабылдау үшін кәсіпорынның өз міндеттемелері бойынша уақтылы және толық жауап беру және мақсаттар мен міндеттерді іске асыруды қаржыландыру қабілеттері туралы нақты түсінікке ие болу қажет.

Қаржылық әлеуетті бағалауды өтімділік, төлем қабілеттілігі, қаржылық тұрақтылық, кірістілік және басқа қаржылық көрсеткіштер арқылы жүргізуге болады. Экономикалық әдебиеттерде қаржылық көрсеткіштердің мәнін біріктіретін, оларды ұпайларға аударатын қаржылық жағдайды бағалаудың рейтингтік әдістері бар, бағалау нәтижесінде қаржылық жағдайдың әртүрлі категориялары бөлінеді. Алайда, рейтингтік әдістер бір есепті кезеңнің қорытындысы бойынша есептелетін көрсеткіштерге негізделген және соңғы жылдардағы қаржылық көрсеткіштердің серпінін ескермейді. Қаржыны басқарудағы теріс немесе оң тенденциялар біртіндеп қаржылық көрсеткіштерге әсер етуі мүмкін. Сонымен, қаржылық көрсеткіштің мәні нормативтен төмен болуы мүмкін, бірақ қаржылық көрсеткіштің мәні бірнеше жыл ішінде өсуі мүмкін, осылайша оң динамиканы көрсетеді. Қойылған мәселелерді шешу үшін кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалау әдістемесі ұсынылады, оның ғылыми жаңалығы екі критерийді біріктіруге авторлық тәсілден тұрады: қаржылық көрсеткіштердің мәні және қаржылық көрсеткіштердің өсу қарқыны. Бағалау қорытындысы бойынша кәсіпорынның қаржылық әлеуетінің үш санаты бөлінеді: жоғары, орташа және төмен. Бағалау нәтижелері бойынша макро және микро деңгейде кәсіпорындарды дамытудағы негізгі қаржылық-экономикалық проблемалар анықталды, қаржылық әлеуетті дамыту үшін әдістемелік ұсынымдар қалыптастырылды. Ұсынылған Әдістемені қолдану кәсіпорынның қаржылық әлеуетінің деңгейін анықтауға және оның даму бағыттарын анықтауға, қаржылық әлеуеттің деңгейін саланың және аймақтың басқа кәсіпорындарының қаржылық әлеуетімен салыстыруға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалау және басқару саласындағы теориялық білімді дамытады. Кәсіпорынның қаржылық әлеуетін әдістемелік

камтамасыз етуді одан әрі зерттеудің бағыттары ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады: Әдістемеге қаржылық көрсеткіштермен қатар болашақта қаржылық ресурстарға ие болу және тиімді пайдалану қабілетін сипаттайтын басқа параметрлерді қосу; әдістемені кәсіпорынның қаржысын басқару тетіктері мен құралдарын ұйымдастырудың даму деңгейі мен тиімділігін сипаттайтын көрсеткіштерді сапалы бағалаумен толықтыру.

Мақалада компанияның қаржылық әлеуетін бағалаудың заманауи әдістерін зерттеу ұсынылған. Зерттеу мамандандырылған әдебиеттер мен ғылыми басылымдарды талдау мен бағалауға негізделген. сондай-ақ іскерлік белсенділікті, қаржылық көрсеткіштерді және олардың бизнес тиімділігін бағалаудағы рөлін талдауда.

Кәсіпорынның қаржылық жағдайын бағалауда қаржылық әлеуетті бағалау өте маңызды кезең болып табылады. Бұл зерттеу кәсіпорынның қаржылық әлеуеті деңгейінің рейтингтік бағасын қолданды. Зерттеу нәтижесінде қарастырылып отырған бес кәсіпорынның үшеуі жоғары қаржылық әлеуетке ие екендігі анықталды.

Кәсіпорындар қаражат көздерінің құрамы мен құрылымын жақсарту үшін байыпты жұмыс істеуі керек: меншікті капиталды ұлғайтуға, кредиторлық берешектің өсуін шектеуге, оның сапасын жақсартуға, несиелер мен несиелердің пайдасын пайдалануды үйренуге ұмтылу. Кәсіпорындар толығымен төлем қабілетсіз болып шықты, балансты өтімді деп атауға болмайды. Жоғалған төлем қабілеттілігін қалпына келтіру мүмкін емес, қаржылық жағдайды жақсарту үшін шығарылатын өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, ең алдымен оның сапасын арттыру, ақаулар санын азайту және өнімді өндіру мен сатуға кететін шығындарды азайту бойынша жұмыс жүргізілуі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Боткин И.О., Питкин А.Н., Хисамова А.И. Кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалауды әдістемелік камтамасыз ету // Қаржы және менеджмент. – 2016. – № 4. – Б. 36–51. DOI: 10.7256/2409-7802.2016.4.20887

2 Дрынова И.А. Кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалау әдістері // XXI ғасырдың ғылыми қауымдастығы. VIII Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары бойынша ғылыми еңбектер жинағы (Анапа қаласы, 14 наурыз 2021 ж.). – Анапа: UFO-дағы Nic ESP баспасы, 2021. – 52 б.

3 Зыкина О.М., Костромин В.Е. Сақтандыру компаниясының қаржылық әлеуетін бағалау («ВСК» САО мысалында) // Қазіргі экономика: өзекті мәселелер, жетістіктер мен инновациялар. – 2021. – Б. 48–51.

4 Гребенникова В.А., Киракосян М.А., Мартиросян А.А. Кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалау әдістері // Экономиканы қайта құрудың аймақтық мәселелері. – 2020. – № 7. – Б. 98–105.

5 Боткин И.О., Пыткин А.Н., Хисамова А.И. Кәсіпорынның қаржылық әлеуетін бағалауды әдістемелік камтамасыз ету // Қаржы және басқару. – 2020. – № 4. – Б. 36–51.

6 Сухова Л.Ф., Крючкова И.В., Боцюн И.Б. Кәсіпорындардың қаржылық әлеуетін талдау және бағалау: инновациялық тәсіл // Белгород ынтымақтастық, экономика және құқық университетінің хабаршысы. – 2019. – № 2. – Б. 106–116.

7 Коломийцева А.Р. Корпоративтік бизнестің қаржылық әлеуетін бағалау («Дорспецстрой» ААҚ және «ДСУ-7» ААҚ мысалында) // Ғылым санмен. – 2019. – № 2. – Б. 18–24.

8 Немчинов А.А. Сауда кәсіпорнының қаржылық әлеуетін бағалау // Сібір қаржы мектебі. – 2020. – № 1. – Б. 93–96.

9 Сукачева В.В., Дружинина И.А. Ақша ағындарын талдау негізінде қаржылық әлеуетті бағалау ерекшеліктері // Жас зерттеушілердің бүкілресейлік ғылыми конференциясы «Бүгінгі экономика: қазіргі жағдайы және даму болашағы». – 2020. – Б. 196–202.

10 Локтионова М.А. Стратегиялық қаржылық менеджмент жүйесіндегі экономикалық қосылған құн негізінде коммерциялық корпоративтік ұйымдардың қаржылық әлеуетін бағалау // Экономика және заң практикасы мәселелері. – 2018. – № 5. – Б. 28–34.

11 Бондин И.А. Ұйымның қаржылық әлеуетін талдау және бағалау // қазіргі жағдайдағы бухгалтерлік есеп, аудит және талдаудың өзекті мәселелері. – 2019. – Б. 111–131.

12 Kotane I., Kuzmina-Merlino I. Assessment of financial indicators for evaluation of business performance // European integration studies. 2019. No. 6. P. 82–89.

13 Sakai H., Nishizawa H., Matsunami S., Sakaji H. Extraction of causal information from PDF files of the summary of financial statements of companies // Transactions of the Japanese Society for Artificial Intelligence. 2020. No. 30(1). P. 172–182.

14 Hart T. System of the enterprise economic potential enhancement planning. International journal of economics and society. 2020. URL: <https://www.emerald.com/insight/publication/issn/0306-8293/vol/48/iss/12> (accessed: 06.10.2022)

15 Качкова О.Е. Проблемы раскрытия бюджетной информации в бухгалтерской (финансовой) отчетности организаций бюджетной сферы: монография / О.Е. Качкова, Т.И. Кришталева. – М.: КноРус, 2022. – 189 с.

16 Пласкова Н.С. Анализ финансовой отчетности: учебник / Н.С. Пласкова. 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: ИНФРА-М, 2022. – 276 с.

REFERENCES

1 Botkin İ.O., Pitkin A.N., Hisamova A.İ. (2016) Käsıporınyñ qarjılyq äleuetın bağalauy ädıstemelık qamtamasyz etu // Qarjy jäne menejment. No. 4. P. 36–51. DOI: 10.7256/2409-7802.2016.4.20887. (In Kazakh).

2 Drynova İ.A. (2021) Käsıporınyñ qarjılyq äleuetın bağalau ädısterı // XXI ğasyrdıñ ğylymı qauymdastyğy. VIII Halyqaralyq ğylymı-praktikalıq konferensia materialdary boıynşa ğylymı eñbekter jınağy (Anapa qalasy, 14 nauryz 2021 j.). Anapa: UFO-dağy Nic ESP baspasy, 52 p. (In Kazakh).

3 Zykina O.M., Kostromin V.E. (2021) Saqtandyru kompaniasynyñ qarjılyq äleuetın bağalau («VSK» SAO mysalynda) // Qazırğı ekonomika: özektı mäseleler, jetıstıkter men innovasialar. P. 48–51. (In Kazakh).

4 Grebennikova V.A., Kirakosän M.A., Martirosän A.A. (2020) Käsıporınyñ qarjılyq äleuetın bağalau ädısterı // Ekonomikany qaita qürudyñ aımaqtyq mäseleleri. No. 7. P. 98–105. (In Kazakh).

5 Botkin İ.O., Pytkin A.N., Hisamova A.İ. (2020) Käsıporınyñ qarjılyq äleuetın bağalauy ädıstemelık qamtamasyz etu // Qarjy jäne basqaru. No. 4. P. 36–51. (In Kazakh).

6 Suhova L.F., Krüchkova İ.V., Bosün İ.B. (2019) Käsıporındardıñ qarjılyq äleuetın taldaıu jäne bağalau: innovasialıq täsil // Belgorod yntymaqtastyq, ekonomika jäne qūqyq universitetınıñ habarşysy. No. 2. P. 106–116. (In Kazakh).

7 Kolomiseva A.R. (2019) Korporativтік biznestiñ qarjılyq äleuetın bağalau («Dorspesstroı» AAQ jäne «DSU-7» AAQ mysalynda) // Ğylym sanmen. No. 2. P. 18–24. (In Kazakh).

8 Nemchinov A.A. (2020) Sauda käsıporınyñ qarjılyq äleuetın bağalau // Sıbır qarjy mektebi. No. 1. P. 93–96. (In Kazakh).

9 Sukacheva V.V., Drujinina İ.A. (2020) Aqşa ağyndaryn taldaıu negızinde qarjılyq äleuetı bağalau erekşelikteri // Jas zertteuşilerdiñ бүкілreseilık ğylymı konferensiasy «Bügingı ekonomika: qazırğı jağdaıy jäne damu bolashağy». P. 196–202. (In Kazakh).

10 Loktionova M.A. (2018) Strategialıq qarjılyq menejment jüiesindeğı ekonomikalıq qosylğan qūn negızinde komersialıq korporativтік üymdardıñ qarjılyq äleuetın bağalau // Ekonomika jäne zañ praktikasy mäseleleri. No. 5. P. 28–34. (In Kazakh).

11 Bondin İ.A. (2019) Üiyınyñ qarjılyq äleuetın taldaıu jäne bağalau // qazırğı jağdaıdağy buhgalterlık esep, audit jäne taldaıudyñ özektı mäseleleri. P. 111–131. (In Kazakh).

12 Kotane I., Kuzmina-Merlino I. (2019) Assessment of financial indicators for evaluation of business performance // European integration studies. No. 6. P. 82–89. (In English).

13 Sakai H., Nishizawa H., Matsunami S., Sakaji H. (2020) Extraction of causal information from PDF files of the summary of financial statements of companies // Transactions of the Japanese Society for Artificial Intelligence. No. 30(1). P. 172–182. (In English).

14 Hart T. System of the enterprise economic potential enhancement planning. International journal of economics and society. 2020. URL: <https://www.emerald.com/insight/publication/issn/0306-8293/vol/48/iss/12> (accessed: 06.10.2022). (In English).

15 Kachkova O.E. (2022) Problemy raskrytija bjudzhetnoj informacii v buhgalterskoj (finansovoj) otchetnosti organizacij bjudzhetnoj sfery: monografija / O.E. Kachkova, T.I. Krishtaleva. M.: KnoRus, 189 p. (In Russian).

16 Plaskova N.S. (2022) Analiz finansovoj otchetnosti: uchebnik / N.S. Plaskova. 3-e izd., pererab. i dop. Moskva: INFRA-M, 276 p. (In Russian).

А.И. ОМАРОВА,*¹

к.э.н., доцент.

*e-mail: zeynegul.yesimkhanova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2045-3683

Л.М. ИБРАЕВА,²

м.э.н., преподаватель.

e-mail: amina.uaysova.74@mail.ru

ORCID ID: 0009-0000-7143-3637

Г.Д. АМАНИЯЗОВА,¹

к.э.н., ассоц. профессор.

e-mail: amaniyazova_2021@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-8605-0372

Ж. ТАСҚИНБАЙҚЫЗЫ,¹

м.э.н., ст. преподаватель.

e-mail: kishibekova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-4078-3279

¹Yessenov University,

г. Актау, Казакстан

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби,

г. Алматы, Казакстан

ОЦЕНКА ФИНАНСОВОГО ПОТЕНЦИАЛА КОМПАНИИ

Аннотация

Важность финансового потенциала компании заключается в том, что ее следует рассматривать как скрытый внутренний резерв. Финансовые ресурсы – это резерв, создаваемый финансовой системой предприятия и обеспечивающий инерцию саморазвития, самосохранения и развития устойчивости финансовой системы предприятия. Исследование основано на анализе и оценке специализированной литературы и научных публикаций о финансовых показателях хозяйственной деятельности и их роли в оценке эффективности деятельности предприятия. Финансовая устойчивость компании означает, что финансовые потоки компании стабильны и что у компании есть деньги для поддержки бизнеса в течение определенного периода времени, а также для покрытия кредитов и убытков, доступных для производства продуктов и услуг компании. Важны показатели эффективной деятельности компании и ее платежеспособности. Для анализа рассматриваемого процесса использовались различные методы: оценки финансового потенциала, в том числе методы анализа финансовых показателей и динамики их изменения. Традиционные и математические методы финансовой оценки, включая сравнение, кластеризацию и методы применения абсолютных, средних и относительных показателей, а также методы обобщения и кластеризации финансовых показателей компании с использованием аналитических таблиц. Полученные результаты будут представлены предприятиям и аналитикам для оценки финансового состояния компании в качестве вспомогательного средства для принятия эффективных управленческих решений, направленных на повышение конкурентоспособности и достижение целевых отраслевых позиций.

Ключевые слова: компания, методы оценки, финансовый потенциал, бизнес, управленческие решения, эффективность, финансовая устойчивость.

A.I. OMAROVA,*¹

c.e.s., associate professor.

*e-mail: zeynegul.yesimkhanova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2045-3683

L.M. IBRAYEVA,²

m.e.s., teacher.

e-mail: amina.uaysova.74@mail.ru

ORCID ID: 0009-0000-7143-3637

G.D. AMANIYAZOVA,¹

c.e.s., associate professor.

e-mail: amaniyazova_2021@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-8605-0372

ZH. TASKINBAYKYZY,¹

master, senior lecturer.

e-mail: kishibekova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-4078-3279

¹Yessenov University,

Aktau, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, Kazakhstan

ASSESSMENT OF THE FINANCIAL POTENTIAL OF THE COMPANY

The importance of a company's financial potential lies in the fact that it should be considered as a hidden internal reserve. Financial resources are a reserve created by the financial system of the enterprise and providing inertia of self-development, self-preservation and development of stability of the financial system of the enterprise. The research is based on the analysis and evaluation of specialized literature and scientific publications on financial indicators of economic activity and their role in assessing the effectiveness of the enterprise. The financial stability of the company means that the financial flows of the company are stable and that the company has money to support the business for a certain period of time, as well as to cover loans and losses available for the production of the company's products and services. The indicators of the effective activity of the company and its solvency are important. Various methods were used to analyze the process under consideration: the assessment of financial potential, including methods of analysis of financial indicators and the dynamics of their changes. Traditional and mathematical methods of financial assessment, including comparison, clustering and methods of application of absolute, average and relative indicators, as well as methods of generalization and clustering of financial indicators of the company using analytical tables. The results will be presented to enterprises and analysts to assess the financial condition of the company as an aid to making effective management decisions aimed at increasing competitiveness and achieving target industry positions.

Key words: company, evaluation methods, financial potential, business, management decisions, efficiency, financial stability.

МРНТИ 06.35.31
УДК 657 (075.8)
org/0000-0002-9713-8262

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-26-37>

Р.Н. НУРГАЛИЕВА,*¹

к.э.н., доцент.

*e-mail: nrn51@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9713-8262

Ю.А. ВЕРИГА,²

к.э.н., профессор.

e-mail: verigaua@qmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3638-7994

Е.В. КОБА,²

к.т.н., доцент.

e-mail: verigaua@qmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1914-3119

¹Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Казахстан

²Национальный университет
«Полтавская политехника им. Юрия Кондратюка»,
г. Полтава, Украина

О ПРИМЕНЕНИИ В УЧЕТЕ МСФО (IFRS) 5 «ДОЛГОСРОЧНЫЕ АКТИВЫ, ПРЕДНАЗНАЧЕННЫЕ ДЛЯ ПРОДАЖИ, И ПРЕКРАЩЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ»

Аннотация

Мировой кризис и распространившаяся по всему миру пандемия коронавируса оказали существенное влияние на результаты деятельности ресторанного и гостиничного бизнеса. Объемы оборотов реализации заметно снизились; II квартал 2020 г. отметился рекордным обвалом оборота ресторанов на 49,7% [1, 2, 3]. Такая же тенденция наблюдается в Казахстане и на Украине. Практически больше года многие здания гостиниц и ресторанов пустуют. Значительная часть из них перепрофилируется под торговые предприятия продовольственных товаров, сдается в аренду или чаще выставляется на продажу. Повсеместная распродажа объектов долгосрочных активов требует их специфичного учетного отражения и реальной оценки долгосрочных активов, предназначенных для продажи, а также разработки разделов учетной политики, посвященной новым, современным операциям продажи и покупки бизнеса или части бизнеса. Бухгалтерский учет таких операций требует методологически правильного применения МСФО № 5 «Долгосрочные активы, предназначенные для продажи, и прекращенная деятельность» [4], который ранее применялся редко, а зачастую оставался без должного внимания. Многие годы авторы занимаются проблемами разработки учетной и налоговой политики разных объектов учета с применением МСФО. При написании статьи авторы, полагаясь на свой научный и практический опыт и знания, определили цель – предложить рекомендации и учетные записи операций продажи долгосрочных активов, части бизнеса или целиком сегмента бизнеса, подготовленного для продажи, для внесения в специальный раздел учетной компании предприятия-продавца. В статье использованы как общенаучные методы исследований, так и специальные методы исследований. Специфика статьи и круг интересов авторов рассчитаны на учетных работников и преподавателей вузов русскоговорящих стран и республик СНГ, где применяются МСФО.

Ключевые слова: бизнес, долгосрочные активы, учет, оценка, МСФО, продавец.

Введение

В условиях повсеместной вынужденной распродажи объектов зданий и сооружений торговых домов (ТД), ресторанов, отелей и других долгосрочных активов наблюдается недостаток информации. Отсутствие такой информации обедняет ежегодно представляемую финансовую отчетность компаний и снижает уровень аналитичности ее показателей. К сожалению, бухгал-

терская и статистическая информация о количестве продаваемых долгосрочных активов в открытом доступе в разрезе городов Республики Казахстан и Украины отсутствует.

В бухгалтерском учете и отчетности информация о данных операциях документально отражается на счете 2410 «Основные средства» без детального разделения на субсчетах и в специальных документах. Отсюда возникла необходимость учетного отражения новых, ранее неспецифичных операций продажи объектов бизнеса или даже части бизнеса. В бухгалтерском учете такие операции следует признавать и отражать, грамотно применяя МСФО №5 «Долгосрочные активы, предназначенные для продажи, и прекращенная деятельность» [4].

До пандемии коронавируса МСФО №5 в теории и практике учета использовался редко: необходимости раскрытия способов и приемов оценки долгосрочных активов, предназначенных для продажи, в учетной политике бухгалтерий предприятий не возникало. Чаще встречались инвестиционные слияния компаний путем укрупнения мелких в более крупные компании. Вследствие этого данный стандарт был обделен вниманием научных и практических работников. Настало время подробно ознакомиться с положениями МСФО №5, научиться грамотно его использовать, решить некоторые проблемы его применения и внести дополнения и рекомендации в учетную политику компаний. Наш материал, надеемся, будет достойным вкладом в разработку проблем бухгалтерского учета на практике и в образовательной сфере.

Материалы и методы

Данная статья написана на конкретных материалах и цифровых расчетах, взятых из практики казахстанских ТОО, названия которых мы из этических соображений не раскрываем. В этой статье авторы ставят цель выработать свой подход и пересмотр некоторых положений МСФО № 5. Авторы предлагают ряд рекомендаций и учетные записи операций продажи долгосрочных активов, части бизнеса или целиком сегмента бизнеса, подготовленного для продажи, с целью внесения в специальный раздел учетной компании предприятия-продавца.

Исследованные ТОО осуществляют такие виды деятельности: гостиничный бизнес, откорм скота, производство и реализация колбасной продукции. В ходе исследования нами изучены первичные документы, учетные регистры и главные книги за 2018–2021 гг. Информация о последних годах работы ТОО ввиду коммерческой тайны нам, к сожалению, не предоставлена, а новые данные запрещены к разглашению. Кроме того, представленные старые данные невозможно использовать для аналитических расчетов, поскольку сказывается ценовая разница во времени. Даже данные 2020 и 2021 гг. несопоставимы из-за инфляционных влияний на учетную стоимость. Тем не менее из предоставленной нам информации мы убедились, что операции по продаже долгосрочных активов без коммерческой цели участились, но информация о них закрыта и разглашению не подлежит.

В статье использованы общенаучные методы: наблюдение, сравнение, индукция, дедукция и специальные методы: выборка, анализ, выводы.

Основные положения

Сделки по продаже и покупке бизнеса регулируются в Казахстане Законом «О конкуренции» [5] и курируются Комитетом по регулированию естественных монополий и защите конкуренции Министерства национальной экономики Республики Казахстан.

Сделки компаний крупного и МСБ, не выдержавшего карантинных мер в условиях пандемии коронавируса, признаются ли экономической концентрацией и необходимо ли по ним получить предварительное согласование в комитете? Эти и другие вопросы юридического и законодательного порядка решаются в компаниях специальными службами.

Бухгалтерии продавца и покупателя бизнеса должны правильно оценить операции передачи и приема проданных долгосрочных активов, своевременно отразить в учете и финансовой отчетности достоверную информацию о проведенных расчетах и признании фактов продажи или покупки бизнеса с целью укрупнения или слияния компаний.

В исследованных ТОО бухгалтерский учет организован в соответствии с Законом «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» [6] и МСФО [7]. Применяется учетная политика,

разработанная более 10 лет назад и утверждаемая ежегодно руководителем. Следует отметить, что, как и во многих казахстанских компаниях, к разработке содержания и утверждению учетной политики относятся формально и несерьезно. В каждой своей публикации мы об этом сообщаем, но, как говорится, воз и ныне там.

Обзор литературы

При написании статьи авторы изучили нормативные документы правового характера, освещающие данную тему. В их числе последние редакции законов «О конкуренции» [5], «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» [6], МСФО [7], интернет-ресурсы и статьи, посвященные вопросам слияния и поглощения бизнеса с целью его корпоративного укрупнения.

Интернет-ресурсы под номерами 1, 2, 3 – это справочные и статистические данные без указания авторов. Научные статьи под номерами 8, 9, 10, 11 российских авторов, казалось бы, по названию должны раскрывать учетные аспекты долгосрочных активов, предназначенных для продажи, однако они написаны в чисто теоретическом ключе, текст их, как в учебниках или в МСФО. Например, авторы [8] отмечают, что продажа бизнеса или его части затрагивает интересы всех сторон сделки, много внимания уделяют разным способам продажи с правовой точки зрения. Бухгалтерские аспекты учета, приведенные в статье, краткие и повторяют материал МСФО № 5.

Специальные статьи, посвященные раскрытию вопросов учетного отражения и оценки продажи и покупки части бизнеса или долгосрочных активов казахстанских авторов, к сожалению, в открытом доступе мы не обнаружили. Единственный казахстанский источник – «Долгосрочные активы для продажи и прекращенная деятельность». Страничка «Работа бухгалтера» [12], казалось бы, должна показать бухгалтерам опыт и проблемы по данной теме, однако и там повтор текста МСФО № 5. В силу этого научная полемика по данной проблематике невозможна. Сказываются слабый интерес научных работников к этой проблеме и отсутствие практического применения МСФО № 5 в странах ближнего зарубежья. Незнание английского языка и других иностранных языков авторами ограничило круг литературных источников из дальнего зарубежья. Недостаточное внимание к проблемам применения МСФО № 5, на наш взгляд, можно объяснить рядом причин. Основная причина – многие практики считают данный МСФО незначительным, неосновным и обделяют свою учетную политику. В учебные планы некоторых вузов, в программы учебных дисциплин для подготовки специальности «Учет и аудит» данный МСФО не включен для изучения как неосновной и мало применимый на практике.

Особенности нашей статьи в том, что здесь обобщен практический опыт и рекомендован ряд конкретных предложений по применению МСФО № 5 «Долгосрочные активы, предназначенные для продажи» бухгалтериями предприятий Казахстана и Украины. Надеемся, материал нашей статьи будет полезен практикам, педагогам и научным работникам в области учета и аудита.

Обсуждение

Законом «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» [6] субъекты крупного предпринимательства и публичного интереса, а также государственные предприятия на правах хозяйственного ведения (госпредприятия) организуют и ведут бухгалтерский учет на основе Международных стандартов финансовой отчетности. Причем перечень МСФО и их редакции законом не ограничены, поэтому в Казахстане действуют обе редакции МСФО: МСФО (IAS) и МСФО (IFRS) [7]. На Украине также предприятия крупного бизнеса бухгалтерский учет ведут на основе МСФО, перечень которых ограничен, и нумерация не всегда совпадает с нумерацией, применяемых у нас МСФО. Бухгалтерский учет на казахстанских предприятиях компьютеризирован и работает в основном на основе программы «1С-бухгалтерия». Первичный учет основан на специально созданных и утвержденных учетной и налоговой политикой компаний формах договоров, формах документов поступления и выбытия долгосрочных активов. Наряду с МСФО в учете соблюдаются Правила ведения бухгалтерского учета [8] и Типовой план счетов бухгалтерского учета [9].

Бухгалтерии исследованных ТОО построены на принципах начисления и придерживаются двух критериев признания активов:

- ♦ активы, в том числе долгосрочные активы, предназначенные для продажи, должны приносить экономическую выгоду;
- ♦ должны быть надежно оценены.

Практикующие бухгалтеры знают эти критерии признания и стараются их придерживаться. Но на практике немало ситуаций, когда практические работники вынуждены учитывать устаревшие модели или амортизированные объекты отдельных классов долгосрочных активов используют, превышая сроки полезного применения, а иногда просроченные активы подготавливают для продажи. Возможности своевременного обновления и модернизации долгосрочных активов руководители предприятий в силу разных объективных и субъективных факторов, к сожалению, отодвигают на перспективу.

Главными аспектами учета долгосрочных активов, подготовленных для продажи (возможно, и всех активов), являются:

- ♦ признание активов в разрезе одной из двух моделей учета и оценки: по фактическим затратам (первоначальной стоимости) или по справедливой стоимости;
- ♦ поэтапное изменение этих стоимостей в динамике: от первоначального признания, последующего признания и оценки до прекращения признания и отражения в финансовой отчетности (рисунок 1).

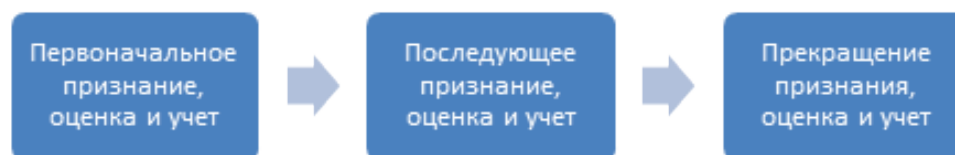

Рисунок 1– Последовательность учетных процедур (динамика)

Примечание: Составлено авторами.

Исследование действующей практики учета показывает, что бухгалтерии предприятий в учете долгосрочных активов применяют сегодня только модель учета по первоначальной стоимости (фактической себестоимости) актива. Этот метод более привычен и исторически показал свою состоятельность. Однако применение второй модели оценки и учета догосрочных активов в бухгалтериях большинства предприятий РК отсутствует, хотя МСФО способствует возможности выбора моделей учета. Понятно, что при формировании учетной и налоговой политики предпочтение отдается модели учета и оценки по фактической себестоимости.

Таблица 1– Модели учетных оценок и изменения в динамике

Модели учетных оценок	Первоначальное признание и оценка на дату признания	Последующее признание и оценка в течение срока использования	Прекращение признания и оценка на дату выбытия
Первоначальная стоимость (фактическая себестоимость)	Первоначальная стоимость (фактическая себестоимость)	Первоначальная стоимость (фактическая себестоимость) – Амортизация – Обесценение = Балансовая стоимость	Списание – по балансовой стоимости; признание дохода – по договорной стоимости реализации
Справедливая стоимость	Справедливая стоимость	Справедливая стоимость с отражением изменений ее на счетах совокупного дохода (расхода) или на счетах финансовых результатах	Справедливая стоимость

Примечание: Составлено авторами.

Данные таблицы 1 наглядно показывают отличительные особенности обеих моделей учета долгосрочных активов во временном разрезе в динамике изменений учетных процедур.

Особенности модели учета по фактическим затратам: периодически начисляется амортизация, при необходимости производится обесценение классов при сравнении со справедливой стоимостью класса на конец отчетного года. На практике эта модель учета получила наибольшее распространение, но методика обесценения активов по МСФО 36 «Обесценение активов» [7] в бухгалтериях казахстанских предприятий недостаточно отработана.

Особенности модели оценки и учета по справедливой стоимости: амортизация не начисляется, тест на обесценение не проводится. В течение всего срока использования долгосрочных активов на конец года в отчетности отражается справедливая стоимость, изменение которой отражается в учете как увеличение или уменьшение справедливой стоимости, и разницы стоимостей влияют положительно или отрицательно на финансовые результаты.

МСФО № 5 много внимания уделяет термину «первоначальное признание», отмечая, что первоначально долгосрочные активы признаются по себестоимости. Себестоимость объекта может включать:

- ♦ цену покупки, включая импортные пошлины и невозмещаемые налоги на покупку, за вычетом торговых скидок и возмещений, если актив был куплен, а не выделен из состава основных средств;
- ♦ любые прямые затраты на доставку актива в нужное место и приведение его в состояние, необходимое для продажи в соответствии с намерениями руководства предприятия;
- ♦ предварительную оценку затрат на демонтаж и удаление объекта долгосрочных активов и восстановление природных ресурсов на занимаемом им участке, в отношении которых предприятие принимает на себя определенные договором обязательства.

Для первоначального признания и отражения себестоимости подготовленных для продажи долгосрочных активов предлагаем группировку (классы) с закреплением синтетических счетов к группе счетов 1500 «Долгосрочные активы, предназначенные для продажи»: 1510 «Долгосрочные активы, предназначенные для продажи» (ДАП) и 1520 «Группы на выбытие, предназначенные для продажи» (ГАП). Расчет амортизации ДАП и ГАП прекращается с момента их первоначального признания и не отражается в учете. В учетной политике предприятия, в Рабочем плане счетов, выбор закрепленных счетов производят в зависимости от специфики и размера бизнеса.

В бухгалтериях предприятий, продающих бизнес или часть бизнеса в виде земельных участков, зданий или сооружений, принято их учитывать на счете 1520 ГАП, а отдельные активы, не составляющие бизнес или часть бизнеса, принято учитывать на счете 1510 ДАП. Для правильного отражения в учете операций по продаже части бизнеса или отдельного актива бухгалтериям компаний следует выделить конкретные виды долгосрочных активов или выделить отдельную часть бизнеса как предназначенную для продажи, оформив соответствующими первичными документами. Например, из группы «Здания и сооружения» на счете 2410 «Основные средства» мы запланировали реализовать здание отеля с рестораном. В данном случае здание отеля с рестораном продавец может отнести к ДАП и учитывать до продажи на счете 1510 «Долгосрочные активы, предназначенные для продажи». Если продажа отеля с рестораном и земельным участком приведет к закрытию части бизнеса, тогда эти активы следует отнести к ГАП (группа активов, подготовленная для продажи) и учитывать до продажи на счете 1520 «Группы на выбытие, предназначенные для продажи» (далее будут указаны номера счетов).

Предполагаемая продажа отеля с рестораном по МСФО № 5 должна быть осуществлена в течение одного года с момента классификации актива как предназначенного для продажи и признана на дату отчетности. Учитывая исторические условия износа и старения, рекомендуем срок продажи таких активов не ограничивать одним годом, а разрешить увеличить период учетного отражения и продолжать вести учет ДАП и ГАП до их реализации и списания с баланса. Далее МСФО № 5 рекомендует: «...эти активы, учитывать по наименьшему значению из балансовой стоимости и справедливой стоимости за минусом затрат на выбытие» [4]. Например, если компания построила здание отеля с рестораном и земельным участком за 150 млн тенге, а продавать их планирует за 190 млн тенге, следовательно, компания будет учитывать этот актив на счете 1510 или 1520 в балансе не выше 150 млн тенге. Данные рекомендации МСФО

понятны, но в условиях действующего ныне бизнеса в постсоветских республиках, когда практически еженедельно наблюдается рост цен на все виды активов, ограничивать шкалу цен с ориентацией на их минимальный размер считаем нелогичным и практически необоснованным. Мы рекомендуем вести учет на счетах 1510 и 1520 по справедливой стоимости на каждую дату отчетности, на весь период до их реализации. Выделенные на счетах 1510 и 1520 активы следует учитывать в динамике от их возникновения до их продажи, периодически делая переоценку их справедливой стоимости. При необходимости возможно осуществлять обесценение ДАП и ГАП. Планируя продажу актива или группы активов, компании осуществляют ряд подготовительных мер: закрытие и подготовку актива к продаже; публикацию объявлений о продаже в СМИ и интернет-ресурсах; ведут поиск потенциальных покупателей. Если речь идет о закрытии части бизнеса или всего бизнеса, то компания-продавец должна руководствоваться правилами учета, установленными для прекращенной деятельности.

МСФО № 5 так определяет прекращенную деятельность: «Прекращенная деятельность – это такой компонент, который либо уже выбыл, либо классифицируется как удерживаемый для продажи и:

- ♦ представляет собой одно из основных направлений деятельности или географический сегмент;

- ♦ является частью единого плана выбытия основного направления деятельности или географического сегмента;

- ♦ является дочерней компанией, приобретенной исключительно с целью перепродажи» [4].

Отличительные признаки прекращенной деятельности:

- ♦ является хозяйственно-отраслевым либо географическим сегментом компании;
- ♦ выбывает в соответствии с координационным планом выбытия существенного направления бизнеса либо географического подразделения организации;

- ♦ в учете признан ГАП;

- ♦ является дочерней организацией, предназначенной для продажи.

В соответствии с МСФО № 5, прекращенная деятельность признается на дату фактического выбытия бизнеса (части бизнеса) компании либо на дату классификации бизнеса в качестве долгосрочных активов, предназначенных для продажи.

Пример. ТОО занимается разными сегментами бизнеса: «С» – здание гостиницы; «Б» – цех по откорму и забою скота; «В» – цех по производству колбасных продуктов и «Д» – магазин, торгующий этими колбасными продуктами. По итогам 2020 и 2021 гг. из-за карантинных мер по коронавирусу была получена информация о плохой заполняемости гостиницы. В конце 2021 г. руководство ТОО приняло решение продать гостиницу «С», балансовая стоимость которой – 250 млн тенге; с покупателем договорились, что стоимость реализации составит 220 млн тенге (здесь и далее цифры условные). Тогда доход от продажи гостиницы отразится в отчетности – 220 млн тенге, расходы от прекращения деятельности гостиницы – 250 млн тенге и, соответственно, убыток от прекращенной деятельности – 30 млн тенге.

При наличии убытков от продажи сегмента бизнеса следует произвести особые учетные действия по их отражению и списанию. Например, при переводе из состава основных средств на счета ДАП или ГАП следует отразить снижение их признанной стоимости так: Дебет 1530, Кредит 2410 – на сумму снижения; при признании снижения справедливой стоимости на дату отчетности: Дебет 1530, Кредит 1510, 1520 – на сумму снижения. По окончании отчетного периода счет 1530 должен быть закрыт: Дебет 7420, или 7510, или 5710, Кредит 1530.

При наличии прибыли от последующего увеличения справедливой стоимости актива за вычетом затрат на продажу, но не превышающую сумму накопленного убытка от обесценения, который был признан либо в соответствии с настоящим МСФО, либо ранее в соответствии с МСФО (IAS) 36 «Обесценение активов». Например, если после всех установленных списаний наблюдается прибыль от последующего увеличения стоимости ДАП и ГАП, то рекомендуем следующие записи: Дебет 1510, 1520, Кредит 6240, или 5520, или 5710. Прибыль или убыток, не признанные к дате продажи 1510, 1520, должны быть признаны на дату прекращения признания. В учетной политике компаний следует выбрать нужные им проводки (корреспонденции) и следовать им весь период действия этой политики.

Результаты

Таким образом, счета 1510, 1520 предназначены для учета долгосрочных активов, предназначенных для продажи по справедливой стоимости на основе утвержденной учетной политики при соблюдении всех нормативных документов по ведению бухгалтерского учета. В финансовом учете для учета результатов операций прекращенной деятельности гостиничного бизнеса предназначены счета: 6310 «Доходы, связанные с прекращаемой деятельностью», 7510 «Расходы, связанные с прекращенной деятельностью». Бухгалтерские записи по вышперечисленным операциям могут быть такие:

- ♦ при списании активов при прекращении бизнеса: Дебет 7510, Кредит 1510, 1520 – на балансовую стоимость – 250 млн тенге;
- ♦ одновременно на выставленный в адрес покупателя счет для расчетов: Дебет 1210–1240, Кредит 6310 – 220 млн тенге – на продажную стоимость прекращенного бизнеса. При закрытии счетов доходов и расходов от прекращенной деятельности в конце 2020 г. убыток 30 млн тенге попадет на Дебет 5710 «Итоговый доход (убыток)» (таблица 1).

Информация о прекращенной деятельности или о долгосрочных активах, подготовленных для продажи, подробно раскрывается в финансовой отчетности. Наличие остатков на счетах 1510 и 1520 в бухгалтерском балансе свидетельствует, что часть активов или часть бизнеса еще не продана и находится в готовности к продаже. Рекомендуем бухгалтерам периодически по результатам финансовой отчетности составлять аналитическую информацию о результатах продажи ДАП и ГАП. Прекращенная деятельность, объявленная и подготовленная для продажи, может все еще быть частью бизнеса на даты составления финансовой отчетности. Прекращенная деятельность выделяет существенные части группы, которые будут проданы, обменены или разделены. Значительные изменения в составе группы могут как повысить, так и снизить финансовые риски для бизнеса компании-продавца в целом.

В целях эффективного применения МСФО № 5 в раздел учетной политики предприятия рекомендуем внести следующие предложения.

Учитывая особенности долгосрочных активов, предназначенных для продажи, и незначительный срок их учета на счетах 1510 и 1520, рекомендуем в текущем учете оценивать их по справедливой стоимости, периодически делая переоценку на отчетную дату. Для уточнения и отражения реальной справедливой стоимости активов бухгалтерия может выбрать один из нескольких методов оценки справедливой стоимости:

- ♦ прибегнуть к услугам оценщиков или других специалистов, что в нынешних условиях дорогостоящая услуга;
- ♦ полагаясь на свою профессиональную компетенцию, самим ее рассчитать – лучший вариант при условии, что бухгалтеры имеют большой опыт работы;
- ♦ полагаться и ориентироваться на размеры оценок из СМИ, Интернета и других источников, что нами не рекомендуется.

Любой размер установленной справедливой стоимости должен быть документально подтвержден специальной справкой произвольной формы и утвержден руководством компании.

В МСФО № 5 широко освещены вопросы оценки и первоначального отражения в учете долгосрочных активов, незначительное внимание уделено текущему учету и оценке этих активов. При необходимости за объектами долгосрочных активов, предназначенных для продажи, выделяются и закрепляются отдельные материально-ответственные лица (МОЛ). В учетной политике компаниям, продающим ДАП и ГАП, рекомендуем быть гибче, надо не слепо копировать МСФО, а учитывая рыночные условия и влияние карантинных мер пандемии, смело выделять на счетах ДАП и ГАП специальные субсчета; оценивать их по справедливой, рыночной стоимости и вести их учет от периода выделения в отдельные группы до их реализации, продажи, не ограничивая длительность и периодичность учетных и отчетных сроков.

В инвентарных карточках производятся соответствующие записи об изменениях и назначениях долгосрочных активов. В таблице 2 (стр. 33) нами предлагается в обобщенной форме ряд основных операций с долгосрочными активами, предназначенными для продажи, от первоначального признания, текущего признания и продажи этих активов в виде бухгалтерских корреспонденций с указанием оценки и первичного документа.

Таблица 2 – Рекомендуемые для раздела учетной политики компании-продавца ДАП и ГАП бухгалтерские записи и их оценка

№	Содержание операций	Дебет	Кредит	Первичный документ. Оценка
1	Выделение из состава основных средств здания или его части для продажи	1510	2420 соответствующий субсчет	Акты на выбытие, накладные между материально-ответственными лицами (МОЛ). Балансовая стоимость или справедливая стоимость
2	Выделение из состава основных средств земельного участка для продажи	1510	2420 соответствующий субсчет	Акты на выбытие, накладные между МОЛ. Балансовая стоимость или справедливая стоимость
3	Подготовка для продажи отдельного земельного участка или других объектов основных средств, нематериальных активов и т.п.	1510	2310, 2730, 2410.1, 2420.3, 2420.4	Акты на выбытие, накладные между МОЛ. Балансовая стоимость или справедливая стоимость
4	Подготовка для продажи части бизнеса или всего бизнеса в качестве прекращенной деятельности	1520	2310, 2730, 2410	Акты на выбытие, накладные между МОЛ. Формы финансовой отчетности. Балансовая стоимость и справедливая стоимость
5	Продажа отдельных долгосрочных активов, предназначенных для продажи	1210- 1280 7410	6210 1510	Налоговая счет-фактура. Справедливая стоимость, она же продажная, договорная стоимость Расходная накладная, счет-фактура. Балансовая стоимость
6	Продажа части бизнеса или бизнеса	1210- 1280 7510	6310 1520	Налоговая счет-фактура. Справедливая стоимость, она же продажная, договорная стоимость Расходная накладная, счет-фактура. Балансовая стоимость
7	Признание убытка от обесценения ДАП и ГАП при первоначальном признании Признание убытка от обесценения ДАП и ГАП при последующем признании Закрытие счета 1530	1530 1530 7420 или 7510 или 5710	2410 1510, 1520 1530	
8	После всех установленных списаний наблюдается прибыль от последующего увеличения стоимости ДАП и ГАП	1510, 1520	1530, или 6240, или 5520, или 5710	
9	Закрытие счетов расходов	5710	7410, 7510	В конце года
10	Закрытие счетов доходов	6210, 6310	5710	В конце года
Примечание: Составлено авторами на основании источников [13–15].				

В представленной таблице приведены основные операции со счетами раздела 1500 «Долгосрочные активы, предназначенные для продажи» от лица компании-продавца, который не имеет цели корпоративного слияния. В случаях, где счета дебетуются и кредитуются с несколькими счетами, разделенными словом «или», следует практикующим бухгалтерам выбрать нужный им счет согласно утвержденному рабочему плану счетов и учетной политике компании.

Рекомендуемые нами таблицы могут быть представлены как фрагменты учетной политики компании в отношении счетов раздела 1500 «Долгосрочные активы, предназначенные для продажи», где в более наглядной и сконцентрированной форме охвачены для выбора виды оценок и бухгалтерские корреспонденции счетов долгосрочных активов, предназначенных для продажи.

Заключение

Операции продажи активов или бизнеса имеют две стороны: операции со стороны продавца и операции со стороны покупателя. В данной статье мы рассмотрели порядок оценки и учета продажи долгосрочных активов и прекращенную деятельность со стороны продавца, который под влиянием кризисных условий вынужден продать отдельный сегмент бизнеса. Нами были рассмотрены операции, не связанные с корпоративным слиянием. До продажи эти активы в учете следует четко разделить и учитывать на счетах 1510-ДАП или 1520-ГАП; информацию в финансовой отчетности следует отражать до их реализации, возможно, более года по справедливой стоимости. Таким образом, в учете и отчетности казахстанских предприятий следует четко выделять информацию о подготовке и продажах ДАП и ГАП в аналитических целях.

В следующей статье нами предполагается рассмотрение порядка учета и оценки операций покупки бизнеса, части бизнеса со стороны покупателя, который не преследует цели экономической концентрации.

Благодарность, конфликт интересов. Выражаем благодарность украинским коллегам из Национального университета «Полтавская политехника имени Юрия Кондратюка», г. Полтава, Украина, за их профессиональную и моральную поддержку в непростое для украинцев время. Конфликтов между авторами не существует.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Ресторанный рынок России. – Москва: МГУ, 2020. URL: [http:// www. zen. yandex.ru](http://www.zen.yandex.ru) Яндекс. Дзен».../restorannyy-gynok-2020...
- 2 Статистический сборник по гостиничному бизнесу РФ. – Москва: ФПК, 2020. URL: [http:// www. stat. gov. kz](http://www.stat.gov.kz)>region/260099/statistical_information...
- 3 Статистический сборник РК. Алматы: Атамекен, 2020. URL: [http:// www. atameken. kz](http://www.atameken.kz)>uploads/content/files...гостиницами.pdf
- 4 МСФО № 5: долгосрочные активы, предназначенные для продажи // Международные стандарты финансовой отчетности. URL: [http:// www. minfin. gov. kz](http://www.minfin.gov.kz)
- 5 О конкуренции: закон Республики Казахстан № 375-Vот. 29 октября 2015 года с изменениями и дополнениями на 01.01.22. URL: [http:// www. egov. kz](http://www.egov.kz)
- 6 О бухгалтерском учете и финансовой отчетности: закон Республики Казахстан № 324 от 28 февраля 2007 года, с изменениями и дополнениями на 01.01.22. URL: [http:// www. zakon. kz](http://www.zakon.kz).
- 7 Международные стандарты финансовой отчетности: приказ Минфина РК от 26 октября 2011 года, с изменениями и дополнениями на 01.01.22. URL: [http://www. minfin. gov. kz](http://www.minfin.gov.kz).
- 8 Гайбатова К.Д., Джабраилова Н.Д. Продажа предприятия: правовой и бухгалтерский аспекты // Сборник «Международный бухгалтерский учет». – 2018. – № 44. – С. 42–50. URL: [http://cyberleninka. ru](http://cyberleninka.ru)>ГРНТИ>n/prodazha-...

9 Дружиловская Э.С. Долгосрочные активы, предназначенные для продажи и их оценка в российском и международном учете // Сборник научных трудов под ред. кол.: И.Е. Мизиковский, Э.С. Дружиловская, А.А. Баженов. – Н.Новгород: ННГУ им. Н.И. Лобачевского, 2018. – 677 с. URL: <http://cyberleninka.ru>artikle...priznaniya...ucheta...aktivov...>

10 Павлюченко Т.Н. Основные средства, предназначенные для продажи как особая категория бухгалтерского учета // Журнал «Теория и практика общественного развития». – 2018. – № 1. – С. 81–84. URL: <http://cyberleninka.ru>artikle...priznaniya...ucheta...aktivov...>

11 Попов А.Ю., Колотилов В.А. Особенности признания, оценки и учета долгосрочных активов к продаже // Вестник Челябинского государственного университета. – 2018. – № 10(456). – С. 212–219. URL: <http://cyberleninka.ru>artikle...priznaniya...ucheta...aktivov...>

12 Долгосрочные активы для продажи и прекращенная деятельность // Страничка «Работа бухгалтера». URL: <http://buh.Jota.me>597433HTML...>

13 Правила ведения бухгалтерского учета: приказ Министерства финансов Республики Казахстан № 241 от 31 марта 2015 года, с изменениями и дополнениями на 01.01.22. URL: <http://www.minfin.gov.kz>.

14 Типовой план счетов: приказ Министерства финансов Республики Казахстан № 877 от 2 октября 2018 года, с изменениями и дополнениями на 01.01.22. URL: <http://www.minfin.gov.kz>.

15 Сборник бухгалтерских проводок Казахстана. URL: <http://buh-spravka.kz>2019/04/24/sbornik...provodok/>

REFERENCES

1 Restorannyj rynek Rossii. – Moskva: MGU, 2020. URL: <http://www.zen.yandex.ru>Jandeks.Dzen>.../restorannyi-rynok-2020...> (In Russian).

2 Statisticheskij sbornik po gostinichnomu biznesu RF. – Moskva: FRK, 2020. URL: http://www.stat.gov.kz>region/260099/statistical_information... (In Russian).

3 Statisticheskij sbornik RK. Almaty: Atameken, 2020. URL: <http://www.atameken.kz>uploads/content/files...gostinicami.pdf>. (In Russian).

4 MSFO No. 5: dolgosochnye aktivy, prednaznachennye dlja prodazhi // Mezhdunarodnye standarty finansovoj otchetnosti. URL: <http://www.minfin.gov.kz>. (In Russian).

5 O konkurencii: zakon Respubliki Kazahstan No. 375-Vot. 29 oktjabrja 2015 goda s izmenenijami i dopolnenijami na 01.01.22. URL: <http://www.egov.kz>. (In Russian).

6 O buhgalterskom uchete i finansovoj otchetnosti: zakon Respubliki Kazahstan No. 324 ot 28 fevralja 2007 goda, s izmenenijami i dopolnenijami na 01.01.22. URL: <http://www.zakon.kz>. (In Russian).

7 Mezhdunarodnye standarty finansovoj otchetnosti: prikaz Minfina RK ot 26 oktjabrja 2011 goda, s izmenenijami i dopolnenijami na 01.01.22. URL: <http://www.minfin.gov.kz>. (In Russian).

8 Gajbatova K.D., Dzhabrailova N.D. (2018) Prodazha predpriyatija: pravovoj i buhgalterskij aspekty // Sbornik «Mezhdunarodnyj buhgalterskij uchet». No. 44. P. 42–50. URL: <http://cyberleninka.ru>GRNTI>n/prodazha-...> (In Russian).

9 Druzhilovskaja Je.S. (2018) Dolgosochnye aktivy, prednaznachennye dlja prodazhi i ih ocenka v rossijskom i mezhdunarodnom uchete // Sbornik nauchnyh trudov pod red. kol.: I.E. Mizikovskij, Je.S. Druzhilovskaja, A.A. Bazhenov. –N.Novgorod: NNGU im. N.I. Lobachevskogo, 677 p. URL: <http://cyberleninka.ru>artikle...priznaniya...ucheta...aktivov...> (In Russian).

10 Pavljuchenko T.N. (2018) Osnovnye sredstva, prednaznachennye dlja prodazhi kak osobaja kategorija buhgalterskogo ucheta // Zhurnal «Teorija i praktika obshhestvennogo razvitija». No. 1. P. 81–84. URL: <http://cyberleninka.ru>artikle...priznaniya...ucheta...aktivov...> (In Russian).

11 Popov A.Ju., Kolotilov V.A. (2018) Osobennosti priznaniya, ocenki i ucheta dolgosochnykh aktivov k prodazhe // Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta. No. 10(456). P. 212–219. URL: <http://cyberleninka.ru>artikle...priznaniya...ucheta...aktivov...> (In Russian).

12 Dolgosochnye aktivy dlja prodazhi i prekrashhennaja dejatel'nost' // Stranichka «Rabota buhgaltera». URL: <http://buh.Jota.me>597433HTML...> (In Russian).

13 Pravila vedenija buhgalterskogo ucheta: prikaz Ministerstva finansov Respubliki Kazahstan No. 241 ot 31 marta 2015 goda, s izmenenijami i dopolnenijami na 01.01.22. URL: <http://www.minfin.gov.kz>. (In Russian).

14 Tipovoj plan schetov: prikaz Ministerstva finansov Respubliki Kazahstan No. 877 ot 2 oktjabrja 2018 goda, s izmenenijami i dopolnenijami na 01.01.22. URL: <http://www.minfin.gov.kz>. (In Russian).

15 Sbornik buhgalterskih provodok Kazahstana. URL: <http://buh-spravka.kz>2019/04/24/sbornik...provodok/>. (In Russian).

Р.Н. НУРГАЛИЕВА,*¹

Э.ғ.к., доцент.

*e-mail: nrn51@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9713-8262

Ю.А. ВЕРИГА,²

Э.ғ.к., профессор.

e-mail: verigaua@qmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3638-7994

Е.В. КОБА,²

Т.ғ.к., доцент.

e-mail: verigaua@qmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1914-3119

¹Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан

²«Юрий Кондратюк атындағы

Полтава политехникасы» ұлттық университеті,

Полтава қ., Украина

ЕСЕПТЕ «САТУҒА ДАЙЫНДАЛҒАН ҰЗАҚ МЕРЗІМДІ АКТИВТЕР ЖӘНЕ ТОҚТАТЫЛҒАН ҚЫЗМЕТ» 5 ҚЕХС (IFRS) ҚОЛДАНУ ТУРАЛЫ

Андатпа

Жаһандық дағдарыс пен коронавирустық пандемияның бүкіл әлемге таралуы мейрамхана мен қонақ үй бизнесінің нәтижелеріне айтарлықтай әсер етті. Өткізу айналымының көлемі айтарлықтай төмендеді; 2020 ж. II тоқсанында мейрамханалар айналымының рекордтық құлдырауы – 49,7%-бен белгіленді [1, 2, 3]. Дәл осындай үрдіс Қазақстан мен Украинадан да байқалады. Бір жылға жуық уақыттан бері көптеген қонақ үйлер мен мейрамханалардың ғимараттары қанырап бос тұр. Олардың едәуір бөлігі азық-түлік тауарларымен сауда кәсіпорындары ретінде қайта профильденген, жалға берілген немесе көбінесе сатылымға шығарылған. Ұзақ мерзімді активтерді кеңінен сату олардың нақты есептік жазбасын және сатуға арналған ұзақ мерзімді активтерді нақты бағалауды, сондай-ақ бизнесті немесе бизнестің бір бөлігін сату мен сатып алудың жаңа, заманауи операцияларына арналған есеп саясатының бөлімдерін әзірлеуді талап етеді. Мұндай операцияларды есепке алу бұрын сирек қолданылған, тіпті мүлде пайдаланылмайтын «Сату үшін ұсталатын ұзақ мерзімді активтер және тоқтатылған қызмет» №5 «ХҚЕС-ін [4] әдістемелік тұрғыдан дұрыс қолдануды талап етеді. Көптеген жылдар бойы авторлар ХҚЕС қолдану тәртіптерің зерттеп, есепке алу объектілері үшін есеп және салық саясатын әзірлеу мәселелерімен айналысады. Мақала жазу кезінде авторлар өздерінің ғылыми және практикалық тәжірибелері мен білімдеріне сүйене отырып, сатушы кәсіпорынның есеп компаниясының арнайы бөлімі үшін ұзақ мерзімді активтерді, бизнестің бір бөлігін немесе сатуға дайындалған бизнестің бүкіл сегментін сату операцияларының ұсыныстары мен шоттарын ұсыну мақсатын анықтады. Мақалада жалпы ғылыми зерттеу әдістері де, арнайы зерттеу әдістері де қолданылады. Мақаланың ерекшелігі мен авторлардың қызығушылықтары ҚЕХС қолданылатын орыс тілді елдер мен ТМД республикаларының жоғары оқу орындарының есепшілері мен оқытушыларына арналған.

Тірек сөздер: бизнес, ұзақ мерзімді активтер, есеп, бағалау, ХҚЕС, сатушы.

R.N. NURGALIEVA,*¹

c.e.s., associate professor.

*e-mail: nrn51@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9713-8262

Y.A. VERIGA,²

c.e.s., associate professor.

e-mail: verigaua@qmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3638-7994

E.V. KOPA,²

c.t.s., professor.

e-mail: verigaua@qmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1914-3119

¹Karaganda University of Kazpotrebooyuz,
Karaganda, Kazakhstan

²National University “Poltava Polytechnic
named after Yuri Kondratyuk”,
Poltava, Ukraine

ON THE APPLICATION OF 5 IFRS “FOR LONG-TERM ASSETS HELD FOR SALE AND DISCONTINUED OPERATIONS”

Abstract

The global crisis and the global coronavirus pandemic have had a significant impact on the performance of the restaurant and hotel business. The volume of sales turnover has significantly decreased. The second quarter of 2020 was marked by a record collapse in the turnover of restaurants – by 49.7% [1, 2, 3]. The same trend is observed in Kazakhstan and Ukraine. For almost a year, many hotel and restaurant buildings have been empty. A significant part of them are re-profiled as trading enterprises with food products, rented out or, more often, put up for sale. The widespread sale of objects of long-term assets requires their specific accounting reflection and a real assessment of long-term assets intended for sale; as well as the development of sections of the accounting policy dedicated to new, modern transactions for the sale and purchase of a business or part of a business. Accounting for such transactions requires the methodologically correct application of IFRS No. 5 “Long-term assets held for sale and discontinued operations” [4], which was previously rarely used, and often not used at all. For many years, the authors have been dealing with the problems of developing accounting and tax policies for various accounting items with the application of IFRS. While writing the article, the authors, relying on their scientific and practical experience and knowledge, determined the purpose – to offer recommendations and accounting records of transactions of sale of long-term assets, part of the business or the whole segment of the business, prepared for sale, for inclusion in a special section of the accounting company of the selling company. The article uses both general scientific research methods and special research methods. The specifics of the article and the range of interests of the authors are designed for accountants and teachers of universities in Russian-speaking countries and CIS republics, where IFRS are applied.

Key words: business, long-term assets, accounting, valuation, IFRS, seller.

МРНТИ 06.73.65
УДК 336.713
JEL F36 G15

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-38-49>

С.М. ВОРОБЬЕВА,*¹

к.э.н., ассоциированный профессор.

*e-mail: sve-vor@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-6159-5859

¹Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова,
г. Караганда, Казахстан

РЕГУЛИРОВАНИЕ ПЕРЕСТРАХОВОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

Перестрахование имеет важное значение для обеспечения финансовой устойчивости страхового рынка страны, что определяет необходимость достаточно жесткого правового контроля за этим сегментом страхового рынка. Целью данной статьи является критическое осмысление современного законодательства, регулирующего развитие перестраховочной деятельности в Республике Казахстан, и выявление тех норм и требований, которые существенно сказываются на развитии перестраховочного рынка в стране. Результаты исследования показали, что в Казахстане применяются ограничительные меры по проведению перестрахования как общепринятые для мировой страховой практики, так и действующие исключительно в практике страны. Автор предпринял попытку выявить те специфические регуляторные нормы в Республике Казахстан, которые затрудняют сотрудничество в сфере перестрахования с международным сообществом. Обращается внимание на установленные высокие барьеры входа для участия перестраховщиков-нерезидентов на перестраховочный рынок Республики Казахстан, что предполагает покупку перестраховочной защиты в основном у ведущих зарубежных перестраховщиков. В целях расширения перестраховочной емкости и удешевления цены перестрахования автор предлагает использовать внутренние резервы национального страхового рынка, а также альтернативные перестраховочные рынки, одним из которых можно рассматривать единое перестраховочное пространство в рамках интеграционного объединения стран ЕАЭС. В этой связи необходима гармонизация законодательств этих стран, особенно в части определения финансовой устойчивости страховых организаций и оценки платежеспособности перестраховщиков. Результаты исследования могут применяться для приведения правовых норм регулирования перестраховочной деятельности в Республике Казахстан в соответствие с международной практикой.

Ключевые слова: страховой рынок, перестраховочная деятельность, финансовая устойчивость, страховые организации, оценка платежеспособности, правовые нормы.

Введение

Перестрахование является неотъемлемым сегментом современного страхового рынка, обеспечивающим его финансовую стабильность. Механизм перестрахования предполагает несение солидарной ответственности страховых и перестраховочных организаций по договорам страхования, что приводит к «рассеиванию» крупных и опасных рисков как на внутреннем, так и на международных страховых рынках.

Большое значение повышению эффективности перестрахования уделено в Концепции развития финансового сектора Республики Казахстан до 2030 г. В частности, отмечается, что важное значение системы перестрахования для страхового рынка Казахстана во многом определяется небольшой по сравнению с зарубежными компаниями капитализацией казахстанских страховых компаний. Перестрахование предоставляет отечественным страховщикам возможность заключать договоры страхования рисков, стоимость которых превосходит их собственные средства, что позволяет развиваться страховому рынку [1]. При этом государство регулирует направления развития перестрахования, так как заинтересовано в сбалансированном формировании входящих и исходящих денежных потоков при проведении перестраховочных операций и уменьшении «бегства» капитала на перестраховочные рынки других стран.

Учитывая значимость развития перестрахования для стабильного функционирования казахстанского страхового рынка и финансовой безопасности страны, актуальным становится исследование аспектов правового регулирования перестраховочной деятельности в Республике Казахстан в целях определения его эффективности и соответствия международным нормам проведения перестраховочных операций.

Объектом исследования выступила современная практика регулирования перестраховочной деятельности в Республике Казахстан. Предметом исследования стали национальные законодательные нормы, определяющие порядок проведения перестрахования в стране.

Научная новизна публикации состоит в выявлении основных регуляторных требований, действующих на страховом рынке Республики Казахстана, которые не соответствуют международной практике проведения перестраховочных операций, не способствуют созданию оптимальной перестраховочной защиты, создают трудности в формировании дополнительных перестраховочных емкостей.

Практическая значимость данного исследования заключается в выработке предложений по изменению действующего законодательства, регулирующего проведение перестрахования.

В качестве гипотезы исследования можно высказать предположение, что совершенствование законодательных требований по передаче рисков в перестрахование в Республике Казахстан позволит расширить возможности национальных страховых организаций в выборе перестраховщиков и преодолеть зависимость от международных перестраховщиков стран Европы и США.

Проверка гипотезы позволит сформировать достаточно полное представление о современной практике перестрахования в Казахстане и определить основные направления по совершенствованию национального законодательства, регулирующего перестрахование.

Материалы и методы

Основу правовой базы по регулированию перестраховочной деятельности в Республике Казахстан составляют Гражданский кодекс (Особенная часть), Закон Республики Казахстан «О страховой деятельности» от 18 декабря 2000 г. № 126-П и ряд нормативных документов Национального банка Казахстана и Агентства Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка. В основе оценки динамики казахстанского перестраховочного рынка находится официальная статистика Национального банка Казахстана за 2017–2021 гг.

При проведении исследования использовались как общенаучные методы познания, такие как исторический и логический методы, анализ и синтез, индукция и дедукция, метод научных абстракций, использование аналогий, так и эмпирические методы познания, такие как описание и сравнительный анализ.

В международной практике регулирования перестрахования предусмотрен ряд норм и ограничений в проведении перестрахования. К таким ограничениям можно отнести:

1. Минимальный размер уставного капитала перестраховщиков и наличие лицензий на проведение перестраховочных операций;
2. Максимальный размер собственного удержания страховой (перестраховочной) организации по договорам страхования, перестрахования и сострахования;
3. Ограничения на осуществление перестраховочных операций с зарубежными перестраховщиками;
4. Установление норм перестрахования на внутреннем рынке и лимитов «вывоза» страховой премии на международные страховые рынки.

Исследуем, насколько законодательные требования по регулированию перестраховочной деятельности, действующие в Республике Казахстан, позволяют казахстанскому перестраховочному рынку интегрироваться в мировой рынок перестрахования.

Основные положения

Перестраховочный рынок Казахстана формируется с 1995 г. и стал уже достаточно развитым. По данным исследований, проведенных российскими учеными, выявлено, что Республика

Казахстан по объемам перестраховочного рынка среди стран – членов ЕАЭС уступает только Российской Федерации [2, 3].

При этом возможности отечественного страхового рынка по принятию крупных рисков на страхование остаются ограниченными. В настоящее время в Казахстане отсутствуют национальные перестраховочные компании в силу высоких законодательных требований по капитализации. В связи с этим перестраховочная защита обеспечивается за счет взаимного перестрахования между национальными страховыми организациями, передачи «излишков» риска в зарубежные страховые и перестраховочные компании, а также через посредничество страховых брокеров – нерезидентов Республики Казахстан.

Объемы перестраховочных операций в Казахстане постоянно растут, о чем свидетельствуют данные таблицы 1.

Таблица 1 – Структура перестраховочных премий в Республике Казахстан за 2018–2022 гг.

Страховые премии	2018 г.		2019 г.		2020 г.		2021 г.		2022 г.	
	Млрд тг	Уд. вес (%)	Млрд тг	Уд. вес (%)	Млрд тг	Уд. вес (%)	Млрд тг	Уд. вес (%)	Млрд тг	Уд. вес (%)
1. Страховые премии – всего:	370,1	100	384,8	100	508,5	100	511,2	100	698,7	100
2. Страховые премии, переданные на перестрахование, в т.ч. нерезидентам	129,7	35,0	89,8	23,3	85,7	16,9	93,7	8,3	107,2	15,3
	109,1	84,1	75,2	83,6	89,5	90,6	91,5	91,9	98,1	91,6
3. Страховые премии, полученные на перестрахование от нерезидентов	17,6	4,8	19,1	2,4	29,8	5,8	45,57	8,9	60,7	8,7
4. Страховое возмещение по договорам перестрахования, в т.ч. от нерезидентов	7,9	100	7,1	100	114,6	100	44,6	100	6,7	100
	5,8	73,7	5,8	81,4	112,9	98,5	43,5	97,6	5,5	81,2

Примечание: Составлено автором на основе источника [3].

Из приведенных данных следует, что на страховом рынке Казахстана наблюдается постоянное увеличение поступлений совокупных страховых премий. В 2018 г. сборы страховых премий составляли 370,1 млрд тг, а в 2022 г. уже достигли значения 698,7 млрд тг, т.е. имеет место увеличение показателя в 1,9 раза. При этом размер страховых премий, передаваемых на перестрахование, изменился с 129,7 млрд тг в 2018 г. до 107,2 млрд тг в 2022 г., т.е. уменьшился на 18%. Снизилась и доля страховых премий, передаваемых на перестрахование, с 35% в 2018 г. до 15,3% в 2022 г. Эта положительная тенденция в передаче рисков на перестрахование говорит о возможности постепенного роста капитализации отечественных страховых организаций и удержания более крупных рисков на их ответственности.

При этом в анализируемый период обозначилась и отрицательная тенденция в прохождении перестраховочных операций, когда значительно увеличилась доля перестраховочной премии, переданной перестраховщикам-нерезидентам. Максимальное значение было достигнуто в 2022 г., когда иностранным перестраховщикам было передано 98,1 млрд тг, или 92% от общего объема перестраховочной премии. Основная часть перестраховочной премии была передана в Соединенное Королевство Великобритании. На внутреннем рынке Казахстана на условиях взаимности размещается только 11,5% перестраховываемых рисков.

Выплаты по договорам перестрахования за анализируемый период колеблются по годам и достигают максимального значения в 2019 г., когда страховое возмещение составило 114,6 млрд тг. При этом необходимо отметить, что доля перестраховщиков-нерезидентов в возмещении ущерба остается неизменно высокой – от 73,7% в 2018 г. до 98,5% в 2019 г. [3].

Таким образом, анализ перестраховочных операций в Республике Казахстан показал, что при увеличении поступлений страховых премий в целом по страховому рынку уменьшается доля и размер перестраховочной премии.

Географию размещения перестраховочных премий по странам проиллюстрируем на рисунке 1.

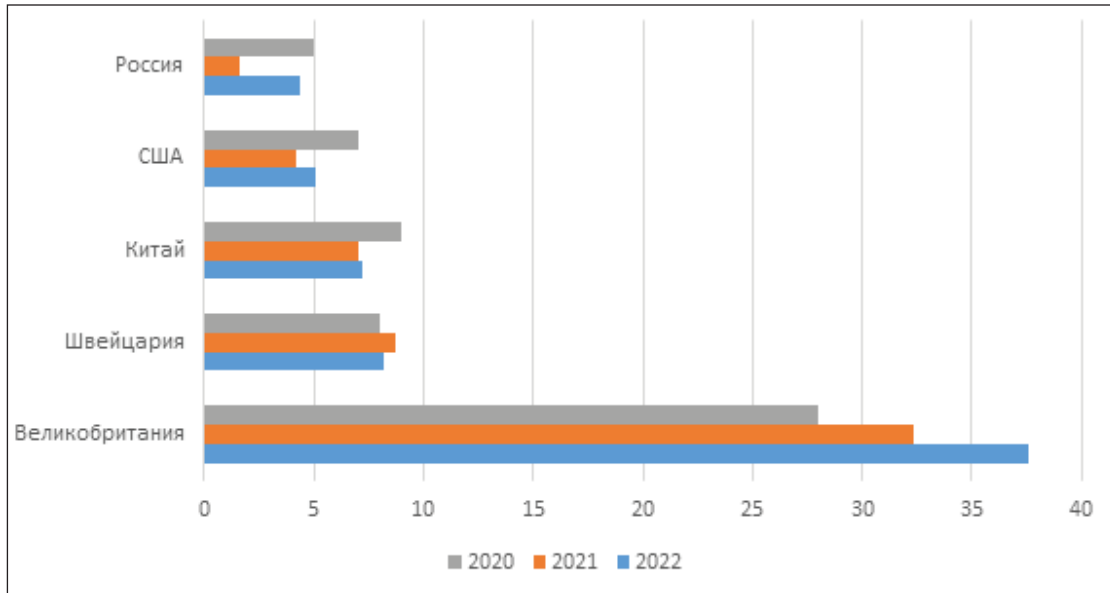

Рисунок 1 – Доля страховых премий, переданных на перестрахование по странам, %

Примечание: Составлено автором на основе источника [3].

Диаграмма по размещению перестраховочной премии по странам показывает, что предпочтения в выборе перестраховщика отдаются иностранным перестраховочным компаниям таких стран, как Великобритания (32,3%), Швейцария (8,7%), Китай (7,0%), Германия (6,3%), США (4,2%). Незначительная доля рисков передается на российский перестраховочный рынок (1,6%) [3].

Особо следует остановиться на проведении перестраховочных операций по договорам, заключенным в отрасли «Страхование жизни». Во многих странах мира проведение перестрахования в накопительной отрасли страхования законодательно запрещено. Это связано с тем, что результаты прохождения долгосрочных накопительных договоров вполне предсказуемы (за счет уплаты страхователем полной страховой суммы, предусмотренной договором страхования) и не предполагают существенного перераспределения средств страховых резервов в пользу лиц пострадавших, как в случае проведения операций в отрасли «Общее» страхование. Поэтому, учитывая отсутствие катастрофических рисков и кумуляции риска в отрасли «Страхование жизни», считаем нецелесообразным передачу этих договоров на перестрахование.

По отчетным данным Агентства Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка за 2022 г., можно проанализировать объемы перестраховочных операций по отрасли «Страхование жизни».

Анализ данных показал, что в общем объеме перестраховочных премий размер страховых премий, переданных по договорам страхования жизни, возрос с 4,7 млрд тг в 2021 г. до 10,2 млрд тг в 2022 г., т.е. значение показателя увеличилось в 2,2 раза. Удельный вес перестраховочных премий по накопительному страхованию возрос с 5% в 2021 г. до 9,4% в 2022 г.

Рисунок 2 – Структура перестраховочной премии по отрасли «Страхование жизни», %

Примечание: Составлено автором на основе источника [3].

Большая часть перестраховочных премий по договорам «Страхования жизни» размещается среди перестраховщиков-резидентов, но при этом доля перестраховщиков-нерезидентов становится выше и достигла в 2022 г. 45,5%. Основная доля перестраховочной премии вывозится в Чешскую Республику (43,5%) и Германию (2,0%).

Входящее перестрахование по накопительному страхованию от нерезидентов составило 18 млн тг в 2021 г. и 8 млн тг в 2022 г., т.е. принято в перестрахование перестраховочной премии меньше почти на 50%.

Выплаты страхового возмещения по накопительным договорам, переданным на перестрахование, распределились между нерезидентами и резидентами в следующем соотношении: в 2021 г. – 14,0% и 86,0%, в 2022 г. – 27,0% и 73,0% соответственно [3]. Следовательно, основную нагрузку по выплатам страхового возмещения несут резиденты, для которых уровень выплат составил в 2022 г. 27,7%, а для нерезидентов – 7,8%.

Таким образом, выявленный тренд на увеличение перестраховочных премий по договорам «Страхования жизни» и повышение доли участия в перестраховании нерезидентов считаем крайне отрицательным. Практику передачи страховых премий по договорам накопительного страхования считаем необоснованной и способствующей неоправданному вывозу перестраховочных премий за рубеж.

На возникновение подобных тенденций в развитии перестрахования в стране большое влияние оказывает действующее законодательство. В связи с этим своевременным представляется рассмотрение основных правовых аспектов, регулирующих перестраховочную деятельность в Казахстане, с целью выявления тех регуляторных норм, которые существенно влияют на результаты прохождения перестраховочных операций.

Обзор литературы

Перестрахование возникло в Западной Европе в 19 веке и поэтому приоритет в изучении вопросов теории и правового регулирования перестрахования однозначно принадлежит зарубежным ученым. В работах западных ученых Бланда Д. [4], Богурдас М., Джона А., Роберта Х. [5] рассмотрены вопросы сущности и функций перестрахования; правовой и финансовый аспект деятельности европейских страховщиков изложен в работе Рогана П. [6]. С практической точки зрения анализируются методы и формы перестрахования, порядок документооборота при заключении договора страхования в работе Пфайффера К. и Меркина Р. [7, 8].

Исследование вопроса регулирования перестрахования в зарубежных странах позволило выявить, что эта сфера деятельности регулируется в большей степени обычаями делового оборота и договорного права, чем законодательными нормами. В публикациях Клоченко Л.Н.,

Качутова А.А., Мурзиной М.О. и др. изложено, что в странах Западной Европы и США применяется страховое право, при этом отсутствует специальное законодательство, определяющее правоотношения в перестраховании. На перестрахование распространяются только общегражданские нормы, содержащиеся в гражданских и торговых кодексах зарубежных стран [9]. Законодатели предъявляют требования к порядку получения разрешений, формированию резервов перестраховщика, порядку проведения аудита в перестраховочных компаниях, требования к финансовой отчетности, утверждаются профессиональные требования к директорам компаний, но условия договоров перестрахования остаются за рамками регулирования [10].

В связи с тем, что определяющим фактором в правовом регулировании перестрахования являются обычай и юридическая практика, то положения и условия перестрахования можно изучить только в самих договорах перестрахования [11], а также в публикуемых решениях арбитражных судов и обзорах практики международных судебных органов. Эти источники зарубежного права по перестрахованию не представляют интереса для изучения и сопоставления с практикой жесткого законодательного регулирования перестрахования, установленной в Республике Казахстан и в других странах СНГ.

Практику регулирования перестрахования в Казахстане более уместно сравнивать с практикой стран Содружества. Исследования теории и практики перестрахования проведены большим числом российских и ученых других стран СНГ в связи с тем, что для обеспечения финансовой устойчивости страховых рынков этих стран возникла необходимость применения механизма перестрахования. Вопросы регулирования и оценки возможностей перестраховочных рынков рассмотрены в работах следующих ученых: Дедикова С.В., Черновой Г.В., Халина В.П., Артамонова А.П., Неровни Ю.В., Голоднюк О.В., Ширшова В.Ю.

Взгляд на создание дополнительных перестраховочных емкостей в рамках ЕАЭС излагается учеными Сплетуховым Ю.А., Кадыркуловым У.Т., Ажекбаровым Т.А., которые анализируют возможности унификации законодательств этих стран в области регулирования перестраховочной деятельности в целях формирования единой перестраховочной емкости [12, 13].

Среди казахстанских ученых исследование темы перестрахования не имеет существенного распространения. Состояние рынка перестрахования в Республике Казахстан рассматривается в работах казахстанских ученых Сериковой Г.С., Сембекова А.К. только в контексте общих проблем страхового рынка [14]. Основными источниками информации о проведении перестраховочных операций являются отчетные данные и аналитические обзоры специалистов Национального банка Казахстана, Агентства Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка, практикующих страховщиков.

Это обстоятельство предопределило актуальность изучения правовых основ регулирования перестрахования в Казахстане, что позволило бы дать научно обоснованные рекомендации для эффективного развития отечественного перестраховочного бизнеса.

Результаты и обсуждение

В результате исследования современной законодательной базы, регулирующей проведение перестраховочной деятельности в Казахстане, были проанализированы основные регуляторные нормы и требования, определяющие развитие перестрахования.

Первой регуляторной нормой в проведении перестрахования является установление минимального размера уставного капитала для страховых и перестраховочных организаций и лицензирование их деятельности по проведению перестраховочных операций.

В Республике Казахстан законодательно предусмотрена специализация страховых организаций, которые получают лицензии на заключение договоров страхования в одной из двух отраслей: «Общее страхование» или «Страхование жизни».

Деятельность по осуществлению перестрахования на территории Республики Казахстан подлежит лицензированию. Страховая организация имеет право осуществлять передачу страховых рисков на перестрахование без наличия лицензии по перестрахованию, тогда как принимать страховые риски на ответственность возможно только при наличии лицензии по перестрахованию. Страховая организация вправе получить лицензию и осуществлять деятельность по перестрахованию только по тем классам страхования, которые указаны в ее лицензии. Пере-

страховочная организация, осуществляющая перестрахование как исключительный вид деятельности на основании лицензии по перестрахованию, вправе осуществлять перестрахование по всем классам страхования в любых отраслях страхования.

В зависимости от сочетания страховых и перестраховочных операций в деятельности страховщиков установлены размеры минимальных уставных капиталов. Минимальный уставный капитал для страховых организаций, осуществляющих прямое страхование и принимающих риски в перестрахование, законодательно установлен в размере 1500 тыс. МРП. При сочетании страховых и перестраховочных операций в деятельности страховщиков законодательно предусмотрены более высокие требования к минимальному размеру их уставного капитала (2100 тыс. МРП). Перестраховочная организация, осуществляющая перестрахование как исключительный вид деятельности, вправе осуществлять перестрахование по всем классам страхования в отраслях «Страхование жизни» и «Общее страхование». При этом размер минимального уставного капитала должен возрасти пятикратно и составить 10 500 МРП [15].

Такие повышенные требования к размеру уставного капитала предъявляются к перестраховщикам во всех зарубежных странах. Именно эта законодательная норма объясняет отсутствие профессиональных перестраховочных организаций на страховом рынке Казахстана. Как показывает мировой опыт, на формирующихся страховых рынках перестраховочные организации обычно учреждаются государством.

Следующей регуляторной нормой в проведении перестрахования является установление лимита собственного удержания страховой организации (перестрахователя), который определяет максимальный размер ответственности страховой организации по застрахованным рискам. В практике Республики Казахстан методика расчета максимального собственного удержания по договорам перестрахования неоднократно изменялась. В качестве базы расчета собственного удержания страховщика первоначально использовался размер собственного капитала, а затем суммарный размер собственного капитала и страховых резервов.

В настоящее время нормативными документами Национального банка Казахстана установлено, что максимальный размер собственного удержания страховой (перестраховочной) организации по отдельному договору страхования определяется в размере 80 или 100% фактической маржи платежеспособности страховщика с установлением лимита собственного удержания (максимально 16,5 млн МРП) в зависимости от соотношения значения норматива достаточности маржи платежеспособности и минимального значения норматива достаточности маржи платежеспособности [15].

Это достаточно редкая методика установления лимита собственного удержания в перестраховании, так как в мировой практике более распространенным является подход установления определенного процента удержания от собственного капитала страховщика. Различия в порядке исчисления собственного удержания по договорам перестрахования в Республике Казахстан и в других зарубежных странах создают проблему сопоставимости этого важнейшего показателя при заключении договоров перестрахования.

Законодательно установлены достаточно жесткие ограничения на осуществление перестраховочных операций с перестраховщиками – нерезидентами Республики Казахстан. Это третье ограничение, которое существенным образом влияет на размещение рисков на внешних рынках перестрахования.

Предусмотрено, что при передаче страховых рисков на перестрахование перестраховщику – нерезиденту Республики Казахстан перестрахователь предварительно обязан попытаться разместить данные риски у отечественных перестраховщиков. Условием размещения страховых рисков у страховых организаций – резидентов Республики Казахстан должно быть соблюдение последними норматива достаточности маржи платежеспособности.

Достаточно «неудобным» стало то законодательное требование, чтобы риски передавались на перестрахование перестраховщикам – нерезидентам Республики Казахстан, имеющим рейтинговую оценку не ниже «А-» по международной шкале Standart & Poog's или рейтинг аналогичного уровня одного из других рейтинговых агентств. Данное законодательное требование направлено на повышение качества перестраховочной защиты, так как предполагает размещение рисков у ведущих зарубежных перестраховщиков. Однако такой подход в перестраховании рисков значительно повышает размер передаваемой за рубеж перестраховочной премии.

В том случае если договоры перестрахования заключаются с перестраховщиками-нерезидентами, имеющими более низкие рейтинговые оценки, предусмотрены определенные финансовые обременения на страховую организацию. Так, при расчете минимальных размеров маржи платежеспособности или гарантийного фонда страховой организации их значения увеличиваются на сумму обязательств, передаваемых в перестрахование, в зависимости от рейтинговой оценки перестраховщика. При заключении договора перестрахования с перестраховщиками-резидентами в зависимости от группы их рейтинга минимальный размер маржи платежеспособности может быть увеличен до 5%; с перестраховщиками-нерезидентами – до 22%. В настоящее время предусмотрены более низкие нормативы увеличения минимальной маржи платежеспособности для перестраховщиков стран – участниц Договора об ЕАЭС [15].

Также установлен запрет на включение в сумму активов страховой организации, которые обеспечивают его фактическую маржу платежеспособности, доли перестраховщика в страховых резервах по договорам перестрахования, заключенным с перестраховщиками – нерезидентами Республики Казахстан, имеющими международную рейтинговую оценку агентства «Standard & Poog's» ниже «B-», и др.

Таким образом, в случае заключения договоров перестрахования с низкорейтинговыми перестраховщиками значительно увеличивается нагрузка на капитал самого страховщика.

Четвертое ограничение по операциям перестрахования связано с установлением норм перестрахования на внутреннем рынке и лимитов «вывоза» страховой премии. В настоящее время пруденциальные нормативы и иные обязательные к соблюдению нормы и лимиты для страховых (перестраховочных) организаций не включают ограничения по передаче риска в перестрахование, такие как лимит передачи страховой премии в перестрахование, полученной страховщиком по договору страхования, в том числе лимит передачи страховой премии страховщикам-нерезидентам. При этом подобные ограничения способствуют максимальному размещению рисков на внутреннем страховом рынке. Подобная протекционистская практика используется во многих развивающихся странах и позволяет защитить национальный страховой рынок от «бегства» капитала в развитые страны. Считаем, что ограничения по вывозу страховой премии за рубеж должны действовать и в Республике Казахстан.

Проведенное исследование регуляторных норм, установленных в перестраховании в Республике Казахстан, позволило выявить их соответствие в целом международным нормам. При этом имеют место отдельные нормативные ограничения, которые определили специфику в развитии перестрахования в Казахстане. К ним можно отнести:

1. Использование особой методики исчисления максимального собственного удержания страховой организации;
2. Установление высоких требований к рейтингу перестраховщика-нерезидента, что препятствует входу на страховой рынок Казахстана иностранных перестраховочных компаний с более низким рейтингом, но и с более низкими перестраховочными тарифами;
3. Установление зависимости минимальных размеров маржи платежеспособности или гарантийного фонда страховой организации, а также размера активов страховой организации от рейтинга перестраховщика-нерезидента;
4. Отсутствие ограничительных норм по передаче рисков иностранным перестраховщикам.

Таким образом, указанные особенности в регулировании перестраховочной деятельности в республике непосредственно определяют максимальное размещение рисков у перестраховщиков развитых зарубежных стран и способствуют удорожанию перестраховочной защиты, а значит, и вывозу страховой премии в неоправданно высоких размерах.

В сложившей ситуации на перестраховочном рынке Республики Казахстан необходимо максимально расширить перестраховочные емкости национального страхового рынка. Так, максимальное использование внутренних емкостей национального страхового рынка возможно за счет функционирования государственной перестраховочной организации, создание которой предусмотрено Концепцией развития финансового сектора Республики Казахстан до 2030 г.

По такому пути расширения национальных перестраховочных емкостей следуют такие страны ЕАЭС, как Российская Федерация и Республика Беларусь, в которых законодательно установлена обязательная передача рисков в перестрахование государственным перестраховочным компаниям. В целях увеличения внутренних перестраховочных емкостей и преодоления

зависимости от внешних рынков осуществляется докапитализация государственных перестраховщиков, повышается доля обязательной цессии.

Такой нерыночный подход к размещению рисков в перестрахование имеет все основания на применение в практике Казахстана, так как это значительно сократит размеры вывоза перестраховочных премий за счет обязательной передачи значительных долей рисков национальных страховщиков в государственную перестраховочную организацию. Дополнительные возможности по увеличению национальной перестраховочной емкости дает также создание страховых и перестраховочных пулов, а также вхождение Казахстана в общее перестраховочное пространство в рамках стран – участниц ЕАЭС.

В сложившей политической ситуации, когда Российской Федерации в рамках объявленных экономических санкций отказано в размещении рисков у международных перестраховщиков стран Европы и США, а для других дружественных ей стран повышены тарифы по договорам перестрахования, страны ЕАЭС изыскивают возможности для формирования общей перестраховочной емкости. В 2023 г. планируется создание Евразийской перестраховочной компании, основными учредителями которой станут все страны ЕАЭС. Предполагаемое функционирование надстроечной Евразийской перестраховочной компании и ее выход на международных перестраховщиков дружественных стран и интеграционных объединений позволит в ближайшее время значительно расширить перестраховочную емкость для принятия рисков на территории стран – участниц ЕАЭС.

Заключение

Основной проблемой казахстанского страхового рынка является недостаточная емкость внутреннего перестраховочного рынка, что создает зависимость национальных страховщиков от зарубежных перестраховочных рынков. Введенные правовые нормы, регулирующие проведение перестраховочной деятельности в Республике Казахстан, способствовали изменению сложившихся соотношений на перестраховочном рынке страны. В частности, значительно уменьшился поток исходящего перестрахования, что в целом является положительной тенденцией и будет способствовать увеличению капитализации национальных страховщиков. Признанием международным сообществом казахстанских страховщиков стало появление и постепенный рост входящего перестрахования.

Но при этом страховые риски стали в первую очередь размещаться у перестраховщиков ведущих зарубежных стран, имеющих высокий рейтинг и, соответственно, предлагающих свои услуги по высоким тарифам. Выявленные особенности в правовом регулировании перестраховочной деятельности в Республике Казахстан позволили сформулировать ряд предложений по изменению нормативных требований в проведении перестраховочных операций и по увеличению перестраховочной емкости страхового рынка Казахстана:

- ♦ установление более гибких требований к рейтингу перестраховщика-нерезидента и допуску на отечественный перестраховочный рынок большего числа перестраховщиков;
- ♦ отмена финансовых обременений для страховщиков в случае передачи риска низкорейтинговым перестраховщикам, что способствовало бы более избирательному подходу в передаче риска на перестрахование;
- ♦ установление лимита на вывоз перестраховочной премии за рубеж и страновой диверсификации размещения риска;
- ♦ увеличение размеров рисков, размещаемых на внутреннем рынке страны за счет взаимного перестрахования, учреждения государственной перестраховочной компании, создания страховых и перестраховочных пулов казахстанскими страховщиками;
- ♦ создание общего перестраховочного пространства в рамках интеграционного объединения стран ЕАЭС.

Проведенное исследование подтверждает высказанную гипотезу, что совершенствование законодательных требований по передаче рисков в перестрахование позволит повысить конкуренцию на перестраховочном рынке Республики Казахстан за счет входа в него большего числа перестраховщиков различных стран; расширить возможности национальных страховщиков в

выборе перестраховщиков; снизить тарифы на перестраховочную защиту, что сократит вывоз страховых премий за пределы Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Концепция развития финансового сектора Республики Казахстан до 2030 года. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200001021>
- 2 Отчет о НИР ФГБУ НИФИ. Формирование общей перестраховочной емкости на пространстве ЕАЭС. – М., 2006. – 112 с. URL: <http://www.eurasiancommission.org/ru/act/finpol/dofp/finance/nir/reports/Documents>
- 3 Агентство РК по регулированию и развитию финансового рынка. Отчеты о текущем состоянии страхового рынка за 2018–2022 гг. URL: <https://www.gov.kz/>
- 4 Бланд Д. Страхование: принципы и практика. / Фин. акад. при Правительстве РФ. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 413 с.
- 5 Bogurdas Jr., John A., Robert H. Moore. Spreading the Risks. Chevy Chase: Posterity Press, Inc. 2003. 320 p.
- 6 Rogan P. The Insurance and Reinsurance Law Review. London: Law Business Research Ltd, 2017. 419 p.
- 7 Merkin R. Insurance and the Law of Obligations. New York: Oxford University Press, 2013. 414 p.
- 8 Пфайффер К. Введение в перестрахование. – М.: Издательство «Анkil», 2000. – 156 с.
- 9 Ключенко Л.Н. Правовое регулирование перестрахования: зарубежный опыт // Юридическая и правовая работа в страховании. – 2007. – № 4. – С. 89–93.
- 10 Качутов А.А. Правовое регулирование перестрахования за рубежом // Вестник Московского университета МВД России. – 2010. – № 5. – С. 136–139.
- 11 Мурзина М.О. Мировой опыт правового регулирования перестраховочных отношений // Сборник материалов Международной научно-практической конференции на тему «Финансовые аспекты третьей модернизации экономики Казахстана». – 2021. – С. 413–418.
- 12 Сплетухов Ю.А. Формирование общей перестраховочной емкости государств – членов ЕАЭС: современное состояние и эффективность // Финансы. – 2017. – № 6. – С. 37–42.
- 13 Кадыркулов У.Т., Ажекбаров К.А. Страхование в Евразийском экономическом союзе // Путеводитель предпринимателя. – 2021. – № 14(2). – С. 86–97. URL: <https://doi.org/10.24182/2073-9885-2021-14-2-86-97>.
- 14 Sembekov A.K., Serikova G.S., Budeshov Ye.G. et al. Development Analysis of Insurance Markets in the EEU // Journal of Advanced Research in Law and Economics. 2017. Vol. 8. Iss. 4(26). P. 1315–1322.
- 15 Постановление Правления НБ РК от 26 декабря 2016 г. № 304. «Нормативные значения и методика расчетов пруденциальных нормативов страховой (перестраховочной) организации и страховой группы и иных обязательных к соблюдению норм и лимитов» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 14.02.2022 г.). URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014794>

REFERENCES

- 1 Konceptija razvitija finansovogo sektora Respubliki Kazahstan do 2030 goda. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200001021>. (In Russian).
- 2 Otchet o NIR FGBU NIFI. Formirovanie obshhej perestrahovochnoj emkosti na prostranstve EAJeS. M., 2006. 112 p. URL: <http://www.eurasiancommission.org/ru/act/finpol/dofp/finance/nir/reports/Documents>. (In Russian).
- 3 Agentstvo RK po regulirovaniju i razvitiju finansovogo rynka. Otchety o tekushhem sostojanii strahovogo rynka za 2018–2022 gg. URL: <https://www.gov.kz/>. (In Russian).
- 4 Bland D. (1998) Strahovanie: principy i praktika. / Fin. akad. pri Pravitel'stve RF. M.: Finansy i statistika, 413 p. (In Russian).
- 5 Bogurdas Jr., John A., Robert H. (2003) Moore. Spreading the Risks. Chevy Chase: Posterity Press, Inc. 320 p. (In English).
- 6 Rogan P. (2017) The Insurance and Reinsurance Law Review. London: Law Business Research Ltd, 419 p. (In English).
- 7 Merkin R. (2013) Insurance and the Law of Obligations. New York: Oxford University Press, 414 p. (In English).
- 8 Pfajffer K. (2000) Vvedenie v perestrahovanie. M.: Izdatel'stvo «Ankil», 156 p. (In Russian).

9 Klochenko L.N. (2007) Pravovoe regulirovanie perestrohovanija: zarubezhnyj opyt // Juridicheskaja i pravovaja rabota v strahovanii. No. 4. P. 89–93. (In Russian).

10 Kachutov A.A. (2010) Pravovoe regulirovanie perestrohovanija za rubezhom // Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii. No. 5. P. 136–139. (In Russian).

11 Murzina M.O. (2021) Mirovoj opyt pravovogo regulirovanija perestrohovochnyh otnoshenij // Sbornik materialov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii na temu «Finansovyje aspekty tret'ej modernizacii jekonomiki Kazahstana». P. 413–418. (In Russian).

12 Spletuhov Ju.A. (2017) Formirovanie obshhej perestrohovochnoj emkosti gosudarstv – chlenov EAJeS: sovremennoe sostojanie i jeffektivnost' // Finansy. No. 6. P. 37–42. (In Russian).

13 Kadyrkulov U.T., Azhekbarov K.A. (2021) Strahovanie v Evrazijskom jekonomicheskom sojuze // Putevoditel' predprinimatelja. No. 14(2). P. 86–97. URL: <https://doi.org/10.24182/2073-9885-2021-14-2-86-97>. (In Russian).

14 Sembekov A.K., Serikova G.S., Budeshov Ye.G. et al. (2017) Development Analysis of Insurance Markets in the EEU // Juornal of Advanced Research in Law and Economics. Vol. 8. Iss. 4(26). P. 1315–1322. (In English).

15 Postanovlenie Pravlenija NB RK ot 26 dekabrja 2016 g. № 304. «Normativnye znachenija i metodika raschetov prudencial'nyh normativov strahovoj (perestrohovochnoj) organizacii i strahovoj grupy i inyh objazatel'nyh k sobljudeniju norm i limitov» (s izmenenijami i dopolnenijami po sostojaniju na 14.02.2022 g.). URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014794>. (In Russian).

С.М. ВОРОБЬЕВА,*¹

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

*e-mail: sve-vor@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-6159-5859

¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАЙТА САҚТАНДЫРУ ҚЫЗМЕТІН РЕТТЕУ

Андатпа

Қайта сақтандыру елдің сақтандыру нарығының қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін маңызды болып табылады, бұл сақтандыру нарығының осы сегментіне жеткілікті қатаң құқықтық бақылаудың қажеттілігін анықтайды. Бұл мақаланың мақсаты Қазақстан Республикасындағы қайта сақтандыру қызметін дамытуды реттейтін қазіргі заманғы заңнаманы сыни тұрғыдан түсіну және елдегі қайта сақтандыру нарығының дамуына елеулі әсер ететін нормалар мен талаптарды анықтау болып табылады. Зерттеу нәтижелері Қазақстанда әлемдік сақтандыру практикасы үшін жалпы қабылданған, сондай-ақ ел тәжірибесінде ғана қолданылатын қайта сақтандыруды жүргізу бойынша шектеу шаралары қолданылатынын көрсетті. Автор халықаралық қоғамдастықпен қайта сақтандыру саласындағы ынтымақтастыққа кедергі келтіретін Қазақстан Республикасындағы реттеуші нормалардың ерекшеліктерін анықтауға тырысты. Қайта сақтандыруды негізінен жетекші шетелдік қайта сақтандырушылардан сатып алуды көздейтін Қазақстан Республикасының қайта сақтандыру нарығына бейрезидент қайта сақтандырушылардың қатысуы үшін белгіленген жоғары кіру кедергілеріне назар аударылады. Қайта сақтандыру мүмкіндіктерін кеңейту және қайта сақтандыру құнын төмендету мақсатында автор ұлттық сақтандыру нарығының ішкі резервтерін, сондай-ақ балама қайта сақтандыру нарықтарын пайдалануды ұсынады, олардың бірі біріңғай қайта сақтандыру кеңістігінің ЕАЭО елдерінің интеграциялық бірлестігі шеңберінде қарастырылуы мүмкін. Осыған байланысты бұл елдердің заңнамасын, әсіресе сақтандыру компанияларының қаржылық тұрақтылығын анықтау және қайта сақтандырушылардың төлем қабілеттілігін бағалау бөлігінде үйлестіру қажет. Зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасындағы қайта сақтандыру қызметін реттеудің құқықтық нормаларын халықаралық тәжірибеге сәйкестендіру үшін пайдаланылуы мүмкін.

Тірек сөздер: сақтандыру нарығы, қайта сақтандыру қызметі, қаржылық тұрақтылық, сақтандыру ұйымдары, төлем қабілеттілігін бағалау, құқықтық нормалар.

S.M. VOROBYEVA,*¹

c.e.s., associate professor.

*e-mail: sve-vor@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-6159-5859

¹E.A. Buketov Karaganda University,
Karaganda, Kazakhstan

REGULATION OF REINSURANCE ACTIVITIES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

Reinsurance is important for ensuring the financial stability of the country's insurance market, which determines the need for sufficiently strict legal control over this segment of the insurance market. The purpose of this article is a critical understanding of modern legislation governing the development of reinsurance activities in the Republic of Kazakhstan and the identification of those norms and requirements that significantly affect the development of the reinsurance market in the country. The results of the study showed that restrictive reinsurance measures, tested by world insurance practice, are applied in the country. The author made an attempt to identify the specifics of regulatory norms in the Republic of Kazakhstan, which impede cooperation in the field of reinsurance with the international community. Attention is drawn to the established high entry barriers for the participation of non-resident reinsurers in the reinsurance market of the Republic of Kazakhstan, which involves the purchase of reinsurance coverage mainly from leading foreign reinsurers. In order to expand the reinsurance capacity and reduce the cost of reinsurance, the author proposes to use the internal reserves of the national insurance market, as well as alternative reinsurance markets, one of which can be considered a single reinsurance space within the integration association of the EAEU countries. In this regard, it is necessary to harmonize the laws of these countries, especially in terms of determining the financial stability of insurance companies and assessing the solvency of reinsurers. The results of the study can be used to bring the legal regulation of reinsurance activities in the Republic of Kazakhstan in line with international practice.

Key words: insurance market, reinsurance activity, financial stability, insurance organizations, evaluation of solvency, legal regulations.

FTAXP 06.73.35

ЭОЖ 336.4

JEL G1

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-50-65>

Л.А. БАЙБУЛЕКОВА,*¹

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

*e-mail: bal0303@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-6820-6035

Н.К. ЗАЙТЕНОВА,¹

PhD, қауымдастырылған профессор.

e-mail: nazym_beisebaeva@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-9971-2240

Г.Р. КАСЫМБЕКОВА,²

PhD, қауымдастырылған профессор.

e-mail: gulzhahan_@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5411-1297

Г.К. ЛУХМАНОВА,³

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

e-mail: irada_010109@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-7191-1424

¹К. Сағадиев атындағы

халықаралық бизнес университеті,

Алматы қ., Қазақстан

²«Тұран» университеті, Алматы қ., Қазақстан

³І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,

Талдықорған қ., Қазақстан

КАЗИРГІ БЕЛГІСІЗДІК ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚОР НАРЫҒЫНЫҢ РЕЙТИНГІН АРТТЫРУДЫҢ ДЕТЕРМИНАНТТАРЫ

Андатпа

Халықаралық рейтингтік агенттіктер мен индекс провайдерлері Қазақстанның қор нарығы (ҚҚН) сыртқы және ішкі белгісіздіктердің қысымында деп есептейді. Әлемнің биржалық картасындағы агенттіктердің талдаушылары ҚҚН тәуекелдері жоғары және нашар есептелетін шекаралас нарықтарға (Fointer) жатқызады. 2022 жылғы деректерге сәйкес, ҚҚН сипаттамасы төмен өтімді және өте құбылмалы, бірақ әлемдік экономикаға ену және портфельдік инвестициялардың ағыны ретінде пайдалы салдары болуы мүмкін, рейтингтің (Emerging-ге дейін) жоғарылауы үшін жақсы алғышарттары бар құбылыс. Жұмыстың мақсаты – халықаралық индекстердегі ішкі бағалы қағаздар нарығының позициясын жақсартудың негізгі критерийлері мен детерминанттарын анықтау. «Негізгі критерийлер мен факторларды анықтау және талдау Қазақстанның қор нарығы рейтингінің жоғарылауына оң әсер етеді», гипотезаны растау арқылы қойылған ғылыми сұрақтарға жауап беріледі (халықаралық агенттіктердің әдіснамаларына сәйкес қор нарығының қандай сапалық және сандық критерийлері мен факторлары оның рейтингіне әсер етеді? отандық қор нарығының рейтингінің жоғарылауына қандай детерминанттар әсер етеді?). ҚҚН негізгі детерминанттарын анықтауға әсер ететін теориялық және әдіснамалық тәжірибелерді ғылыми зерттеу үшін өзара байланысты, органикалық толықтыратын және міндетті түрде қойылған сауалдарға жауап беретін эмпирикалық әдістер қолданылады. Жұмыстың ғылыми және тәжірибелік маңыздылығы 2022 ж. қыркүйекте қабылданған Қазақстанның қаржы нарығын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасымен расталады.

Тірек сөздер: қор нарығы, детерминанттар, дамушы нарықтар, рейтингтік агенттіктер, елдік тәуекел әдістемелері, депозитарлық қолхаттар.

Кіріспе

Халықаралық рейтингтік агенттіктері мен индекс провайдерлері Қазақстанның қор нарығы (ҚҚН) сыртқы (монетарлық саясатты жаһандық қатаңдату, геосаяси күйзелістер, шетелдік инвесторлардың бас тартуы) және ішкі (инвестициялаудың дәстүрлі құралдары – депозиттер, жылжымайтын мүлік бағасының өсуі, дивидендтік ставкалардың қайта қаралуы) белгісіздіктерінің қысымында деп санайды. Дүниежүзінің биржалық картасындағы агенттіктердің сарапшылары ҚҚН тәуекелдері жоғары және нашар есептелген шекара (Frointer) ретінде жіктейді. 2022 жылғы деректер негізінде оны аздап өтімді және өте құбылмалы деп сипаттайды, бірақ алдыңғы уақытта рейтингтің жоғарылауы үшін жақсы алғышарттары бар (Emerging деңгейіне дейін), бұл портфельдік инвестициялардың ағыны және әлемдік экономикаға кіру түрінде пайдалы салдарларға әкелуі мүмкін.

Сондықтан Қазақстанның қаржы нарығын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдама-сында сыртқы және ішкі күйзелістерді ескере отырып, Қазақстанның халықаралық индекстердегі позицияларын жақсартуға үлкен көңіл бөлінеді [1].

Қазіргі уақытта халықаралық рейтингтік агенттіктер мен индекс провайдерлерінің қолданыстағы заманауи әдістемелеріне мониторинг жүргізу, сондай-ақ отандық қор нарығының одан әрі тұрақты дамуының негізгі детерминанттарын анықтау өзекті болып табылады.

Зерттеу объектісі қор нарықтары, атап айтқанда Қазақстан Республикасының қор нарығы болып табылады. Зерттеу пәні қор нарығының қызметін бақылау және талдау процесінде туындайтын қатынастар болып табылады. Жұмыстың мақсаты – қор нарықтарын жіктеудің заманауи әдістемелерін кешенді зерттеу, сондай-ақ отандық бағалы қағаздар нарығының жай-күйін сыни талдау негізінде оның халықаралық индекстердегі позицияларын жақсарту үшін негізгі критерийлер мен детерминанттарды анықтау. Мақалада жалпы ғылыми және арнайы әдістер қолданылады.

Аталған жұмыстың жаңалығы барлық алынған нәтижелердің өзектілігінде: алғаш рет Қазақстанның халықаралық индекстердегі позициясын жақсартуға назар аударылуда; қор нарықтарының қолданыстағы ел жіктеуіштерінің арасында бэнчмарк ретінде MSCI индекстері таңдалды; сыртқы және ішкі күйзелістерді ескере отырып, ішкі бағалы қағаздар нарығына сыни баға беріледі; отандық нарықтың жоғары және нашар есептелген ішкі тәуекелдері сапалы түрде расталды; «Мөлшері мен өтімділігіне қойылатын талаптар» критерийі бойынша детерминанттар анықталды; ұлғайып келе жатқан белгісіздік, геосаяси тәуекелдер мен жаһандық сын-қатерлерді ескере отырып, ішкі нарықтың өтімділігі мен тұрақтылығын арттырудың жаңа драйверлерін одан әрі жетілдіру және іздеу бойынша ұсыныстар берілді.

Жұмыстың ғылыми және практикалық маңызы зор.

Материалдар мен әдістер

Қазақстанның қор нарығының негізгі детерминанттарын анықтауға әсер ететін теориялық және әдіснамалық тәжірибелерді ғылыми зерттеу үшін өзара байланысты, органикалық толықтыратын және міндетті түрде қойылған сауалдарға жауап беретін эмпирикалық әдістер қолданылады: сапалық, сандық, экономикалық және гибридік (бақылау; құжаттарды, оның ішінде заңнамалық құжаттарды зерттеу; эксперимент; бастапқы деректерді жинау және т.б.).

Бұл әдістер ерекшеліктерді, бар артықшылықтар мен кемшіліктерді ескере отырып қолданылатын болады.

Бұл зерттеудің әдістері шетелдік және отандық ғалымдар мен практик мамандардың [2, 3, 4, 5, 6, 7, 8], сондай-ақ халықаралық рейтингтік агенттіктердің әдістемелеріне негізделеді.

Ең маңызды эксперименттердің қысқаша сипаттамасы.

Жұмыс гипотезаларын растау үшін тереңрек зерттеу, эксперименттік зерттеулер жүргізіледі: статистикалық материалдарды жинау (Қазақстан мен салыстырмалы рейтингі бар елдер үшін бастапқы және қосымша мәліметтерді жинау); оларды бірыңғай әдістеме бойынша жүйелеу; SPSS, STATA статистикалық әдістерін қолдану арқылы өңдеу және деректерді талдау. Деректерді өңдеу және талдау әдісіне, эмпирикалық тәуелділіктерді орнату әдістеріне, критерийлерді белгілеуге және өзгертін сапалық сипаттамалар арасындағы байланыстарды

жуықтауға көптеген есептеулер мен бақылау дәйекті түрде жүргізіледі. Экспериментті талдауға ерекше назар аударылады, оның негізінде гипотезалар расталады немесе теріске шығарылады. Дұрыс орындалған талдау қорытындылар мен ұсыныстарды нақты тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Бастапқы және статистикалық материалдарды жинау үшін Дүниежүзілік биржалар федерациясының, MSCI, Moody's, Standard & Poor's рейтингтік агенттіктерінің, KASE және AIX қазақстандық биржаларының деректері алынды. Екінші реттік ақпараттар ретінде ғылыми-әдістемелік зерттеулердің нәтижелері, аналитикалық компаниялардың есептері және басқа да халықаралық және жергілікті деңгейдегі құжаттар қолданылады («Индекс құру мақсаттары», «Негізгі қағидаттар» және MSCI Global Investable Market «Индекстер әдістемесі», «Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі қаржы секторын дамыту тұжырымдамасы»).

Материалдарды жинақтау кезінде деректердің уақыт бойынша қолжетімділігі, ашықтығы және салыстырмалылығы және басқа қағидаттары ескерілді.

Негізгі ережелер

Негізгі ғылыми мәселелер:

1) халықаралық агенттіктердің әдістемелері бойынша оның рейтингіне қор нарығының қандай сапалық және сандық критерийлері мен факторлары әсер етеді?

2) отандық қор нарығының рейтингінің жоғарылауына қандай детерминанттар әсер етеді?

S&P, FTSE, MSCI, Dow Jones, Russel индекстерінің танымал халықаралық рейтингтік агенттіктері мен провайдерлерінен қор нарықтарының бірқатар елдік классификаторлары бар. Халықаралық агенттіктер нарықтардың келесідей рейтингтерін белгілейді: дамыған (DM – Developed Markets), дамушы (EM – Emerging Markets), трансшекаралық (FM – Frontier Markets) және жеке нарықтар (SM – Standalone Markets).

Елдік жіктеуді арттыру портфельдік инвестициялардың ағыны түрінде пайдалы салдарға әкелуі мүмкін, өйткені дамушы елдердің индексіне (Emerging) ену халықаралық инвестициялық алаңға кіруді білдіреді. Көптеген институционалдық инвесторлар үшін Frontier рейтингі бар елдерге (Қазақстан 2017 жылдан бері осы рейтингте) инвестициялау олардың инвестициялық жоспарларынан асып түседі. Сонымен қатар, рейтингтің (индекстің) жоғарылауы портфельдік инвестициялар ағыны, өтімділікті арттыру және халықаралық инвестициялық алаңға кіру түрінде пайдалы салдарға әкелуі мүмкін.

Осыған сүйене отырып, «негізгі критерийлер мен факторларды (детерминанттарды) анықтау және талдау Қазақстанның қор нарығының рейтингін арттыруға оң әсер етеді» деген гипотеза қойылды.

Әдебиетке шолу

Жаһандық қауымдастық қоғамды тұрақсыздандыратын және компаниялардың жағдайын нашарлататын пандемия, геосаяси өзгерістер және т.б. салдарынан әлі айыға қойған жоқ. Соңғы жылдары ірі халықаралық агенттіктер инвестициялық қорлар мен жекелеген қаржы институттарының өзара іс-қимылын шектей отырып, компаниялардың ғана емес, бірқатар елдердің рейтинг деңгейін төмендетті.

Сонымен қатар, ел рейтингі деңгейінің төмендеуі сол елде резидент болып табылатын барлық компаниялардың рейтингін автоматты түрде төмендетеді, сыртқы қарыздарды тартудың ықтимал жолдарын бөгейді. Елдік тәуекел деп осы мемлекетпен байланысты борышкердің өз міндеттемелерін орындау қабілетіне әсер ететін үкіметтің әрекет ету тәуекел дәрежесі түсініледі. Елдік тәуекел көптеген саяси, экономикалық, әлеуметтік және қаржылық айнымалылардың тығыз байланысымен сипатталатын көп факторлы құбылыс ретінде көрінеді [9].

Қазіргі уақытта халықаралық зерттеу институттары мен рейтингтік агенттіктер елдік тәуекелді бағалаудың көптеген әдістемелерін қолданады. Олардың ең танымалдарын қарастырамыз.

Economist Intelligence Unit – ай сайынғы елдік есептер, елдің бес жылдық экономикалық болжамдары, елдік тәуекелдерге қызмет көрсету туралы есептер және салалық есептер сияқты

зерттеулер мен талдау арқылы болжамдар мен кеңес беру қызметтерін ұсынатын Британдық Economist тобындағы аналитикалық компания [10].

Елдік тәуекел жүз ел үшін жүргізіледі, бағалау төрт компонент бойынша құрылады:

- 1) экономикалық саясат тәуекелі бойынша (28%) – жиырма жеті айнымалы алынады;
- 2) экономикалық-құрылымдық тәуекел бойынша (27%) – жиырма сегіз айнымалы алынады;
- 3) өтімділік тәуекелі бойынша (23,0%) – он айнымалы және саяси тәуекел бойынша (22%) – 11 айнымалы алынады. Тәуекелдің сандық көрсеткіштері («ең төмен тәуекел» – 0-ден «ең жоғары тәуекел» – 100-ге дейін) әріптік шкалаға (А-дан Е-ге дейін) түрленеді [9].

EuroMoney – бұл елдің және әлемнің жетекші компанияларының рейтингтері бойынша шолулар мен аналитикалық мақалалар ұсынатын ай сайынғы британдық журнал. Модельде тоғыз компонент қолданылады:

- 1) форфейтингтік жеңілдік – 5%;
- 2) капитал нарығына қолжетімділік – 5%;
- 3) банк активтеріне қолжетімділік – 5%;
- 4) қысқа мерзімді капиталға қолжетімділік – 5%;
- 5) несиелік рейтинг – 10%;
- 6) борыштық көрсеткіштер – 10%;
- 7) қайта құрылымдалған немесе төленбеген берешек – 10%;
- 8) саяси тәуекел – 25%;
- 9) экономикалық деректер – 25%.

Сараптамалық бағалаулар негізінде саяси тәуекелге сараптама «жоғары тәуекел» – 0-ден «төмен тәуекел – 10» шкаласы бойынша жүргізіледі. Бұл жағдайда алынған ел тәуекелінің мәні «ең жоғары тәуекелден» (0) «ең аз тәуекелге» – 100-ге дейінгі диапазонда өзгереді. Алынған мәндер AAA-дан N/R-ге дейінгі әріп санаттарына түрлендіріледі [9].

Әлемдік рейтинг агенттіктері: Standard & Poor's және Moody's өз әдістемелерінде 6 саяси және 7 экономикалық тәуекелдерді талдайды және қарыздарға қызмет көрсету қабілеті мен дефолт ықтималдығын болжайды. Тәуекел деңгейін бағалаудың алынған сандық мәндері 21 шкала бойынша цифрлық және әріптік белгілеуді қабылдайды: AAA- C (1-сурет) [11].

Елдердің рейтингі үш әріптен тұратын рейтинг жүйесі негізінде жүзеге асырылады: AAA-дан D-ге дейін [9].

Standard & Poor's әдіснамасына сәйкес елдік тәуекелді бағалау үшін мынадай базалық көрсеткіштер пайдаланылады: елдің институционалдық құрылымы; экономикалық көрсеткіштер; сыртқы саясат; фискалдық саясат; монетарлық саясат. Ел үкіметі мен оның институттарының экономикалық өсуге ықпал ететін және экономикалық және саяси күйзелістерге жауап беретін мемлекеттік қаржының тұрақтылығына әсер ету деңгейі бағаланады.

Сурет 1 – Standard & Poor's елдік тәуекелді бағалау әдістемесі

Ескертпе: [11] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.

Ол деректердің, процестердің ашықтығы мен есеп беру деңгейін көрсетеді; мемлекеттің қарызын өтеу мүмкіндігі; ықтимал сыртқы және ішкі қауіпсіздік тәуекелдерін анықтайды.

Қарыздың сипаттамалары. Қарыздың салыстырмалы мөлшері мен құрылымы, үкіметтің өтімділік дәрежесі жалпы алғанда егемендіктің қарыздық міндеттемелерді орындау қабілетіне әсер етеді. Несиелік рейтингтік агенттіктер бағалаған негізгі көрсеткіштердің бірінші санаты:

- ◆ қарыздың жалпы ішкі өнімге (ЖІӨ) қатынасы;
- ◆ жалпы қарыз сомасындағы сыртқы қарыздың үлесі;
- ◆ ЖІӨ мен кірістегі проценттік төлемдер;
- ◆ қысқа мерзімді қарыздағы шетелдік резервтер үлесі;
- ◆ айлар бойынша импорттағы шетел валютасындағы баланс;
- ◆ өтеуге дейінгі орташа уақыт; экономикалық сипаттамалары.

Экономика мемлекеттік шығындарды қаржыландырудың негізгі ауыртпалығын көтереді, сондықтан оның тұрақтылығы үкіметтің өз міндеттемелерін орындау қабілетіне тікелей әсер етеді.

Несиелік рейтингтік агенттіктер тексерген негізгі көрсеткіштердің екінші санаты:

- ◆ ЖІӨ немесе жалпы ұлттық өнім (ЖҰӨ);
- ◆ жан басына шаққандағы ЖІӨ;
- ◆ ЖІӨ өсу қарқыны;
- ◆ ЖІӨ-нің салалық бөлінуі және өнеркәсіптік өндірістің үлесі;
- ◆ сыртқы сауда.

Сауда мен капитал ағындары үкіметке қол жетімді валюта ресурстарына үлкен әсер етеді. Бұл қызмет үкіметтің сыртқы қарызды төлеу қабілетіне тікелей әсер етеді. Сауда және ашық валюта режимдеріне тәуелді Израиль сияқты шағын елдер үшін шетелдік сектор экономикалық қызметтің маңызды факторы болып табылады.

Несиелік рейтинг агенттіктері тексеретін негізгі көрсеткіштердің үшінші санаты:

- ◆ экономиканың саудаға және капитал ағынына ашықтығы;
- ◆ төлем балансы;
- ◆ қарыздың экспортқа қатынасы;
- ◆ қарызды өңдеу құнының экспортқа қатынасы;
- ◆ нақты және номиналды валюта бағамдары;
- ◆ ақша ортасы.

Ақша ортасы инвесторлардың жергілікті валютадағы облигациялар бойынша кірістеріне тікелей және нақты экономикалық белсенділікке жанама әсер етеді. Сондықтан қорқыныш немесе тұрақсыздық инвесторлардың тәуекелін арттырып, несие рейтингінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Несиелік рейтинг агенттіктері тексеретін негізгі көрсеткіштердің төртінші санаты:

- ◆ инфляция деңгейі және мақсатты көрсеткіштер;
- ◆ ішкі пайыздық мөлшерлеме;
- ◆ ақша сомасы;
- ◆ несие сомасы.

Үкімет бюджеті. Үкіметтің фискалдық балансы оның қарыздық жүктемесіне және инвесторға төлеу тәуекеліне тікелей әсер етеді. Оның үстіне бюджет тапшылығы үкіметтен капитал нарықтарында қосымша қаражат тартуды талап етеді, бұл артық сұранысқа, кірістілікке және облигациялар бағасының төмендеуіне әкеледі.

Сонымен, жоғары деңгейдегі тапшылық немесе болашақтағы болжамды тапшылықтан үрейлену елдің несиелік рейтингінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Ал бюджет бойынша несиелік рейтинг агенттіктері тексеретін негізгі көрсеткіштер:

- ◆ кірістер мен шығыстар;
- ◆ тапшылықтың ЖІӨ-ге қатынасы;
- ◆ уақыт бойынша тапшылық үрдісі;
- ◆ мемлекеттік шығындардың ЖІӨ-ге қатынасы;
- ◆ жинақтардың ЖІӨ-ге қатынасы.

Ішкі саяси сипаттамалар. Саяси жүйе және басқарушы коалицияның тұрақтылығы үкіметтің теңгерімді бюджетті сақтау және қаражат беруден бас тарту, коалиция бірлігін және қоғамдық қолдауды сақтау мүмкіндігіне әсер етеді. Демек, саяси тұрақсыздық инвесторлар

үшін тәуекелдің артуына және рейтингтің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Саяси сипаттамаларға қатысты несиелік рейтингтік агенттіктер қарастыратын негізгі көрсеткіштер:

- ◆ коалиция мөлшері;
- ◆ үкіметтегі қоғамдық қолдау;
- ◆ сайлау жылы.

Сыртқы саяси сипаттамалар. Халықаралық аренадағы (аймақтық немесе жаһандық) тұрақсыздық үкіметтен қорғаныс шығындарын арттыруды талап етуі мүмкін. Оның үстіне соғыс еңбек өнімділігінің төмендеуі немесе инфрақұрылым мен зауыттардың физикалық түрде бұзылу себептерінен экономикалық белсенділікке зиян келтіруі мүмкін. Қауіпсіздіктің тұрақсыздығы да шетелдік инвестициялардың және екіжақты сауданың қысқаруына әкеледі. Тұрақсыздық өндіріс көлеміне және экономика жұмыс істейтін ақша ортасына әсер етеді. Сондықтан халықаралық тұрақсыздық немесе тұрақсыздық күтулері елдің несиелік рейтингінің төмендеуіне ықпал етеді.

Келесі бөлімдер секторлардың әрқайсысында кеңінен қарастырылатын сапалық және сандық факторлардың жоғары деңгейін сипаттайды.

Қаржы секторы. Тиісті сапалық факторларға мыналар кіруі мүмкін:

- ◆ басқару сапасы;
- ◆ негізгі субъектілердің тәуекелдері;
- ◆ экономикалық көрсеткіштердің әсері;
- ◆ несиелік саясат пен критерийлер бойынша салалық болжам;
- ◆ өнімді әзірлеу;
- ◆ тәуекелді өлшеу және басқару құралдары;
- ◆ несиелік тәуекелді талдау және бақылау;
- ◆ немесе реттеу органдарының қамтуы және ықпал етуі.

Рейтингтік комитеттер сонымен қатар акционерлердің, сондай-ақ банктер мен басқа да жүйелік маңызды қаржы институттарының, мемлекеттік қолдауды қоса алғанда, сыртқы қолдау нысандарының сенімділігі мен сапасын ескереді. Сәйкес сандық факторларға мыналар кіруі мүмкін:

- ◆ табыстылық;
- ◆ география, аймақ, сала, өнім және портфельді егжей-тегжейлі көрсету бойынша портфельді әртараптандыру;
- ◆ жұмыс істемейтін несиелердің нақты сомасы;
- ◆ несие талаптары;
- ◆ несиелік шығындарды жабу деңгейлері;
- ◆ нақты шығындар;
- ◆ күтудің және соңғы үрдістердің жоғалуы;
- ◆ тиісті портфельдік стресс-тесттердің түрі мен әсері (мысалы, пайыздық мөлшерлемелердің немесе жұмыссыздық деңгейінің ықтимал өсуі);

◆ бастапқы бағалауы бар құндық мәндегі несие («LTV») және мүлікті несиелеу жағдайында LTV лимиті;

- ◆ баланстан тыс тәуекелдерге шолу;
- ◆ бизнестің болжамды өсуі;
- ◆ негізгі капитал коэффициенті;
- ◆ материалдық жиынтық капитал және тенденциялар;
- ◆ тәуекелмен өлшенетін активтердің құрамы (мысалы, тәуекел 20%, тәуекел 50% салмақ және т.б.);
- ◆ және түрлері бойынша (мысалы, 1-деңгей, 2-деңгей және т.б.), құрал (мысалы, субординациялық қарыз, гибриді, инновациялық/инновациялық емес және т.б.) және валюталар бойынша капиталдың сапасы.

MSCI әдісі индекс тұрақтылығын сақтай отырып, елдің экономикалық дамуы мен нарыққа қолжетімділік арасындағы тепе-теңдікті сақтау арқылы халықаралық инвестициялық қауымдастықтың көзқарастары мен тәжірибесін көрсетеді. MSCI елдерінің жіктелу құрылымына сәйкес нарықтар келесі негізгі сапалық критерийлер бойынша бағаланады [12]:

А. Экономикалық даму:

- ◆ экономикалық өсудің тұрақтылығы.

В. Мөлшері мен өтімділігі бойынша талаптар:

- ◆ талаптарға сәйкес келетін компаниялардың саны;
- ◆ компанияның мөлшері (нарықтық капиталдандыру);
- ◆ орналастырылған акциялар (free-float);
- ◆ акциялардың өтімділігі.

С. Нарықтың қолжетімділігі:

- ◆ шетелдік инвесторларға ашықтық;
- ◆ капиталдың түсуі мен шығуының жеңілдігі;
- ◆ операциялық құрылымның тиімділігі;
- ◆ инвестициялау құралдарының болуы;
- ◆ институционалдық құрылымның тұрақтылығы.

Бір немесе басқа классификацияға сай болу үшін ел барлық үш критерийдің талаптарына сай болуы керек.

Осылайша, бірқатар белгілі халықаралық рейтингтік агенттіктер мен индекс провайдерлері бар: British Economist Group Economist Intelligence Unit, S&P, FTSE, MSCI, Dow Jones, Russel. MSCI (Morgan Stanley Capital International) халықаралық қор индекстерінің негізгі жеткізушілерінің бірі болып саналады: жалпы активтері 12,3 триллион АҚШ долларын құрайтын бүкіл әлемдегі инвестициялық қорлар эталон ретінде MSCI индекстерін таңдайды [12].

Нәтижелер мен талқылау

Әдістемелерді бақылау және талдаудан кейін біз MSCI әдістемесін елдің жіктеу құрылымын құрудың негізі ретінде алдық және 2022 жылдың қараша айындағы индекстің орта жылдық шолуы үшін пайдаланылатын сандық талаптарды ескердік (1-кесте).

Кесте 1 – MSCI ел классификациясының құрылымы

Критерийлер	Шекара маңындағы нарықтар (Frontier)	Дамушы нарықтар (Emerging)	Дамыған нарықтар (Developed)
А. Экономикалық даму			
А1. Экономикалық өсудің тұрақтылығы	Талаптар жоқ	Талаптар жоқ	Жан басына шаққандағы ЖҰӨ соңғы 3 жыл ішінде Дүниежүзілік Банктің* жоғарғы табыс шегінен 25% жоғары
В. Мөлшері мен өтімділігі бойынша талаптар			
В1. Талаптарға сәйкес келетін компаниялардың саны	2	3	5
В2. Компанияның көлемі (нарықтық капиталдандыру)**, млн АҚШ доллары	883	1766	3531
В3. Орналастырылған акциялар (free-float)**, млн АҚШ доллары	73	883	1766
В4. Акциялардың өтімділігі	2,5% ATVR	15% ATVR	20% ATVR
С. Нарықтың қолжетімділігі			
С1. Шетелдік инвесторларға ашықтығы	Ішінара	Елеулі	Өте жоғары
С2. Капиталдың түсуі мен шығуының жеңілдігі	Ішінара	Елеулі	Өте жоғары

1-кестенің жалғасы

С3. Операциялық құрылымның тиімділігі	Орташа	Жақсы және сыналған	Өте жоғары
С4. Құралдардың инвестициялауға қол жетімділігі	Жоғары	Жоғары	Шексіз
С5. Институционалдық құрылымның тұрақтылығы	Орташа	Орташа	Өте жоғары
*: 2022 ж. ЖҰӨ жан басына шаққандағы кіріс шегі 13205 АҚШ доллары (Дүниежүзілік банк).			
**: 2022 жылдың қараша айындағы индексті жарты жылдық шолу үшін пайдаланылатын ең төменгі көрсеткіш, жарты жылда бір рет жаңартылады.			
Ескертпе: [13, 14] дереккөздер негізінде авторлармен құрастырылған.			

Өлшем мен өтімділікке қойылатын талаптар MSCI жаһандық стандартты индекстері үшін ең төменгі инвестициялау талаптарына негізделген.

Нарықтың қолжетімділігі халықаралық институционалдық инвесторлардың әртүрлі нарықтарға инвестициялау тәжірибесін көрсетеді және нәтижесінде бұл критерий бірнеше кіші критерийлерді қамтиды. Бұл критерийлер әдетте MSCI Global Market Accessibility Review барысында жылына кемінде бір рет барлық нарықтар үшін қайта қаралатын сапа көрсеткіштеріне негізделген.

Сонымен, жоғарыда сипатталған үш критерий әртүрлі бағыттарда беріледі:

- ◆ біріншісі (экономикалық даму) – жалпы ел экономикасына;
- ◆ екіншісі (мөлшері мен өтімділігі бойынша талаптар) – эмитенттерге;

◆ үшіншісі (нарықтың қолжетімділігі) – заңнаманы қоса алғанда, биржалық инфрақұрылымға. Сәйкесінше, классификатор критерийлердің бірі болып табылатын жеке алынған биржаны бағалаумен қоса алғанда халықаралық инвесторлардың мүдделеріне қатысты барлық аспектілерді қарастырады. Сонымен қатар, MSCI индекс болғандықтан, оған жеке компаниялардың акциялары кіреді.

Инвестициялық қорлар өздерінің стратегияларына байланысты MSCI индекстерін эталон-бенчмарк ретінде таңдайды, бұл олардың индекстеріндегі компания акцияларына белгілі бір салмақтар береді.

Егер ел барлық он сегіз көрсеткіш бойынша жоғары бағаға ие болса, ол DM индексіне кіреді (2022 ж. мұндай 23 ел болды). Егер елеулі проблемалар болмаған жағдайда жақсартуға мүмкіндік болса, онда ел EM индексінде (2022 ж. осындай 24 ел болған). Егер дамуды жақсарту үшін айтарлықтай мүмкіндіктер болса, онда ол FM индексіне (2022 ж. осы елдердің саны 28-ге жетті) немесе SM индексіне (2022 ж. олардың саны 13) орналастырылады. Жеке нарықтар рейтингке жатпайды және ешқандай ресми индекске қосылмайды.

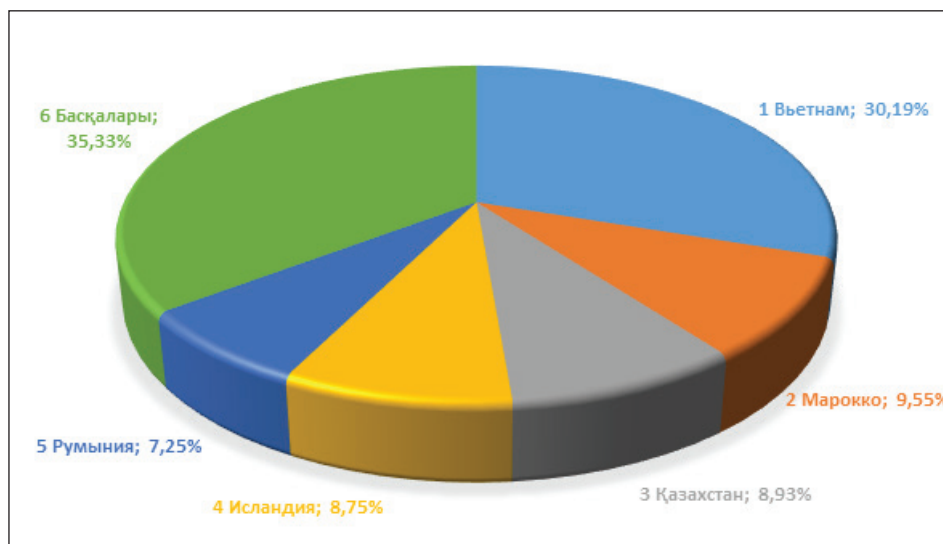
«MSCI Frontier Markets» индекстерін құру үшін қолданылатын әдістеме дамыған және дамып келе жатқан нарықтар үшін индекстерді құрумен бірдей емес. Негізгі айырмашылықтардың бірі шекаралық нарықтар әртүрлі минималды талаптары бар ірі (Larger Frontier Market) және шағын (Smaller Frontier Markets) болып бөлінеді. Ірі шекаралық нарықтар дамушы нарықтар үшін минималды өлшем талаптары қолданылатын нарықтар ретінде анықталады. Шағын нарықтарға жеңілдетілген талаптар қойылады (ең төменгі өлшемнің 0,5 шамасында).

Шекара маңындағы нарықтар экономикалық дамудың бастапқы кезеңдеріндегі, өтімділігі төмен қаржы нарықтары бар және дамыған елдермен салыстырғанда шетелдік инвесторлардың қол жетімділігі шектеулі елдердің қор нарықтарынан тұрады. Нарық осы санаттардың қайсысына жататынына байланысты ол тиісті индекске орналастырылады.

Қазақстанның қор нарығы тек 2017 жылдан бастап шекара маңындағы нарық (FM) ретінде жіктеледі. Бұл нарыққа Қазақстаннан басқа Еуропаның тағы 7 елі: Исландия, Литва, Румыния, Сербия, Словения, Хорватия және Эстония; Таяу Шығыстың 3 елі: Бахрейн, Иордания және Оман; Азияның 4 елі: Бангладеш, Вьетнам, Пәкістан және Шри-Ланка, сондай-ақ Африканың 14 елі: Кения, Маврикий, Марокко, Нигерия, Тунис, Бенин, Буркина-Фасо, Кот-д'Ивуар, Гвинея-Бисау, Мали, Нигер, Сенегал және Того кіреді [15]. Индекске әсер ету деңгейі елдер арасында келесідей бөлінеді (2-сурет, 58 б.).

5-суретте көрсетілгендегідей, 5 ел (Вьетнам – 30,19%, Марокко – 9,55%, Қазақстан – 8,93%, Исландия – 8,75% және Румыния – 7,25%) бүкіл нарықтың 2/3 (64,67%) құрайды. Бұл нарықтар жақсы пайда әкелуі мүмкін, өйткені олардың өсу қоры көп. Бірақ тәуекелдер қауіпі де жоғары. Индекс 2012 ж. құрылған iShares MSCI Frontier 100 ETF (FM) биржалық қорымен бақыланады, оның ағымдағы капиталдандырылуы шамамен 350 млн АҚШ доллары. Қордың баға белгілеу динамикасы 2013–2020 жж. кезеңінде үлкен құбылмалылықты және болжанған орташа кірісті көрсетеді [15].

Бұл елдердің нарықтарына инвестиция салу белгілі бір елдің немесе жалпы аймақтың проблемалары мен саяси жүйесін жақсы білетін инвесторлар үшін маңызы бар. Бұл нарықтардың осалдығы сауданың жаһандық ауысуы, валюта бағамдары және орталық банк саясатының өзгеруі кезінде қосымша тәуекелдер тудырады.

Сурет 2 – MSCI «FM шекара маңындағы нарықтары» индексіндегі елдердің үлес салмағы

Ескертпе: [15] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.

2022 ж. MSCI Kazakhstan индексі үш компанияның – «Қазақстан Халық жинақ банкі» АҚ, «Kaspi Bank» АҚ және «Қазатомөнеркәсіп ҰАК» АҚ тиісінше 14,57%, 56,06% және 29,37% үлес салмақтағы акцияларымен ұсынылған.

MSCI Kazakhstan индексінің іргелі көрсеткіштері жалпы нарықпен салыстырғанда айтарлықтай бағаланбаған. Осылайша, MSCI Kazakhstan индексінің дивидендтік кірістілік пен баға/пайда қатынасы тиісінше 7,69% және 5,09% құрайды. MSCI Frontier индексі бойынша бұл көрсеткіштер жалпы алғанда 4,07% және 13,09% құрайды. Белгілі болғандай, бүкіл Frontier нарығының дивидендтік кірісі Қазақстанға қарағанда төмен, ал акциялардың бағасы (пайда бірлігіне) отандық бағадан үш есеге жуық қымбат.

Нарықтың көлемі мен өтімділігі бойынша талаптарға қатысты Қазақстанда дамушы санатқа өту үшін тиісті компаниялардың саны (3) және жаһандық депозитарлық қолхаттар (ЖДҚ) бойынша фри-флоат жеткілікті.

«Қазмұнайгаз» ҰК АҚ делистингке дейін MSCI Kazakhstan индексінің есебіне кіргенін ескере отырып, кем дегенде «Қазмұнайгаз» ҰК АҚ IPO Қазақстанның елдік жіктемесін жақсартуда елеулі ілгерілеу болады (орналастырылған ЖДҚ көлемі мен сауда-саттық көлемі жеткілікті болған жағдайда).

ATVR (Annualized Traded Value Ratio) акцияларының өтімділік көрсеткіші үшін біз бөлек есептеулер жүргіздік (2-кесте, 59 б.).

Кесте 2 – «Қазақстан Халық жинақ банкі» АҚ және «Қазатомөнеркәсіп» ҰАК» АҚ-ның 2022 жылдағы ATVR есебі

Айы	Сауда-саттық көлемінің медианасы, АҚШ долл.	Күндер саны	Сауда-саттық көлемінің айлық медианасы, млн АҚШ долл	Нарықтық капиталдандыру, млн АҚШ долл.	Саудаланатын құнның айлық коэффициенті (Monthly Traded Value Ratio MTRV), %
«Қазақстан Халық жинақ банкі» АҚ					
қаңтар	176 836	23	4,07	2 968	0,40
ақпан	461 490	20	9,23	3 350	0,80
наурыз	854 477	21	17,94	3 409	1,53
сәуір	373 188	22	8,21	3 438	0,70
мамыр	344 378	23	7,92	3 394	0,68
маусым	290 626	20	5,81	3 791	0,45
шілде	997 871	23	22,95	4 114	1,63
тамыз	996 356	22	21,92	3 952	1,62
қыркүйек	364 764	21	7,66	3 570	0,63
қазан	1 415 094	23	32,55	3 923	2,42
қараша	1 680 265	21	35,29	3 923	2,62
желтоқсан	802 809	22	17,66	3 923	1,31
ATVR					14,78
«Қазатомөнеркәсіп» ҰАК» АҚ					
қаңтар	211 126	23	4,86	3 696	0,88
ақпан	500 104	20	10,00	3 832	1,74
наурыз	464 479	21	9,75	3 631	1,79
сәуір	374 103	22	8,23	3 787	1,45
мамыр	274 119	23	6,30	3 955	1,06
маусым	137 360	20	2,75	3 709	0,49
шілде	309 673	23	7,12	3 955	1,20
тамыз	162 261	22	3,57	3 903	0,61
қыркүйек	310 139	21	6,51	3 424	1,27
қазан	680 246	23	15,65	3 488	2,99
қараша	327 303	21	6,87	3 436	1,33
желтоқсан	296 447	22	6,52	3 372	1,29
ATVR					16,10
Ескертпе: [13,16] дереккөздер негізінде авторлармен құрастырылған.					

Акциялардың өтімділігі ATVR көрсеткішінің ең төменгі қажетті шекараларында.

Нарыққа қол жетімділік критерийі үшін төменде көрсетілген кіші критерийлер бар (3-сурет, 60 б.).

Суреттен көріп отырғанымыздай, сапалы көрсеткіштерге қатысты Қазақстанда елеулі проблемалар жоқ. Биржалық инфрақұрылым қажетті талаптарға толық сәйкес келеді, KASE («Қазақстан қор биржасы» АҚ) және AIX («Астана халықаралық биржасы» АҚ) биржаларында MOEX және NASDAQ сауда платформалары жұмыс істейді. KASE (репо, орталық контрагент) және AIX [16, 17] акцияларын қысқа сату және несиелеу мүмкіндігі бар. Мәселе тек осы нарықтың өтімділігіне қатысты туындайды.

Өтімділік өсімінің оң әсерін талдау. Өтімділік көптеген инвестициялық жоспарлардың негізгі атрибуттарының бірі болып табылады. Бағалы қағаздар нарығында портфельді басқарушылар мен инвестициялық кеңесшілер өз клиенттерінің инвестициялық мүмкіндіктері мен өтімділік шектеулеріне сәйкес портфельдерді таңдайды.

Сурет 3 – Қазақстандық қор нарығы үшін қолжетімділік критерийлерін бағалау

Ескертпе: Қазақстан бойынша сараптама.

Акциялардың өтімділігінің өсуін оң бағалау жалпы қабылданған пікір болып табылады, ол бірқатар себептермен түсіндіріледі:

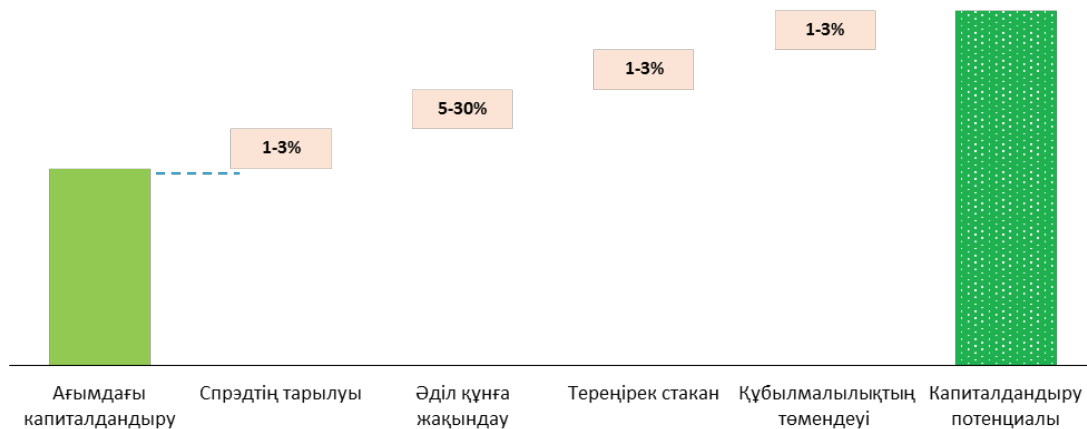
1) сатып алу-сату баға белгілеулерінің спрэдін тарылту. Өтімділік позицияны дереу жабу (сауданы орындау) құнымен өлшенуі мүмкін. Мәміле жасағысы келетін инвестор таңдау алдында тұрады: қолайлы бағамен мәміле жасауды күту, ағымдағы ұсыныс немесе

сұраныс бағасы бойынша дереу мәміле жасау. Сатудың ең жақсы бағасына жедел сатып алу сыйлықақысы кіреді, ал сатып алу бағасы сол сияқты тез арада сату үшін қажет жеңілдікті көрсетеді. Осылайша, өтімсіздіктің табиғи өлшемі – сатып алу-сату сыйақысының қосындысы болып табылатын сұраныс пен ұсыныс бағалары арасындағы спрэд. Сәйкесінше, спрэд құнын акциялардың «жоғалған» құны және компанияның капиталдандырылуы ретінде қарастыруға болады.

KASE тізімінде тұрған бағалы қағаздардың баға белгілеулерінің орташа спрэдин бағалау бойынша деректер жоқ. Дегенмен, KASE ережелері таңдалған схемаға байланысты маркет-мейкерлер үшін максималды спредті 1%-дан 3%-ға дейін белгілейді. Бұл ретте сатып алу/сату бойынша міндетті баға ұсыныстарының көлемі 2000–3000 АЕК құрайды, ол 2022 ж. 6,1–9,2 млн теңгеге немесе 13,2–19,9 мың АҚШ долларына (бір долларға 462,7 теңге бағамы бойынша) тең. Жоғары құбылмалылық кезеңдерінде нақты спрэдтер шектен асып, 5%-ға жетеді;

2) бағалы қағаздардың баға белгілеулерін олардың әділ құнына жақындатудың жоғары ықтималдығы. Азаматтар бағаға қатысты өз пікірлерін неғұрлым көп білдірсе, оны бағалау сапасының ықтималдығы соғұрлым жоғары болады. Бағалы қағаздар нарығы артық бағаланған немесе бағаланбаған күйде болуы мүмкін. Қазақстан жағдайында бұл көбінесе нарықты жете бағаламау туралы болып отыр. Мысалы, сарапшылардың жеті ұсынымының жетеуі Қазақстан Халық банкінің акцияларын ағымдағы бағадан (19.12.2022 жылдың аяғында) 48.2%-ға жоғары бағамен 12 айлық нысаналы консенсуспен сатып алуды ұсынады. Сарапшылардың ұсыныстары мен нарықтық бағалар арасындағы осындай айырмашылықтың нұсқаларының бірі акциялардың салыстырмалы түрде төмен өтімділігі болады. Банк акцияларын сатып алған инвесторлар сатып алушылар жеткіліксіз болғандықтан (әр түрлі себептер бойынша) позицияларын нашар бағамен мерзімінен бұрын жабуға мәжбүр болуы мүмкін.

3) құбылмалылықтың төмендеуі бэта акцияларының төмендеуіне әкеледі, бұл өз кезегінде капитал құнының төмендеуіне және компанияның капиталдандырылуының өсуіне әкеледі. Бэта коэффициенті бүкіл нарықтың жүйелік емес тәуекелімен салыстырғанда жеке акциялардың құбылмалылығы немесе жүйелі тәуекелінің өлшемі болып табылады. Акциялар бағасының құбылмалылығы неғұрлым жоғары болса, берілген коэффициенттің мәні соғұрлым жоғары болады. Өз кезегінде, бэта коэффициентін талдаушылар ұзақ мерзімді активтерге баға белгілеу үлгісінде (CAPM) капитал құнын есептеу үшін пайдаланады. Сол сияқты, бэта коэффициентінің жоғары мәні капитал құнын арттырады, бұл активтер дисконтталған кезде олардың құнын төмендетеді.

Сурет 4 – Қазақстандық компаниялардың капиталдандырылуының өсу әлеуеті

Ескертпе: Қазақстан бойынша сараптама.

Төртінші сурет қазақстандық компаниялардың капиталдандырылуының өсуі олардың акциялар өтімділігінің өсуінен болғанын көрсетеді. Кез-келген жағдайда әсер әртүрлі болуы мүмкін, алайда, жалпы барлығында бір логика.

Қорытынды

Осылайша, елді жіктеудің барлық критерийлері мен факторларын талдай отырып, біз келесі негізгі нәтижелерді, сондай-ақ елдің рейтингін арттырудың сапалық және сандық детерминанттарын анықтадық:

♦ Қазақстанның қаржы нарығын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасына сәйкес Қазақстанның халықаралық индекстердегі позициясын жақсартуға назар аударылды;

♦ эталон ретінде MSCI индекстері алынды;

♦ сыртқы және ішкі күйзелістерді ескере отырып, ішкі бағалы қағаздар нарығына сыни баға беріледі;

♦ ішкі нарықтың жоғары және нашар есептелген ішкі тәуекелдері сапалы түрде расталды;

♦ «Экономикалық даму» критерийі бойынша ҚҚН-да проблемалар жоқ, өйткені дамушы нарықтар үшін ерекше талаптар болмайды;

♦ Қазақстанның қор нарығы қызметінің сапалық көрсеткіштері «нарықтың қолжетімділігі» критерийі бойынша дамушы нарықтардың талаптарына сәйкес келеді;

♦ көлемі мен өтімділік талаптары бойынша компанияның көлемі (нарықтық капиталдан-дыру кемінде 1 766 миллион АҚШ доллары болуы керек) және акциялардың өтімділігі (ATVR 15%) бойынша да (рейтингке әсер ететін сапалық және сандық факторлар) проблемалар бар.

Сонымен қатар, қазіргі геосаяси тәуекелдер отандық қор нарығының тұрақтылығы мен сапалығына жанама әсер етеді.

Зерттеу нәтижелері өзекті болып табылады және қазақстандық KASE және AIX қор биржалары, бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушылары, IPO-ға шығатын компаниялар, бөлшек инвесторлар және т.б. үшін үлкен теориялық және практикалық мәні жоғары. Қазақстандық компаниялардың халықаралық жіктеуіштердегі рейтингі ел рейтингінен жоғары болмау керек. Бұл компаниялар мен елдің жалпы экономикасы үшін тәжірибелік маңыздылығын анықтайды.

Жыл сайын халықаралық рейтингтік агенттіктердің әдістемелерінде сандық көрсеткіштерге өзгерістер енгізілуі мүмкін, сондықтан біз келесі ұсыныстарды береміз: Қазақстанның бағалы қағаздар нарығының өтімділігі мен тұрақтылығын арттырудың жаңа драйверлерін анықтау, шекара маңындағы (frontier) нарықтардың инвестициялық тәуекелдерін, сондай-ақ өсіп келе жатқан белгісіздікті, геосаяси тәуекелдер мен жаһандық сын-қатерлерді ескере отырып, отандық қор нарығының предикторларын (болжаушыларын) анықтау және бағалау қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 26 қыркүйектегі № 1021 Жарлығы. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200001021> (өтініш берілген күн: 12.01.2023)

2 Teles V., Andrade J. Monetary policy and country risk // *Applied Economics*. 2017. Vol. 40. P. 9–19.

3 The dynamic effects of banking, life insurance, and stock markets on economic growth. Han Hou, Su Yin Cheng // *Japan and the World Economy*. 2017. Vol. 40. P. 87–98.

4 Does too much finance harm economic growth? Song Hook Lawa, Nirvikar Singhb // *Journal of Banking & Finance*. 2014. Vol. 41. P. 36–44.

5 Sergio H.R. daSilva, Benjamin M. Tabak, Daniel O. Cajueirob, Dimas M. Fazioe. Economic growth, volatility and their interaction: What's the role of finance? // *Economic Systems*. 2017. Vol. 41. P. 433–444.

6 Всемирная федерация бирж. 2019. Инвестирование в развивающиеся и пограничные рынки – точка зрения инвестора. URL: <https://www.world-exchanges.org/storage/app/media/research> (өтініш берілген күн: 10.01.2023)

7 Байбөлекова Л.Ә., Касымбекова Г.Р., Зайтенова Н.К. Жалпы биржалық кеңістік құру жағдайындағы қазақстандық нарық ұстанымдарының бәсекеге қабілеттілігі // *Вестник университета «Туран»* – 2020. – № 2(86). – С. 141–148.

8 Борщ Л.А. Влияние фундаментальных факторов и механизмов на развитие фондового рынка // *Научный вестник: финансы, банки, инвестиции*. – 2018. – № 4. – С. 153–64.

9 Хаертфельдер М., Лозовская Е., Глава Е. Фундаментальный и технический анализ рынка ценных бумаг. – М.: Изд-во «Питер». – 2015. – 437 с.

10 Economist Intelligence / Country analysis includes. URL: <https://www.eiu.com/n/solutions/viewpoint/country-analysis/> (accessed: 21.01.2023)

11 Әлемдік рейтинг агенттігі Standart & Poor's. URL: <https://www.spglobal.com/ratings/ru/> (өтініш берілген күн: 22.01.2023)

12 MSCI Index Research // MSCI. URL: <https://www.msci.com/index-solutions/> (accessed: 22.01.2023)

13 MSCI Global Investable Market Indexes Methodology. Index Construction Objectives, Guiding Principles and Methodology for the MSCI Global Investable Market Indexes. November 2022. 205 p. URL: https://www.msci.com/eqb/methodology/meth_docs/MSCI_GIMIMethodology_Nov2022.pdf (accessed: 22.01.2023)

14 Байбулекова Л.А. Мониторинг альтернативных методик определения странового риска для определения контуров казахстанского фондового рынка // Евразийский научный форум «Евразийская экономическая интеграция: становление и развитие» // Central Asian Economic Review. – 2018. – № 4. – С. 54–67.

15 MSCI.Баға белгілеулері бар ағымдағы құрам. URL: <https://www.msci.com/msci-emerging-and-frontier-markets-indexes>. (өтініш берілген күн: 22.01.2023)

16 «Қазақстан қор биржасы KASE» АҚ ресми сайты. URL: https://kase.kz/files/newsletter/ru/kase_newsletter_22_10.pdf (өтініш берілген күн: 22.01.2023)

17 «Астана халықаралық биржасы AIX» АҚ ресми сайты. URL: <https://aix.kz/ru/home-ru/> (өтініш берілген күн: 22.01.2023)

REFERENCES

1 «Qazaqstan Respublikasynyñ qarjy sektoryn damyudyñ 2030 jylğa deingı tūjyrymdamasyn bekitu turaly» Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ 2022 jylğy 26 qyrküiektegi No. 1021 Jarlyğy. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200001021> (ötinis berilgen kün: 12.01.2023). (In Kazakh).

2 Teles V., Andrade J. (2017) Monetary policy and country risk // Applied Economics. Vol. 40. P. 9–19. (In English).

3 The dynamic effects of banking, life insurance, and stock markets on economic growth. Han Hou, Su Yin Cheng // Japan and the World Economy. 2017. Vol. 40. P. 87–98. (In English).

4 Does too much finance harm economic growth? Song Hook Lawa, Nirvikar Singhb // Journal of Banking & Finance. 2014. Vol. 41. P. 36–44. (In English).

5 Sergio H.R. da Silva, Benjamin M. Tabak, Daniel O. Cajueirob, Dimas M. (2017) Fazioe. Economic growth, volatility and their interaction: What's the role of finance? // Economic Systems. Vol. 41. P. 433–444. (In English).

6 Vsemirnaia federasiya birj. 2019. Investirovanie v razvivaiuşıesä i pograničnyye rynki – točka zrenia investora. URL: <https://www.worldexchanges.org/storage/app/media/research> (ötinis berilgen kün: 10.01.2023). (In Russian).

7 Baibölekova L.Ä., Kasymbekova G.R., Zaitenova N.K. (2020) Jalpy birjalyq keñistik qūru jağdaiyndağy qazaqstandyq naryq ūstanymdarynyñ bāsekege qabilettiligi // Vestnik universiteta «Turan». No. 2(86). – P. 141–148. (In Kazakh).

8 Borş L.A. (2018) Vlianie fundamentalnyh faktorov i mehanizmov na razvitie fondovogo rynka // Nauchnyi vestnik: finansy, banki, investisii. No. 4. P. 153–64. (In Russian).

9 Haertfelder M., Lozovskaia E., Glava E. (2015) Fundamentalnyi i tehničeski analiz rynka sennyh bumag. M.: İzd-vo «Piter». 437 p. (In Russian).

10 Economist Intelligence / Country analysis includes. URL: <https://www.eiu.com/n/solutions/viewpoint/country-analysis/> (ötinis berilgen kün: 21.01.2023). (In English).

11 Älemdik reitiñ agenttiğı Standart & Poor's. URL: <https://www.spglobal.com/ratings/ru/> (accessed: 22.01.2023). (In Kazakh).

12 MSCI Index Research // MSCI. URL: <https://www.msci.com/index-solutions/> (accessed: 22.01.2023). (In English).

13 MSCI Global Investable Market Indexes Methodology. Index Construction Objectives, Guiding Principles and Methodology for the MSCI Global Investable Market Indexes. November 2022. 205 p. URL: https://www.msci.com/eqb/methodology/meth_docs/MSCI_GIMIMethodology_Nov2022.pdf (accessed: 22.01.2023). (In English).

14 Baibulekova L.A. (2018) Monitoriñ ältärnativnyh metodik opredelenia stranovogo riska dlä opredelenia konturov kazahstanskogo fondovogo rynka // Evraziski nauchnyi forum «Evraziskaia ekonomičeskaia integrasiya: stanovlenie i razvitie» // Central Asian Economic Review. No. 4. P. 54–67. (In Russian).

15 MSCI.Баға белгілеулері бар ағымдағы құрам. URL: <https://www.msci.com/msci-emerging-and-frontier-markets-indexes>. (ötinis berilgen kün: 22.01.2023). (In Kazakh).

16 «Qazaqstan qor birjasy KASE» AQ resmi saity. URL: https://kase.kz/files/newsletter/ru/kase_newsletter_22_10.pdf (ötinis berilgen kün: 22.01.2023). (In Kazakh).

17 «Astana halyqaralyq birjasy AIX» AQ resmi saity. URL: <https://aix.kz/ru/home-ru/> (ötinis berilgen kün: 22.01.2023). (In Kazakh).

Л.А. БАЙБУЛЕКОВА,*¹

к.э.н., ассоциированный профессор.

*e-mail: bal0303@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-6820-6035

Н.К. ЗАЙТЕНОВА,¹

PhD, ассоциированный профессор.

e-mail: nazym_beisebaeva@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-9971-2240

Г.Р. КАСЫМБЕКОВА,²

PhD, ассоциированный профессор.

e-mail: gulzhahan_@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5411-1297

Г.К. ЛУХМАНОВА,³

к.э.н., ассоциированный профессор.

e-mail: irada_010109@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-7191-1424

¹Университет международного бизнеса им. К. Сагадиева,

г. Алматы, Казахстан

²Университет «Туран»,

г. Алматы, Казахстан

³Жетысуский университет им. И. Жансугурова,

г. Талдыкорган, Казахстан,

ДЕТЕРМИНАНТЫ ПОВЫШЕНИЯ РЕЙТИНГА ФОНДОВОГО РЫНКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ

Аннотация

Международные рейтинговые агентства и провайдеры индексов считают, что фондовый рынок Казахстана (ФРК) находится под давлением неопределенностей как внешних, так и внутренних. Аналитики агентств на биржевой карте мира относят ФРК к приграничным (Frontier), где риски высокие и плохо просчитываемые. Согласно данным 2022 г. ФРК характеризуют как малоликвидный и весьма волатильный, но еще имеющих хорошие предпосылки повышения в рейтинге (до Emerging), что может иметь полезные последствия в виде притока портфельных инвестиций и вхождения в мировую экономику. Цель работы – выявить основные критерии и детерминанты для улучшения позиций отечественного рынка ценных бумаг в международных индексах. Дается ответ на поставленные научные вопросы (какие качественные и количественные критерии и факторы фондового рынка влияют на его рейтинг согласно методологиям международных агентств? какие детерминанты влияют на повышение рейтинга отечественного фондового рынка?) путем подтверждения гипотезы: «Выявление и анализ основных критериев и факторов положительно повлияют на повышение рейтинга фондового рынка Казахстана». Для научного исследования теоретических и методологических практик, влияющих на выявление основных детерминантов ФРК, использованы взаимосвязанные, органично дополняющие и обязательно отвечающие на поставленные задачи эмпирические методы. Работа имеет большую научную и практическую значимость, что подтверждается принятой в сентябре 2022 г. Концепцией развития финансового рынка Казахстана до 2030 г.

Ключевые слова: фондовый рынок, детерминанты, развивающиеся рынки, рейтинговые агентства, методология странового риска, депозитарные расписки.

L.A. BAIBULEKOVA,*¹

c.e.s., associate professor.

*e-mail: bal0303@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-6820-6035

N.K. ZAITENOVA,¹

PhD, associate professor.

nazym_beisebaeva@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-9971-2240

G.R. KASSYMBEKOVA,²

PhD, associate professor

ORCID ID: 0000-0002-5411-1297

G.K. LUKHMANOVA,³

c.e.s., associate professor.

e-mail: irada_010109@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-7191-1424

¹K. Sagadiyev University of International Business,

Almaty, Kazakhstan

²Turan University,

Almaty, Kazakhstan

³Zhetysu University named after I. Zhansugurov,

Taldykorgan, Kazakhstan

DETERMINANTS OF INCREASING THE RATING OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN STOCK MARKET IN THE CURRENT CONDITIONS OF UNCERTAINTY

Abstract

International rating agencies and index providers believe external and internal uncertainties pressure Kazakhstan's stock market. Analysts of agencies on the exchange map of the world refer to the Financial Market of Kazakhstan as the frontier, where the risks are high and poorly calculated. Based on 2022 data, Financial Market of Kazakhstan is characterized as a bit of liquid and very volatile, but still having good prerequisites for an increase in the rating (before Emerging), which may have beneficial consequences in the form of an influx of portfolio investment and entry into the global economy. The work aims to identify the main criteria and determinants for improving its position in international indices based on a comprehensive study of modern methodologies for classifying stock markets, as well as a critical analysis of the state of the domestic securities market. Set scientific questions are covered (What qualitative and quantitative criteria and factors of the stock market affect its rating according to the methodologies of international agencies? What determinants affect the increase in the rating of the domestic stock market?) by confirming the hypothesis "Identification and analysis of the main criteria and factors will positively affect the upgrade of the Kazakhstan stock market rating". For the scientific study of theoretical and methodological practices affecting the identification of the main determinants of the FRC used interrelated, organically complementary and necessarily responsive to the tasks set empirical methods. The work has a great scientific and practical importance, which is confirmed by the adopted in September 2022 the Concept of development of the financial market of Kazakhstan until 2030.

Key words: stock market, determinants, emerging markets, rating agencies, country risk methodology, depositary receipts.

IRSTI 06.61.33

UDC 338.439

JEL Q18

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-66-78>

Z.ZH. BERMUKHAMETOVA,¹

PhD, senior lecturer.

e-mail: zarina_dosmuhamedova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3406-5665

S.M. ZHIYENTAYEV,¹

d.e.s. professor.

e-mail: kost.hor@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-4817-6497

V.N. UTEULIN,^{*1}

PhD student.

*e-mail: 041294vvu@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-4519-8770

¹A. Baitursynov Kostanay Regional University,
Kostanay, Kazakhstan

USAGE OF THE EUROPEAN UNION EXPERIENCE IN ENSURING FOOD SECURITY OF KAZAKHSTAN'S POPULATION

Abstract

The article examines the European Union experience in ensuring food security of the population. Food security is a topical issue for any country, as it is the basis for the provision of quality foods of the population. The study of various aspects of food security is therefore of interest to both scientific community and the general public. The aim of the research is to study the experience of the European Union countries in ensuring food security for the population of Kazakhstan, to identify trends in agricultural production of the European Union and Kazakhstan, as well as ways to solve this problem both in Kazakhstan and in the EAEU countries. A sufficiently detailed analysis has been conducted of the factors that ensure food security in the country. It is proved that in recent years there is an intensification of a competitive struggle at Eurasian Economic Union level. Practical significance of the work consists in specific recommendations of enhancing the food security of Kazakhstan. The main method of the research is the method of materialist dialectic, with other methods applied, in particular the method of comparative statistical data analysis, the method of historical and logical analysis, in the formation of government programmes in the agricultural policies of Kazakhstan and the European Union countries. In addition, the method of retrospective analysis was applied to the tables, which revealed certain trends in food security in Kazakhstan, as well as the dynamics of trade relations.

Key words: population, food security, agriculture, agro-industrial complex, competition, trends.

Introduction

The premise of the research is that Kazakhstan is an agrarian-industrial country. From our point of view, it is very difficult for the republic to compete with economically developed countries in the high-tech products production for the foreseeable future. However, it is realistic to use one's agricultural potential to produce and sell agricultural products.

Amid the looming global financial crisis, the issue of the food security in any country is relevant. Therefore, the President of Kazakhstan K-Zh. Tokayev predictably emphasized, that in recent years corollary measures have been implemented to develop the agro-industrial complex to ensure food security in Kazakhstan «The importance of establishing a network of wholesale distribution centres was noted, as was the need to ensure unified price control along the chain from producer to consumer. "There is inconsistency in Kazakhstan's agricultural policy. As ministers change, so do policy; it's necessary work out a unified general line" [1].

The implementation of agricultural policy plays a key role in the economic policy of the European Union. In all developed countries, agricultural production and food supply to the population is a strategic concern. Almost all European Union countries have well-developed agricultural production, which

ensures these countries' food security. Farmers engaged in agricultural production are systematically supported by government assistance and grants. Soil fertility is an important consideration: even if the farmer has kept the land sown as fallow, he already receives a fairly high grant for it. In addition, the farmer receives money from the insurance fund in the event of any natural disasters, in the European Union it is usually floods and heavy frosts. These and other provisions are clearly defined in the Common Agricultural Policy as far back as the Treaty of Rome, which lists the objectives of the Common Agricultural Policy:

- 1) to increase productivity, by promoting technical progress and ensuring the optimum use of the factors of production, in particular labour;
- 2) to ensure a fair standard of living for the agricultural Community, in particular to improve income level;
- 3) to stabilize markets;
- 4) to maintain reasonable prices.

It should be noted here that we have analysed pricing policies in the European Union countries before under the scope of the GTZ (Kostanaier landwirtschaftliche Hochschule GTZ) project between Federal Republic of Germany and Kazakhstan. Throughout this project, the peculiarities of agricultural policy in the European Union countries, especially Germany, were studied in detail directly in Germany for five years. German experience shows that the intermediary (suppliers, sales organizations, resellers) is not allowed to increase the price of agricultural products by more than 10% of the price at which they were purchased from the farmer. Excessing of this price is punished with severity by law, up to the harshest fines. Consequently, the direct consumer receives agricultural products without being overpriced. In Kazakhstan, market intermediaries drive up these percentages by more than 20–25%, thereby capturing a substantial share of the income of the rural worker. Consequently, the experience of Germany in formation of prices should be used.

Useful, in our view, from the European experience is the optimal use of production factors, a particular feature for Kazakhstan in this sense would be the priority use of the natural-climatic factor, which is highly variable. Therefore, in agricultural production, especially grain crops, it is necessary to have stable carry-over stocks, so much the more there are sufficient granaries in the country to maintain these stocks.

The Common Agricultural Policy is based on three principles:

- 1) there is a common market for agricultural products that are freely traded within the European Union; there is a single price for each type of product throughout the European Union; and administrative and sanitary standards are harmonised;
- 2) The European Union privileges domestic products over imported ones;
- 3) solidarity has been established between European Union member countries on the financing and cost-sharing of the common agricultural policy [2].

Materials and methods

The main method of the research is the method of materialist dialectic, with other methods applied, in particular the method of comparative statistical data analysis, the method of historical and logical analysis, in the formation of government programmes in the agricultural policies of Kazakhstan and the European Union countries.

An analysis of the consumption of different types of food by the population of Kazakhstan has revealed that for a number of essential foods, such as meat and meat products, fish and fish products, milk and dairy products, eggs and vegetables, the population of Kazakhstan satisfies its needs only by half, in accordance with the standards presented by the World Health Organization.

A comparative analysis by the Kazakh Academy of Nutrition revealed that, in contrast to the European model, Kazakhstan is characterised by food rich in calories. It should be emphasised that a retrospective analysis of the country's food security solution was also carried out in the USSR period, in particular, the USSR Food Programme was adopted. It had much in common with the European approach. Whereas in Europe the problem was solved on a "farm to fork" basis, in the Soviet Union it was "from field to shelf".

According to the calculations of the Institute of Nutrition of Kazakhstan, every citizen of Kazakhstan is entitled to 200 grams of bread a day, provided that he consumes the products of the

remaining 42 items. If in the Kazakhstan food basket the emphasis is on calories, then in the European the preference is given to vitamins. In our opinion, taking into account the peculiarities of the harsh continental climate, caloric nutrition is preferable.

The use of EU experience in ensuring food security of the population is primarily related to the development of integration processes in the EU itself.

Therefore, the authors take the position to conduct a comparative analysis first of all of the features of the EU and EAEU integration processes, which are the main component of food security.

Literature review

In this paper we have analysed state programmes in agricultural policy in Kazakhstan and the European Union countries.

Both foreign and domestic scientists are concerned with the issue of food security. The Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) holds annual international scientific and practical events, the materials of which were used in the research [3]. We have used works that consider the problem of food security both in Kazakhstan [4], and in European Union countries [5, 6, 7, 8]. Special attention is paid to the organizational, financial and socio-redistributive aspects of aid, ensuring its targeted nature and linking it to the level of income, the combination of monetary and in-kind forms of aid, the “pairing” of food aid with state support for agriculture, the role of NGOs/NPOs in the systems of state food aid [9, 10].

In our analysis of food security in Kazakhstan, we studied the following documents: Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated 31 March 2022 № 178 “On approval of the Food Security Plan of the Republic of Kazakhstan for 2022–2024” [11]; “National project on development of agro-industrial complex of Kazakhstan for 2021–2025” [12]; Government Decree of the Republic of Kazakhstan dated 30 December 2021 № 960 “On approval of the Concept of development of agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2021–2030” [13].

Results

In the economic literature, the concept of food security is interpreted from various perspectives: from the point of view of interests (national, state, personal, etc.); sustainability (national economy, economic development, socio-economic system, agribusiness, etc.); independence of the economy of the agroindustrial complex from foreign markets [14].

In the study “Round table on monitoring food security. Technical background paper “Measuring food insecurity: Meaningful concepts and indicators for evidence-based policy-making” it is stated that the term “food security” has 200 definitions and 450 pointers.

According to the Position of Food in the world, “Food security exists when all people, at all times, have physical, social and economic access to sufficient, safe and nutritious food to meet their dietary needs and food preferences for an active and healthy life” [15].

The three major approaches for addressing food security differ in their strategic foci, ranging from the means of attaining food security to the ends, or outcome, of being food secure [16], but all of them emphasize four pillars of food security: availability, access, utilization and stability. Food availability refers to the disposition of sufficient food in appropriate quality, which can be supplied through domestic production, imports through markets or by food aid. It is the physical availability of food in a country or region by any means, while food access refers to household or individual ability to obtain food by means of economic security. This dimension emphasizes economic capability, legal or traditional rights (entitlements), and political and social arrangements of populations to access food for their dietary requirements. Food utilization focuses on the nutritional requirements for and absorptive capacity of the human body. Access to and adequacy of dietary resources, clean water, sanitation and health care are the essential conditions for this pillar to assure the nutritional wellbeing of an individual, which thereby points to the importance of non-food inputs to food security. Finally, the stability dimension calls for a regular and assured supply of food, with minimal risks in situations of economic and climatic crisis (shocks) or seasonality (cyclical events). Thus, the pillar of food stability depends on both availability of and access to food.

Particularly acute problems of food security, more precisely the fight against the hunger of the population, are in countries that are most prone to natural disasters, namely, in sub-Saharan Africa and China.

The state's ability provided with food resources and guarantees, to meet the needs of the country's population as a whole and every citizen individually, with food and drinking water, regardless of external and internal conditions and threats, is the country's food security. At the same time, providing in volumes, quality and assortment necessary and sufficient for physical and social development of the individual, preservation of health and extended reproduction of the population. According to WHO norms, a person should consume 959.7 kg of products per year, including drinking water. According to these norms, Kazakhstanis can feel safe as "clean" hunger does not threaten us. We have enough bread. However, if live by the principle of "not by bread alone", then problems arise. Officially, there are 43 products in the state food basket. This range is defined as the minimum. Its availability with each month becomes more difficult, as food prices are constantly raising. This is evidenced by official statistics.

Modern agriculture occupies a decisive place in providing the population with food products, as well as in the entire agroindustrial complex of the republic. The share of agricultural production is 95% in the total volume of food production, while agriculture is the main supplier of raw materials for the processing industries of the agroindustrial complex. The urgency of the problem also increases because agriculture solves the problem of providing the population with food products. Agriculture of the republic is conducted in the zone of risky farming. The yield of cereals (annual average of about 10 centner / ha) is the lowest in comparison with other CIS countries. Experts have estimated that in the conditions of transition to market relations, the sale of cereals at world prices can be effective only at a yield of at least 10 centners per hectare, that is, only when the received ton of grain will cost \$ 100. Fields with such yields make up only 16 million hectares, or 65% of the total sown area.

Today, our republic has become one of the first seven countries in the world exporting wheat and flour. This niche in the international market is important, since "the production of food is the very first condition for the life of direct producers and all production in general" [17]. In this sense, the republic has everything necessary to strengthen its positions on the international market, where ecologically clean Kazakhstani agricultural products are in demand. The FAO Food Price Index averaged 131.2 points in January 2023, down 1.1 points (0.8 percent) from December, marking the 10th consecutive monthly decline. With this latest decline, the index has fallen 28.6 points (17.9 percent) from the peak it reached in March 2022. The drop in the index in January was driven by declines in the price indices of vegetable oils, dairy and sugar, while those of cereals and meat remained largely stable. Two important factors will contribute to this: the growth of grain consumption in developing countries in connection with the constantly growing population and the increase in grain processing for technical purposes. Kazakhstan is able to bring into circulation about 6 million hectares of acreage.

Food sovereignty and self-sufficiency in the country are achieved by flour and cereals. The coefficient of food sovereignty is higher than 80% for such products as vegetable oil, dairy products, bread, bakery and confectionery, peeled and milled rice [18].

According to the criteria developed by FAO, the country maintains food security in case that 85% of food products consumed by the population are produced in the country on the domestic market. In Kazakhstan, this situation is critical. Therefore, it is no accident that the government takes all necessary measures to implement investment projects aimed at strengthening the material and technical base of agricultural production, respectively, increasing its output.

Kazakhstan has become a full-fledged member of the world community, in the conditions of which there is a stable tendency to maximum liberalization of trade. Simultaneously, in the emerging conditions of political, technogenic, agro-climatic risks, Kazakhstan is not only entitled, but also forced to provide the necessary and sufficient level of its food sovereignty.

Ensuring the country's food security is a nationwide task and is strengthened by the impact of two groups of factors.

The first group of factors includes:

a) the agrarian sector as a branch of the national economy is by its very nature less competitive, which already makes it difficult to form market relations in it;

b) agriculture is largely dependent on natural and climatic conditions, especially in the zone of risky farming in Kazakhstan. Therefore, there is an objective need for the formation and development of insurance funds, regulated by the state;

c) a significant influence is determined by the instability of prices for agricultural products, their systematic fluctuations not so much from weather and climate conditions as from the duration of the production cycle, as well as market conditions and the seasonal nature of the final product of agricultural production. The consequence of this, as practice shows, is the volatility and fluctuation of incomes of economic entities in the agricultural sector. In this sense, incomes of economic entities are reduced at the production of monoculture [19];

d) it is known that this sector of the economy is characterized by high capital intensity, a longer payback period in comparison with other sectors, and a low profitability of capital investments. This is associated with the low attractiveness of investment in this industry, and the efforts and investments of the newly formed economic entities are still insufficient;

e) the inequality of economic entities in the agrarian sector in comparison with other branches of production, which is caused by the specific nature of agriculture as an industry with a high degree of industrial and economic risk and a lower degree of concentration and specialization of production, for which the disparity of prices remains. This inequality has been and remains in various social and economic conditions and requires state intervention.

The second group of factors is related to the degree of structural and financial deformations, as well as the peculiarities of the transition period from a rigidly centralized state-funded economy to a socially-oriented market economy. During the years of Soviet power in general, the Union, and in Kazakhstan in particular, such an economic and legal space formed that was neither economically nor psychologically prepared for the introduction of market relations. There was such a system of production relations, in which politics prevailed over the economy, and the government team was superior to the principles of economic expediency. In such conditions, it was very difficult to solve the problem of food security immediately.

In conditions when Kazakhstan became one of the members of the world community, it started to feel the influence of this community. This situation is aggravated by the fact that our republic largely depends on the conjuncture in world markets. This is due to the fact that the economy of Kazakhstan has a pronounced export-raw material character.

The lack of access to the sea, the border with two economic powers, force Kazakhstan to adjust to their economic policies, postponing radical measures to implement the protectionist policies of the state at a later date. In these conditions, Kazakhstan needs to strengthen, first of all, its food security as the largest agroindustrial country. This thesis should be the main thing in the implementation of agrarian economic policy. In other words, Kazakhstan in the world market can compete in the release of environmentally friendly food products.

Undoubtedly, ensuring food security of the country faces certain difficulties. If before 1991 the republic could meet the needs of the population by more than 85% with own food production, now a lot of products are imported into the republic and they successfully compete with local food products. Import of foreign agricultural products, even if it is cheaper than local, negatively affects the financial and economic state of local economic entities and diverts limited national currency resources from investing in the agrarian sector of the economy. The growth of import of agricultural products and food products will narrow the possibilities for the development of the agricultural sector, as well as enterprises for processing agricultural raw materials. This, of course, undermines the food security of our country.

Analyzing the model of R. Solow, economists drew attention to the fact that “with other things being equal” a country with a smaller amount of per capita capital must grow faster, this is an effect that arises from the diminishing returns of capital. However, the other most important factor of growth, the level of technology is characterized by an already increasing return: the higher it is, the faster the growth is. In addition, a backward country risks to fall into a poverty trap or an industrial trap; in these cases it moves along equilibrium (market-supported) slow growth trajectories [20]. This thesis is quite relevant for the current economic situation in Kazakhstan. The growth of the economy in 2000–2021 was obviously connected to this effect. Now the situation has changed. Therefore, along with the development of traditional forms, great work should be done to intensify agricultural production, aimed at increasing the share of large-scale productions in both crop production and livestock. Today,

about 73% of the livestock population is in private households, 7% of animals are in agricultural enterprises, and 20% are in peasant (farm) households [21].

According to point 6 of the European Union Priorities 2019–2024, the following is noted: “We must preserve the vital work of our farmers in order to provide Europeans with nourishing, affordable and safe food. This is only possible if they can provide for a family. We will support our farmers, a new “farm-to-fork” food strategy along the entire creation of value chain [22]. From this perspective, the study of the experience of the European Union in ensuring food security is out of question.

The formation of the European Union, initiated by the 1957 Treaty of Rome, had a three-pronged objective for three decades: to organise a Customs Union in the first ten years which would allow the free movement of goods, services, capital and labor power. During the following decade, the goal was to organise an economic union that would allow for deep manufacturing integration, where individual components of ready-to-consume products (e.g. cars, televisions, etc.) were created in different countries of the union. The end of the third decade envisaged a formation of a political alliance of these countries, which would act as a unified political force in the international stage.

It should be emphasised that the earlier Treaty of Rome, which was signed by six countries (Germany, France, Italy, Belgium, the Netherlands and Luxembourg), had expanded its borders by the early 20th century and the number of members had increased to 27 countries. At present, although there are some economic contradictions, which are natural for the substantial side of industrial relations, the European Union is the most prominent example of the development of economic integration.

For Kazakhstan, including the EAEU countries, the creation of an economic union is not a new phenomenon. A retrospective analysis shows that these countries were part of first the Russian Empire and later the Soviet Union for several centuries. Therefore, the objective prerequisites for strengthening this union have remained in place since 1994, when the first President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, first announced this in his speech in Moscow.

At the same time, it should be noted that the EAEU countries do not always comply with the terms of the Treaty. For example, “Belorus” tractors from Belarus were imported into Russia via Kazakhstan, as Russia itself produced similar tractors. Naturally, this was a breach of a number of contractual positions, which was later rectified.

Such contradictions will persist, as competition, both within and outside the country, will increase in agricultural production. Therefore, an embargo on imports of agricultural products in the EAEU countries is quite an objective decision to preserve food security, as well as to support domestic commodity producers.

At the same time, it can be stressed that food products in the EAEU are of interest mainly within that union. Practically processed agricultural products are exported and imported within the EAEU, in contrast to EU food products, which are exported mainly abroad, to Eastern European and the EAEU countries. However, a peculiarity of trade between these countries is that the EAEU countries export to the EU mainly raw materials and primary products that are highly processed in the EU.

In this sense, Kazakhstan also exports mostly unprocessed products and raw materials. Therefore, K.-J. Tokayev’s thesis on overcoming the “raw material syndrome” is highly relevant.

Table 1 – Contributions of the EAEU member states to the total volume of foreign trade by country group (in % of the total for the EAEU)

Country group	Armenia		Belarus		Kazakhstan		Kyrgyzstan		Russia	
	2020	2021	2020	2021	2020	2021	2020	2021	2020	2021
Turnover										
APEC	0.6	0.6	2.9	2.5	11.6	9.2	0.4	0.6	84.5	87.1
EU	0.6	0.5	5.2	4.9	10.3	8.8	0.1	0.1	83.8	85.7
MERCOSUR	1.0	0.5	12.4	8.4	1.7	2.0	0.0	0.1	84.9	89.0
OPEC	5.1	4.1	1.7	1.4	5.4	6.4	0.3	0.5	87.5	87.6
OECD	0.6	0.4	4.3	4.0	10.3	8.0	0.5	0.3	84.3	87.4
CIS	0.5	0.5	17.1	19.9	14.6	15.5	1.4	1.5	66.4	62.6

Table 1 continued

Export										
APEC	0.3	0.3	1.4	1.4	11.6	10.6	0.1	0.1	86.6	87.6
EU	0.3	0.3	4.0	4.3	12.9	10.5	0.0	0.0	82.8	84.9
MERCOSUR	0.0	0.0	19.6	9.5	2.0	1.4	0.0	-	78.4	89.1
OPEC	3.0	1.9	1.4	1.1	5.0	6.0	0.1	0.3	90.5	90.7
OECD	0.4	0.3	3.2	3.4	10.6	9.0	0.5	0.1	85.3	87.2
CIS	0.1	0.1	16.7	21.1	15.1	15.3	0.9	0.7	67.2	62.8
Import										
APEC	0.8	0.8	4.1	3.5	11.7	7.9	0.8	1.1	82.6	86.7
EU	0.9	0.8	7.0	6.3	6.5	5.2	0.3	0.3	85.3	87.4
MERCOSUR	1.7	1.3	7.1	6.8	1.4	2.9	0.1	0.2	89.7	88.8
OPEC	16.5	18.8	3.9	3.0	7.9	9.3	1.3	1.6	70.4	67.3
OECD	0.9	0.7	5.9	5.2	9.9	6.0	0.5	0.5	82.8	87.6
CIS	1.3	1.3	17.9	16.9	13.4	16.2	2.6	3.4	64.8	62.2

Note: Compiled by the authors based on the source [23].

The European Union accounts for 37.6% of all EAEU exports. Among the European Union countries, the most significant are supplies to the Netherlands – 7.9%, Germany – 5.4%, Italy – 4.6% and Poland – 3.1%. Import deliveries are focused on APEC countries – 45.8%, EU – 35.5% (Foreign and mutual trade statistics, 2022).

Table 2 – Volumes of foreign trading in goods between EAEU member states and countries outside the EAEU in 2021 (US \$ billion)

	Trade	Export	Import	Balance
EAEU, including:	846.3	527.8	318.5	209.3
Armenia	5.4	2.1	3.2	-1.1
Belarus	40.4	22.5	17.9	-4.6
Kazakhstan	75.1	52.5	22.6	29.8
Kyrgyzstan	4.9	1.9	2.9	-9.8
Russia	720.4	448.7	271.7	176.9

Note: Compiled by the authors based on the source [23].

Table 3 – Volumes of foreign trade of the Republic of Kazakhstan by enlarged product groups for 2021

TN VED Code EAEU	Name	Export				Import			
		USD million	in % by 2020	in % of total exports	in % of the total for the EAEU	USD million	in % by 2020	in % of total imports	in % of the total for the EAEU
	TOTAL	52,506.9	125.4	100	11.1	22,642.9	93.5	100	7.1
	of them:								
01–24	Food products and agricultural raw materials	3010.8	111.6	5.73	8.4	1956.0	114.2	8.64	5.8
44–49	Wood and pulp and paper products	26.6	168.2	0.05	0.2	318.9	112.2	1.41	7.2

Table 3 continued

50–67	Textiles, textile products and footwear	124.8	119.3	0.24	10.4	1,710.2	142.9	7.63	8.6
72–83	Metals and products from them	997.7	126.6	15.23	14.7	1318.0	62.5	5.82	6.7
	Other goods	38,366.2	125.7	73.07	11.2	10,696.2	84.5	47.24	6.7
Note: Compiled by the authors based on the source [23].									

Discussion

A significant difference between the EAEU and the EU is the rules on competition. According to Article 39 of the Treaty on the Functioning of the EU, rules on competition can only be applied to agricultural production and trade for five purposes. To recap: development of labour productivity in agriculture, raising of living standards of farming communities, in particular by raising the incomes of those employed in the sector, stabilization of markets, ensuring affordable supplies and reasonable prices for the consumer.

In order to strengthen the EAEU, the experience of the EU countries should be used in the following areas:

- ♦ implementation of a common agricultural policy that would provide uniform prices for basic food products, thereby pursuing a protectionist policy against external competition;
- ♦ providing financial support to agricultural producers;
- ♦ lending to different projects at a single lending rate;
- ♦ removing barriers to the free movement of capital, goods and services, and labor power.

Kazakhstan was characterised by the chaotic formation of rural settlements as a consequence of pre-revolutionary agrarian policy in Tsarist Russia and later in the Soviet period. In this sense, it is necessary to preserve and rationalise the specialisation of rural regions and population with a gradual increase in the scientific, innovative bases of agricultural production, in the process of which the sphere and level of employment, the qualifications of rural workers will be successively changed with the increasing integration of their labour into the industrial sphere, and their lifestyle will acquire the features of industrial and agricultural labour to a large extent. In this sense, it is reasonably necessary to use the experience of EU countries to meet this challenge. However, this process will be gradual, requiring solicitous attitude to the foundations of agrarian labour, with large-scale implementation of advanced scientific technologies of agrobiological science and industrial labour.

At the end of the 19th and beginning of the 20th century A.Bokeikhanov directly noted, that to solve the problem of provision of Kazakhstan population with food it is necessary to build and develop experimental stations in various directions of agrarian production, first of all, taking into account natural and climatic conditions. Unfortunately, A. Bokeikhanov’s idea was ignored by the agrarian policies of first Russia and later the USSR.

Under these conditions, rural workers will naturally be transformed into participants in the new stage of the industrial process. “Save the village” is not just a slogan. The rural way of life is not defined by words (verbally), but by real attitudes to the rural workers, where 42% of Kazakhstan’s population still resides.

The evidence from practice shows that agricultural production in EU countries, with increasing efficiency in rural management, proper subsidisation and the transformation of peasant labour on a scientific and industrial basis, numerous farms are consistently integrated into the general industrial sphere, and agricultural productivity is increasing. Today, labour productivity in agriculture in EU countries is 7 times higher than in Kazakhstan. Naturally, this fact provides an objective basis for drawing on European experience.

EU countries have achieved food security through the implementation of the Common Agricultural Policy (EU CAP). Kazakhstan needs to make real use of the experience of EU countries in implementing its agricultural policy, respecting all the fundamental principles of the EU CAP. However, it should be borne in mind that Kazakhstan is a full member of the Eurasian Economic Union (EAEU) [15].

In this context, the experience of European Union countries in the following areas is important:

- ♦ use of European experience in lending to agrarian formations not exceeding 5% per annum;
- ♦ reduction of diesel prices exclusively for agricultural use, with strict controls on this;
- ♦ the widespread use of leasing in the purchase of agricultural machinery. GTZ's experience

in Kazakhstan and the Kostanay region has clearly demonstrated the advantages of buying German machinery on lease. A number of farms still use these machines today, such as the CLAAS tractor.

In addition, Kazakhstan's entry into WTO will exacerbate internal contradictions in the sale of agricultural products, the formation and development of small and medium domestic businesses in agricultural production.

If we add to this the problems that will be brought to the country by the consequences of the current financial and economic crisis, the next 3 years will be rather difficult for Kazakhstan. If in previous crises the decline in exports of one type of raw materials was compensated by an increase in exports of another, this crisis will not give such an opportunity to Kazakhstan, since it is of a structural nature. It is the raw material orientation of the country's exports that becomes the worst premise and condition for aggravating the crisis relations in the country.

Ensuring food security of Kazakhstan is associated not only with the production of agricultural products, but also with its processing. To date, it is one of the weakest sides in the agricultural sector. Due to the low competitiveness of the domestic processing industry, Kazakhstan annually imports about 1.9 billion USD for the import of deep processed products. This threatens the republic to appear in the previously mentioned "industrial trap", as a wear degree of the technological equipment in processing plants exceeds 50%, and a new one that meets modern requirements is not produced on the territory of the republic.

Back in 20th century A. Baitursynov expressed a very relevant idea for our time, until the Kazakhs process meat and animal skins, which they grow in the vast expanses of their country, and produce the final, ready for consumption products, the question of their economic independence will remain twofold. In this sense, it is important that more than 90% of the national wealth produced and created in the country flows abroad in the form of raw materials. Therefore, in our opinion, it is necessary, with very careful economic analysis, to consider the activities of foreign companies in Kazakhstan. It is clear that they are not here for altruistic purposes, but are looking for the most profitable spheres of capital application. In this regard, the state needs to return back the control over all foreign companies operating in the republic, making their revenues transparent. For example, in the gross domestic product of developed countries (USA, France, Germany), the share of wages is 65–67%, and in Kazakhstan it is 23–25%.

Kazakhstan's state agrarian policy, aimed at solving the country's food security problems, has unfortunately not fully achieved its desired goals over the past 30 years.

As of year-end 2021, the provision of the domestic market with 29 main types of food products, including 19 types of socially important food products through domestic production, is 80 per cent or more.

Of these, the domestic market is 100% or more self-sufficient in 11 commodity items (bread, pasta, milk, potatoes, cucumbers, rice, mutton, chicken eggs, wheat flour, buckwheat groats, salt), while 12 commodity items (tomatoes, carrots, cabbage, onions, peppers, table beets, beef, horse meat, pork, cultured milk foods, butter, sunflower oil) are 80% or more self-sufficient.

The exceptions, however, are apples (73.7%), poultry meat (65.4%), sausage products (56.4%), cheese and quark (56%) and sugar (42.6%).

In our view, this is not so much due to the low production potential of Kazakhstan's agricultural sector, but rather to the low diligence and responsibility for implementing the decisions taken, which ultimately leads to the "squandering" of public funds. In this sense, the use of the European experience of the EU countries is unquestionable.

Conclusion

During the analysis of consumption of various types of food products by the population of Kazakhstan, it was revealed that for a number of important food products, such as meat and fish products, milk and dairy products, eggs and vegetables, the population of Kazakhstan as a whole meets its needs only by half, in accordance with the standards set by the World Health Organization.

The factors ensuring food security of the country were analyzed in sufficient detail. It is proved that in recent years there has been an intensification of competition within the framework of the Eurasian Economic Union. The authors give specific recommendations on strengthening food security in Kazakhstan, in particular, proposals are presented to increase the production of beef, namely in providing livestock with a powerful forage base and increasing the proportion of breeding stock of the local breeds. For example, the meat breed of cattle is Kazakh white-headed and Auliekol.

Consequently, all measures of the state should be aimed at developing its own production, implementing a deliberate protectionist policy protecting the domestic commodity producer. For more than 500 years and now the European countries do not hesitate to protect their commodity producer, offering Kazakhstan to reduce customs barriers, exporting its products to local markets at bargain prices. The current world financial crisis exacerbates the strengthening of food security of Kazakhstan. Therefore, it is quite natural that there is a need to strengthen the effective organizational principle to a large extent the revival of the regulatory impact of the state on the development of agricultural production, ensuring food security, and integrating the republic's economy into the system of the international division of labor.

Kazakhstan's entry into the global economic community as a sovereign state poses quite complex economic challenges, which cannot be resolved without the use of best practices, taking into account the national characteristics of the country, integration, intensified cooperation between Kazakhstan, Central Asia countries and the EU in the globalisation of world economic relations.

The UN predicts that the global population will reach 9.1 billion by 2050 and that in order to feed this growing population, agricultural commodity production will have to increase by 60%.

World cereal stocks could reach 822 million tonnes at the end of the 2022 season, 2.9 million tonnes higher than the November forecast, but still below the level at the start of the season. Based on current projections, the cereal stock-to-use ratio at the end of the 2021–2022 season may decrease slightly from 29.4 % in the 2020–2021 season to 28.6 % in the 2021–2022 season, but will still be quite high overall. An upward re-examination of wheat stocks in the European Union (due to anticipated lower domestic consumption), the Russian Federation (due to anticipated lower exports) and the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland (due to anticipated higher imports) has raised the world wheat stock forecast by 2.6 million tonnes [15].

Western sanctions on imports of agricultural products from Russia create favourable opportunities to increase Kazakhstan's agricultural exports.

In these conditions for Kazakhstan with its huge potential on growing of grain crops objective favorable preconditions are created, for increase of production of these crops, increase of their export, and realization of economic strategy of grain production will allow detailing for all producers their advantages in intensifying competitive struggle.

REFERENCES

- 1 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (дата обращения: 20.11.2022)
- 2 Громько В.В. Особенности аграрной политики европейского союза // Вестник РЭА им. Г.В. Плеханова. – 2005. – № 1. – С. 15–24.
- 3 Filho U.A.S., Borges L.T., Sesso P.P., Brene P.R.A., Esteves E.G.Z. Measurement Of The Agro-industrial Complex In The World: Comparative Between Countries // Revista de Economia e Sociologia Rural. 2022. No. 60(1). P. 1–21.
- 4 Omarkhanova Z.M., Niyazbekova S.U., Varzin V.V., Kerimkhulle S.Y., Nurekenova E.S. Financial Provision of the Agro-industrial Complex of Kazakhstan // Problems and Solutions Environmental Footprints and Eco-Design of Products and Processes. 2022. No. 56. P. 27–32.
- 5 Bykovskaya Y.V., Dyatlova A.F., Minakov A.V. Effective Management of the Agro-Industrial Complex as a Basis for Food Security // Lecture Notes in Networks and Systems. 2022. No. 48. P. 191–200.
- 6 Shpigunova Y. Comparative analysis of legal regulation of state support for the agro-industrial complex of the Russian Federation and other advanced states // Web of Conferences. 2021. No. 28. P. 11–12.
- 7 Coulson H., Milbourne P. Agriculture, food and land // Struggles for UK post-Brexit agri-food justice. 2022. No. 131. P. 126–135.
- 8 Kalinowska B., Bórawski P., Beldycka-Bórawska A., Klepacki B., Perkowska A., Rokicki T. Sustainable Development of Agriculture in Member States of the European Union Sustainability. Switzerland, 2022, pp. 84–87.

- 9 Pargaru I., Stancioiu F., Ladaru R.G., Teodor C. Sustainable development in agriculture at the level of romania and the european union. *Quality // Access to Success*. 2019. No. 20(S2). P. 446–450.
- 10 Frumkin B.Ye. Income differentiation and consumption of food as a patronized good *Zhournal Novoi Ekonomicheskoi Associacii // Journal of the New Economic Association*. 2020. No. 47(3). P. 184–189.
- 11 Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 марта 2022 года № 178 «Об утверждении Плана обеспечения продовольственной безопасности Республики Казахстан на 2022–2024 годы». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000178> (дата обращения: 04.03.2022)
- 12 Национальный проект по развитию АПК РК на 2021–2025 годы от 15 октября 2021. URL: <https://primeminister.kz/ru/nationalprojects/nacionalnyu-proekt-po-razvitiyu-agropromyshlennogo-kompleksa-respubliki-kazahstan-na-2021-2025-gody-1594449> (дата обращения: 04.03.2022)
- 13 Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2021 года № 960 «Об утверждении Концепции развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021–2030 годы». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960>
- 14 Приоритеты Европейского союза на 2019–2024 годы. URL: https://european-union.europa.eu/priorities-and-actions/eu-priorities_en. (дата обращения: 04.03.2022)
- 15 Положение с продовольствием в мире. URL: <http://www.fao.org/worldfoodsituation/csdb/ru/> (дата обращения: 20.11.2022)
- 16 Patel K., Gartaula H.N., Johnson D., Karthikeyan M. The interplay between household food security and wellbeing among small-scale farmers in the context of rapid agrarian change in India // *Agriculture & Food Security*. 2015. No. 4(1). P. 1–16.
- 17 Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 30 т. – М.: Госполитиздат, 1958. – Т. 24. – Ч. 2. – 353 с.
- 18 Кожаметова Г.А., Лашкарева О.В. Проблемы продовольственной безопасности в Казахстане // *Вестник КазНУ. Серия экономическая*. – 2016. – № 5(117). – С. 100–109.
- 19 Draft Declaration of the World Summit on food security. URL: http://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/Summit/Docs/Declaration/WSFS09_Draft_Declaration.pdf (дата обращения 20.11.2022)
- 20 Солоу Р.М. Вклад в теорию экономического роста // *Квартальный журнал экономики*. – 1956. – № 1. – С. 65–94.
- 21 Султангалиева Л.С. Развитие конкурентоспособности отрасли мясного животноводства Республики Казахстан // *Вестник КазНУ. Серия экономическая*. – 2013. – № 4(98). – С. 94.
- 22 Ербол Карашукеев провел совещание по продовольственной безопасности. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/moa/press/news/details/401077?lang=ru> (дата обращения: 22.11.2022)
- 23 Статистика внешней и взаимной торговли. URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/union_stat/Pages/default.aspx (дата обращения: 20.11.2022)

REFERENCES

- 1 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana. URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (data obrashhenija: 20.11.2022). (In Russian).
- 2 Gromyko V.V. (2005) Osobennosti agrarnoj politiki evropejskogo sojuza // *Vestnik RJeA im. G.V. Plehanova*. No. 1. P. 15–24. (In Russian).
- 3 Filho U.A.S., Borges L.T., Sesso P.P., Brene P.R.A., Esteves E.G.Z. (2022) Measurement Of The Agro-industrial Complex In The World: Comparative Between Countries // *Revista de Economia e Sociologia Rural*. No. 60(1). P. 1–21. (In English).
- 4 Omarkhanova Z.M., Niyazbekova S.U., Varzin V.V., Kerimkhulle S.Y., Nurekenova E.S. (2022) Financial. Provision of the Agro-industrial Complex of Kazakhstan // *Problems and Solutions Environmental Footprints and Eco-Design of Products and Processes*. No. 56. P. 27–32. (In English).
- 5 Bykovskaya Y.V., Dyatlova A.F., Minakov A.V. (2022) Effective Management of the Agro-Industrial Complex as a Basis for Food Security // *Lecture Notes in Networks and Systems*. No. 48. P. 191–200. (In English).
- 6 Shpigunova Y. (2021) Comparative analysis of legal regulation of state support for the agro-industrial complex of the Russian Federation and other advanced states // *Web of Conferences*. No. 28. P. 11–12. (In English).
- 7 Coulson H., Milbourne P. (2022) Agriculture, food and land// *Struggles for UK post-Brexit agri-food justice*. No. 131. P. 126–135. (In English).
- 8 Kalinowska B., Bórawski P., Bełdycka-Bórawska A., Klepacki B., Perkowska A., Rokicki T. (2022) Sustainable Development of Agriculture in Member States of the European Union Sustainability. Switzerland, pp. 84–87. (In English).
- 9 Pargaru I., Stancioiu F., Ladaru R.G., Teodor C. (2019) Sustainable development in agriculture at the level of romania and the european union. *Quality // Access to Success*. No. 20(S2). P. 446–450. (In English).

- 10 Frumkin B.Ye. (2020) Income differentiation and consumption of food as a patronized good Zhurnal Novoi Ekonomicheskoi Associacii // Journal of the New Economic Association. No. 47(3). P. 184–189. (In English).
- 11 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 31 marta 2022 goda No. 178 «Ob utverzhenii Plana obespecheniya prodovol'stvennoj bezopasnosti Respubliki Kazahstan na 2022–2024 gody» URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000178> (data obrashheniya: 04.03.2022). (In Russian).
- 12 Nacional'nyj proekt po razvitiyu APK RK na 2021–2025 gody ot 15 oktjabrja 2021. URL: <https://primeminister.kz/ru/nationalprojects/nacionalnyy-proekt-po-razvitiyu-agropromyshlennogo-kompleksa-respubliki-kazahstan-na-2021-2025-gody-1594449> (data obrashheniya: 04.03.2022). (In Russian).
- 13 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 dekabrja 2021 goda № 960 «Ob utverzhenii Konceptii razvitija agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazahstan na 2021–2030 gody» URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960>. (In Russian).
- 14 Prioritety Evropejskogo sojuza na 2019–2024 gody. URL: https://european-union.europa.eu/priorities-and-actions/eu-priorities_en. (data obrashheniya: 04.03.2022). (In Russian).
- 15 Polozhenie s prodovol'stvem v mire URL: <http://www.fao.org/worldfoodsituation/csdb/ru/> (data obrashheniya: 20.11.2022). (In Russian).
- 16 Patel K., Gartaula H.N., Johnson D., Karthikeyan M. (2015) The interplay between household food security and wellbeing among small-scale farmers in the context of rapid agrarian change in India // Agriculture & Food Security. No. 4(1). P. 1–16. (In English).
- 17 Marks K., Jengel's F. (1958) Cochinenija: v 30 t. M.: Gospolitizdat. Vol. 24. Ch. 2. 353 p. (In Russian).
- 18 Kozhahmetova G.A., Lashkareva O.V. (2016) Problemy prodovol'stvennoj bezopasnosti v Kazahstane // Vestnik KazNU. Serija jekonomicheskaja. No. 5(117). P. 100–109. (In Russian).
- 19 Draft Declaration of the World Summit on food security. URL: http://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/Summit/Docs/Declaration/WSFS09_Draft_Declaration.pdf (data obrashheniya 20.11.2022). (In English).
- 20 Solou R.M. Vklad v teoriju jekonomicheskogo rosta // Kvartal'nyj zhurnal jekonomiki. 1956. No. 1. – P. 65–94. (In Russian).
- 21 Sultangalieva L.S. (2013) Razvitie konkurentosposobnosti otrasli mjasnogo zhivotnovodstva Respubliki Kazahstan // Vestnik KazNU. Serija jekonomicheskaja. No. 4(98). P. 94. (In Russian).
- 22 Erbol Karashukeev provel soveshhanie po prodovol'stvennoj bezopasnosti. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/moa/press/news/details/401077?lang=ru> (data obrashheniya: 22.11.2022). (In Russian).
- 23 Statistika vneshnej i vzaimnoj trgovli. URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/union_stat/Pages/default.aspx (data obrashheniya: 20.11.2022). (In Russian).

З.Ж. БЕРМУХАМЕТОВА,¹

PhD, аға оқытушы.

e-mail: zarina_dosmuhamedova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3406-5665

С.М. ЖИЕНТАЕВ,¹

э.ф.д., профессор.

e-mail: kost.hor@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-4817-6497

В.Н. УТЕУЛИН,^{*1}

докторант.

*e-mail: 041294vvu@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-4519-8770

¹А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕ ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ ЕЛДЕРІНІҢ ТӘЖІРИБЕСІН ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа

Мақалада Еуропалық Одақ елдерінің халықтың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету тәжірибесі талқыланады. Азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі кез келген ел үшін өзекті, өйткені ол халықты сапалы азық-түлікпен қамтамасыз етудің негізі болып табылады. Сондықтан азық-түлік қауіпсіздігінің әртүрлі

аспектілерін зерттеу ғылыми ортада да, жалпы жұртшылық арасында да қызығушылық тудырады. Ғылыми зерттеудің мақсаты Қазақстан халқының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі Еуропалық Одақ елдерінің тәжірибесін зерттеу, Еуропалық Одақ елдері мен Қазақстандағы ауыл шаруашылығы өндірісінің даму тенденцияларын, сондай-ақ Қазақстанда да, ЕАЭО елдерінде де бұл мәселені шешу жолдарын анықтау болып табылады. Елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін факторларға жеткілікті егжей-тегжейлі талдау жасалды. Соңғы жылдары Еуразиялық экономикалық одақ аясында бәсекелестіктің күшейгені дәлелденді. Жұмыстың тәжірибелік маңыздылығы Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін нығайту бойынша нақты ұсыныстарда жатыр. Қазақстан мен Еуразиялық экономикалық одақ елдерінің аграрлық саясатында мемлекеттік бағдарламаларды қалыптасыру барысында зерттеудің негізгі әдісі материалистік диалектика әдісі болып табылады, оны қолдану кезінде басқа әдістер де қолданылды, атап айтқанда, статистикалық мәліметтерді салыстырмалы талдау әдісі, тарихи-логикалық әдіс. Сонымен қатар, кестелерді құрастыру барысында Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің белгілі бір тенденцияларын анықтауға, сондай-ақ сауда қатынастарының даму динамикасын анықтауға мүмкіндік беретін ретроспективті талдау әдісі қолданылды.

Тірек сөздер: халық, азық-түлік қауіпсіздігі, ауыл шаруашылығы, агроөнеркәсіптік кешен, бәсекелестік, даму тенденциялары.

З.Ж. БЕРМУХАМЕТОВА,¹

PhD, ст. преподаватель.

e-mail: zarina_dosmuhamedova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3406-5665

С.М. ЖИЕНТАЕВ,¹

д.э.н., профессор.

e-mail: kost.hor@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-4817-6497

В.Н. УТЕУЛИН,^{*1}

докторант.

*e-mail: 041294vvu@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-4519-8770

¹Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова,
г. Костанай, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОПЫТА СТРАН ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматривается опыт стран Европейского союза в обеспечении продовольственной безопасности населения. Проблема продовольственной безопасности является актуальной для любой страны, так как она является основой обеспечения качественными продуктами питания населения. Поэтому изучение различных аспектов продовольственной безопасности вызывает интерес как в научных кругах, так и среди широкой общественности. Целью научного исследования является изучение опыта стран Европейского союза в обеспечении продовольственной безопасности населения Казахстана, выявление тенденций развития сельскохозяйственного производства стран Европейского союза и Казахстана, а также путей решения данной проблемы как в Казахстане, так и в странах ЕАЭС. Проведен достаточно подробный анализ факторов, обеспечивающих продовольственную безопасность страны. Доказывается, что в последние годы происходит усиление конкурентной борьбы в рамках Евразийского экономического союза. Практическая значимость работы состоит в конкретных рекомендациях по усилению продовольственной безопасности Казахстана. Основным методом исследования является метод материалистической диалектики, при использовании которого были применены и другие методы, в частности, метод сравнительного анализа статистических данных, метод исторического и логического анализа при формировании государственных программ в аграрной политике Казахстана и стран Европейского союза. Кроме этого, при составлении таблиц применен метод ретроспективного анализа, который позволил выявить определенные тенденции в обеспечении продовольственной безопасности Казахстана, а также выявить динамику развития торговых отношений.

Ключевые слова: население, продовольственная безопасность, сельское хозяйство, агропромышленный комплекс, конкурентная борьба, тенденции развития.

IRSTI 06.71.15
UDC 338.001.36
JEL CC M31

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-79-91>

Z.B. AKHMETOVA,*¹

c.e.s, associate professor.

*e-mail: axmetova.zauresh@kaznu.edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-5157-4659

A. KONOPELKO,²

PhD.

e-mail: a.konopelko@pb.edu.pl

ORCID ID: 0000-0002-6454-087X

I.A. KIM,¹

PhD student.

e-mail: kim.irina.a.31@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0438-0499

¹Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

²Bialystok University of Technology,
Białystok, Poland

DYNAMIC ANALYSIS OF CONSUMER LOYALTY FAST-MOVING CONSUMER GOODS MARKET IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

As a result of the formation of new geopolitical, economic, and social conditions, the consumer goods market is undergoing high volatility, which entails significant changes. At the same time, the transformation concerns not only the behavior of consumers but also the marketing policies of companies selling goods from the fast-moving consumer goods sector. The scientific article presented the current indicators of the fast-moving consumer goods (FMCG) market in the Republic of Kazakhstan. The results of changes in the economic profile of consumers are given based on the interpretation of the survey data. The article aims to study the impact of consumer behavior transformation on Kazakhstan's consumer goods (FMCG) market. The following research methods were used in the study: statistical analysis, survey, and in-depth interview. As a result of the study, the economic characteristics of the market were reflected based on the results of a statistical cross-section of 2022 the three quarters. The forecast of further transformation of the market and the explanation of individual trends was formed based on the data from the conducted expert interview. Accordingly, in a three-stage study, up-to-date data on the volume and structure of the FMCG market were obtained, a modern economic portrait of the consumer was derived, and the possibilities for improving consumer loyalty in the Republic of Kazakhstan were assessed. Local FMCG and retail companies can use final data in the processes of building sales strategies and studying the behavior of a modern consumer, as well as in the formation of sales policy and tactical decisions. These studies may be relevant for companies that still need their analytical tools.

Key words: fast-moving consumer goods, market structure, economic profile, loyalty index, expert interview, consumer survey.

Introduction

The market for consumer goods is developing and transforming under the influence of geopolitical, economic, and social factors. Along with other sales areas, the FMCG market is defined as being sensitive to a decrease in household income, an increase in the cost of products, and changes in consumer behavior in a volatile environment.

Based on the characteristics of the described segment and in connection with the prevailing conditions, the importance of regularly monitoring individual market trends for effective tactical decisions is increasing. The particular significance of the market is determined by guaranteeing the

food supply of the country's population in the face of the disruption of traditional supply chains. The daily need for products from many consumers and the high frequency of purchases largely determine the state of the market. At the same time, the increase in prices, as well as the economic situation in the country, defines the rise in consumer involvement in the process of purchase making. In connection with the above conditions, identifying modern trends in the FMCG market is an urgent issue at the national, commercial, and consumer levels, which determines the topic and scope of the study.

The FMCG market of the Republic of Kazakhstan was chosen as the object of study. The subject of the study was the development of the FMCG market based on changes in consumer behavior.

The work aimed to study the impact of the transformation of consumer behavior on the market of consumer goods (FMCG) of the Republic of Kazakhstan.

The main objectives of the study were established following the stages of the analysis:

1. Assessment of current indicators of consumer loyalty;
2. Description of the volume and structure of the market of the FMCG sector of Kazakhstan based on the statistical cut in the Nielsen database;
3. Conducting an expert interview to clarify individual trends and indicators.

Specific methods and tools were chosen following the objectives of the scientific article.

Materials and methods

Modern characteristics of sales markets are determined by studying individual companies selling products and from the standpoint of changing consumer profiles.

Based on this, economic indicators characterizing the consumer goods market and individual consumer characteristics associated with the purchasing power of the Kazakhstan population, which in turn has a further impact on the consumer loyalty index, were selected as the primary study questions. As the central hypothesis, an assumption was made about the effects of the transformation of consumer behavior on the sales structure in the FMCG sector.

During the study, the consumer loyalty index was chosen as one of the fundamental indicators for interpreting the potential of the consumer environment. The consumer loyalty index assesses the overall purchasing power and studies private indicators.

At the initial stage of the study, to describe individual characteristics of the consumer profile, we conducted an electronic survey of the population of Kazakhstan aged 18 to 65 years. The minimum sample size was 400 people, and the confidence error was 4%. As part of this stage, the essential characteristics of Kazakhstan's citizens' consumer profile, which affect the consumer sentiment index, were determined.

A statistical study of Kazakhstan's main characteristics of the FMCG market was carried out based on the trade marketing tool Nielsen Holdings PLC. An analytical cut by the programmed tools was based on the results of the first, second, and third quarters 2022.

In the third stage of the study, an in-depth interview was conducted among marketing managers and specialists in demand acceleration of international and local companies. The sample consisted of 15 experts who commented on interpreting statistical sections and consumer survey results. Based on the study's results, modern consumer characteristics were described, the leading economic indicators of the FMCG market were derived, and individual market development trends were interpreted by collecting expert opinions.

Main provisions

The Nielsen Holdings PLC, Consumer Loyalty Index, is evaluated solely from the point of view of the sale of consumer goods. In this regard, the study examined the dynamics of this indicator, which most reflected consumer loyalty in the FMCG sector market. The selected indicator is calculated as a weighted average of the following factors:

1. Stability of the labor market;
2. Purchasing power of consumers;
3. Volatility in consumer demand.

The first and second factors within marketing are unmanageable, respectively, under the current conditions, the volatility of water demand by the impact of changing consumer behavior is an important area to study.

According to Nielsen Holdings PLC, the consumer loyalty index in the Republic of Kazakhstan has fluctuated slightly over the past few years [1].

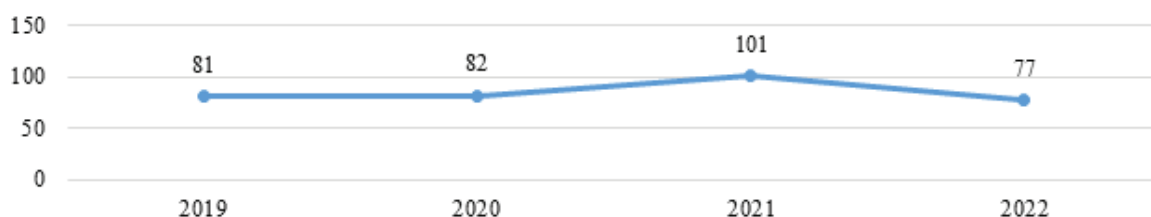

Figure 1 – Dynamics of the consumer loyalty index in the Republic of Kazakhstan for the period from 2019 to 2022

Note: Compiled by the authors based on the source [1].

It is well known that fluctuations in the consumer loyalty index will further influence the change in consumer behavior. In this regard, field and desk research methods were selected for a detailed study of the difference in the current state of the FMCG market under changing consumer behavior.

Literature review

A detailed study of current market changes has become more critical in the context of increased market competition and a rapidly changing macro environment. Many scientific papers and analytical reports from consulting companies are devoted to studying the FMCG market's macroeconomic and microeconomic factors. Scientists pay special attention to the adaptation of marketing processes in conditions of market volatility.

Thus, a scientific article by scientists Nasiri G. Reza, Kalantari Mohammad and Karimi Behrooz were devoted to designing a pricing policy in an uncertain market with correlated demand. As a result of the study, scientists have developed a price-planning model per the proposed classification [2].

The adaptation of the assortment policy in the current conditions of the FMCG sector was described by the authors Xavier Andrade, Lus Guimarães and Gonçalo Figueira in the article «Product line selection of fast-moving consumer goods». In this paper, scientists explore the optimal set of products for consumer goods manufacturers. Using the inductive scenario planning methodology, the authors presented future consumer goods industry (FMCG) models in the context of the circular economy [3].

An analysis of the current FMCG market conditions and forecasting of future scenarios was considered by the authors Kuzmina Ksenija, Prendeville Sharon, Walker Dale, Charnley Fiona in the work «Future scenarios for fast-moving consumer goods in a circular economy» [4].

Increasing consumer loyalty and strategic market segmentation as separate areas of the consumer goods market were considered in the article «Consumer preference and market segmentation strategy in the fast-moving consumer goods industry: The case of women's disposable sanitary pads». The work was devoted to the effectiveness of the marketing strategy in a rapidly changing economy [5].

As a separate area of the FMCG market study, it is necessary to single out the development and evaluation of interaction business models with consumers. The scientists Sundström Malin and Sara Hjelm-Lidholm proposed models for increasing consumer loyalty in a rapidly changing consumer goods market in their scientific work «Re-positioning customer loyalty in a fast-moving consumer goods market» [6].

The formation of a multi-purpose decision-making model in the fast-growing consumer goods industry was described in the work of Sarangi Subrat, Chakraborty Abhishek, Konstantinos P. Triantis. In this paper, scientists proposed a design model for a multi-stage DND with various distribution channels, considering pricing and marketing goals with an uncertain demand [7].

In an article entitled «Circular business models for the fastmoving consumer goods industry: Desirability, feasibility, and viability» by the authors Nancy M.P. Bocken, Alisa Harsch and Ilka Weissbrod, the possibility of applying innovative closed-loop business models in practice was assessed using the example of the FMCG market [8].

Researchers Kolla Oliver and Plank Andreas investigated consumer behavior in the FMCG sector regarding repetitive brand loyalty. The result of the article «Product line selection of fast-moving consumer goods» was the interpretation of the interdependence of the stability of contextual marketing communications and repeated purchases of consumers [9].

Modern scientists are actively studying the mechanism of making purchases by consumers. For example, in the work «Main-format dominance in consumers' FMCG cross-format shopping patterns» by scientists Klein Andreas and Schmitz Gertrud, the features of cross-format combinations of consumer behavior in the FMCG market in the context of different product groups are considered [10].

The adjustment of the assortment policy and the withdrawal of non-marginal products from the sale in conditions of instability are also of particular importance. The procedure for the withdrawal of individual products within the framework of making operational and strategic decisions is described in the work of Pourhejazy Pourya, Sarkis Joseph, Zhu Qinghua – «Product deletion as an operational strategic decision: Exploring the sequential effect of prominent criteria on decision-making». Within the framework of scientific work, scientists offer several solutions for a more dynamic and in-depth study of the products' output order in commercial organizations [11].

Issues of multi-channel understanding of consumer behavior are also relevant areas for research. In 2022, scientists Kondo Fumiyo N. and Okubo Taishi published the results of a study in the article «Understanding multi-channel consumer behavior: A comparison between segmentations of multi-channel purchases by product category and overall products», which described the features of the sale of consumer products in various retail channels [12].

Several works have also been published within cluster studies of individual territories. In the position «The impact of customer-based brand equity on the operational performance of FMCG companies in India» by scientists Mohan Bijuna C. and Sequeira A.H. brand value metrics for manufacturers and retail companies in the FMCG market are evaluated. The study's results were correlation indicators between brand value and business results of the companies under study [13].

Another scientific article by Navarro Héctor Ángel Ramírez, Vieira José Geraldo Vidal, and Fransoo Jan C. «Understanding urban logistics and consumer behavior in São Paulo city» was aimed at analyzing urban logistics, comparing low and high-income areas in the city of São Paulo with considering local markets, consumer purchasing behavior and the process of product distribution [14].

Marketers are actively testing innovative technical methods to solve the market's current problems. Machine Learning in Predicting Demand for Fast-Moving Consumer Goods: An Exploratory Research was discussed in «Machine Learning in Predicting Demand for Fast-Moving Consumer Goods». This study presents the benefits of machine learning in predicting sales of products with a fast turnover and perishable products [15].

In order to test the effectiveness of alternative models in the FMCG sector, business models from related economic areas are also being studied in the scientific community. Thus, the article «Experimenting with sustainable business models in fast-moving consumer goods» describes the transition of FMCG market companies to sustainable business development models [16].

The number of presented objects and study subjects in modern works confirms the importance of researching the consumer goods market.

Results and discussion

Based on the goals and objectives of the scientific article, as well as taking into account topical issues in the field of studying consumer behavior discussed in the literature review, a three-stage study was organized and conducted. Based on the implementation of the first stage of the analysis following the first task of the article, specific characteristics of modern consumers in the Republic of Kazakhstan, the main moods, and current problems that affect shopping habits were identified.

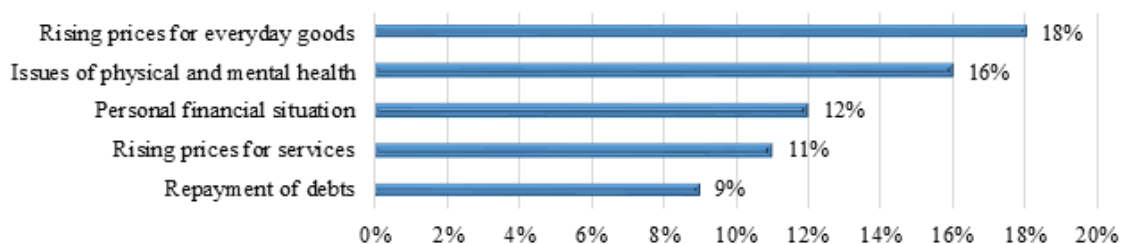

Figure 2 – Main factors concerning consumers in Kazakhstan

Note: Compiled by the authors based on the field study.

To identify the main consumer sentiment, through the interpretation of the survey results, the factors of public anxiety were identified, which, in turn, influenced consumer behavior trends.

As a result of evaluating the answers to the question concerning the current factors for concern, it was found that a significant number of respondents – 18% indicated an increase in prices. At the same time, 16% of respondents are concerned about issues of physical and mental condition. It was noted that the most tangible for consumers was the increase in food prices, especially for fresh meat, poultry, fish, meat products, fresh fruits, and vegetables. Every second consumer also noted price increases for hair care products, feminine hygiene products, and laundry detergents.

Respondents also named personal financial situation (12%), rising prices for services (11%), as well as repayment of private debts and loans (9%) as the most significant factors for concern. 34% of respondents named other reasons not included in the main list. According to experts, increasing prices for everyday products significantly impacts consumer behavior. First, the population’s awareness of purchasing and brand commitment is expanding. Thus, many consumers began to pay more attention to the cost of products and purchase analogs at more attractive prices. In the coming years, this trend will continue, under the influence of which the structure of the FMCG market will change.

When answering the question about the commitment to preserving personal financial resources, more than 75% of the surveyed Kazakhstanis responded positively. The main areas for saving among the respondents were: the purchase of new shoes and clothes (67%), entertainment (60%), home/apartment renovation (45%), vacation (40%), purchase of additional services and services (25%). The transition to more accessible brands in the FMCG sector was also indicated by the respondents, with a response rate of 22%.

The results indicate that despite the trend of savings among respondents, the demand for consumer goods will not decrease; however, the market structure will undergo significant changes in the distribution of shares among distinct categories of goods and companies. In addition, experts note a trend towards an increase in the average check per customer; this change is pointed out in the third quarter of 2022 after the second wave of price increases. The described trend is explained by the artificial growth of the consumer basket due to lower prices for many consumer goods. It is expected that before the end of the year, the basket size will change slightly, in contrast to the structure of purchases.

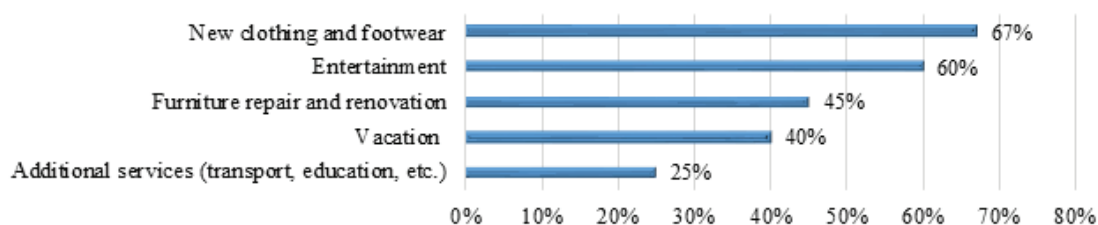

Figure 3 – Main items of expenditure affected by consumer savings

Note: Compiled by the authors based on the field study.

As part of the analytical slice of Nielsen data, additional characteristics of the consumer cost structure were derived (Figure 4). Based on an assessment of the consumer spending structure, it was revealed that the largest share of costs is occupied by consumer goods, about 2/3 of consumers spend from 10 to 50% of their total income on food and drinks. The smallest share on medicines, about 50% of consumers spend less than 50% of their income, on average less than 5% of the total revenue.

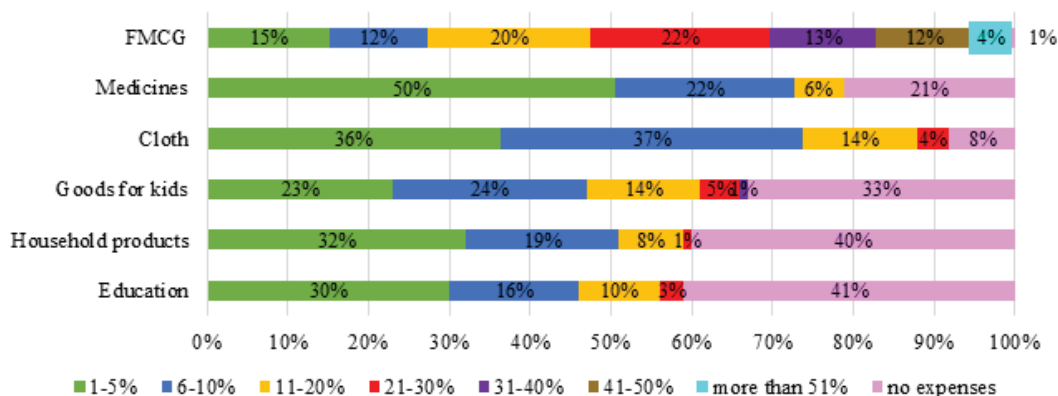

Figure 4 – The structure of consumer budget expenditures

Note: Compiled by the authors based on the source [17].

To assess the current structure of the FMCG market, the weighted average shares of individual market segments were calculated as part of solving the second task of the study. First, the market for consumer goods was considered from the standpoint of the importance of individual channels for the market. Under the size of outlets, the volume of monthly sales of products, and the average check, during the programming of statistical analysis, the following sales channels in the FMCG sector were identified:

1. Minimarkets;
2. Pharmacies;
3. Hypermarkets;
4. Supermarkets;
5. Other traditional shops (combined categories B and C).

As of 2022, 49% of the total turnover of the FMCG market was occupied by category B and C stores, supermarkets – 9.4%, and hypermarkets brought 36.2% of the turnover. Insignificant shares fell in pharmacies by 3% and impulse stores by 2.4% (Figure 5).

According to experts, this market structure, per the leading sales channels, will continue in the short term due to the growth of the traditional sales channel. The remote mode of operation since the COVID-2019 pandemic and the new consumer habits that have strengthened in the post-COVID period has led to the approval of the share of traditional trade in the total sales of the sector.

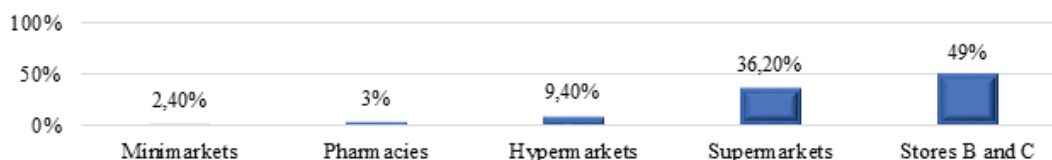

Figure 5 – Structure of the channel turnover of the FMCG market

Note: Compiled by the authors based on the source [17].

The market structure for consumer goods was also considered following the main categories of sales: confectionery, dairy products, soft drinks, personal hygiene products, and household goods for the home. First, the prominent companies selling products in this market were studied, considering the sector's general characteristics.

Figure 6 shows the TOP-10 manufacturing companies that occupy the top share in the sale of food and beverages in the FMCG market.

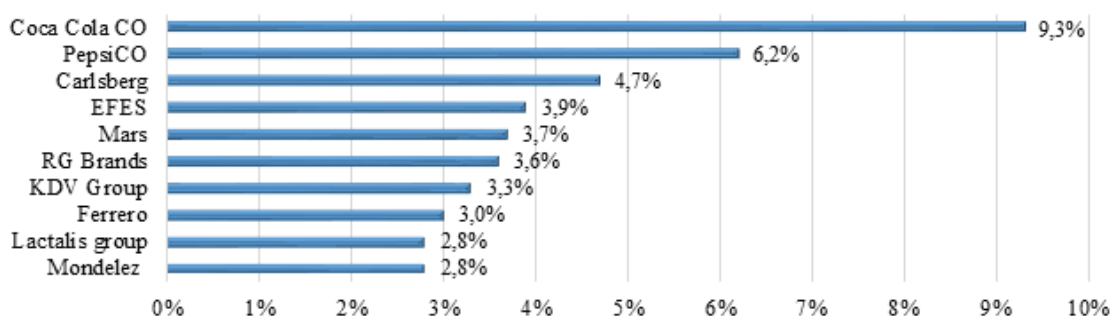

Figure 6 – Leading manufacturers of the FMCG market

Note: Compiled by the authors based on the source [17].

As of 2022, the following companies occupied the largest share in the FMCG market: Coca-Cola CO, which sells drinks – 9.3%; PepsiCo with a range of snacks, dairy products, and beverages – 6.2%; Carlsberg, which sells alcoholic and non-alcoholic products – 4.7%.

Based on the results of the expert interview, it is predicted that the primary shares between the leading companies may change shortly due to the difficulties with supply chains and raw materials that are widely observed in this sector. In addition, it is noted that a slight increase in the share of sales of products of local producers is expected.

TOP products for the FMCG market were MPK Gorilla 450 ml. (2.6%); CCI Coca-Cola 1 l. (1.9%); Mars Snickers milk bar, 50 gr. (0.8%); Rakhat Kazakh chocolate, 100 gr. (0.6%).

Further research was built based on the characteristics of individual categorical groups. The confectionery market must be considered one of the most highly turned FMCG categories. During the programming of the statistical analysis model for the study of this segment, the following products were included in the category: dragee, chocolate paste, desserts and cakes, chocolates, bar chocolate, cookies, and chocolate bars. As of 2022, the highest sales shares were occupied by: chocolate bars – 19% of the total turnover of the category, chocolate bars – 16%, and cookies – 15%. The main structural characteristics of the segment are shown in Figure 7.

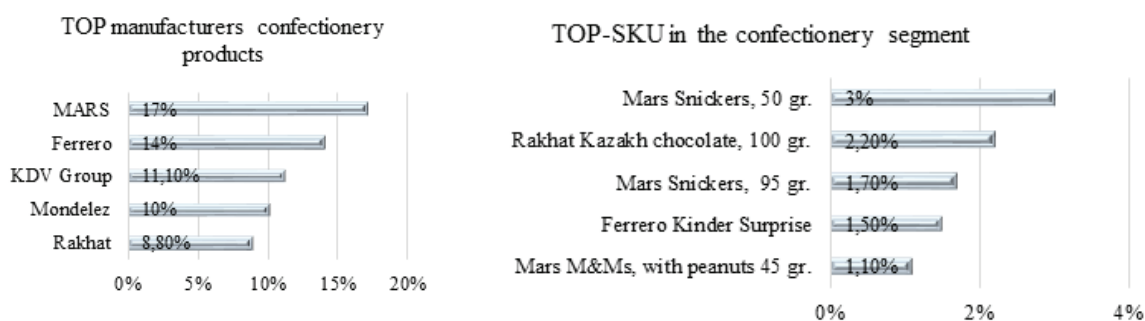

Figure 7 – Main characteristics of the FMCG confectionery segment

Note: Compiled by the authors based on the source [17].

The main share of the segment 61% is occupied by five leading companies: MARS (17%), Ferrero (14%), KDV Group (11.1%), Mondelez (10%), and the local company Rakhat (8.8%). The interviewed experts assume that the total volume of certain confectionery products may slightly decrease; however, the market structure will retain the former shares of large international manufacturers. The most

popular SKUs are Snickers bar, 50 gr. – 3%, Kazakhstan chocolate 100 gr. – 2.2%, Snickers bar, 95 gr. – 1.7%, Kinder Surprise (standard) – 1.5%, and M & Ms, with peanuts 45 gr. – 1.1%.

The most stable demand characterizes the category of dairy products in the FMCG sector; the leading share of sales in the segment is milk – about 26% of the total turnover.

Other sub-categories occupied the following shares: fermented milk products – 17%, sour cream – 11%, and drinking yogurt – 10%. The rest of the segment comprises other dairy products such as yogurt in cups, glazed and non-glazed curds, and other dairy desserts. The central role in marketing dairy products is played by two channels: supermarkets, which account for about 48% of turnover, and category B and C stores (41.3% share).

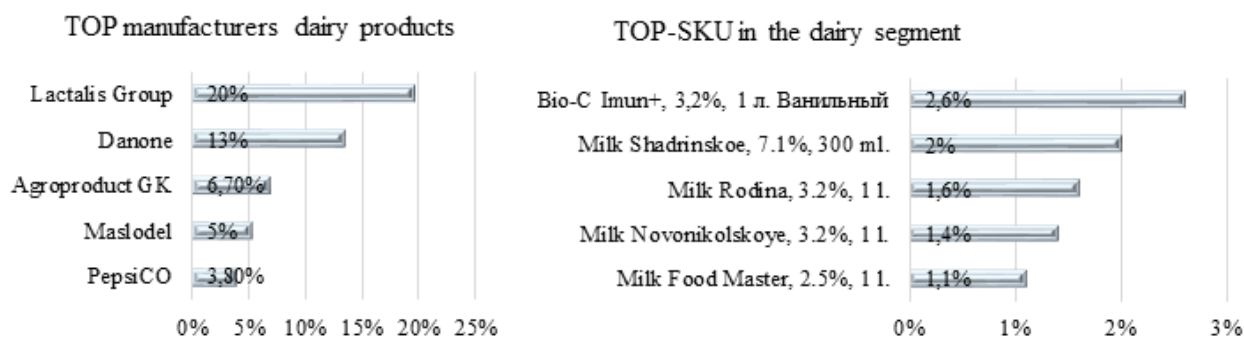

Figure 8 – The main characteristics of the dairy products segment of the FMCG market

Note: Compiled by the authors based on the source [17].

The list of the largest producers represented in the segment of dairy products was made up not only of international holdings such as Lactalis (20%), Danone (13%), and PepsiCo (3.8%) but also of local producers – Agroprodukt (6.7%), Maslodel (5%).

According to the results of the study period in 2022, the most popular product was the Bio-C milk drink with a share of 2.6%; also, among the most popular products, Shadrinskoye milk, 7.1% 300 ml, was singled out (2%). Pasteurized milk brands Rodina, Nikolskoye, and Food Master also demonstrated significant sales volumes.

Declines and fluctuations in sales in the segment of dairy products are not predicted since almost all manufacturers of goods base their factories in the Republic of Kazakhstan. According to experts, demand and consumer habits within this segment will be subject to market volatility with low probability.

The beverage category was evaluated by grouping the following segments: carbonated and non-carbonated, beer, beer, and energy drinks. This grouping was due to similar seasonality, sale frequency, and related purchases among the listed groups. Due to seasonal fluctuations, average indicators for the first, second, and third quarters of 2022 were used to characterize the segment.

In contrast to the previous categories, the most effective channel for the beverage segment is traditional stores, with a turnover share of 65.3% in 2022. The largest share of the group is occupied by soft drinks – 29%, beer – 23%, and energy drinks – 15%.

From the standpoint of subjective assessment, CCI Coca-Cola occupied the leading share of the beverage market – at 23.4%. The high sales of Coca-Cola ensured the stability of the company's position in various formats (the total brand share is 9.2%). The percentage of Carlsberg was 11.9%, EFES – 9.8%, PepsiCo (with soft drinks and energy drinks) – 6.8%, and Moscow Beer Company – 6.6%.

Among the TOP-5 most popular drinks on the market, two positions were occupied by energy drinks, Gorilla, 0.450 (5.3%) and Dizzy, 0.33 (2.5%) (Figure 9, p. 87). According to experts' forecasts, a slight decrease in the segment's turnover in the first half of 2023 is expected.

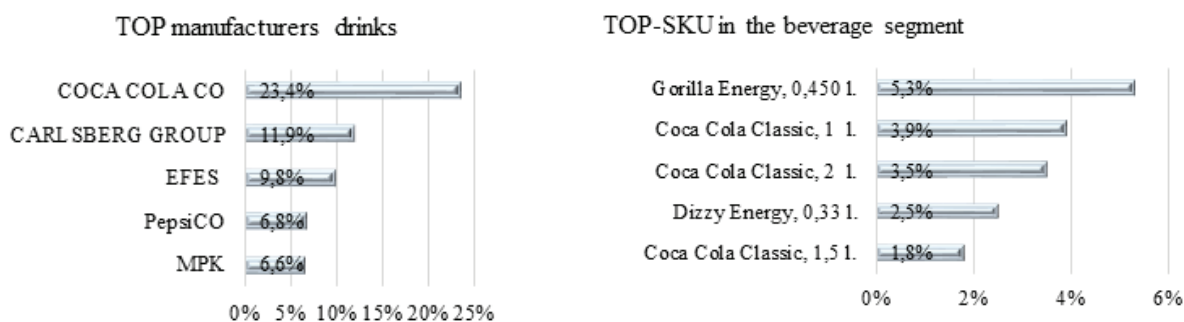

Figure 9 – Main characteristics of the beverage segment of the FMCG market

Note: Compiled by the authors based on the source [17].

Products of the nonfood segment were considered part of the distribution of all products into personal care products and household goods for the home.

The personal care segment included: hair products, facial products, hygiene products for children, oral hygiene products, and paper hygiene products.

The main sold category in the segment of personal care products was children’s hygiene products (22%), feminine hygiene products (14%) were the second most popular category, and hair care products occupied a share of 14%. Generally, the three listed types form 50% of the segment’s turnover.

In the production of hygiene products, almost 90% of the turnover falls on imported products; in this regard, this group of goods is considered the most susceptible to global market fluctuations.

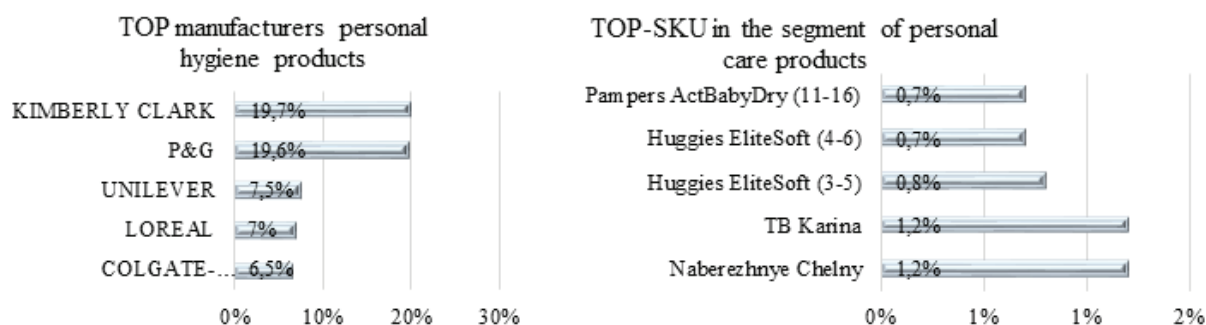

Figure 10 – Key Features of the FMCG Personal Care Segment

Note: Compiled by the authors based on the source [17].

Among manufacturers of hygiene products, KIMBERLY CLARK (19.7%) and P&G (19.6%) have the highest share with a significant margin from competitors.

Naberezhnye Chelny (1.2%) and Karina (1.2%) brands of hygienic paper products were singled out as the most popular types of goods, diapers from the Huggies brands (total share of 1.5% in the ranking) and Pampers also demonstrated a high sales volume (0.7%). Since the described segment is directly related to the conditions of the foreign manufacturing sector and the peculiarities of building supply chains, a wave increase in prices for personal care products is expected soon. Experts assume that price growth will occur in 3–4 waves, with a rise of 2–3%, and foreign economic factors influencing the sector in the strategic future cannot be predicted.

When forming a statistical cut for household goods, the following categories were considered: detergents and powders, cleaning products, air conditioning products, and air fresheners.

The main characteristics of the segment are shown in Figure 11 (p. 88). According to the breakdown of sales, the leading share of sales at 58% is made up of detergents and powders, which is determined mainly by the high cost of the category products relative to other products in the segment. Detergents and cleaning products also account for 11% of the segment’s turnover.

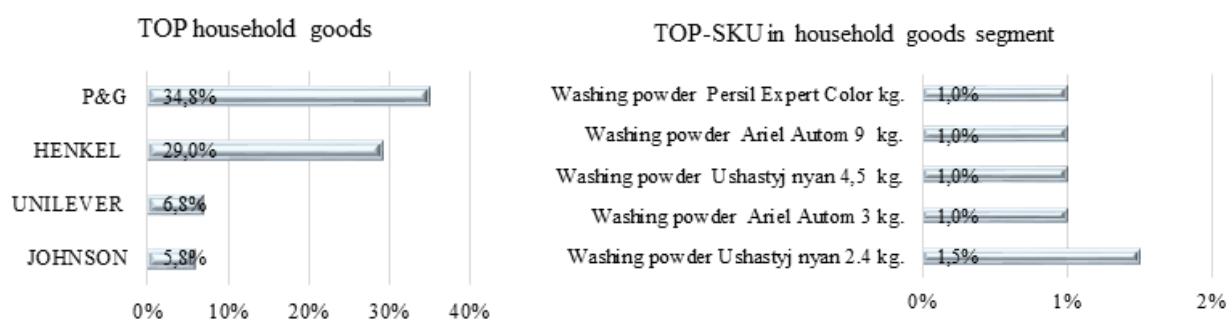

Figure 11 – Main Features of the FMCG Household Goods Segment

Note: Compiled by the authors based on the source [17].

P&G companies occupy the highest share in the segment – 34.8% and HENKEL – 29%. These manufacturers control 64% of the FMCG market in household products. Washing powders of various brands were identified as the TOP-5 most popular products of the segment. The total share of the Ariel brand in this list was 2%, Ushastyj Nyan 1.5%.

Trends typical for the segment of personal care products are also relevant for household products. Experts also expect a further wave increase in this market.

Conclusion

As a result of a three-stage study, the main characteristics of the modern consumer of the FMCG market were identified, and current trends in various sectors of the FMCG market were identified. Even though in market volatility conditions, consumers tend to maintain the direction of saving (75% of the surveyed consumers indicated this factor), when analyzing the answers to the question about cost reduction items, the respondents named none of the segments of the FMCG sector. Based on this, there is a stable volume of sales of consumer goods, as well as an increase in the average bill of consumers due to a wave price increase shortly. In addition, the degree of awareness of purchases and commitment to brands is increasing among the population. Thus, it was determined that many consumers began to pay more attention to the cost of products and purchase analogs at more attractive prices. This indicates a change in the market structure in the context of individual sub-categories and brands in the next few years.

It is expected that the structures of the established FMCG segments will change, including changes in the share of sales of individual brands, a decrease in the volume of sales of non-essential products, and a review of consumer commitment to certain brands. It should also be noted that in each of the studied segments (confectionery, dairy products, beverages, personal care products, and household goods), changes will occur, considering the specifics of the product being sold and the level of competition in the market.

For example, it is assumed that the total volume of certain confectionery products and beverages may decrease slightly while demand for the dairy product categories will remain stable. According to experts, the household and personal goods market will be subject to price increases, impacting the category's internal structure.

The results confirmed that the transformation of consumer behavior would impact the market of daily consumption goods (FMCG) of the Republic of Kazakhstan from a structural point of view, confirming the research hypothesis.

The study results confirm the increasing importance of analyzing and modeling consumer behavior and customer loyalty for companies selling this product. The described factors determine the extent of forming separate demand acceleration structures for FMCG companies, allowing them to receive up-to-date information on consumer behavior trends and take timely tactical actions in marketing.

The study results can be further used by Kazakhstani FMCG and retail companies when building sales strategies, studying the behavior of a modern consumer, forming a trade marketing policy, and making tactical decisions. These studies may be relevant for companies that still need their analytical tools.

REFERENCES

- 1 The Nielsen Company LLC. Nielsen Official source: Consumer Index. URL: <https://www.nielsen.com> (1.04.2022)
- 2 Nasiri G. Reza, Kalantari Mohammad, Karimi Behrooz. Fast-moving consumer goods network design with pricing policy in an uncertain environment with correlated demands // *Computers & Industrial Engineering*. 2021. No. 153. P. 1–5.
- 3 Xavier Andrade, Luís Guimarães, Gonçalo Figueira. Product line selection of fast-moving consumer goods // *Omega*. 2021. No. 102. P. 4–9.
- 4 Kuzmina Ksenija, Prendeville Sharon, Walker Dale, Charnley Fiona. Future scenarios for fast-moving consumer goods in a circular economy // *Futures*. 2019. No. 107. P. 74–88.
- 5 Cha Yong Uk, Min Jae Park. Consumer preference and market segmentation strategy in the fast-moving consumer goods industry: The case of women’s disposable sanitary pads // *Sustainable Production and Consumption*. 2019. No. 19. P. 130–140.
- 6 Sundström Malin, Sara Hjelm-Lidholm. Re-positioning customer loyalty in a fast-moving consumer goods market // *Australasian Marketing Journal (AMJ)*. 2020. No. 28. P. 30–34.
- 7 Sarangi Subrat, Chakraborty Abhishek, Konstantinos P. Triantis. Multimarket competition effects on product line decisions – a multi-objective decision model in fast moving consumer goods industry // *Journal of Business Research*. 2021. No. 133. P. 388–398.
- 8 Nancy M.P. Bocken, Alisa Harsch, Ilka Weissbrod. Circular business models for the fast-moving consumer goods industry: Desirability, feasibility, and viability // *Sustainable Production and Consumption*. 2022. No. 30. P. 799–814.
- 9 Kolla Oliver, Plank Andreas. Do shoppers choose the same brand on the next trip when facing the same context? An empirical investigation in FMCG retailing // *Journal of Retailing*. 2022. P. 7–13.
- 10 Klein Andreas, Schmitz Gertrud. Main-format dominance in consumers’ FMCG cross-format shopping patterns // *Journal of Retailing and Consumer Services*. 2016. No. 30. P. 105–115.
- 11 Pourhejazy Pourya, Sarkis Joseph, Zhu Qinghua. Product deletion as a strategic operational decision: Exploring the sequential effect of main criteria on decision-making // *Computers & Industrial Engineering*. 2020. No. 140. P. 2–8.
- 12 Kondo Fumiyo N, Okubo Taishi. Understanding multi-channel consumer behavior: A comparison between segmentations of multi-channel purchases by product category and overall products // *Journal of Retailing and Consumer Services*. 2022. No. 64. P. 2–7.
- 13 Mohan Bijuna C., Sequeira A.H. The impact of customer-based brand equity on the operational performance of FMCG companies in India // *IIMB Management Review*. 2016. No. 28. P. 13–19.
- 14 Navarro Héctor Ángel Ramírez, Vieira José Geraldo Vidal, Fransoo Jan C. Understanding urban logistics and consumer behavior in São Paulo city // *Case Studies on Transport Policy*. 2021. No. 9. P. 1630–1640.
- 15 Tarallo Elcio, Akabane Getúlio K., Shimabukuro Camilo I, Mello Jose, Amancio Douglas // *Machine Learning in Predicting Demand for Fast-Moving Consumer Goods: An Exploratory Research* // *IFAC*. 2019. P. 737–742.
- 16 Bashir Hussnain, Jørgensen Sveinung, Pedersen Lars, Jacob Tynes, Skard Siv. Experimenting with sustainable business models in fast-moving consumer goods // *Journal of Cleaner Production*. 2020. No. 270. P. 2–7.
- 17 The Nielsen Company LLC. Nielsen Official source. URL: <https://www.nielsen.com> (1.11.2022)

З.Б. АХМЕТОВА,*¹

Э.Ғ.К, доцент.

*e-mail: axmetova.zauresh@kaznu.edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-5157-4659

А. КОНОПЕЛЬКО,²

PhD.

e-mail: a.konopelko@pb.edu.pl

ORCID ID: 0000-0002-6454-087X

И.А. КИМ,¹

докторант.

e-mail: kim.irina.a.31@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0438-0499

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

²Белосток технологиялық университеті,

Белосток қ., Польша

ТҰТЫНУШЫЛЫҚ АДАЛДЫҚ ДИНАМИКАСЫН ЕСКЕРЕ ОТЫРЫП, ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КҮНДЕЛІКТІ СҰРАНЫСҚА ИЕ ТАУАРЛАР НАРЫҒЫН ТАЛДАУ

Аңдатпа

Жаңа геосаяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайлардың қалыптасуы нәтижесінде тұтыну тауарлары нарығы айтарлықтай өзгерістерге әкелетін жоғары құбылмалылыққа ұшырауда. Дегенмен, трансформация тұтынушылардың мінез-құлқына ғана емес, сонымен қатар FMCG секторындағы тауарларды сататын компаниялардың маркетингтік саясатына да қатысты. Ғылыми мақалада Қазақстан Республикасының FMCG нарығының ағымдағы көрсеткіштері ұсынылды. Сауалнама деректерін интерпретациялау нәтижесінде тұтынушылардың экономикалық профиліндегі өзгерістердің нәтижелері берілген. Зерттеудің мақсаты – тұтынушылардың мінез-құлқының өзгеруінің Қазақстан Республикасының тұтыну тауарлары (FMCG) нарығына әсерін зерттеу. Зерттеу әдістері ретінде: статистикалық талдау, сауалнама, тереңдетілген сұхбат әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде нарықтың экономикалық сипаттамалары 2022 жылдың үш тоқсанындағы статистикалық қиманың нәтижелері бойынша көрсетілді. Жүргізілген сараптамалық сұхбат деректері негізінде нарықты одан әрі трансформациялау болжамы және жеке тенденцияларды түсіндіру қалыптасты. Үш кезеңдік зерттеу нәтижесінде FMCG нарығының көлемі мен құрылымы бойынша өзекті деректер алынды, қазіргі заманғы тұтынушылардың жекелеген сипаттамалары сипатталды, сондай-ақ Қазақстан Республикасындағы тұтынушылық адалдық көрсеткіштерін жақсарту мүмкіндіктері бағаланды. Зерттеу нәтижелерін қазақстандық FMCG және бөлшек сауда компаниялары сату стратегияларын құру, заманауи тұтынушының мінез-құлқын зерттеу, сондай-ақ сату саясатын қалыптастыру және тактикалық шешімдер қабылдау кезінде пайдалана алады. Әсіресе, бұл зерттеулер өздерінің аналитикалық құралдары жоқ компаниялар үшін өзекті болуы мүмкін.

Тірек сөздер: күнделікті тұтыну тауарлары, нарық құрылымы, экономикалық профиль, адалдық индексі, сараптамалық сұхбат, тұтынушылардың сауалнамасы.

З.Б. АХМЕТОВА,*¹

к.э.н., доцент.

*e-mail: axmetova.zauresh@kaznu.edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-5157-4659

А. КОНОПЕЛЬКО,²

PhD.

e-mail: a.konopelko@pb.edu.pl

ORCID ID: 0000-0002-6454-087X

И.А. КИМ,¹

докторант.

e-mail: kim.irina.a.31@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0438-0499

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

²Белостокский технологический университет,
г. Белосток, Польша

АНАЛИЗ РЫНКА ТОВАРОВ ПОВСЕДНЕВНОГО СПРОСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН С УЧЕТОМ ДИНАМИКИ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ ЛОЯЛЬНОСТИ

Аннотация

В результате формирования новых геополитических, экономических и социальных условий рынок товаров широкого потребления претерпевает высокую волатильность, влекущую его значительные изменения. При этом трансформация касается не только поведения потребителей, но и сбытовой политики компаний, реализующих товары FMCG-сектора. В научной статье приведены актуальные показатели рынка FMCG Республики Казахстан. Результаты изменения отдельных поведенческих характеристик потребителей представлены в результате интерпретации данных проведенного опроса. Цель исследования – изучение влияния трансформации потребительского поведения на рынок товаров повседневного потребления (FMCG) Республики Казахстан. В качестве методов исследования использованы статистический анализ, опрос, глубинное интервью. Характеристики рынка были отражены по результатам статистического среза трех кварталов 2022 г. Прогноз дальнейшей трансформации рынка и объяснение отдельных тенденций сформированы на основе данных проведенного экспертного интервью. В результате трехэтапного исследования получены актуальные данные по объему и структуре рынка FMCG, описаны отдельные характеристики современных потребителей, а также оценены возможности улучшения показателей потребительской лояльности в Республике Казахстан. Результаты исследования могут быть использованы казахстанскими FMCG и розничными компаниями при построении стратегий сбыта, изучении поведения современного потребителя, а также при формировании политики сбыта и принятии тактических решений. В особенности данные исследования могут быть актуальны для компаний, не имеющих собственных аналитических инструментов.

Ключевые слова: товары повседневного спроса, структура рынка, экономический профиль, индекс лояльности, экспертное интервью, опрос потребителей.

FTAXP 06.35.51
ӘОЖ 330.123.5
JEL C50, C52, D24

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-92-104>

Р.С. ПАРМАНОВА,*¹

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

*e-mail: rimma200675@mail.ru

ORCID ID: 0000–0001–6421–150X

С.А. ИЛАСHEBA,²

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

e-mail: S.ilasheva@mail.ru

ORCID ID: 0000–0002–6051–7496

А.К. САУРУКОВА,³

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

e-mail: aika_s08@mail.ru

ORCID ID: 0000–0002–7463–0545

Н.М. КАЛМАНОВА,¹

экономика және бизнес магистрі, аға оқытушы.

e-mail: nabi241174@mail.ru

ORCID ID: 0000–0002–0510–092X

¹Каспий қоғамдық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,

Шымкент қ., Қазақстан

³«Тұран» университеті,

Алматы қ., Қазақстан

ОТАНДЫҚ ӨНІМНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ

Андатпа

Нарықтық экономикада бәсекеге қабілеттілік түсінігі негізгілердің бірі болып табылады. Кәсіпорын шығаратын өнімнің бәсекеге қабілеттілік деңгейі оның жұмыс істеу тиімділігін сипаттайды. Қазақстан нарығының шетелдік компанияларға ашылуы бәсекелестіктің жандануына әкелді. Оған қоса, қазақстандық кәсіпорындар шығарған өнімдердің едәуір бөлігі әлемде ғана емес, ішкі нарықта да бәсекеге қабілетсіз болды. Осыны ескере отырып, Қазақстанның индустриялық саясатында бүгінгі таңда әлемдік нарық конъюнктурасына тәуелді емес экономиканың шикізаттық емес секторларын дамытудың баламасыз бағыты ұстанылуда [1]. Осыған байланысты өндіруші салалар кәсіпорындарында өнімдердің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың тұжырымдамалық бағыттарын әзірлеу қажеттілігі туындап отыр. Мақалада, авторлар жеңіл өнеркәсіптің кілем өнеркәсібі мысалында кілем өндірісінің әлемдік үрдістерін зерттеп, отандық кілем өнімдерінің әлемдік нарықтағы орнын анықтады. Қазақстан Республикасының ішкі нарығындағы кілемнің кіші салаларының ағымдағы жай-күйіне талдау жасалды. Мақаланың мақсаты – экономикалық-математикалық модельдеу арқылы кілем бұйымдарының бәсекеге қабілеттілігін бағалау әдістерін жетілдіру. Ұсынылған модель кешенді тәсілді қамтамасыз етеді және кілем бұйымдарының өзіндік құнын төмендетуге көмектеседі, сонымен қатар, сәйкесінше, кілем мен кілем бұйымдарын өндіру мен өткізуге кететін шығындарды азайту арқылы оның бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Зерттеуде экономикалық-математикалық модельдеу, статистикалық талдау, экономикалық талдау және синтез әдістері және т.б. қолданылды. Зерттеу тақырыбының өзектілігі елдің ішкі нарығында әлеуметтік-экономикалық даму талаптарына жауап беретін саланың экономикалық өсуіне ықпал ететін кілем бұйымдарының бәсекеге қабілеттілігін арттыру бойынша ұсыныстар әзірлеу

Тірек сөздер: экономика, өнеркәсіп, сала, бәсекеге қабілеттілік, өнім, кілем және кілем бұйымдары.

Кіріспе

Кілем өндірісі жеңіл өнеркәсіптің кіші саласы болып табылады. ҚР–ның жеңіл өнеркәсібінде, сондай-ақ кілемдер және кілем бұйымдары өндірісінде жүйелі мәселелер бар,

олар: кілем өнеркәсібінің шетелдерден техникалық және технологиялық артта қалуы; саланың инновациялық және инвестициялық қызметінің төмен деңгейі; импорттың жоғары үлесі; қазақстандық және шетелдік өндірушілер арасындағы ішкі нарықтағы бәсекелестіктің күшеюінен көрінетін тұтыну тауарларының өркениетті нарығының болмауы; жоғары білікті мамандардың, басқарушы кадрлардың тапшылығынан туындайтын әлеуметтік-кадрлық мәселе [2]. Әсіресе, жеңіл өнеркәсіп кәсіпорындары мемлекет тарапынан үлкен қолдауға ие болған Қытай, Түркия, Өзбекстан сияқты елдермен тең емес бәсекелестік дамып келеді. Мысалы, Өзбекстандағы импорттық кілемдер акцизделетін тауарлар болып табылады, ал өзбек өндірушілері (экспортталатын кілемдер) ҚҚС қайтару құқығын пайдаланады, бұл оларға өз кілемдерін Қазақстанда қазақстандық өндірушілерге қарағанда 10–15%-ға арзан сатуға мүмкіндік береді. Отандық өндірушілер үшін күрделі мәселе заңсыз импорт болып табылады, оның көлемі заңды өндіріс пен импорт деңгейінен екі есеге жоғары. Аталған мәселелерге қарамастан, Қазақстанда отандық кілем өнеркәсібін одан әрі дамыту үшін барлық алғышарттар бар. Мақаланың негізгі мақсаты – экономикалық-математикалық модельдеу арқылы кілем бұйымдарының бәсекеге қабілеттілігін бағалау әдістерін әзірлеу. Осы мақсатқа жету үшін авторлар бәсекелестіктің теориялық аспектілері мен бәсекеге қабілеттілікті, өнімнің бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың заманауи әдістеріне талдау жасады; кілем бұйымдарын шығаратын әлемдік жетекші өндірушілердің қызметін қарастырды; Қазақстан Республикасының кілем өнеркәсібінің ағымдағы жағдайына талдау жүргізіп, отандық кілем өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың экономикалық-математикалық моделін әзірледі.

Зерттеу нәтижелерін тоқыма кәсіпорындарында басқарушылық шешімдерді әзірлеу және қабылдау кезінде тоқыма өнеркәсібінің деңгейін арттыру бойынша стратегиялар мен өз өнімдерінің, сондай-ақ өнеркәсіптік кәсіпорындардың басқа салалардағы бәсекеге қабілеттілікті арттыру бағдарламаларын әзірлеу процесінде пайдалануға болады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің әдістемелік негізін бәсекеге қабілеттілік мәселесі бойынша жетекші шетелдік және отандық ғалымдардың ғылыми еңбектері, ғылыми және ғылыми-тәжірибелік конференциялар мен семинарлардың материалдары, мерзімді басылымдардағы жарияланымдар, Интернеттің ғаламдық телекоммуникациялық желісінің материалдары құрады. Жұмыста кәсіпкерлікті қалыптастыру және бәсекелестікті дамыту бойынша Қазақстан Республикасының заңнамалық актілері пайдаланылды.

Зерттеудің ақпараттық базасы Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің материалдарына, облыстық билік органдарының статистикалық көрсеткіштеріне, кілем және кілем бұйымдарын шығаратын отандық кәсіпорындардың қаржылық-экономикалық есептеріне негізделген.

Зерттеулерде экономикалық-математикалық модельдеу, статистикалық талдау, экономикалық талдау және синтез әдістері және т.б. қолданылды.

Негізгі ережелер

Шаруашылықтың қазіргі жағдайлары бәсекелестіктің күшеюімен сипатталады, бұл өз кезегінде сыртқы экономикалық, халықаралық және саяси факторлардың әсерінен тұтынушылық нарықтардың жаһандану үдерістеріне және ұлттық әлеуметтік-экономикалық жүйелердің мамандануына байланысты [3].

Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев 2022 ж. 1 қыркүйекте жариялаған Қазақстан халқына Жолдауында: «Жаңа экономикалық бағыттың басымдықтары: жеке кәсіпкерлік бастаманы ынталандыру, яғни мемлекеттік капитализмнен және экономикаға мемлекеттің шектен тыс араласуы; бәсекелестікті дамыту, яғни барлығына тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету...» туралы айтып өткен болатын [4].

Еліміздегі кілем өнеркәсібін дамытудың стимулы – «Бизнестің жол картасы – 2025» бағдарламасы [5]. Несие ресурсы тартымды әрі қолжетімді бола түсті, бұл кәсіпорындарға өндірісті

заманауи құрал-жабдықтармен жабдықтауға мүмкіндік берді. Бұл шаралар өнімнің сапасын арттыруға және бәсекеге қабілетті кілемдер мен кілем бұйымдарын жасауға мүмкіндік берді.

«Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры» АҚ несиені беру, субсидиялау және несиелерді кепілдендіру түрінде қолдау көрсетеді. «KazakhstanExport» экспорттық несиені сақтандыру корпорациясы» АҚ қазақстандық кілем бұйымдарының сыртқы нарыққа шығуын қолдаудың қаржылық тетіктерін жасайтын экспорттық несиенің агенттігінің қызметтерін орындайды [6]. «Қазақстанның сыртқы сауда палатасы» ЖШС «Экспорттаушы – 2020» экспортты дамыту және ілгерілету бағдарламасы аясында қазақстандық өнімді экспорттауға көмек көрсетуде [7].

Сондай-ақ кәсіпорындарды шикізатпен қамтамасыз ету, тауардың заңсыз айналымымен күресу, жергілікті қамту үлесін арттыру, экономикалық ынталандыру, сондай-ақ жүйелік саланы дамыту мәселелерін шешуге бағытталған жеңіл өнеркәсіпті дамытудың 2019–2021 жж. арналған Жол картасы іске асырылды [8]. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының жеңіл өнеркәсібін дамытудың 2025 ж. дейінгі кешенді жоспары жүзеге асырылуда.

Барлық қабылданған шараларға қарамастан, Қазақстанда отандық кілем өндірісінің дамуы әлсіз. Өздеріңіз білетіндей, қазіргі таңда еліміздің кілем өнеркәсібін «Бал Текстиль» ЖШС мен «Назар Текстиль» ЖШС ұсынады. Дегенмен, біздің ойымызша, бұл екі кәсіпорын Қазақстан экономикасы үшін жеткіліксіз. Ең алдымен, Алматыда («Алматы Кілем» ЖШС жүн және химиялық талшықтардан кілем және кілем бұйымдарын өндіру), Ақтауда (синтетикалық талшықтан кілем және кілем бұйымдарын шығару) орналасқан ескі кәсіпорынды жаңғырту, Павлодар (жасанды талшықтан кілем өндіру), сондай-ақ Қызылорда және Тараз қалаларында жаңа кәсіпорындар салуға (таза жүн талшықтарынан кілем және текемет өндіру) инвестиция тарту қажет. Кілем мен кілем бұйымдарын шығаратын бір кәсіпорынның құрылысына орта есеппен 2,5 млрд теңге қажет.

Инновациялық қызметті жандандыруға, өндіріс тиімділігін жаңа техникалық-технологиялық деңгейде арттыруға және жылдар бойы бәсекеге қабілетті кілем өндірісінің тұрақты өсуін қамтамасыз ететін қолайлы жағдайлар жасауға бағытталған дағдарысқа қарсы шараларды әзірлеп, жүзеге асыру арқылы ғана қалыптасқан жағдайды өзгертуге болады.

Ғылыми жаңалығы мен тәжірибелік маңыздылығы авторлардың Қазақстан Республикасының кілем өнеркәсібі өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігінің теориялық және әдістемелік мәселелерін зерттеп, оны жақсартуға бағытталған ұсыныстар әзірлеуімен айқындалады.

Әдебиетке шолу

Ғалымдардың көптеген еңбектері экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселелерін зерттеуге арналған. Отандық және шетелдік ғалымдар бәсекелестік пен бәсекеге қабілеттілік теориясының дамуына айтарлықтай үлес қосты. Бәсекелестік пен бәсекеге қабілеттілік теориясы А. Смиттің, Д. Риккардоның еңбектерінде қалыптасқан, оны Дж.С. Милл, К. Маркс, Ф. Эджоурт, Э. Чемберлин, А. Юданов және басқалар дамытты. И. Ансофф, Г.Л. Азоев, В.Д. Андрианов, Дж.Б. Кларк, А. Маршалл, Й. Шумпетер, Э. Хекшер, Б. Олин, Э. Чемберлин, Ф. Хайек, П. Самуэльсон, В. Столпер, М. Портер, Р. Уотерман, М. Энрайт, П. Кругман, Г. Джереффи және басқалары бәсекелестіктің табиғатын ғана емес, сонымен қатар бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету мәселелерін де зерттеді.

Ресейлік ғалымдардың ішінен Г.Л. Азоевты, М.И. Гальвановскийді, В.В. Окрепиловті, Т.Г. Садовскийді, И.М. Смолейчукті, Р.А. Фатхутдиновті, А. Юдановты, В. Жуковскаяны, И. Трофимовты атап өткен жөн.

Қазақстандық ғалымдардан А.С. Абен, У.Б. Баймуратов, Р.Т. Дуламбаева, Т.И. Есполов, Е.Б. Жатқанбаев, М.Г. Исаева, М.Б. Кенжегузин, А.К. Кошанов, Е.С. Карибжанов, Г.А. Калиев, Н.К. Мамыров, Д. Мадиярова, Г.Ж. Нурмуханова, Н.К. Нурланова, Г.Б. Нурлихин, З.К. Раджабова, Н. Шумский, П.С. Шим, Р.И. Хасбулатов, О. Сабден, К.А. Сагадиев, Г.Ж. Нурмуханова, Н.Н. Нурмухаметов және басқаларды атап өткен жөн [9].

Экономикалық әдебиеттерде бәсекеге қабілеттілікті дамыту жүйесі егжей-тегжейлі зерттеліп, әзірленген. Көптеген экономистердің еңбектерінде бәсекеге қабілеттілікті басқаруды ұйымдастыру мәселелері дербес өзекті мәселе ретінде қарастырылады. Бұл әдебиетте бәсекеге

қабілеттілікті бағалауға, халықаралық стандарттарға баса назар аударылады. Саланың бәсекеге қабілеттілігін бағалау мәселелеріне аз көңіл бөлінеді.

Сонымен қатар, бұл тақырыптың бірқатар мәселелері нақтылауды және оны шешуді талап етеді. Тәжірибе көрсеткендей, экономикалық қызметтің тиімділігін талдау және бағалау бойынша заңнамалық және ұйымдастырушылық-әдістемелік базаны одан әрі жетілдіру қажет [10]. Нарықтық экономиканың қазіргі жағдайында экономикалық қызметтің тиімділігін арттыру қажеттілігі, мұндай зерттеулердің практикалық қажеттілігі, саланың бәсекеге қабілеттілігін басқару әдіснамасы мен практикасының жекелеген, бірақ маңызды мәселелердің жеткіліксіз пысықталуы осы мәселенің өзектілігін көрсетеді.

Сонымен қатар, ғылыми жұмыстардың зерттеулері мен жіктелуі осы саладағы кейбір мәселелер әлі толық зерттелмегенін анықтады. Сондықтан отандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру тетігін құру және оның одан әрі жұмыс істеуін зерттеу бойынша зерттеулер жүргізу қажет.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақстан Республикасында кілем және кілем бұйымдары Алматы, («Алматы кілем» фабрикасы), Павлодар және Ақтау қалаларында өндірілді. Бұл кәсіпорындар Қазақстандағы барлық кілем өндірісін түгелімен қамтыды. Кәсіпорындарда кілем өндірісінің толық циклі болды, олар қол жетімді бағамен кілемдер мен кілем бұйымдарының кең ассортиментін шығарды, жергілікті табиғи шикізатты пайдаланды, жоғары білікті кадрлар жұмыс істеді. Алайда, құрал-жабдықтардың қатты тозуына, айналым қаражатының тапшылығына байланысты бірқатар кәсіпорындар, соның ішінде 2007 ж. желтоқсанында «Алматы кілем» фабрикасы жұмысын тоқтатты. Егер ол жабылғанға дейін елімізде 36,1 мың метр 2 кілем және кілем бұйымдары өндірілсе, 2008 ж. жылына өндіріс көлемі 2 мың шаршы метрге дейін қысқарды.

2013 жылдан бастап жағдай өзгере бастады, себебі Шымкент қаласындағы «Оңтүстік» экономикалық аймағының аумағында «Бал Текстиль» ЖШС мен «Назар Текстиль» ЖШС кілем және кілем бұйымдарын шығаратын кәсіпорындар салынды. Бұл кәсіпорындар құрылғаннан бері елімізде кілем өндірісі жандана бастады. 1-кестеде 2017–2022 жж. кілемдер мен кілемдер өндірісінің нақты және құндық көрсеткіштері бойынша мәліметтер келтірілген.

Кесте 1 – 2017–2022 жж. Қазақстанда кілем және кілем бұйымдары өндірісінің көлемі

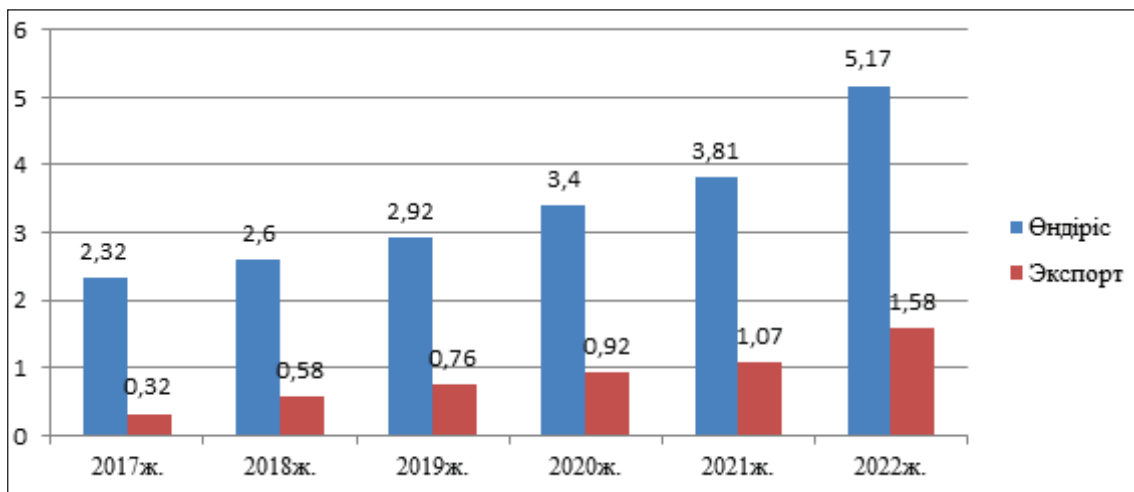
Нарық көлемі	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2022 ж./ 2017 ж.,%
Өндіріс, натуралы өрнекпен, млн м ²	2,32	2,60	2,92	3,40	3,81	5,17	222,8
Өндірісқұндық өрнекпен, млн теңге	9970,2	10433,9	17528,7	20434,8	22887,4	32042,4	321,4
Ескертпе: [11] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.							

1-кестеде елдегі кілем өндірісінің жыл сайынғы өсімі натуралды түрде көрсетілген. Мәселен, 2017 ж. 2,32 млн м² кілем мен кілем бұйымдары өндірілсе, 2022 ж. олардың өндірісі жылына 5,17 млн м²-қа дейін өсіп, өсімі 222,8% құрады. Құндық көрсеткіште өндіріс 3 еседен астам өсті. Мысалы, 2017 ж. 9970,2 млн теңгеге кілемдер мен кілем бұйымдары өндірілсе, 2022 ж. 32042,4 млн теңгеге немесе 321,4%-ға көп өндірілді.

Отандық кілемдер мен кілем бұйымдары өндірісінің ішкі нарық құрылымындағы үлесі жыл сайын артуда. Алайда, өндірістің өсуіне қарамастан, қазақстандық кілем мен кілем бұйымдары нарығының негізгі өзекті мәселесі оның әлі де импортқа тәуелділігінің жоғары болуында. Шетелдік өндірушілер жоғары сапалы өнімдердің кең ассортиментін ұсынады, бұл, өз кезегінде, қазақстандық зауыттардың бәсекеге түсуін қиындатады. Сонымен қатар, отандық өндірушілер шетелдік шикізат пен құрал-жабдықтарды жиі пайдаланады, бұл дайын өнімнің бағасына кері әсер етеді.

2021 ж. Қазақстандағы кілемдер мен кілем бұйымдары нарығының 70%-ын шетелдік өндірушілер, нарықтың 30%-ын отандық өндірушілер «Бал Текстиль» ЖШС және «Назар Текстиль» ЖШС иеленді.

Өндіріс көлемінің жыл сайын артуы отандық кәсіпорындарға өз өнімдерін біртіндеп шет елдерге экспорттауға мүмкіндік береді. Мәселен, 2017 жылдан 2022 жылға дейінгі кезеңде өндіріс көлемі 2,2 есе, ал экспорт көлемі 5 есеге жуық өсті (1-сурет).

Сурет 1 – 2017–2022 жж. кілем және кілем бұйымдарының өндіріс және экспорт көлемінің өсу серпіні, млн м²

Ескертпе: [12] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.

2022 ж. Қазақстандағы кілем бұйымдарының сыртқы сауда айналымы 103 млн АҚШ долларын құрады, бұл 2020 жылдағы айналым көлемінен 1,3 есе артық және елдің жалпы сыртқы айналым көлемінің 0,0005% құрайды.

Қазақстан ТМД елдері арасында кілем және кілем бұйымдары өндірісі бойынша 4-ші, ал экспорт бойынша 6-шы орында. Импорт бойынша Ресей нарығының сыйымдылығы Қазақстаннан бірнеше есе көп болғанымен, Ресейден кейін екінші орында тұр. Бұл Қазақстан кілемдер мен кілем бұйымдарын өндіргенге қарағанда он есе көп импорттайды деген сөз [13].

ТМД елдерінің ішінде 2017–2022 жж. кілемдер мен кілем бұйымдарының жетекші өндірушісі Ресей болды. 2022 ж. елде 23 млн м² өнім өндірілді, бұл ТМД елдеріндегі жалпы өндіріс көлемінің 31,4%-ын құрайды. Беларусь мемлекеті 2022 ж. ТМД елдерінде кілем өнімдерін өндірудің жалпы көлемінің 31,3%-ын құрады, Өзбекстан Республикасының жалпы өндіріс көлеміндегі үлесі 25,8%-ды құрады. 2012 ж. Өзбекстан ТМД елдері арасында кілемдер мен кілем бұйымдары өндірісі бойынша бірінші орынға ие болды, алайды, 2013–2016 жж. Өзбекстанда бұл өнімдердің өндірісі едәуір төмендеген.

2017–2022 жж. Әзірбайжан, Армения, Ресейде кілем өнімдерін өндіру көлемінің айтарлықтай төмендеуі байқалды, Молдова мен Украинада өндіріс көлемі екі есе азайды. Беларусьта, Грузияда, Қырғыстанда, Тәжікстанда, Өзбекстанда кілем өндірісінің аз көлемде өсуі байқалды (2-кесте).

Кесте 2 – 2017–2022 жж. ТМД елдері бойынша кілемдер мен кілем бұйымдарын өндіру (мың м²)

№ р.с.	Мемлекет	Жылдар					
		2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.
1.	Әзірбайжан	1600	1400	1200	1300	1400	1500
2.	Армения	600	560	520	540	560	560
3.	Беларусь	18666	18552	19424	20104	20848	20876
4.	Грузия	100	106	98	101	102	104
5.	Қазақстан	2328	2603	2921	3405	3814	5172

2-кесте жалғасы

6.	Қырғызстан	4	5	6	7	7	7	
7.	Молдова	3500	2300	1800	1900	1950	2005	
8.	Ресей	24574	23379	22404	22579	23099	23010	
9.	Тәжікстан	200	200	200	201	203	204	
10.	Түрікменстан	30	35	740	790	840	845	
11.	Өзбекстан	18400	18200	18300	18419	18640	18961	
12.	Украина	6800	3600	3500	3450	3400	–	
13.	ТМД	76372	70655	70792	72311	73608	73244	
Ескертпе: [14] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.								

Тек Қазақстанда ғана кілем өнімдерінің өндірісі екі еседен астам және Түрікменстанда 28 есеге артты. Жалпы, ТМД елдерінде 2017–2022 жж. өндіріс көлемі 76372 мың м²-ден 73244 мың м²-ге дейін немесе 4,1%-ға төмендеді.

Қазақстан Республикасына кілемдер және кілем бұйымдары импортының көлемі 35 млн долларды құрайды (3-кесте).

Кесте 3 – Дүниежүзілік кілем импорты (машина кілемдері, түкті кілемдер және тоқыма кілемдері) (мың доллар)

Мемлекеттер	Жылдар					
	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.
АҚШ	2 793 678	2 909 777	2 959 456	3 397687,0	3 458 792,0	3 432 248,0
Ұлыбритания	1 185 279	1 163 363	1 173 784	3 240547,0	3 624 598,0	3 732 614,0
Германия	1 103 868	1 130 240	1 182 465	2 221 243,0	2 471 563,0	2 825 413,0
Канада	742 240	784 147	784 147	1 616401,0	1 689 621,2	1 69 254,7
Жапония	569 899	602 578	637 571	771 482,0	778 952,0	783 214,0
Франция	451 560	481 677	487 389	594 447,0	602 589,0	653 157,0
Аустралия	302 397	304 170	314 382	368 856,0	376 245,0	417 892,0
Ирак	200 644	283 548	328 393	275 376,0	285 371,6	325 698,6
Сауд Арабиясы	283 730	277 718	285 642	242 561,0	285214,0	292 478,0
Бельгия	151 680	157 411	163 715	199 686,0	236 541,0	259 631,0
Ресей	148 104	149 532	154 919	173 927,0	123 641,0	116 420,0
Ауғанстан	140 257	147 570	150 795	133 006,0	125 147,0	127 124,0
Чех Республикасы	127 168	142 118	171 835	80 186,0	80793,0	82733,0
Польша	126 513	141 990	135 037	78 273,0	92 453,0	93 218,0
Түркия	651 218	59 124	62 458	73 798,0	72 345,0	74 125,0
Қазақстан	17815,5	29229,3	50891,4	70691,5	72 351,8	75 124,8
Италия	28 805	30 044	33 450	38 615,0	37 564,0	37 257,0
Швейцария	26 992	29 248	32 532	17 896,0	18258,0	19 621,0
Швеция	20 495	25 281	29 371	12 874,0	13 561,0	14 725,0
Украина	18 433	18 184	18 905	4 075,0	–	–
	8 520185	8 871252	9 142 962	13 610813	14445601,0	13531948,1
Ескертпе: [15] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.						

2021 ж. кілемдер мен кілем бұйымдарының негізгі импорттаушылары қатарында АҚШ болды, оның кілем импортының көлемі – 3 458 792 мың долларды құрады, Ұлыбритания – 3 624 598 мың доллар, Германия – 2 471 563 мың доллар, ал Канада – 1 689 621 мың долларға тең болды.

Жоғарыдағы кестеге сәйкес, соңғы алты жылда кілемдер мен кілем бұйымдары импортының әлемдік өсімі байқалады, тек 2022 ж. ғана аз көлемде ғана төмендеген. Кілем импортының ең жоғары көрсеткіштері 2021 ж. байқалып отыр. Жалпы, 2017–2022 жж. аралығында импорт көлемі 8520185 мың доллардан 13531948,1 мың долларға немесе 158,8%-ға өсті. 2022 ж. кілемдер мен кілем бұйымдарының негізгі импорттаушылары арасынан Ұлыбритания – 3 732 614,0 мың

доллар, кілем импорты бойынша АҚШ – 3 432 248,0 мың доллар, Германия – 2 825 413,0 мың доллар және Канада – 1 69 254 долларды құрады.

Кілемдер мен кілем бұйымдарының экспорты бойынша көшбасшы Қытай болып табылады, оның жылдық айналымы орта есеппен 2,8 млрд долларды құрайды, Түркияның экспорт айналымы 2,2 млрд долларды құрап, ол екінші орынды иеленуде, ал Үндістан мен Бельгия 1,6 млрд доллардан астам сомаға кілемдер мен кілем бұйымдарын экспорттайды. ТМД елдері арасында Беларусь шамамен 44 миллион доллар, Өзбекстан 15 миллион доллардан астам және Молдова 13 миллион доллар экспорттайды. Қазақстанның экспорты 2022 ж. 3,2 млн доллардан асты.

Кәсіпорынның белгілі бір тауар нарығында бәсекеге қабілеттілігі өнімнің бәсекеге қабілеттілігіне және бәсеке нәтижелеріне әсер ететін кәсіпорын қызметінің экономикалық әдістерінің жиынтығына тікелей байланысты [16].

«Бал Текстиль» және «Назар Текстиль» кәсіпорындарының қызметін талдау барысында кәсіпорын жұмысының соңғы жылдарында өнімнің өзіндік құнында материалды шығындар үлесінің ұлғаюы байқалады, сәйкесінше өнімнің бағасы жоғары болғанымен оның бағасы бәсекелестерден айтарлықтай төмен.

Қолданыстағы ғылыми-әдістемелік тәсілдер негізінде, сондай-ақ кәсіпорынның статистикалық мәліметтерінің негізінде экономикалық-математикалық модельді құруға болады.

Бұл кәсіпорынның өзіндік құнының және басқа да экономикалық көрсеткіштерінің болжамын жасауға көмектеседі. Бұл, сондай-ақ, өнімнің өзіндік құнын төмендету және сәйкесінше кәсіпорындардың рентабельділігін арттыру, пайданы және кәсіпорын қызметкерлерінің әлауқатын арттыру жолдарын белгілеуге мүмкіндік береді.

Кәсіпорынның тауарлық өнімінің өзіндік құнын экономикалық-математикалық модельдеу және болжау стратегиялық шешімдерді қабылдауға және олардың орындалуын бақылауға байланысты күрделі жағдайларды тиімді талдауға мүмкіндік береді. Ол көптеген жағдайларды болжауға мүмкіндік бере отырып, өз кезегінде қолда бар ресурстарды тиімдірек пайдалануға, болашақ тәуекелдер мен шығындар деңгейін төмендетуге едәуір көмектеседі.

Жаңа өнімді әзірлеу кезеңдерінде оның құны тек ықтималдық болжамдық мән ретінде есептеледі. Сонымен бірге, болжамдық бағалаудың әртүрлі әдістері қолданылады. Өзіндік құн өнімнің бағасын анықтаудың негізі болып табылады. Оның төмендеуі пайда мөлшері мен рентабельділік деңгейінің өсуіне әкеледі. Шығындарды төмендетуге қол жеткізу үшін оның құрамын, құрылымын және оның серпінінің факторларын білу қажет. Осының барлығы өзіндік құнды талдау кезінде статистикалық зерттеудің пәні болып табылады. Корреляциялық-регрессиялық талдау әдісі кәсіпорын қызметінің нәтижелері мен осы көрсеткіштерге әсер ететін факторлар арасындағы байланысты анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен, көп корреляциялық-регрессиялық талдаудың көмегімен бір немесе бірнеше тәуелсіз факторлардың тәуелді факторға әсері зерттеледі. Регрессия теңдеуінің параметрлерін табу есебін шешудің негізгі әдісі – ең кіші квадраттар әдісі (ЕКӘ). Бұл әдіс факторлық белгілермен (көптеген белгілермен) байланысты теңдеумен есептелген мәндерден тәуелді айнымалының нақты өлшенген мәндерінің ауытқуының квадраттарының қосындысын азайтудан тұрады [17]. Кез келген құбылыс, соның ішінде экономикалық құбылыс, бір уақытта және жиынтықта әрекет ететін көптеген факторлармен анықталады. Сондықтан, Y бір айнымалының (нәтижелік белгінің) белгілі бір жерде және уақытта x_1, x_2, \dots, x_m бірнеше түсіндірмелі айнымалыларға (факторлар немесе факторлық белгілер) тәуелділігін зерттеу міндеті қойылады [18]. Сонымен, нәтижелі белгі ретінде сатудың өзіндік құнын таңдауға болады, ал факторлар ретінде – жоғарыда аталған шығындар топтары: материалдық шығындар, еңбекақы шығындары, мемлекеттік әлеуметтік сақтандыруға аударымдар және т.б. таңдалады. Алынған белгіге ең көп әсер ететін факторларды анықтау үшін корреляция коэффициенттері есептеледі. Тәуелді айнымалы y пен x_1, x_2, \dots, x_m айнымалылар арасындағы сызықтық қатынасты қарастырайық.

Онда регрессивті модель келесідей болады:

$$y = \beta_0 + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \dots + \beta_m x_m + \varepsilon, \quad (1)$$

мұндағы ε болжамнан эмперикалық мәннің ауытқуын көрсетеді; коэффициенттер $\beta_k (k = 0, \dots, m)$ – регрессия параметрлері немесе көптік регрессия коэффициенттері. Онда y шамасының болжамдалған мәнін \hat{y} жазамыз:

$$\hat{y} = b_0 + b_1x_1 + b_2x_2 + \dots + b_mx_m, \quad (2)$$

мұндағы b_k ($k = 0, \dots, m$) – параметрлер бағасы β_k ($k = 0, \dots, m$).

Белгісіз параметрлер векторын анықтау үшін β_k ($k = 0, \dots, m$) ең кіші квадрат әдісін қолданамыз. Есептелген регрессия мәндерінен эмперикалық мәндердің квадраттық ауытқуларының қосындысы минималды болуы керек.

Корреляцияның көптік коэффициентінің R көмегімен регрессия тендеуінің практикалық маңыздылығы, алынған белгі мен факторлар арасындағы байланыстың жақындығын бағалау болып табылады. R 1-ге жақын болған сайын модельді сараптамалық деректерге сәйкес деп санауға болады және осы модель негізінде экономикалық талдау мен болжау жүргізілуі мүмкін. Регрессияның сапасын тексеру үшін F – статистикасын пайдаланып, мәні ізделеді.

Егер, табылған мән $F_{расч} > F_{крит}$ болса, онда нөлдік гипотеза жоққа шығарылады және U шамасы әрекетінің «түсіндірмесі» кездейсоқ алынғаннан жақсырақ деген қорытындыға келеді. F үшін критикалық деңгейлер 5% мәнділік деңгейінде және k_1 және k_2 еркіндік дәрежесінде. Корреляция коэффициентінің мәнділігі Стьюдент үлестірілімі бар кездейсоқ шаманың көмегімен тексеріледі. $t_{крит}$ шамасының критикалық мәні k_1 еркіндік дәрежесінің саны мен маңыздылық деңгейі 5% болатынын ескере отырып анықталады. Егер $t_{расч} > t_{крит}$ болса, онда корреляцияның көптік коэффициенті маңызды болып есептеледі және біз нәтижелі белгіні болжамды бағалау үшін осындай факторларды пайдалана аламыз.

Өнімнің өзіндік құнын төмендетудің және кәсіпорынның рентабельділік деңгейін арттырудың негізгі факторы болып инновацияларды енгізу арқылы ресурстарды тұтыну үдерісін жақсарту, өндірістік ресурстардың өзіндік құнын төмендетуді көздейтін ресурстарды үнемдеу мәселесін шешу қарастырылады. Ресурстарды үнемдеу – ресурстардың құнын, өнімнің ресурс сыйымдылығын төмендетуді және оларды барынша ұтымды пайдалану арқылы өндіріс тиімділігін арттыруды қамтамасыз ететін шаралар кешені. Ол, негізінен, үнемдеу есебінен өндірістің ресурстарға қажеттілігін арттыру мәселесін шешуге ықпал етеді. Экономикалық тиімділік – пайдалы нәтижелер мен өндірістік факторлардың шығындарының арақатынасын білдіреді. Сондықтан, ресурстарды ұтымды пайдалану техника мен технологияның қазіргі даму деңгейінде оларды пайдаланудың максималды тиімділігіне қол жеткізуді көздейді.

«Бал Текстиль» кәсіпорнының өткізілген өнімінің өзіндік құнының өзгеруінің кәсіпорынның операциялық шығындарының өзгеруіне тәуелділігінің экономикалық-математикалық моделін құрастырайық. 2014–2022 жж. арналған «Бал Текстиль» компаниясының операциялық шығындары мен өнімнің өзіндік құны 4-кестеде берілген.

Кесте 4 – «Бал Текстиль» операциялық шығындары (млн теңге) мен 1 ш/м өнімнің өзіндік құны

	Сатылған тауардың 1 ш/м шаққандағы құны	Материалдық шығындар	Еңбек шығындары	Әлеуметтік қажеттіліктерге аударымдар	Амортизация	Басқа операциялық шығындар
2014 ж.	2 130,13	7,609	19,144	2,222	15,300	2,754
2015 ж.	2 048,53	540,239	52,825	9,978	19,125	43,605
2016 ж.	1 945,39	982,497	93,767	17,223	19,125	54,621
2017 ж.	1 816,56	1375,109	139,237	23,801	28,675	68,080
2018ж.	1 751,19	1862,020	182,217	30,800	33,325	80,625
2019 ж.	1 651,85	3171,253	307,328	52,497	56,225	129,350
2020 ж.	1 513,06	3900,240	378,089	56,805	60,550	143,500
2021 ж.	1 489,93	5519,249	551,250	78,750	77,700	179,760
2022 ж.	1 491,80	8049,791	787,500	112,500	371,440	155,302

Ескертпе: Авторлармен құрастырылған.

4-кестеге сәйкес өткізілген өнімнің өзіндік құнының құрылымында материалдық шығындар басым болып отыр. Абсолюттік шығындарды төмендету үрдістері өнім нарығындағы бәсекелестіктің күшеюіне байланысты. Корреляцияның жұптық коэффициенттерінің матрицасы 5-кестеде берілген.

Кесте 5 – Корреляцияның жұптық коэффициенттерінің матрицасы

	у	x1	x2	x3	x4	x5
у	1					
x1	-0,88625	1				
x2	-0,88107	0,999594	1			
x3	-0,90081	0,998173	0,997017	1		
x4	-0,56937	0,857581	0,857154	0,845083	1	
x5	-0,97487	0,891737	0,887482	0,9053	0,546127	1

Ескертпе: Авторлармен құрастырылған.

Корреляцияның жұптық коэффициенттерінің матрицасын талдау көптік корреляциялық модельге кіретін факторлық белгілерді таңдауға мүмкіндік береді [19]. Модельге бірінші, екінші және бесінші факторлық белгілерді қосуға болатынын анықтадық. 1 ш/м-ге өткізілген өнімнің өзіндік құны мен операциялық шығындар – материалдық шығындар, еңбек ақы шығындары және басқа операциялық шығындар арасындағы байланысты сипаттайтын регрессия теңдеуін құрастырайық.

Модельдегі таңдалған факторлардан кейін келесі теңдеу алынды:

$$y = 2122,19 - 0,175x_1 + 1,695x_2 - 3,57x_3, \quad (3)$$

онда 1 шаршы/м өткізілген өнімнің өзіндік құны мен операциялық шығындары – материалдық шығындар, еңбекақы шығындары, басқа операциялық шығындары арасындағы қатынасты сипаттайды. Бірнеше корреляция коэффициенттері R (0,97679) және R² (0,95412) детерминациясы модельді сараптамалық деректерге сәйкес деп санауға және оның негізінде экономикалық талдау жүргізуге және өткізілген өнімнің 1 шаршы/м өзіндік құнын болжауға болатындығын көрсетеді.

Бұл модель өткізілген өнімнің өзіндік құнының өзгеруінің материалдық шығындардың, еңбекақы шығындарының және басқада операциялық шығындардың өзгеруіне тәуелділігін жеткілікті жоғары дәлдікпен (95%) бағалауға мүмкіндік береді [20].

Осылайша, ұсынылған модель кешенді тәсілді қамтамасыз етеді және өнімнің өзіндік құнын төмендетуге көмектеседі, сәйкесінше, оны өндіру мен өткізуге кететін шығындарды азайту арқылы оның бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

Қорытынды

Осылайша, талдау Қазақстанда кілем өнеркәсібінің әлсіз дамығандығын көрсетті. Оның елдегі жалпы ішкі өнімдегі үлесі 2020 ж. 0,05%, жеңіл өнеркәсіп құрылымында 16% құрады. Елімізде кілем және кілем бұйымдарын шығаратын екі кәсіпорын бар, олар Шымкентте орналасқан «Бал Текстиль» ЖШС және «Назар Текстиль» ЖШС.

Ағымдағы жағдайды келесілерге бағытталған дағдарысқа қарсы шараларды әзірлеу және енгізу арқылы ғана өзгертуге болады:

- ♦ өндірісті техникалық қайта жарақтандыру және жаңғырту, серпінді технологияларды енгізу және кәсіпорындардың инновациялық қызметін жандандыруды, импортты алмастыруды қамтамасыз ететін жаңа жоғары өнімді өндірістерін құру негізінде кілем өнеркәсібінің өндірістік әлеуетін арттыру және саланың шет елдерге технологиялық және тауарлық тәуелділігінің төмендету;

- ♦ өндірістің экономикалық тиімділігін, еңбек өнімділігін едәуір арттыратын технологиялық үдерістер мен өнімдердің экологиялық қауіпсіздігін, ресурстарды үнемдеу, өндіріс мәдениетін арттыруды қамтамасыз ету;
- ♦ бәсекеге қабілеттілікті арттыру және ғылымисыымды өнім көлемін ұлғайту;
- ♦ ішкі нарықтағы қазақстандық тауарлардың үлесін 2026 жылға қарай 0,1 пайызға дейін ұлғайту мақсатында көлеңкелі өндіріс пен заңсыз импортқа қарсы күресті күшейту;
- ♦ өрекиениетті тұтыну нарығы мен нарықтық инфрақұрылымды қалыптастыру, тауарды таратудың өңір аралық және сала аралық желісін дамыту, жақын және алыс шетелдермен коммерциялық байланыстарды дамыту [21];
- ♦ инвестициялық және инновациялық белсенділікті ынталандыру, инновациялық даму қорлары мен шетелдік инвестицияларды тарту;
- ♦ шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің аймақ аралық және сала аралық өзара әрекетінің интеграциясын дамыту, кооперация үдерістерін тереңдету;
- ♦ еңбек ресурстарын ұдайы өндіру жүйесін дамыту, ашық нарықта өндіріс пен бизнесті шебер жүргізуге қабілетті жұмысшыларды, басшыларды және басқарушы кадрларды даярлау және қайта даярлау;
- ♦ ғылым мен техника саласында мемлекет қабылдаған басымдықтарға сәйкес, ғылыми жұмыстарды бюджеттік қаржыландыруды қамтамасыз ету;
- ♦ отандық тауар өндірушілердің ішкі нарықтағы тұрақты жағдайын заңнамалық қамтамасыз ету, кедендік және несиелік саясатты жетілдіру, өнім экспортын ынталандыру;
- ♦ кедендік бақылауды күшейту, Қазақстан Республикасының заңнамасына оның нормаларына зияткерлік меншік құқықтарын бақылауды күшейту, зияткерлік меншік құқықтарының нәтижелері көрсетілген тауарларды өткізу бойынша сыртқы экономикалық операцияларды құқықтық реттеуге тікелей бағытталған өзгерістер мен толықтырулар енгізу.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасын индустриялық–инновациялық дамытудың 2021–2025 жылдарға арналған 2020 жылғы 31 желтоқсандағы № 1050 Мемлекеттік бағдарламасы. URL: <https://adilet.zan.kaz/kaz/docs/P1900001050>
- 2 Кобаева А.Б., Тусупова Л.А., Гизе Р. Влияние человеческого капитала на развитие экономики // Вестник университета «Туран». – 2022. – № 4(96). – С. 184–199.
- 3 Саркытова А.А., Ряховская А.Н., Конырбеков М.Ж. Проблемы конкурентоспособности региональной экономики // Вестник университета «Туран». – 2022. – № 4(96). – С. 226–238.
- 4 Тоқаев Қ.Қ. «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам», Қазақстан халқына жолдауы – 2022. URL: <https://www.akorda.kz/ru/> (өтініш берілген күн: 14.12.2022)
- 5 2019 жылғы 24 желтоқсандағы № 968 «Бизнестің жол картасы – 2025» бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. URL: <https://adilet.zan.kaz/kaz/docs/P1900000968>
- 6 Инструменты поддержки бизнеса от Kazakh Export. URL: <https://kazakhexport.kz/ru/page/kak-poluchit-podderzhku-KazakhExport/> (дата обращения: 01.12.2022)
- 7 Казахстан и международное сотрудничество – 2022. URL: <https://atameken.kz/ru/departments/46-vneshnetorgovaya-palata-kazahstana/> (дата обращения: 09.12.2022)
- 8 Программа по развитию легкой промышленности в Республике Казахстан на 2010–2014 годы от 30 сентября 2010 года, № 1003. URL: <https://adilet.zan.kaz/rus/> (дата обращения: 17.10.2022)
- 9 Родионова Л.Н., Кантор О.Г., Хакимова Ю.Р. Оценка конкурентоспособности продукции // Маркетинг в России и за рубежом. – 2019. – № 1. – С. 63–77.
- 10 Шелудько Е.Б. Конкурентоспособность продукции: сущность, факторы и принципы // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – № 10. – С. 25–27.
- 11 «Бал Текстиль» ЖШС мен «Назар Текстиль» ЖШС жылдық есептері. 2017–2022 жж.
- 12 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан: СНГ за 2015–2022 годы. Анализ рынка ковров и ковровых изделий Казахстана. URL: <https://gidmark.ru/> (дата обращения: 01.12.2022)
- 13 Ковер АНСИ Компания, информационный портал / Современные центры мирового производства ковров. URL: <https://ansygallery.ru/carpets/geo/> (дата обращения: 15.12.2022)
- 14 Информационный портал. Анализ экспорта и импорта ковровой продукции в СНГ за 2018–2022 гг. URL: <https://businessstat.ru/> (дата обращения: 12.12.2022)
- 15 Анализ мирового рынка тканых ковров и ковровых изделий в 2018–2022 гг., прогноз на 2023–2027 гг. URL: <https://businessstat.ru/catalog/id8313/> (дата обращения: 12.12.2022)

- 16 Chabowski B.R., Mena J.A. A review of global competitiveness research: Past advances and future directions // *Journal of International Marketing*. 2018, no. 25(4), pp. 1–24.
- 17 Allee Kristian D., Do Chuong, Sterin M. Product market competition, disclosure framing, and casting in earnings conference calls // *Journal of Accounting and Economics*, Elsevier. 2021. Vol. 72(1). URL: <https://ideas.repec.org/a/eee/jaecon/v72y2021i1s0165410121000203.html>.
- 18 Methodologies to measure market competition, OECD Competition Committee Issues Paper. 2021. URL: <https://oe.cd/mmmmc/> (accessed: 24.12.2022)
- 19 Сучкова Е.А. Методы оценки конкурентоспособности организации // *Молодой ученый*. – 2021. – № 4(294). – С. 156–159.
- 20 Kauffman R.J., Walden E.A. Economics and electronic commerce: Survey and directions for research // *International Journal of Electronic Commerce*. 2001, no. № 5(4), pp. 5–116. URL: <https://www.jstor.org/stable/27750992>
- 21 Myong–Hun An, Gyong–Yong Ri, Gwang–Nam Rim. Intellectual Product and Method of Assessing the Competitiveness of an Enterprise with It // *Journal of the Knowledge Economy*, Springer. Portland International Center for Management of Engineering and Technology (PICMET). 2020, no. 11(3), pp. 1059–1085.

REFERENCES

- 1 Qazaqstan Respublikasyn industrijalıyq–innovacijalyq damytudyń 2021–2025 zhyldarǵa arnalǵan 2020 zhylyǵy 31 zheltoqsandaǵy № 1050 Memlekettik baǵdarlamasy. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001050>. (In Kazakh).
- 2 Kibaeva A.B., Tusupova L.A., Gize R. (2022) Vlijanie chelovecheskogo kapitala na razvitie jekonomiki // *Vestnik universiteta «Turan»*. No. 4(96). P. 184–199. (In Russian).
- 3 Sarkytova A.A., Rjahovskaja A.N., Konyrbekov M.Zh. (2022) Problemy konkurento-sposobnosti regional'noj jekonomiki // *Vestnik universiteta «Turan»*. No. 4(96). P. 226–238. (In Russian).
- 4 Toqaeв Q.Q. «Ädiletti memleket. Birtütas ült. Berekeli qoǵam», Qazaqstan halqyna joldauy – 2022. URL: <https://www.akorda.kz/ru/> (ötiniş berilgen kün: 14.12.2022). (In Kazakh).
- 5 2019 jylǵy 24 jeltoqsandaǵy № 968 «Biznestiń jol kartasy – 2025» biznesti qoldau men damytudyń memlekettik baǵdarlamasy. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000968>. (In Kazakh).
- 6 Instrumenty podderzhki biznesa ot Kazakh Export. URL: <https://kazakhexport.kz/ru/page/kak-poluchit-podderzhku-KazakhExport/> (data obrashhenija: 01.12.2022). (In Russian).
- 7 Kazahstan i mezhdunarodnoe sotrudnichestvo – 2022. URL: <https://atameken.kz/ru/departments/46-vneshnetorgovaya-palata-kazahstana/> (data obrashhenija: 09.12.2022). (In Russian).
- 8 Programma po razvitiju legkoj promyshlennosti v Respublike Kazahstan na 2010–2014 gody ot 30 sentjabrja 2010 goda, No. 1003. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/> (data obrashhenija: 17.10.2022). (In Russian).
- 9 Rodionova L.N., Kantor O.G., Hakimova Ju.R. (2019) Ocenka konkurentosposobnosti produkcii // *Marketing v Rossii i za rubezhom*. No. 1. P. 63–77. (In Russian).
- 10 Shelud'ko E.B. (2016) Konkurentosposobnost' produkcii: sushhnost', factory i principy // *Nauchno-metodicheskij jelektronnyj zhurnal «Koncept»*. No. 10. P. 25–27. (In Russian).
- 11 «Bal Tekstil» JŞS men «Nazar Tekstil» JŞS jyldyq esepteri. 2017–2022 jj. (In Kazakh).
- 12 Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan: SNG za 2015–2022 gody. Analiz rynka kovrov i kovrovyyh izdelij Kazahstana. URL: <https://gidmark.ru/> (data obrashhenija: 01.12.2022). (In Russian).
- 13 Kover ANSI Kompanija, informacionnyj portal / *Sovremennye Centry mirovogo proizvodstva kovrov*. URL: <https://ansygallery.ru/carpets/geo/> (data obrashhenija: 15.12.2022). (In Russian).
- 14 Informacionnyj portal. Analiz jeksporta i importa kovrovoy produkcii v SNG za 2018–2022 gg. URL: <https://businessstat.ru/> (data obrashhenija: 12.12.2022). (In Russian).
- 15 Analiz mirovogo rynka tkanyh kovrov i kovrovyyh izdelij v 2018–2022 gg., prognoz na 2023–2027 gg. URL: <https://businessstat.ru/catalog/id8313/> (data obrashhenija: 12.12.2022). (In Russian).
- 16 Chabowski B.R., Mena J.A. (2018) A review of global competitiveness research: Past advances and future directions // *Journal of International Marketing*. no. 25(4), pp. 1–24. (In English).
- 17 Allee Kristian D., Do Chuong, Sterin M. (2021) Product market competition, disclosure framing, and casting in earnings conference calls // *Journal of Accounting and Economics*, Elsevier. Vol. 72(1). URL: <https://ideas.repec.org/a/eee/jaecon/v72y2021i1s0165410121000203.html>. (In English).
- 18 Methodologies to measure market competition, OECD Competition Committee Issues Paper. 2021. URL: <https://oe.cd/mmmmc/> (accessed: 24.12.2022). (In English).
- 19 Suchkova E.A. (2021) Metody ocenki konkurentosposobnosti organizacii // *Molodoj uchenyj*. No. 4(294). – С. 156–159. (In Russian).

20 Kauffman R.J., Walden E.A. (2001) Economics and electronic commerce: Survey and directions for research // International Journal of Electronic Commerce, no. No. 5(4), pp. 5–116. URL: <https://www.jstor.org/stable/27750992>. (In English).

21 Myong–Hun An, Gyong–Yong Ri, Gwang–Nam Rim. (2020) Intellectual Product and Method of Assessing the Competitiveness of an Enterprise with It // Journal of the Knowledge Economy, Springer. Portland International Center for Management of Engineering and Technology (PICMET). , no. 11(3), pp. 1059–1085. (In English).

Р.С. ПАРМАНОВА,*¹

к.э.н., ассоциированный профессор.

*e-mail: rimma200675@mail.ru

ORCID ID: 0000–0001–6421–150X

С.А. ИЛАСHEВА,²

к.э.н., ассоциированный профессор.

e-mail: S.ilasheva@mail.ru

ORCID ID: 0000–0002–6051–7496

А.К. САУРУКОВА,³

к.э.н., ассоциированный профессор.

e-mail: aika_s08@mail.ru

ORCID ID: 0000–0002–7463–0545

Н.М. КАЛМАНОВА,¹

магистр экономики и бизнеса, ст. преподаватель.

e-mail: nabi241174mail.ru

ORCID ID: 0000–0002–0510–092X

¹Каспийский общественный университет,

г. Алматы, Казахстан

²Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова,

г. Шымкент, Казахстан

³Университет «Туран»,

г. Алматы, Казахстан

ПОВЫШЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ

Аннотация

В рыночной экономике категория конкурентоспособности является одной из ключевых. Уровень конкурентоспособности продукции, выпускаемой предприятием, характеризует эффективность его функционирования. Открытие казахстанского рынка для зарубежных компаний привело к оживлению конкуренции. Вместе с тем значительная часть продукции казахстанских предприятий оказалась неконкурентоспособной не только на мировом, но и на внутреннем рынке. В связи с этим в промышленной политике Казахстан в настоящее время придерживается безальтернативного курса на развитие несырьевых секторов экономики, не зависящих от конъюнктуры мировых рынков [1]. В этой связи назрела необходимость разработки концептуальных направлений повышения конкурентоспособности продукции предприятий добывающих отраслей промышленности. На примере ковровой отрасли легкой промышленности в статье авторами исследованы мировые тенденции производства ковров и определено место отечественной ковровой продукции на мировом рынке. Проведен анализ современного состояния ковровой подотрасли на внутреннем рынке РК. Целью статьи является совершенствование методов оценки конкурентоспособности ковровой продукции с применением экономико-математического моделирования. Предложенная модель обеспечивает комплексный подход и способствует снижению себестоимости ковровой продукции и, соответственно, повышает ее конкурентоспособность за счет снижения издержек на ее производство и сбыт продукции. При проведении исследований использовались методы экономико-математического моделирования, статистического анализа, экономического анализа и синтеза и др. Актуальность темы исследования определяется тем, что разработка рекомендаций по повышению конкурентоспособности ковровой продукции на внутреннем рынке будет способствовать экономическому росту отрасли, отвечающему требованиям социально-экономического развития страны.

Ключевые слова: экономика, промышленность, отрасль, конкурентоспособность, продукция, ковры и ковровые изделия.

R.S. PARMANOVA,*¹

c.e.s., associate professor.

e-mail: rimma200675@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-6421-150X

S.A. ILASHEVA,²

c.e.s., associate professor.

e-mail: S.ilasheva@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-6051-7496

A.K. SAURUKOVA,³

c.e.s., associate professor.

e-mail: aika_s08@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-7463-0545

N.M. KALMANOVA,¹

master of economics and business, senior lecturer

e-mail: nabi241174@mail.ru

¹Caspian Public University,

Almaty, Kazakhstan

²South Kazakhstan University named after M. Auezov,

Shymkent, Kazakhstan

³Turan University,

Almaty, Kazakhstan

INCREASING THE COMPETITIVENESS OF DOMESTIC PRODUCTS

In a market economy, one of the key categories is competitiveness. The efficiency of the functioning of the enterprise characterized by the level of competitiveness of the manufactured product. The opening of the Kazakh market to foreign companies has led to a revival of competition. At the same time, a significant part of the products of Kazakh enterprises turned out to be uncompetitive not only in the world, but also in the domestic market. Kazakhstan's industrial policy today adheres to a non-alternative course towards the development of non-primary sectors of the economy that do not depend on the conditions of world markets [1]. In this regard, there is a need to develop conceptual frameworks for increasing the competitiveness of products of enterprises in the extractive industries. On the example of the light carpet industry the authors of this article studied the global trends in the production of carpets and determined the place of domestic carpet products in the world market. An analysis of the current state of the carpet sub-sector in the domestic market of the Republic of Kazakhstan was carried out. The purpose of the article is to improve the assessing methods for the carpet products competitiveness by using economic and mathematical modeling. The proposed model provides an integrated approach and helps to reduce the cost of carpet products and accordingly, to increase its competitiveness by reducing the costs of its production and marketing. In the research the methods of economic and mathematical modeling, statistical analysis, economic analysis and synthesis, etc. were used. The relevance of the topic of the research is determined by the fact that the development of recommendations to improve the competitiveness of carpet products in the domestic market will contribute to the economic growth of the industry, meeting the requirements of socio-economic development of the country.

Key words: economy, industry, field, competitiveness, products, carpets and carpet products.

FTAXP 06.35.31
ЭОЖ 657(075.8)
JEL M19

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-105-117>

Г.Ж. ЖУМАБЕКОВА,*¹

Э.Ф.К., қауымдастырылған профессор.

*e-mail: gaukhar69@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-4201-9098

Г.Д. АМАНОВА,²

Э.Ф.К., қауымдастырылған профессор.

e-mail: agd65@mail.ru

ORCID ID:0000-0002-0829-5953

К.Ж. САДУАКАСОВА,²

Э.Ф.К., доцент.

e-mail: kunsulu_sz@mail.ru

ORCID ID:0000-0002-9647-5646

Г.Д. ТАСАНОВА,¹

Э.Ф.М., аға оқытушы.

e-mail: gulviratanova@yandex.ru

ORCID ID:0000-0003-2241-8056

¹Қазақ технология және бизнес университеті,

Астана қ., Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Астана қ., Қазақстан

ТАУАРЛЫ-МАТЕРИАЛДЫҚ ҚОРЛАРДЫҢ ҚҰНСЫЗДАНУЫН АЙҚЫНДАУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қорларды есепке алу туралы өзекті тақырып талқыланады. Қазіргі уақытта қорлар кәсіпорынның негізгі құралдары құнының маңызды бөлігі болып табылады, кейбір салаларда материалдық ресурстардың құны 90% немесе одан да көп. Тауардың бағасы жоғары. Өндіріс қорлар (шикізат, отын және т.б.) еңбек ресурстары болғандықтан, кәсіпорынның өндірістік процесі бір реттік жұмыс күші мен еңбек құралдары есебінен жүзеге асырылады. Материалдар өндіріс процесінде айналым қаражатының құрамдас бөлігі ретінде пайдаланылады және олардың өзіндік құны өнімнің өзіндік құнына толығымен қосылады. Кәсіпорынның өндірістік және көлік процестерінің үздіксіздігі тек ақша қаражаттарына ғана емес, сонымен бірге олардың қажеттіліктеріне де байланысты. Айналым құралдарын, әсіресе өндірістік ресурстарды пайдаланудың әртүрлі түрлерін ескеру, бақылау, реттеу және жоспарлау маңызды. Қорлар, олардың құрамы, қалыптасу көзі өндіріс процесі мен өнімнің өзіндік құнын реттеу мен басқарудың ең маңызды кезеңі болып табылады. Негізгі және қосалқы материалдар көптеген өнеркәсіптік кәсіпорындардың тұрақты, кемімейтін қорлары мен шығындары өндіретін мөлшерден тыс өз қаражаты есебінен өндіріледі. Қорлар әр өндірістік циклде тұтынылады және олардың құны өнімнің өзіндік құнына ауыстырылады. Тауарлар мен қызметтерді есепке алуды дұрыс ұйымдастыру үшін олардың жіктелуін, бағалауын, есепке алу әдістері мен бірліктерін таңдау маңызды.

Тірек сөздер: құнсыздану, тауарлық-материалдық қорлар, шығындар, өндірістік ресурстар, тауар, қаржылық есептілік.

Кіріспе

Қазіргі заманғы нарықтық экономика кәсіпорындарды жаңа техника мен технологияларды енгізуге итермелейді, жаңа қаржы құралдары мен тетіктерін пайдалану бойынша мүмкіндіктердің ауқымын арттырады. Қазіргі уақытта қазақстандық кәсіпорындар біртіндеп халықаралық қаржылық есептілік стандарттары (бұдан әрі – ХҚЕС) бойынша есеп беруге көшкен кезде, бухгалтерлік есепті заңнамалық реттеу жетілмеген болып шықты және нақтылауды қажет

етеді. Мысалы, негізгі құралдармен операцияларды есепке алу процесін реттеуді қамтамасыз ету міндетті болып табылады.

Қазіргі жаңа экономика кәсіпорындарды жаңа әдістер мен технологияларды енгізуге ынталандырады, жаңа қаржы құралдары мен механизмдерін пайдалану мүмкіндіктерінің ауқымын арттырады. Қазіргі уақытта қазақстандық кәсіпорындар қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттарына (бұдан әрі – ХҚЕС) сәйкес есептілікке кезең-кезеңімен көшкен кезде бухгалтерлік есепті заңнамалық реттеу жетілдірілмеген болып шықты және оны нақтылауды қажет етеді. Мысалы, негізгі құралдармен операцияларды есепке алу процесін реттеуді қамтамасыз ету міндетті болып табылады.

Қазақстандағы бухгалтерлік есепті реформалаудың негізгі заманауи әдіснамалық тұжырымдамасы оның ХҚЕС ережелерімен жақындасуы екенін атап өткен жөн. Сондықтан осы объектілерді бағалауға ХҚЕС талаптарын есепке алмай, қазақстандық ұйымдардың активтерін бухгалтерлік бағалаудың заманауи мәселелерін шешу мүмкін емес. 2010 ж. Ресейде «Шоғырландырылған қаржылық есеп беру туралы» Заң қабылданды, ол ХҚЕС-ке сәйкес заңды есеп беру талаптарын енгізді. Қазақстан ХҚЕС-ке ертерек көшті, бұл бүгінде осы елде жинақталған тәжірибені пайдалануға мүмкіндік береді.

Коммерциялық ұйымдар активтерді мүмкіндігінше ертерек иемдену арқылы қолда бар активтерді толықтыруға тырысады, бірақ бұл ретте «сақтық» немесе «консерватизм» принципін ескереді. Бұл принцип активтер мен кірістерді асыра көрсетуге болмайды, ал міндеттемелер мен шығыстарды төмендетпеу керек дегенді білдіреді. Активтердің құны жыл сайын өзгеріп отырады. Мысалы, негізгі құралдар үшін амортизацияға және құнсызданудан болатын ықтимал шығындарға түзетілген құн нәтижесінде әрбір баланстық күннің жаңа баланстық құны анықталады. Сонымен бірге олардың амортизациясы кезінде көптеген сұрақтар туындайды, атап айтқанда: «Активтің құнсызданғанын қалай анықтауға болады?», «Оны кімге сату керек?».

«Құнсыздануды есептеу кезінде нені есептеу керек?», «Қандай факторларды ескеру керек?», «Актив құны болашақта қалай қалыптасады, белгілі бір амортизациямен не болады?». Бұл мақалада біз негізгі құралдар (IAS36), міндеттемелер (IAS2), дебиторлық берешек (IFRS9) бойынша активтер құнының ықтимал төмендеуін қарастырамыз.

Өз өндірісіндегі қорлар әрбір өндірістік айналымда толығымен тұтынылады және оның құны толығымен өндірілген өнімнің өзіндік құнына ауысады.

Тауарлы-материалдық қорлардың есебін дұрыс ұйымдастыру үшін олардың жіктелуін, бағалауын, әдістерін және есеп бірлігін таңдаудың маңызы зор.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу кешенді талдау негізінде экономикалық талдау және салыстыру сияқты әдістерді қолдану арқылы жүргізілді. «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы» 2007 жылғы 28 ақпандағы № 234 Заң (2022 жылғы 1 шілдедегі өзгертулер мен толықтырулармен), 2 «Қорлар» ХҚЕС, Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігінің № 100 бұйрығымен бекітілген «Бухгалтерлік есеп және есеп берушілік» 2007 жылғы 23 мамырдағы Қазақстан Республикасының 185-бабына сәйкес үлгілік бухгалтерлік есеп шоттарының материалдары қолданылды.

Негізгі ережелер

Иелігіндегі қорларды есепке алуды Компанияның 2 «Босалқылар» ХҚЕС сәйкес ұйымдастырады. Қысқа мерзімді активтерге төмендегідей қорлар активтері жатады:

- ◆ кәдімгі қызмет барысында сатуға арналған;
- ◆ осындай сату үшін өндірісте немесе өндіріс процесінде немесе қызмет көрсетуде пайдалануға арналған шикізат немесе материалдар түріндегі [1].

Кәсіпорындағы ақша қаражаттарының есебін ұйымдастырудағы жалпы міндеттер [2]:

1) ақша қаражатының уақытылы және толық түсуін, олардың сақталуын, белгіленген экспорттық нормативтердің сақталуын, кәсіпорын қоймаларындағы қаражаттың жеткіліктілігін бақылау;

2) ақша қозғалысының барлық операцияларын уақтылы және толық құжаттау және олардың нақты құнын дұрыс есептеу;

3) қажетсіз және өтімді емес қаражаттарды анықтау және оларды іске асыру мақсатында қаражаттардың жағдайын бақылау [3].

Әдебиетке шолу

Мақалада қорлардың құнсыздануының теориялық маңыздылығы А. Калденбергер [4], К.Ж. Шолпанбаева [5], А.В. Величковский [6] сияқты ғалымдардың еңбектерінен көрініс табады.

Әртүрлі мақсаттары бар бірнеше алдыңғы зерттеушілер интернет-сауалнама нәтижелеріне негізделген компаниядағы қорларды басқаруды зерттеді, бұл қосымша зерттеуді анықтау үшін он журналды қарастыруға болады. Кейінгі зерттеулердің барлығы компания мен кәсіпорындардың акциялар мәселесімен байланысты проблемаларын шешуде сәтті болды.

Алдыңғы зерттеулердің әрқайсысының мақсаттары да олардың қажеттіліктеріне байланысты өзгереді.

Rahmayanti & Fauzan (2016) және Candra (2019) тауарлы-материалдық құндылықтардың көптігі мен тауарлық-материалдық құндылықтардың жетіспеушілігіне әкелетін тауарлық-материалдық құндылықтар мәселелерін зерттеді [7].

Олар мұны болжамдық есептеулерді орындау арқылы жүзеге асыратын әдісті пайдаланды. Олардың зерттеулерінің мақсаты қол жетімді қойма кеңістігін табу және ең тиімді қорларды анықтау болып табылады.

Басқа зерттеулерді С.Т. Chang (2017) жүргізді, олар әрі қарай өңдеу үшін деректерді өңдеу үшін тарихи деректерді пайдаланады. Бұл тәсіл сонымен қатар компания зерттейтін өнімді сату және жеткізудегі табыстың көрсеткіші болып саналады [8].

Басқа зерттеулерде Simaturang R.S. (2017) деректерді өңдеу үшін сату деректері пайдаланылды. Екі зерттеу де компанияның мәселелерін мұқият шешу үшін болжау әдісі қолданылған басқа зерттеулерден еш айырмашылығы жоқ [9].

N. Taruana (2018) жүргізген басқа зерттеулер EОQ, ROP әдісіне, сондай-ақ қауіпсіздік шегін анықтауға көбірек көңіл бөлді [10].

Осындай іске асыру арқылы кәсіпорынның тауарлық-материалдық қор көрсеткіштері, сату тиімділігі және экономикалық пайдасы жақсарады деп есептелінеді.

Nisa-ның тағы бір зерттеуі S. Tiwari, C.K. Jaggi, M. Gupta, L.E. CArdenas-BarrAn (2018) жарамдылық мерзімі өтіп кеткен дәрі-дәрмек мәселесі бар ауруханалар зерттелді. Бұл зерттеуде деректерді өңдеу үшін сұраныс, тапсырыс құны және сақтау құны сияқты бірнеше деректер пайдаланылады [11].

Нәтижелер мен талқылау

Құнсыздану мәселелері әртүрлі активтерге әсер етеді: негізгі құралдар, материалдық емес активтер, қаржылық активтер және босалқылар. Осы активтердің әрқайсысының құнсыздануын анықтаудың өзіндік әдісі бар. Активтің амортизациясын қалай есептеу керектігін талқылауды бастамас бұрын, «құнсыздану» терминінің нені білдіретінін талдап көрейік. Демек, активтердің құнсыздануының экономикалық мәні кәсіпорынның активті шаруашылық қызметте пайдалануы есепте көрсетілген актив құнына сәйкес күтілетін пайда әкелмейтінін білдіреді. Кәсіпорындар жыл сайын құнсызданудың орын алуын, нақты құнсызданудың орын алуын, қаржылық есептілік көрсеткіштеріне әсерін және басқару шешімдерінің нәтижелерін бақылауы керек.

Қазақстан Республикасындағы кәсіпорындардың бухгалтерлік есебі ХҚЕС, ШОБ үшін ХҚЕС-ке сәйкес жүзеге асырылады, оның негізі ХҚЕС талаптары болып табылады, сондықтан ХҚЕС (IFRS) 36 бойынша актив мәселесін шешу үшін «Активтердің құнсыздануы» қажет.

36 ХҚЕС барлық активтердің құнсыздануын есепке алуға қолданылады:

- ◆ қорлар (ХҚЕС (IAS) 2 «қорлар»);
- ◆ құрылыс келісімшарттарынан туындайтын активтер (IAS 11 «Құрылысқа арналған шарттар»);

- ♦ кейінге қалдырылған табыс салығы бойынша активтер (IAS 12 «Табыс салығы»);
 - ♦ 9 «Қаржы құралдары» халықаралық қаржылық есептілік стандарттарын қолдану саласына кіретін қаржы активтерін білдіреді;
 - ♦ әділ құны бойынша есептелген жылжымайтын мүлікке инвестициялар (IAS 40 «Жылжымайтын мүлікке инвестициялар»);
 - ♦ әділ құны бойынша биологиялық активтер (IAS 41 «Ауыл шаруашылығы») және т.б.
- Актив құнының төмендеуі бірқатар факторларға байланысты:
- ♦ Ғылыми-техникалық прогресс жаңа, неғұрлым қуатты, арзан және өнімді технологиялардың, процестердің, тауарлардың пайда болуына әкеледі;
 - ♦ ескі және қымбат тауар үлгілерімен салыстырғанда нарықта заманауи және арзан тауарлар пайда болады;
 - ♦ фирмалар ескі технологияларды, тауарларды және процестерді жаңа, арзанға ауыстыратын бәсеке.

16 ХҚЕС (IAS) 63-тармағына сәйкес ұйым негізгі құралдардың құнсыздануын анықтау үшін 36 Активтердің құнсыздануы ХҚЕС қолданады. Стандарт ұйымның өз активтерінің баланстық құнын қалай қарайтынын түсіндіреді және құнсызданудан болған шығынды мойындаған немесе қайтарған кезде активтің өтелетін құнын анықтайды.

36 IAS талаптарына сәйкес, әрбір есепті кезеңнің соңында компаниялар активтердің құнсыздану белгілерінің бар-жоғын бағалауы керек. Активтерді құнсызданудың болуы мүмкін белгілеріне тестілеу кезінде компаниялар кем дегенде құнсыздану белгілерін ескеруі керек (IAS 36.12).

Егер компания өзінің баланстық құнын пайдалану немесе сату арқылы өтей алмаса, актив құнсызданған болып саналады. Құнсыздануға тестілеудің мақсаты негізгі құралдардың өтелетін құнынан артық есептен шығарылмауын қамтамасыз ету болып табылады.

Өтелетін құн активтің құнсызданғанын анықтау үшін оның баланстық құнымен салыстырылады. Сондықтан қайтарылатын соманы анықтау маңызды болып табылады.

13 ХҚЕС әділ құнды анықтайды. Бағалау күніне нарық қатысушылары ерікті түрде жасаған мәміле бойынша активті сату үшін алынған немесе міндеттемені беру үшін төленген баға. Өткізу құны – бұл активтерді шығаруға және активтерді шығаруға дайындауға байланысты қосымша шығындар. Шығындарды есептеу ақша ағындарының болжамдарына негізделген. 36 ХҚЕС бес жылдан аспайтын мерзімге болжам жасауды ұсынады.

Компания болашақ ақша ағындарын есептегеннен кейін оларды тиісті мөлшерлеме бойынша дисконттауы керек. Дисконттау мөлшерлемесі – ағымдағы нарықтық бағаларды көрсететін салық салуға дейінгі мөлшерлеме: ақшаның уақытша құны; активке тән тәуекел болашақ ақша ағындарының түзетілмеген бағалауы болып табылады.

Жабдықтың істен шығуына байланысты шығындарды анықтау мысалын қарастырыңыз. Жабдықтың баланстық құны 2 360 000 теңгені құрайды. Сату (бөлу) бойынша шығындарды шегергеннен кейінгі әділ құн 1 607 000 теңгені құрайды.

Компанияның бухгалтері пайдалану шығындарын есептеу үшін дисконт кестесіндегі деректерді пайдалана алады. Кезеңнің ағымдағы шығыстары – 1.

Үш жыл ішінде ақша қаражатының таза ағыны, яғни пайдалану құны 1 504 010 теңгені құрайды:

- ♦ $900\,000 \times 0,8929 = 803\,610$ теңге;
- ♦ $700\,000 \times 0,7972 = 558\,040$ теңге;
- ♦ $200\,000 \times 0,7118 = 142\,360$ теңге.

Ол ең алдымен жабдықтың баланстық құнымен салыстырылатын әділ құнмен салыстырылуы керек. Қарастырылып отырған жағдайда 1 607 000 теңгені сату құнын алып тастағандағы әділ құн ең көп болып табылады. Бұл мәнді жабдықтың баланстық құнымен (2 360 000 теңге) салыстырсақ, құнсызданудан 753 000 теңге (2 360 000–1 607 000) шығын аламыз (1-кесте, 109 б.).

Кесте 1 – Шаруашылық субъектінің активтерінің құнсыздануының бухгалтерлік жазбасы

Шот дебети 7420 «Активтердің құнсыздануынан болған шығыстар» (актив шоты), онда активтердің құнсыздануынан болған шығыстар/шегерімге жатпайтын шығыстар ескеріледі.	753 000 теңге
Несие 2430 «Негізгі құралдардың құнсыздануынан болатын шығындарға арналған бағалау резерві» (пассив шот), онда негізгі құралдардың құнсыздануынан болатын шығындарға арналған бағалау резервтері ескеріледі, зияны.	753 000 теңге
Ескертпе: Авторлармен құрастырылды.	

Бұл ретте активтердің құнсыздануы бойынша шығыстар пайда мен залалдар туралы есепте көрсетіледі, ал 2430 шоттағы сома активтің баланстық құнын түзетеді. Қаржылық жағдай туралы есепте активтер құнсызданудан болған шығындар шегерілген бастапқы құны бойынша көрсетіледі. Бұл ретте бухгалтерлік есепте көрсетілген активтердің амортизациясы салық салу мақсатында есепке алынбайтынын есте сақтаған жөн.

Бұл мысал жеке активтерді құнсыздандыруды қамтиды, бірақ іс жүзінде бұл жеке активтер жасалған кезде сирек болады. Кәсіпорындар ең алдымен ақша ағындарын тудыратын бірліктер деп аталатын активтер тобынан пайда көреді. Қолма-қол ақшаны қозғалысқа келтіретін бірлік – бұл бөліскенде ғана пайда әкелетін активтердің ең кіші тобы. Бұл топтар бойынша шығындарды бөлу келесідей:

- ◆ құнының айтарлықтай төмендеуіне ұшыраған кез келген мүлік;
- ◆ кез келген адал ант;
- ◆ бөлімнің басқа активтерін өлшеу.

Өткен жылдарда танылған құнсызданудың әсерінен кейін пайда болған залал анықталғаннан кейін активтің өтелетін құнын анықтайтын бағалаулар өзгерген жағдайда ғана қалпына келтіріледі. Мұндай жағдайда баланстық құн оның өтелетін құнына дейін ұлғайтылуы керек. Бұл ережеден ерекшелік гудвилл үшін танылған құнсызданудан болған залал келесі кезеңде өтелмейді.

Кейде компания өз акцияларын нарықтық құнынан төмен сатуға мәжбүр болады. Ақшаны мынандай жағдайларда алып жүру керек: зақымдану; толық немесе ішінара ескіру; олардың сату бағасының төменуі кезінде. Егер кем дегенде бір себеп болса, қорлар әрбір есепті күнге 2 «Қорлар» IAS халықаралық стандартына сәйкес ағымдағы баланстық құн мен таза өткізу құнынан төменірек құн бойынша бағалануы тиіс. Тауарлы-материалдық қорлар шығындары, егер өндірісті аяқтауға кеткен шығындар немесе сатудың болжамды құны өссе, өтелмеуі мүмкін [5].

2 Тауарлы-материалдық қорлар ХҚЕС-те босалқылардың өзіндік құнын анықтау әдістерімен нақты сипатталған.

Қорлардың барлық түрлерінің тұтынылуын тауарлы-материалдық қорлардың шығынын анықтаудың берілген әдістерін қолдану арқылы анықтауға болады.

Дебиторлық берешек бойынша ақпаратты ашу талаптары 9 ХҚЕС «Қаржы құралдары: Ақпаратты ашып көрсету» стандартына енгізілген. ХҚЕС талаптарына сәйкес есепке ескертулер келесі ақпараттарды береді: дебиторлық берешекті есепке алу саясаты; дебиторлық берешектің жалпы сомасы; негізгі борыш санаттары (сауда, алдын ала төлемдер, артық төленген салықтар, басқа дебиторлық берешек және т.б.) сомасы; дебиторлық берешектің құнсыздануына арналған резерв; резервтердің өзгеруі дебиторлық берешектің құнсыздануына байланысты [6]. «Амортизация» және «қайта бағалау» ұғымдарына келетін болсақ, тәжірибелі бухгалтерлер оларды шатастырады немесе оларды бірдей деп санайды. Шындығында, бұл бір ұғымнан алыс. Бұл айырмашылықтың маңыздылығы сонша, біз олардың арасында нақты айырмашылықты жасау қажет деп санаймыз.

Қайта бағалау активтің шынайы құнын көрсетуге арналған. Қайта бағалау және құнсыздану әртүрлі бағаланады. Әрқашан әділ құнды қайта бағалаңыз. Құнсыздану әрқашан өтелетін сомаға ғана тән [7].

Соңғы тармақ құнсызданудың өтелетін құнын есептеудің барлық құрамдастары белгілі болуы керек дегенді білдіреді: (I) әділ құн, (II) шығу шығындары және (III) пайдаланудағы

дисконтталған құн және (IV) құнсыздану, әрине, құнынан жоғары өтелетін соманы қайтарып алу керек және кітап құны болуы керек.

Амортизациядан айырмашылығы, қайта бағалау барлық объектілер үшін қол жетімді емес. Амортизация барлық негізгі құралдарға қолданылады: жоғарылатылған немесе бастапқы құны бойынша. Оның үстіне құнсыздану тестінің уәжі анық ол – компанияның активтерін шығару.

Осылайша, активтердің әрбір сыныбы бойынша құнсызданудан болған залалдар (құнсыздану) туралы есепте келесі ақпараттар ашылуы тиіс:

- ♦ кезеңдегі пайда мен залал туралы есепте және оларды қамтитын есептілік бөлімдерінде танылады;

- ♦ ағымдағы кезеңде қалпына келтірілген кірістер туралы есеп беру және олардан тұратын ведомостың бөлігі;

- ♦ ағымдағы капиталға жатқызылатын;

- ♦ ағымдағы кезеңде қалпына келтірілген және тікелей капитал шоттарында көрсетілген.

Компаниялардың алдында тұрған мәселелердің бірі олардың қаржылық есеп берулеріндегі активтерінің шынайы құнын бағалау және тану болып табылады. Сондықтан бұл мақалада осы тақырыпқа қатысты кейбір ұсыныстар бар.

Кез келген қазақстандық компания жұмыс кезінде кейбір негізгі қорларды ұстау құны осы заттардан алынатын экономикалық пайдадан жоғары болатын жағдайға тап болуы мүмкін. Сондықтан кәсіпорын алдында тұрған мәселелердің бірі қаржылық есеп беруде оның активтерінің нақты құнының төмендеуін бағалау және мойындау болып табылады. Оны пайдалану немесе сату бойынша басқару шешімдерін қабылдау үшін активті амортизациялау процесін бақылау қажет.

Түгендеу нәтижелері бойынша мүмкін болатын құнсыздану сынақтарын кем дегенде әрбір есепті күнде жүргізу ұсынылады. Анықталған құнсызданудан болған залал бір уақытта тек бухгалтерлік есеп мақсаттары үшін сауда нүктесі ретінде танылады.

Тауарлар тұтынылмаса, олардың құнын төмендетпей, резервке қосу жалғаса береді.

Тауарлы-материалдық қорларды қайта бағалау 2 IAS стандартына сәйкес жүзеге асырылуы тиіс, онда босалқылар бастапқы құны немесе таза өткізу құны бойынша, қайсысы төмен болса, бағалануы тиіс.

Таза сату бағасы – кәдімгі қызмет барысында сатуға қажетті өндірістік және есеп айырысу шығындарын аяқтауға жұмсалған есеп айырысу шығындарын шегергендегі есеп айырысу сату бағасы.

Қаражаттың құнына барлық сатып алу шығындары, өңдеу шығындары және ақша қаражаттарының ағымдағы орналасуы мен жай-күйін қамтамасыз етуге жұмсалған басқа да шығындар кіреді [12].

Тауарлы-материалдық қорлар бүлінген, толық немесе ішінара ескірген немесе төмендетілген бағамен сатылған жағдайда тауарлық-материалдық қорларға кеткен шығындарды қайтаруға болмайды. Тауарлы-материалдық қорлардың құнын аяқтаудың болжамды құны немесе сатудың болжамды құны өссе де өтелмеуі мүмкін. Активтерді өзіндік құннан таза өткізу құнына дейін есептен шығару активтерді олардың өткізу құнынан жоғары бағаламау керек деген қағидаға сәйкес келеді.

Тауарлы-материалдық қорларды, тіпті таза сату бағасы өзіндік құннан жоғары болса да, өзіндік құнынан жоғары бағалауға болмайды. Баланс күні таза сату бағасын анықтау процедураларын қарастырыңыз.

Ұйымның есебінде нақты материалдар, тауарлар немесе дайын өнімдер болса, ол өздігінен жасалмауы керек резерв болуы керек. Резервтер барлық жағдайда құрылмайды, олар резервтің қажеттілігін көрсететін жағдайлар (факторлар) болған кезде ғана құрылады [13]. Резерв құру қажеттілігін негіздейтін факторлар: қаражаттардың ескіруі; қордың күйіп қалуы – қордың сату бағасының төмендеуі. Сондықтан, егер бұл қаражаттардың нарықтық бағасы ұйымның бухгалтерлік есебінде жазылған қаражатқа (қандай да бір себеппен) қатысты төмендесе, ұйымда бар кез келген қорлар үшін нақты қор бірліктерінің резервтік амортизациясы құрылуы керек.

Осыған байланысты, есепті жылдың соңында компанияның тиісті кәсіпорындары компанияның бухгалтериясына келесі ақпаратты дайындап берді [14]:

1. Соңғы өнімнің бағасы. Бұл ретте шарт бойынша дайын өнімнің құнын шартта келісілген баға бойынша бағаланады.

2. Кәсіпорын қоймасында сатылатын кіріс тауарларының ағымдағы нарықтық орташа бағасы.

3. Өндірістік және кәсіпорын қоймалары үшін қорларды сатып алу – ағымдағы орташа нарықтық баға.

Дайын өнімнің таза бағасы сату құнынан төмен болған кезде қызмет көрсетілген ақпаратты келесі негізгі талаптар орындалған кезде береді:

- ◆ кәсіпорынның шаруашылық қызметіне бір жыл және одан да көп уақыт ішінде пайдаланылмайтын қаражаттардың тізімі, мөлшері және құны;
- ◆ мерзімі аяқталуға жақын ұсынылған (рұқсат етілген) қаражаттың тізбесі, мөлшері мен құны және рұқсат етілген мерзімнен кейін оларды пайдаланудың ықтимал жолдары;
- ◆ бүлінген, сондықтан толық пайдалану мүмкін емес кез келген қаражаттың тізімі, сомасы және құны;
- ◆ өткізу немесе техникалық қызмет көрсету шығындары (тауар түрлерін сақтау, жеткізу) айтарлықтай өскен қорлардың тізімі [15].

Нақты шығындар мен таза сату бағасын салыстыру үшін компания барлық қорларды сипаттамалары мен қолданылуына қарай біртекті қор топтары мен кіші топтарға бөледі:

- ◆ топтар физикалық белгілері бойынша бір типті қорлардан тұрады (дайын өнімдер мен тауарлар – түрлері бойынша, қорлар – қолданылуы бойынша (мысалы, қосалқы бөлшектер, құрылыс материалдары және т.б.);
- ◆ кіші топтарға пайдалану мақсаты бойынша біртекті қорлар жатады (жақын болашақта өндіріс процесінде пайдаланылатын; дайын өнім және ағымдағы жағдайларда белгіленген бағамен сатылатын тауарлар, ағымдағы жағдайларда нарықтық бағамен сатылатын тауарлар және т.б. үшін пайдаланылатын).

Кейбір қорлар үшін таза сату бағасын анықтау мысалдары бойынша 2-кестеде қызықты ақпарат берілген.

Кесте 2 – Таза сату бағасын анықтау кезінде ескерілуі тиіс өлшем шарттар

Қорларды пайдалану түрлері немесе тағайындау	Таза сату бағасын анықтау кезінде есептелетін критерии
Ағымдағы жағдайда көрсетілген бағамен сатылатын қорлар	Қордың осы түрін сатып алу-сату шартында келісілген тіркелген баға. Бұл шара тек сатып алу-сату шартында көрсетілген мөлшерден аспайтын тауарлы-материалдық қорлар саны үшін ғана қарастырылады.
Қалыптасқан жағдайда нарықтық бағамен сатылатын қорлар	Нарықта қолданылатын осындай қорлардың бағасы (маркетингтік зерттеулер, статистикалық деректер және/немесе компания мен сатып алушы жақын арада бекітуді жоспарлаған тіркелген бағамен іске асыруға арналған жобалар-шарттар негізінде айқындалады)
Нарық сұранысына сәйкес ішкі пайдалану үшін артық тауарлық-материалдық қорларды сатып алу	Мұндай қорларда пайдаланылатын баға (нарықты зерттеу, статистикалық мәліметтер негізінде анықталады)
Ескертпе: Сату кезіндегі өлшемдік шарттар негізінде құрастырылды.	

Таза сату бағасын анықтау кезінде Компания келесі шарттарды сақтайды: шикізат және басқа ресурстар, егер олар енгізетін дайын өнім өзіндік құнына тең немесе одан жоғары бағамен сатылса, сатудың таза сату бағасы бойынша амортизацияланбайды [15].

Осыған байланысты таза сату бағасын анықтау кезінде компания келесі шарттарды сақтайды: алдымен фирманың дайын өнімінің таза сату бағасын анықтайды; оны өндіру үшін пайдаланылатын шикізат пен материалдардың таза сату бағасы дайын өнімнің өзіндік құнына тең немесе одан жоғары болса есептелмейді.

Мысалы: Кәсіпорындар дайын өнім өндіру үшін пайдаланатын фармацевтикалық шикізаттың сметалық құны килограммына 3000 теңгені құраса, есепті жылдың соңына қарай бұл

өнімдердің нарықтағы бағасы килограммына 2500 теңгеге дейін төмендеді. Маркетинг және корпоративтік қаржы бірлескен бухгалтерлік есепті жүзеге асырады, яғни дайын өнімді өндіруге кеткен шығындар сатып алу-сату шартында қарастырылған бағадан аспайды. Сонымен қатар, фармацевтикалық шикізаттың нарықтық бағасы төмендегенімен, компания таза сату бағасына негізделген өзіндік құнын амортизациялаған жоқ.

Таза сату бағасы бойынша амортизацияланған тауарлық-материалдық қор бөлігінің сомасын компания есептеу кезеңіндегі өзіндік құн ретінде таниды, яғни есептік жылдың 31 желтоқсанындағы жағдай бойынша және шоттарды кейінгі салыстыру кезінде көрсетіледі: Дт 7420 «Активтерді есептен шығару шығыстары» қосалқы шоты Дт 7420 «Бағалы қағаздарды есептен шығару шығыстары» Кт 1360 «Активтерді есептен шығаруға арналған резерв».

Төменде әртүрлі жағдайларда әр түрлі мысалдар келтірілген:

1-мысал:

Сол жылдың 31 желтоқсанындағы жағдай бойынша 800 000 кг дайын өнімнің өзіндік құны 3 000 теңге, барлығы 2,4 млрд.

Осы жылдың 31 желтоқсанындағы 2500 теңге таза сату бағасын ескере отырып, ықтимал сату көлемі 2 000 000 000 теңгені құрайды ($=800\,000\text{ кг} * 2\,500\text{ теңге/кг}$).

Фирмалар таза сату бағасына қатысты дайын өнім құнының ауысуын көрсетеді (3-кесте).

Кесте 3 – Дайын өнімнің өзіндік құнын таза сату бағасы бойынша есептен шығару

Есепті кезеңдегі қаржылық есептілікті жасау күніне дайын өнімнің есептік құны	2 400 000 000 теңге	$= 800\,000\text{ кг} * 3\,000\text{ тг/кг}$
Өз өндірісіндегі дайын өнімді сатудың таза бағасы	2 000 000 000 теңге	$= 800\,000\text{ кг} * 2\,500\text{ тг/кг}$
Ақпараттар мәліметіндегі компанияның дайын өнімнің құнын есептен шығарудан оның таза сату бағасына дейінгі шығыны	-400 000 000 теңге	$= 2\,000\,000 - 2\,400\,000$
Ескертпе: Авторлармен есептелді.		

Шот корреспонденциясы: дебеттік шот 7420 несие шот 1360 400 000 000

2-мысал:

Кәсіпорынның дайын өнім өндіруге пайдаланатын шикізаттың сметалық құны 1 кг үшін 3000 теңгені құрайды, ал қарастырылып отырған жылдың соңында бұл шикізаттың нарықтық бағасы 1 кг үшін 2500 теңгеге дейін төмендеді. Кәсіпорынның маркетинг және қаржы бөлімдері бірлескен есеп жүргізді, бұл дайын өнімді өндіруге кететін шығын оның сатып алу-сату шартында көрсетілген бағадан аспайтынын білдіреді. Бұл жағдайда компания шикізаттың нарықтық бағасының төмендеуіне қарамастан таза сату бағасы бойынша шикізат құнын амортизациялаған жоқ.

Әрбір келесі есепті кезеңде таза сату бағасын жаңа бағалау жүргізіледі, оның нәтижесі есепте келесі жазбамен белгіленуі керек: Егер ББҰ шегергенге дейін алынған қаражаттың құны дебеттелсе: Дт 7420 активтерді есептен шығару қосалқы шотынан 1360 таза сату бағасына дейінгі шығыс капитал резервін есептен шығарады.

Өткен есепті кезеңде баланста қалған қаражаттар бойынша жаңадан алынған қаражаттың құнын таза сату бағасы бойынша есептен шығару: егер есептен шығару қаражаты олардың өзіндік құнынан төмен болса, бастапқы баланс күні жойылды (өзгертілген) және түпнұсқасы есептен шығару сомасы қордың жаңа баланстық бағасы болып табылады – ең төменгі құн мен қайта қаралған таза сату бағасына тең түзетілген. Мысалы, кәсіпорынның базалық жылдың 31 желтоқсанындағы жағдай бойынша қоймаларда құны 3000 теңге, жалпы сомасы 2 400 000 000 теңге болатын 800 000 кг дайын өнім болды. Сол жылдың 31 желтоқсанындағы таза сату бағасы 2 500 теңгені және ықтимал сату көлемі 2 000 000 000 теңгені ($=800\,000\text{ кг} * 2\,500\text{ теңге/кг}$) құрады.

Кәсіпорын таза сату бағасы негізінде дайын өнімнің өзіндік құнын амортизациялайды (4-кесте).

Кесте 4 – Дайын өнімнің өзіндік құнын таза сату бағасы бойынша есептен шығару

Көрсеткіш	Нәтиже	Есептеу
Қаржылық есептілікті есепті кезеңнің күніне дайын өнімнің есептік құнын жасау	2 400 000 000 теңге	(= 800 000 кг * 3 000 тг/кг)
Өндірістен шыққан дайын өнімді сатудың таза бағасы	2 000 000 000 теңге	(= 800 000 кг * 2 500 тг/кг)
Компанияның дайын өнімнің құнын есептеп шығарудан оның таза сату бағасына дейінгі шығыны	-400 000 000 теңге	(= 2 000 000 000 тг – 2 400 000 000 тг)
Ескертпе: Дайын өнімнің құнын сатудың таза бағасына дейін есептен шығару әдісімен авторлармен есептелді.		

Шоттың сәйкестігі бойынша байланысы: шоттың дебеті 7420 шоттың кредиті 1360 шотының кредиті 400 000 000 теңгеге дейін.

Келесі есептік кезең аяқталғаннан кейін дайын өнімнің бағасы 1 кг үшін 2700 теңгеге дейін өседі, Компания есепті кезеңнен кейін болашақта осы тауарды нарықтық бағамен сатуға келісім-шарт жасайды. Кәсіпорын дайын өнімнің өзіндік құнын өткен жылы танылған таза сату бағасын өзгертуден болған залалдың бір бөлігін өтейді: 7420 шоттың дебеті, 1360 шотының кредиті, 400 000 000 теңге кірісі.

Өткен жылдарда танылған, бірақ ағымдағы жылы әлеуетті қалпына келтіру шығындарының есебі (5-кесте).

Кесте 5 – Шығын сомасын есептеу

Көрсеткіштер	Нәтиже	Есептеу
Алдыңғы қаржылық есептілікті жасау күніне дайын өнімнің есептік құны	2 400 000 000 теңге	(= 800 000 кг * 3 000 тг/кг)
Алдыңғы қаржылық есептілік күніне дайын өнімді сатудың таза бағасы	2 000 000 000 теңге	(= 800 000 кг * 2500 тг/кг)
Компанияның алдыңғы қаржылық есептілікте танылған дайын өнімнің құнын есептен шығарудан оның таза сату бағасына дейінгі шығыны	-400 000 000 теңге	(= 2,000 000 000 тг - 2 400 000 000 тг)
Кезекті қаржылық есептілік күніне дайын өнімді сатудың таза бағасы	2 160 000 000 теңге	(= 800 000 кг * 2700 тг/кг)
Кезекті қаржылық есептілік күніне қалпына келтіруге жататын алдыңғы қаржылық есептілікте танылған залалдың үлесі	160 000 000 теңге	(= 800 000 кг * 2 700 тг/кг - 800 000 кг * 2 500 тг/кг)
Ескертпе: Ағымдағы есепті кезеңде қалпына келтіруге жататын залал сомасының есебі негізінде авторлармен есептелінді.		

Жоғарыдағы мысалдарды ескере отырып, шоттардың хат-хабарында келесі мәліметтер көрсетіледі: дебет шот 7420, кредит шот 1360 немесе дебет шот 7420, кредит шот 1360.

Мүлік іскерлік мақсатқа қызмет ететін болса ғана актив ретінде танылуы мүмкін.

Уақыт өте келе тауарлы-материалдық қорлардың құны нарықтық конъюнктураның өзгеруіне, сақтау процестерінің бұзылуына немесе ескірген қорлардың толық немесе бір бөлігінің ескіруіне байланысты төмендеуі мүмкін.

Нәтижесінде шоттарда көрсетілген тауарлы-материалдық қорлардың сомасы олардың нақты құнынан асып кетуі мүмкін.

Жоғарыдағы мысалда көрсетілгендей құнсыздану сынағы үшін жарамдылық және резервті жою туралы шешім қабылдау үшін, енді сіз:

- 1) пайдаланылмайтын немесе сол күйінде сатылмайтын өтімді емес қаражат;
- 2) ашық нарықта саудалануы мүмкін қаражатты өндіріске пайдалану немесе оларды сатылатын жағдайға келтіру үшін бөледі.

Ол үшін компаниялар қолма-қол ақшаны түгендеу немесе ақша ағындарының толық айналымын талдауды жүргізеді және өтімді емес қаражатты бөледі.

Өтімді емес материалдық қорлар анықталған кезде, компаниялар қорлардың кез келген құнсыздануын шегергенде таза өткізу құнына дейінгі қорлар сомасын құнсыздану орын алған кезеңдегі шығыс ретінде таниды.

Қорытынды

Талдау көрсеткендей, жоғарыда аталған халықаралық және ұлттық стандарттарда қарастырылған құнсыздануды анықтаудың ережелері, процедуралары мен құралдары теориялық және әдістемелік келісімдердегі шаруашылық жүргізуші субъектілерге, яғни фирмаларға, компанияларға, фирмаларға және басқа құрылымдарға қолданылады. Сонымен қатар, стандарттың ережелерін, активтердің әртүрлі түрлерінің құнсыздануын анықтау әдістерін тиімді енгізу қиын. Себебі, активтердің құнсыздануын тексеру өте қиын және актив үшін белсенді нарық болмаса, мүмкін емес. Белсенді нарықтың болмауы әділ құнды, өтелетін құнды, демек құндағы шығын сомасын сенімді анықтауды мүмкін емес етеді.

Осылайша, ақшаны жоғалту проблемаларын зерттеу жоғарыда аталған халықаралық және ұлттық стандарттардың ережелерін, процедуралары мен әдістерін теориялық және әдістемелік тұрғыдан жойып, шаруашылық жүргізуші субъектілер жұмыс істейтін процестер мен құбылыстарға кәсіпорындарды, компанияларды және басқа да субъектілерді көрсетеді. Сонымен бірге стандартта белгіленген активтер түрлерінің құнсыздануын анықтау ережелерін, әдістері мен тәсілдерін толық енгізу қиын. Бұл активтерді құнсыздануға тестілеу күрделі және актив бойынша әрекет болмаса, мүмкін емес. Белсенді нарық болмағандықтан, әділ құн, өтелетін құн, демек, есептен шығару сомасын дәл анықтау мүмкін емес.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Есепке алу мен қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттары: ХҚЕС (IAS) 2 «Қорлар», 2015.
- 2 Международный стандарт финансовой отчетности (IAS) 36 «Обесценение активов» / Министерство финансов Республики Казахстан. URL: <http://www.minfin.gov.kz/irj/portal/anonymous/>.
- 3 Панин А. Учет обесценения активов // Финансовый директор. – № 7. – 2017. – С. 26–32.
- 4 Калденбергер А. Учетная политика и аспекты ее формирования. Изменения в бухгалтерских оценках // Бухучет на практике. – 2018. – № 6.
- 5 Шолпанбаева К.Ж. Қорларды бағалаудың қаржылық есептілікке әсері // Халықаралық бизнес университетінің хабаршысы. – 2018. – № 1(7). – 81–83 б.
- 6 Величковский А.В. Неопределенность и риск при оценке активов в финансовой отчетности в соответствии с МСФО // Международный бухгалтерский учет. – 2017. – № 9.
- 7 Rahmayanti D., Fauzan A. Optimalisasi sistem persediaan bahan baku karet mentah (lateks) dengan metode Lot Sizing (studi kasus: PT Abaisiat Raya) // Jurnal Optimasi Sistem Industri. 2018, no. 12(1), pp. 317–325.
- 8 Chang C.T. Inventory models with stock-and pricedependent demand for deteriorating items based on limited shelf space // Yugoslav Journal of Operations Research. 2017, no. 20(1), pp. 216–226.
- 9 Simatupang R.S. Penerapan Metode Period Order Quantity (POQ) dalam Pengendalian Persediaan Palm Kernel Oil (PKO) dan Crude Palm Oil (CPO). (Studi Kasus: PT Perkebunan Nusantara III Medan). 2017, pp. 437–446.

10 Taryana N. Analisis Pengendalian Persediaan Bahan Baku PAda Produk Sepatu Dengan Pendekatan Teknik Lot Sizing Dalam Mendukung Sistem MRP (Studi Kasus di PT. Sepatu Mas Idaman, Bogor). Bogor: Fakultas Teknologi Pertanian, Institut Pertanian Bogor. 2018, no. 23, pp. 352–363.

11 Tiwari S., Jaggi C.K., Gupta M., CÄrdenas-BarrÄn L.E. Optimal pricing and lot-sizing policy for supply chain system with deteriorating items under limited storage capacity // International Journal of Production Economics. 2018, no. 200, pp. 278–290.

12 Козлова Е.П. Бухгалтерский учет в организациях: учебник / Е.П. Козлова, Т.Н. Бабченко, Е.Н. Галанина. 4-е изд. перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 2017. – 725 с.

13 Путеводитель бухгалтера с примерами и расчетами. Полугодовое специализированное издание. – 2017. – № 1. – 128 с.

14 Нүрсейітов Е.О. Ұйымдардағы бухгалтерлік есеп. Оқулық құралы. – Алматы: «Издательство ЛЕМ» ЖШС, 2019.

15 Әбдіқалықов Т.Ә. Бухгалтерлік есеп. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 169 б.

REFERENCES

1 Esepke alu men qarjylyq esepiliktñ halyqaralyq standarttary: HQES (IAS) 2 «Qorlar», 2015. (In Kazakh).

2 Mezhdunarodnyj standart finansovoj otchetnosti (IAS) 36 «Obescenenie aktivov» / Ministerstvo finansov Respubliki Kazahstan. URL: <http://www.minfin.gov.kz/irj/portal/anonymous/>. (In Russian).

3 Panin A. (2017) Uchet obescenenija aktivov // Finansovyj direktor. No. 7. P. 26–32. (In Russian).

4 Kaldenberger A. (2018). Uchetnaja politika i aspekty ee formirovaniya. Izmeneniya v buhgalterskih ocnkah // Buhuchet na praktike. No. 6. (In Russian).

5 Sholpanbaeva K.Zh. (2018) Қорларды бағалаудың қаржылық есепілікке әсері // Halyқаралық бизнес университетінің habarshysy. No. 1(7). 81–83 p. (In Russian).

6 Velichkovskij A.V. (2017) Neopredelennost' i risk pri ocnke aktivov v finansovoj otchetnosti v sootvetstvii s MSFO // Mezhdunarodnyj buhgalterskij uchet. No. 9. (In Russian).

7 Rahmayanti D., Fauzan A. (2018) Optimalisasi sistem persediaan bahan baku karet mentah (lateks) dengan metode Lot Sizing (studi kasus: PT Abaisiat Raya) // Jurnal Optimasi Sistem Industri, no. 12(1), pp. 317–325. (In English).

8 Chang C.T. (2017) Inventory models with stock-and pricedependent demand for deteriorating items based on limited shelf space // Yugoslav Journal of Operations Research, no. 20(1), pp. 216–226. (In English).

9 Simatupang R.S. (2017) Penerapan Metode Period Order Quantity (POQ) dalam Pengendalian Persediaan Palm Kernel Oil (PKO) dan Crude Palm Oil (CPO). (Studi Kasus: PT Perkebunan Nusantara III Medan), pp. 437–446. (In English).

10 Taryana N. (2018) Analisis Pengendalian Persediaan Bahan Baku PAda Produk Sepatu Dengan Pendekatan Teknik Lot Sizing Dalam Mendukung Sistem MRP (Studi Kasus di PT. Sepatu Mas Idaman, Bogor). Bogor: Fakultas Teknologi Pertanian, Institut Pertanian Bogor, no. 23, pp. 352–363. (In English).

11 Tiwari S., Jaggi C.K., Gupta M., CÄrdenas-BarrÄn L.E. (2018) Optimal pricing and lot-sizing policy for supply chain system with deteriorating items under limited storage capacity // International Journal of Production Economics, no. 200, pp. 278–290. (In English).

12 Kozlova E.P. (2017) Buhgalterskij uchet v organizacijah: uchebnik / E.P. Kozlova, T.N. Babchenko, E.N. Galanina. 4-e izd. pererab. i dop. M.: Finansy i statistika, 725 p. (In Russian).

13 Putevoditel' buhgaltera s primerami i raschetami. Polugodovoe specializirovannoe izdanie. 2017. No. 1. 128 p. (In Russian).

14 Нүрсейітов Е.О. Ұйымдардағы бухгалтерлік есеп. Оқулық құралы. Алматы: «Издательство ЛЕМ» ЖШС, 2019. (In Kazakh).

15 Әбдіқалықов Т.Ә. Бухгалтерлік есеп. Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 169 p. (In Kazakh).

Г.Ж. ЖУМАБЕКОВА,*¹

к.э.н., ассоциированный профессор.

*e-mail: gaukhar69@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-4201-9098

Г.Д. АМАНОВА,²

к.э.н., ассоциированный профессор.

e-mail: agd65@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-0829-5953

К.Ж. САДУАКАСОВА,²

к.э.н., доцент.

e-mail: kunsulu_sz@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9647-5646

Г.Д. ТАСАНОВА,¹

м.э.н., ст. преподаватель.

e-mail: gulviratasanova@yandex.ru

ORCID ID: 0000-0003-2241-8056

¹Казахский университет технологии и бизнеса,

г. Астана, Казахстан

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,

г. Астана, Казахстан

МЕТОДЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОБЕСЦЕНЕНИЯ ТОВАРНО-МАТЕРИАЛЬНЫХ ЗАПАСОВ

Аннотация

В данной статье обсуждается актуальная тема учета запасов. В настоящее время запасы являются важной частью стоимости основных средств предприятия, в некоторых отраслях стоимость материальных ресурсов составляет 90% и более. Цена товара высокая. Поскольку производственные ресурсы (сырье, топливо и др.) являются предметами труда, производственный процесс предприятия осуществляется за счет располагаемого труда и средств труда. Материалы используются в производственном процессе как составная часть оборотных средств, а их стоимость полностью включается в себестоимость продукции. Непрерывность работы предприятия, производственных и транспортных процессов зависит не только от денежных средств, но и от потребности в них. Важно учитывать, контролировать, регулировать и планировать различные виды использования средств обращения, особенно производственных ресурсов. Запасы, их состав, источник формирования являются важнейшим этапом регулирования и управления производственным процессом и себестоимостью продукции. Основные и вспомогательные материалы производятся за счет собственных средств сверх количества, производимого постоянными, неубывающими запасами и затратами большинства промышленных предприятий. Запасы потребляются в каждом производственном цикле, и их стоимость переносится на себестоимость продукции. Для того чтобы правильно организовать учет товаров и услуг, важно выбрать их классификацию, оценку, методы и единицы учета.

Ключевые слова: обесценение, товарно-материальные запасы, затраты, производственные ресурсы, товар, финансовая отчетность.

G.ZH. ZHUMABEKOVA,*¹

c.e.s., associate professor.

*e-mail: gaukhar69@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-4201-9098

G.D. AMANOVA,²

c.e.s., associate professor.

e-mail: agd65@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-0829-5953

K.ZH. SADUAKASSOVA,²

c.e.s., associate professor.

e-mail: kunsulu_sz@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9647-5646

G.D. TASANOVA,¹

master of economics.

e-mail: gulviratasanova@yandex.ru

ORCID ID: 0000-0003-2241-8056

¹Kazakh University of Technology and Business,
Astana, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan

METHODS FOR DETERMINING THE IMPAIRMENT OF INVENTORIES

Abstract

This article will focus on such an urgent topic as inventory accounting, since at present production stocks make up a significant part of the value of the enterprise's property, and the cost of material resources in some industries reaches 90% or more in the cost of production. Also, production stocks (raw materials, materials, fuel, etc.), being objects of labor, accompany the production process of the enterprise with means of labor and labor force, which are used once. Materials are fully used in the production process as part of current assets and fully lead their value to the value of the products produced. The continuity of the development, production and shipment (sale) processes in the company's field of activity depends not only on funds, but also on the need for funds. Accounting, control, rationing and planning of various processes for the use of current assets, in particular production assets, are very important. Material stocks, their composition, sources of formation are the most important stage of regulation and management of the production process and production costs. Basic and auxiliary materials are formed in the volume of permanent, non-decreasing stocks and costs of most industrial companies exceeding the volumes formed at their own expense. Production stocks are fully consumed in each production cycle and completely replace their value with the value of the products produced. For the correct organization of inventory accounting, their classification, evaluation, methods and choice of accounting unit are important.

Key words: impairment, inventories, costs, inputs, goods, financial statements.

IRSTI 06.35.35

UDC 330.47

JEL O33

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-118-129>

A.A. LUCHANINOVA,¹

c.e.s., professor.

e-mail: Alica_2007@inbox.ru

ORCID ID: 0000-0001-8513-6086

A.M. BAIMUKHAMEDOVA,^{*2}

DBA, professor.

*e-mail: djanin56@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-2358-0007

M.F. BAIMUKHAMEDOV,²

d.t.s., professor.

e-mail: bmf45@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9879-1992

N.N. ISAEVA,²

master, senior lecturer.

e-mail: royn1@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-3150-8283

¹Kostanay Engineering and Economic

University named after M. Dulatov,

Kostanay, Kazakhstan

²Kostanay Social and Technical University

named after Z. Aldamzhar,

Kostanay, Kazakhstan

PROSPECTS FOR DIGITALIZATION AND ROBOTIZATION OF THE ECONOMY OF KAZAKHSTAN

Abstract

A key factor in the development of Kazakhstan's economy is the digital transformation of manufacturing enterprises, the use of digital information and communication technologies to restructure the business so that all decisions are taken on the basis of data. The structure of digital transformation is presented. End-to-end digital technologies are used to collect, store, process, search, and transmit data electronically. The proliferation of IoT technologies and the use of data from IoT devices to improve automated solutions and optimize industrial production plays an important role in the transition to digital production. The most important task of modern business models is to create an omnichannel space, synchronizing data and information in all digital and physical interaction channels to meet the needs of customers at any time and in any place. The prospects for the development of digitalization and robotization of our economy are related to the development and implementation of robotic means. An important area of development of digitalization and robotization of the economy of our republic is the development and application of software robot managers. The structure of the software robot manager is given. It is noted that digitalization and robotization technologies will provide unique opportunities for Kazakh enterprises, including high accuracy of forecasting and making management decisions based on data, multiple cost reductions, providing a better quality "customer experience".

Key words: digitalization, robotization, digital transformation, economy, business processes, end-to-end technologies, robot manager

Introduction

Digitalization is the introduction of modern digital technology into various spheres of life and production.

The widespread implementation of digitalization in all spheres of modern life is becoming an objective reality. The application of digitalization at the enterprise changes both the external environment

of the organization in terms of conditions of interaction with the state, suppliers and customers, and the internal processes taking place in the company, in particular, in the area of management.

The challenges of managing an organization in the context of digitalization of production processes can include the following:

- ◆ changing business processes in the company on the basis of advanced digital technologies;
- ◆ maintaining a high level of knowledge of company management and specialists in the field of modern technology;
- ◆ maintaining a high degree of readiness to changes and challenges of the external environment.

The intensive development and proliferation of digital technologies in recent years have significantly changed the face of key sectors of the economy and the social sphere. More and more organizations are seeking to move their business processes to the digital environment, thereby significantly reducing transaction costs and significantly increasing the volume of economic activity. A giant, virtually barrier-free market is forming on the Internet with truly global competition and very high dynamics of all its elements (companies, products and services, consumers). Under such conditions, the need to account for and process large amounts of data becomes an important factor of competitive advantage. The sustainability and prospects of business development are determined by the ability to respond to changing customer needs many times faster than even 20–30 years ago, and to quickly bring new products and services to market through electronic sales channels.

The next wave of transformation of business and social models is taking place, driven by the emergence of the new generation of digital technologies, which are called “end-to-end. These include artificial intelligence, the Internet of Things, big data, blockchain, wireless communications, and others. [1]. Their implementation, according to experts, is capable of increasing labor productivity in companies by 40%. The tasks of managing an organization in the context of digitalization should include the following: – changing the company’s business processes based on advanced digital technologies; – maintaining a high level of knowledge of company management and specialists in the field of modern technology; – maintaining a high degree of readiness to changes and challenges of the external environment. In entire countries and companies undergoing digital transformation of the economy, it is the end-to-end digital technologies that will determine the competitiveness of manufacturing companies in the future.

Materials and methods

Digitalization is the use of digital computer technology to redesign a business so that all business decisions are based on data. You can’t digitalize just one part of a company. Digitalization cuts across the entire company, thereby achieving synergy between each area on a single digital platform and digital transformation of the enterprise.

From our point of view, the key feature of digital transformation that distinguishes it from similar concepts is qualitative changes in business processes and activity models, primarily arising from digital platforms, and the significant socio-economic effects of their implementation. Digital transformation is not only the introduction of digital technologies, but also the transformation of multiple horizontal and vertical business processes, optimization of operational procedures, changes in established models and formats of interaction between value chain participants. New technological solutions require complementary investments in the improvement of organizational practices, development of employee competencies and a culture of working with data and digital solutions.

The digital transformation of manufacturing enterprises is an important trend in the development of Kazakhstan’s economy. Digital transformation is the use of digital information and communication technologies to restructure the business so that all decisions are made based on the data obtained. Information and communication technologies as a class includes a huge number of tools and developments: from various state sensors to theories justifying the areas of optimal application of a particular architecture of software.

The purpose of this study is to consider promising areas of digitalization and robotization of the economy of Kazakhstan, a description of end-to-end technologies that ensure the digital transformation of business processes at manufacturing enterprises, development and application of a software robot-manager. In today’s environment, organizations should look at their own business in the context of the

digital economy. Like it or not, the costs of research, development, consulting services, and employee training will inevitably rise as part of the digitalization of the company. Companies that are not prepared for such developments will sooner or later leave the market. On the other hand, digitalization should not be an end in itself. It is necessary to calculate the efficiency of these or those changes in order to be sure that the key processes at the enterprise will significantly improve as a result of digital technology implementation.

Main provisions

Digital transformation contributes to solving systemic problems in industries, reorganization of labor, and automation of routine tasks. For example, in the electric power industry, the number of accidents at infrastructure facilities is reduced, in construction – the level of injuries at construction sites is reduced. Thanks to digital products improve coordination within and between organizations and reduce transaction costs. For example, platform-based solutions in logistics reduce the role of intermediaries, while at the same time increasing opportunities for communication with end users.

The robotization of production processes plays an important role in increasing the efficiency of production plants, enhancing their competitiveness and profitability. Robotization also includes the development and implementation of software robots designed to automate and optimize managerial functions in manufacturing enterprises.

Scientific novelty of this article is determined by the methodology of using end-to-end digital technologies, research and development of software robots designed to automate and optimize management functions in manufacturing enterprises.

The relevance of the article lies in the digitalization and robotization of the economy in order to improve the efficiency of manufacturing enterprises, increasing their competitiveness and profitability through the introduction of digital technologies, methods and means of artificial intelligence.

To date, in Kazakhstan, work related to the automation and optimization of management functions has not been carried out. Even abroad, projects for digitalization and robotization of SMEs have not been carried out. In world practice, there is positive experience in the application of digital technologies and robots in production. Nevertheless, robots created abroad have not been applied to the management of production enterprises.

Literature review

The prerequisites for writing this article are the results of research published in [1, 3, 4, and 6]. The monograph “Digitalization and Robotization of the Economy” examines the essence of digital transformation, its importance and role in modern economic development. Digital technologies and the conditions of their use in manufacturing enterprises of small and medium-sized businesses are considered in detail. The work “Fundamentals of Robotics” describes intelligent robotic systems used in production process control systems in various sectors of the economy.

At present, almost all countries are in the process of digitalization of the economy. Each country has its own priorities for digital development. Today, more than 15 countries are implementing government digitalization programs. The leading countries in this process are New Zealand, China, South Korea Singapore, and Denmark. For example, China is combining digital technologies with traditional ones in its Internet Plus program, Canada is using an ICT hub in Toronto, Singapore is developing a smart economy based on ICT, South Korea is developing a government program “Creative Economy”, based on the development of human capital and information dissemination. digitalization of the public sector is the main focus of digitalization of the economy in Denmark. The most advanced country in the development of the digital economy is Singapore. In 2014, the government initiated the development of the Smart Nation concept and engaged local businesses and the expert community to refine and implement the concept, aimed at improving the quality of life by introducing digital technologies into the daily lives of citizens. The state formulated initial tasks that were identified as paramount for the implementation of the Smart Nation concept [2].

Results and discussion

As noted above, digital transformation is the introduction of modern technology into the business processes of an enterprise. This approach implies not only the installation of modern hardware or software, but also fundamental changes in approaches to management, corporate culture, and external communications. As a result, the productivity of each employee and the level of customer satisfaction increase, and the company acquires a reputation as progressive and modern.

Figure 1 shows the structure of digital transformation.

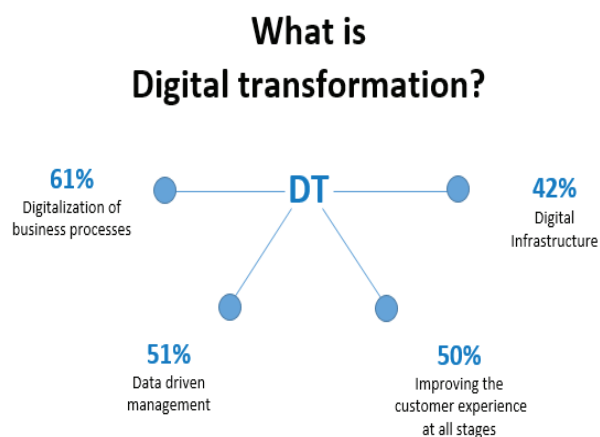

Figure 1 – Structure of digital transformation

Note: Compiled by the authors.

This structure includes the following elements:

- ◆ Digitalization of business processes: doing more and faster with the same resources.
- ◆ Data-driven management: know the exact numbers and quickly remove the unprofitable.
- ◆ Improving the customer experience at all stages: correcting people’s mistakes and making adjustments.
- ◆ Digital infrastructure: use modern digital technologies and tools.

The application of elements of digital transformation in the production enterprises of the republic will ensure an increase in labor productivity and improve the economic performance of these enterprises. Technologies accelerating the digital transformation of enterprises include Internet of Things, artificial intelligence, e-commerce, big data, cloud technology, blockchain, etc. They help expand markets and export potential, often turning businesses into microtransnational companies. Today, more and more enterprises are digitizing their operations, thereby transforming their value chains and becoming more productive, competitive, and profitable [3, 4].

Digital transformation involves the widespread use of end-to-end digital technologies. All sectors of the economy today need to use end-to-end digital technologies that collect, store, process, search, transmit data in electronic form, and which function on the basis of software and hardware. These technologies help change business processes and create new markets.

Digitalization of industrial production involves the integration of a number of breakthrough technologies: virtual modeling, Internet of Things, robotics, artificial intelligence, big data, cloud and edge predictive analytics, new communication standards, etc. Digitalization is carried out both within manufacturing process management (MOS/MES) and product lifecycle management (PLM) systems, and further production maintenance [5].

A significant role in the transition to digital production is played by the spread of IoT technologies and the use of data obtained from IoT5 devices to make (improve) automated decisions and optimize industrial production. The economic effect of the introduction of industrial IoT technologies by 2025 may be about 1.2–3.7 trillion \$ [6].

The digitalization of the management of economic systems is carried out in the following areas that are directly related to ensuring the quality of human life:

- ◆ Public administration and regulation.

- ◆ Information infrastructure.
- ◆ Information Security.
- ◆ Smart city.
- ◆ Digital education.
- ◆ Digital healthcare.

Digitalization of public administration includes digital workflow, digital principles, and provides for the revision of inefficient processes. In this context, self-digitization covers the entire range of public administration services: internal interaction of government agencies – G2G, interaction with citizens – G2C, interaction with businesses – G2B.

Predictive maintenance and repair of equipment helps avoid accidents and leaks that negatively affect the environment.

For example, Shell has launched an AI and IoT-based platform things, which provides predictive maintenance and tune-ups for thousands of pieces of equipment and can predict leaks before they occurrence [7]. Digital twin technology, which combines the industrial Internet of Things and digital modeling, is being actively implemented in developed countries at all stages of the product lifecycle, from development to operation.

In 2021, about half of the world's major industrial companies will use this technology [8]. The introduction of “digital twins” for modeling and evaluating various scenarios will reduce the number of equipment failures by an average of 30% [9].

Digital services and the modern approach to the development of “smart” spaces significantly improve the conditions of human life.

Examples of this kind include smart cities, smart homes, digital workplaces, and factories. Today, the world is entering a period of accelerated provision of robust smart spaces, where technology is becoming an integral part of daily life for people in any his or her role-worker, customer, community member, citizen.

New product time-to-market (timeto-market) is an important parameter for the competitiveness of new business models. Designing and manufacturing products through the use of advanced manufacturing technologies ensures that time-to-market is reduced and modern approaches to product updates and improvements are used, adapting to changing customer needs by easily changing suppliers and testing new concepts and products. For example, Tesla launches new products and resolves customer complaints in real time; Facebook tests and launches its product updates to select user groups twice a day, etc.) [10].

To create an omni-channel space, synchronizing data and information in all digital and physical interaction channels to meet the needs of customers at any time and in any place is the most important task of modern business models.

Prospects for the development of digitalization and robotization of the economy of our republic are associated with the development and implementation of robotics [11].

The widespread application of robotics in industry will greatly complicate and diversify the production sector [12]. From individual manipulators to automated production lines, robotic complexes are involved in a wide range of tasks, from manufacturing of isolated elements to assembly and even transportation of finished products [13, 14]. Figures 2 and 3 show robotics used in industrial plants.

Figure 2 – Robotic car assembly area

Note: Compiled by the authors based on the source [14].

Figure 3 – 3D house construction with robots.

Note: Compiled by the authors based on the source [16].

In agriculture, robots will perform many operations, from caring for plants and animals (a striking example is hydroponic farms) to relieving humans of hard labor (unmanned planters and cultivators, combines, etc.) [15].

The use of robotics in agriculture has the following advantages:

- ◆ robots are capable of performing various operations – tillage, fertilizing, sowing, planting, milking cattle, shearing wool, feeding, cutting meat and fish, etc.;
- ◆ improving business efficiency through planning, making a field passport;
- ◆ increasing crop yields by monitoring the weediness of fields, sowing and prompt response;
- ◆ elimination of unauthorized downtime of machinery, control of field works;
- ◆ higher accuracy and speed of technological operations;
- ◆ functioning in aggressive, hazardous and dangerous places, inaccessible to humans;
- ◆ robots monitor the cultivation of plants, track the movement of pests, allow making electronic maps for agriculture.

Today, Kazakhstan produces self-controlled machines for spraying in the fields, orchards, various seeders and cultivators, combines for berry picking and other RTS (see Figures 4 and 5 (p. 124).

Figure 4 – Robot sprayer

Note: Compiled by the authors based on the source [16].

The use of unmanned aerial vehicles (drones) in agriculture can become the main tool of precision farming. The desire to implement precision farming technologies in modern agricultural enterprises leads to an increase in the efficiency of all processes. Using spectral sensors on drones, farmers can get information not only in the visual spectrum, but also in different spectral ranges to calculate vegetation indices or soil distribution maps. All data are provided with precise coordinates with the possibility of detailed study and laboratory analysis [16].

Figure 5 – Robotic cultivator

Note: Compiled by the authors based on the source [15].

One of the promising areas of development of digitalization and robotization of the economy of our republic is the development and application of software robots-managers.

When creating robot managers, methods and models of automated control, methods and tools of artificial intelligence, methods of fuzzy logic and neural network technology, as well as methods and models of optimization of production process management are used. The structure of the software robot manager includes the following basic blocks (Figure 6, p. 125 p.) [17]:

- ◆ block for input of incoming information from structural subdivisions of the enterprise, organization;
- ◆ analytical block, providing static and dynamic analysis of data coming from the input block of incoming information from the structural subdivisions of the enterprise, from sensor equipment, video cameras and other devices for collecting data on the activities of the enterprise;
- ◆ block of optimization tasks solution of management on the basis of the theory of optimal control, methods and models of artificial intelligence, fuzzy logic and neural networks;
- ◆ block of development of options for management decisions and the choice of the optimal solution;
- ◆ information and reference block, providing the head of the enterprise or organization with the necessary information on the state of production and economic activity.

The input unit receives data that includes complete information on the production activities of all structural divisions of the enterprise or organization. These data are structured in a certain way, submitted to the analytical block and the information and reference block. In the analytical block receives data, which include regulatory and legal materials, information about the status of the enterprise, the implementation of the products, fulfillment of contractual obligations, etc. The information input unit also receives data that includes information on production relations with external organizations, international relations and cooperation, etc.

In the block of optimization problem solving, based on the use of AI methods, neural networks, models and algorithms of optimal control will solve the problem of optimal control of various production processes performed by the given enterprise. In the block of optimal solutions selection, the optimal control solution for a particular task is selected, and the results obtained in this block are transferred for use to the head of the enterprise or company.

It should be noted that software robot managers used to manage firms, organizations and companies should ensure their adaptation to the digital transformation characterized by the use of broadband Internet, cloud services, RFID technologies, ERP systems, inclusion of firms and companies in e-commerce, as well as optimal regulation of financial, industrial, foreign economic, legal and social insurance activities of the company.

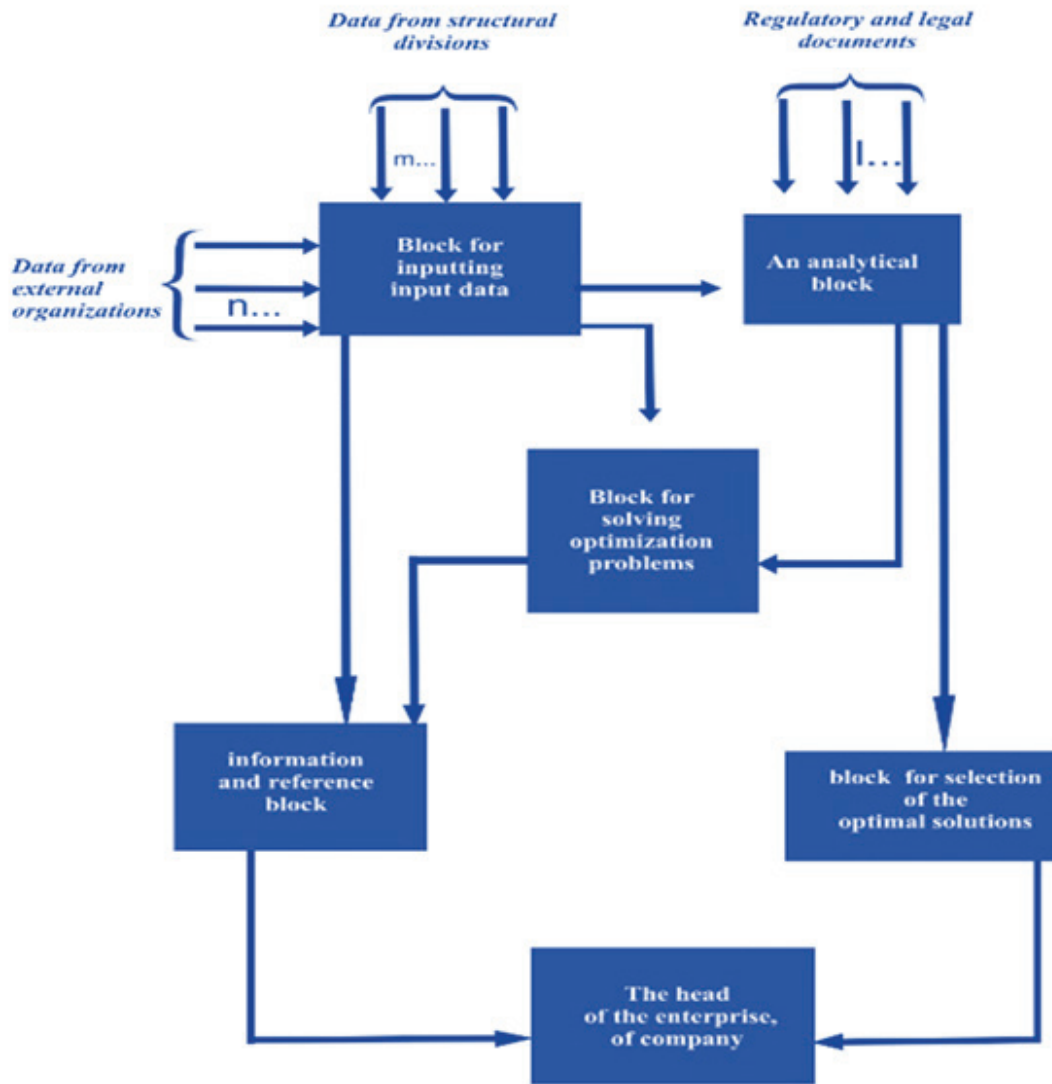

Figure 6 – Structure of the program robot manager

Note: Compiled by the authors.

The use of software robotic managers to manage the activities of enterprises, firms and companies will improve the quality of management functions, increase management efficiency, which will lead to an increase in profitability, competitiveness and profitability of these enterprises. Expanding the range of functions of robotic management will lead to the reduction of administrative and management personnel, increase labor productivity and improve other economic indicators of the enterprise [18].

The prospects for the development of digitalization and robotization are primarily related to the mining, metallurgical, and petrochemical industries. In the mining industry, the level of competitiveness of a company is determined primarily by productivity and operational excellence. Digitalization and robotization are becoming a determining factor that will enable mining companies to remain profitable and competitive in the future. Large enterprises in Kazakhstan, such as Kazakhmys, Kazminerals, Kazzinc, and Arcelor Mittal Temirtau, are robotizing mining operations. These companies have developed digital modernization plans; they are embarking on modernization programs such as “smart mine”, where they will introduce new technologies: advanced sensors, sensors, robotics. These companies plan to invest about 800 billion tenge in digitalization and robotization projects in the coming years. Figures 7, 8 (p. 126) of the robotic mines are shown below.

Figure 7 – Robotic mine

Figure 8 – The Smart Mine

Conclusion

The most important catalyst for the new stage of digital transformation is the growing success in the development of advanced technological areas, including AI, robotics, blockchain, virtual and augmented reality technologies and a number of others. These technologies will provide consumers with unique opportunities, including highly accurate forecasting and data-driven management decisions, multiple cost reductions, and a better quality “customer experience.”

Each industry plays its own unique role in the economy or social sphere. Each of them develops an individual, largely historically determined set of the most significant problems, challenges and tasks, forming its own development agenda.

There are a lot of obvious examples. For example, the fuel and energy sector and the chemical industry have the urgent task of reducing the negative impact on the environment. Certain digital solutions are in demand for its solution, including those that provide monitoring and control of the environmental situation and prompt response to emergencies. One of the peculiarities of the electric power industry is uneven power consumption. New digital solutions for power system management and distributed energy technologies help balance supply and demand and distribute energy more efficiently and promptly.

Agriculture is significantly dependent on weather and natural conditions. The intellectualization of agriculture (e.g., by introducing the concepts of precision farming, deep processing, smart farms, etc.) makes it possible to mitigate increasing agroclimatic risks. This kind of industry specificity largely determines the features of digitalization, as well as the prevailing trajectory and speed of digital transformation.

Digital transformation will require mastering new technologies and restructuring business processes accordingly. The transition to advanced solutions is gradual and is only possible with an updated material and technical base.

On the horizon of 5-10 years, fifth (5G) and sixth (6G) generation wireless networks due to high communication speed and low latency will radically change communication capabilities (up to the implementation of haptic Internet, telepresence and 3D-hologram transmission) and will create “growth points” in various sectors. New areas of application will become widespread: real-time monitoring and control of production processes through immersive audio-visual channels, complete “digitization” of all farm elements, real-time performance of routine operations by remotely controlled robots, etc.

REFERENCES

- 1 Baimukhamedov M. Digitization and robotization of the economy // Monograph, Lambert Academic Publishing. 2022. P. 116.
- 2 Tuseeva I.Kh., Azhibayeva A.A. Experience in introducing digitalization into the economy of foreign countries. Tuseeva I.Kh., Azhibayeva A.A. // it Week. 2020. URL: <https://www.itweek.com/gover/article/detail.php>.
- 3 Будникова Н.С. Сквозные технологии и риски вмешательства государства в высококонкурентную сферу информационных компьютерных технологий при реализации нацпроекта «Цифровая экономика».

Материалы II Международной научно-практической конференции «Цифровой регион: опыт, компетенции, проекты». – Брянск, 2019. – С. 113–116.

4 Новиков И.В. Цифровизация промышленности как часть развития цифровой экономики / Материалы VI международной научно-практической конференции. Ред. С.Ю. Витте. – Москва: Московский университет, 2019. – С. 290–296.

5 Куладжи В., Бабкин А., Муртазаев С. Использование матричного инструментария в цифровой экономике для оценки производства промышленной продукции // Цифровая трансформация экономики промышленности: проблемы и перспективы / под ред. А.В. Бабкина. – СПб., 2017. – С. 686–727.

6 McKinsey Global Institute. The Internet of Things: Mapping the Value Beyond the Hype. URL: <http://www.mckinsey.com/business-functions/business-technology/our-insights/the-internet-of-things-the-value-of-digitizing-the-physical> 2015. (accessed: 6.05.2016)

7 Mogstad I. The Digitalization Opportunity Executives Can't Afford to Miss. 2019. URL: <https://www.edf.org/blog/2019/02/14/digitalization-opportunity-executives-cant-afford-miss>.

8 Medium. The Digital Twin: Powerful Use Cases for Industry 4.0. Data Driven Investor. 2018. URL: <https://medium.com/datadriveninvestor/the-digital-twin-powerful-use-cases-for-industry-4-0-cdf5b0ebf8ae> (accessed: 17.03.2019)

9 Immerman D. Digital Twin Predictions: The Future Is Upon Us. 2019. URL: <https://www.ptc.com/en/product-lifecycle-report/digital-twin-predictions>.

10 Weill P., Woerner S. Thriving in an increasingly digital ecosystem // MIT Sloan Management Review. 2015, no. 56(4), pp. 27–34.

11 Баймухамедов М., Аймурзинов М., Тажиева Ш. Применение робототехники в сельском хозяйстве // Материалы международной конференции «Наука и образование в современном мире: вызовы XXI века». – Нур-Султан, 2021. – С. 112–116.

12 Fortunati L. Robotization and the domestic sphere // New Media & Society. 2018, no. 20(8), pp. 2673–2690.

13 Hollon C., Rogol G. How robotization affects people // Business Horizons. 1985, no. 28(3), pp. 74–80.

14 Cho J., Kim J. Identifying factors reinforcing robotization: interactive forces of employment, working hour and wage // Sustainability. 2018, no. 10(2), p. 490.

15 Рунов Б.А. Применение робототехнических средств в АПК // С.-х. машины и технологии. – 2016. – № 2. – С. 44.

16 Рунов Б.А., Новиков Н.Н. Анализ применения робототехнических средств в сельском хозяйстве // Вестник ВНИИМЖ. – 2017. – № 2(26). – С.113–117.

17 Baimukhanov T, Baimukhamedov M. Some aspects of robotization of the economy and creation of a robot manager // Вестник КазНУ. Серия экономическая. – 2021. – № 3(137). – С. 139–146.

18 Ishitani H., Kaya Y. Robotization in Japanese manufacturing industries. // Technological Forecasting and Social Change. 2021, no. 35(2-3), pp. 97–131.

REFERENCES

1 Baimukhamedov M. (2022) Digitization and robotization of the economy // Monograph, Lambert Academic Publishing. P. 116. (In English).

2 Tuseeva I.Kh., Azhibaeva A.A. (2020) Experience in introducing digitalization into the economy of foreign countries. Tuseeva I.Kh., Azhibaeva A.A. // it Week. URL: <https://www.itweek.com/gover/article/detail.php>. (In English).

3 Budnikova N.S. (2019) Skvoznye tehnologii i riski vmeshatel'stva gosudarstva v vysokokonkurentnuju sferu informacionnyh komp'yuternyh tehnologij pri realizacii nacproekta «Cifrovaja jekonomika». Materialy II Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Cifrovoy region: opyt, kompetencii, proekty». Brjansk, P. 113–116. (In Russian).

4 Novikov I.V. (2019) Cifrovizacija promyshlennosti kak chast' razvitija cifrovoy jekonomiki / Materialy VI mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Red. S.Ju. Vitte. Moskva: Moskovskij universitet. P. 290–296. (In Russian).

5 Kuladzi V., Babkin A., Murtazaev S. (2017) Ispol'zovanie matrichnogo instrumentarija v cifrovoy jekonomike dlja ocenki proizvodstva promyshlennoj produkcii // Cifrovaja transformacija jekonomiki promyshlennosti: problemy i perspektivy / pod red. A.V. Babkina. SPb. P. 686–727. (In Russian).

6 McKinsey Global Institute. The Internet of Things: Mapping the Value Beyond the Hype. URL: <http://www.mckinsey.com/business-functions/business-technology/our-insights/the-internet-of-things-the-value-of-digitizing-the-physical> 2015. (accessed: 6.05.2016). (In English).

7 Mogstad I. (2019) The Digitalization Opportunity Executives Can't Afford to Miss. URL: <https://www.edf.org/blog/2019/02/14/digitalization-opportunity-executives-cant-afford-miss>. (In English).

8 Medium. The Digital Twin: Powerful Use Cases for Industry 4.0. Data Driven Investor. 2018. URL: <https://medium.com/datadriveninvestor/the-digital-twin-powerful-use-cases-for-industry-4-0-cdf5b0ebf8ae> (accessed: 17.03.2019). (In English).

9 Immerman D. (2019) Digital Twin Predictions: The Future Is Upon Us. URL: <https://www.ptc.com/en/product-lifecycle-report/digital-twin-predictions>. (In English).

10 Weill P., Woerner S. (2015) Thriving in an increasingly digital ecosystem // MIT Sloan Management Review, no. 56(4), pp. 27–34. (In English).

11 Bajmuhamedov M., Ajmurzinov M., Tazhieva Sh. (2021) Primenenie robototekhniki v sel'skom hozjajstve // Materialy mezhdunarodnoj konferencii «Nauka i obrazovanie v sovremennom mire: vyzovy XXI veka». Nur-Sultan. P. 112–116. (In Russian).

12 Fortunati L. (2018) Robotization and the domestic sphere // New Media & Society, no. 20(8), pp. 2673–2690. (In English).

13 Hollon C., Rogol G. (1985) How robotization affects people // Business Horizons, no. 28(3), pp. 74–80. (In English).

14 Cho J., Kim J. (2018) Identifying factors reinforcing robotization: interactive forces of employment, working hour and wage // Sustainability, no. 10(2), p. 490. (In English).

15 Runov B.A. (2016) Primenenie robototekhnicheskikh sredstv v APK // S.-h. mashiny i tehnologii. No. 2. P. 44. (In Russian).

16 Runov B.A., Novikov N.N. (2017) Analiz primeneniya robototekhnicheskikh sredstv v sel'skom hozjajstve // Vestnik VNIIMZh. No. 2(26). P. 113–117. (In Russian).

17 Baimukhanov T, Baimukhamedov M. (2021) Some aspects of robotization of the economy and creation of a robot manager // Vestnik KazNU. Serija jekonomicheskaja. No. 3(137). P. 139–146. (In English).

18 Ishitani H., Kaya Y. (2021) Robotization in Japanese manufacturing industries. // Technological Forecasting and Social Change, no. 35(2–3), pp. 97–131. (In English).

А.А. ЛУЧАНИНОВА,¹

к.э.н., профессор.

e-mail: Alica_2007@inbox.ru

ORCID ID: 0000-0001-8513-6086

А.М. БАЙМУХАМЕДОВА,^{*2}

ДВА, профессор.

*e-mail: djanin56@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-2358-0007

М.Ф. БАЙМУХАМЕДОВ,²

д.т.н., профессор.

e-mail: bmf45@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9879-1992

Н.Н. ИСАЕВА,²

магистр, ст. преподаватель.

e-mail: royn1@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-3150-8283

¹Костанайский инженерно-экономический

университет им. М. Дулатова,

г. Костанай, Казахстан

²Костанайский социально-технический

университет им. З. Алдамжара,

г. Костанай, Казахстан

ПЕРСПЕКТИВЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ И РОБОТИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Ключевым фактором развития казахстанской экономики является цифровая трансформация производственных предприятий, использование цифровых информационно-коммуникационных технологий для рестройки бизнеса таким образом, чтобы в нем все решения принимались на основе получаемых данных. Представлена структура цифровой трансформации. Для сбора, хранения, обработки, поиска и передачи данных в электронном виде применены сквозные цифровые технологии. Распространение технологий Интернета вещей и использование полученных от IoT-устройств данных в целях улучшения автоматизированных решений

и оптимизации промышленного производства играют важную роль при переходе к цифровому производству. Важнейшей задачей современных бизнес-моделей является создание омниканального пространства, синхронизация данных и информации во всех цифровых и физических каналах взаимодействия для удовлетворения потребностей клиентов в любое время и в любом месте. Перспективы развития цифровизации и роботизации экономики нашей республики связаны с разработкой и внедрением робототехнических средств. Важным направлением развития цифровизации и роботизации экономики нашей республики является разработка и применение программных роботов-менеджеров. Приводится структура программного робота-менеджера. Отмечается, что технологии цифровизации и роботизации предоставят казахстанским предприятиям уникальные возможности, в том числе высокую точность прогнозирования и принятия управленческих решений, основанных на данных, кратное снижение издержек, обеспечение лучшего качества «потребительского опыта».

Ключевые слова: цифровизация, роботизация, цифровая трансформация, экономика, бизнес-процессы, сквозные технологии, робот-менеджер.

А.А. ЛУЧАНИНОВА,¹

э.ф.к., профессор.

e-mail: Alica_2007@inbox.ru

ORCID ID: 0000-0001-8513-6086

А.М. БАЙМУХАМЕДОВА,^{*2}

ДВА, профессор.

*e-mail: djanin56@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-2358-0007

М.Ф. БАЙМУХАМЕДОВ,²

т.ғ.д., профессор.

e-mail: bmf45@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9879-1992

Н.Н. ИСАЕВА,²

магистр, аға оқытушы

e-mail: royn1@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-3150-8283

¹М. Дулатов атындағы Қостанай

инженерлік-экономикалық университеті,

Қостанай, қ., Қазақстан

²З. Алдамжар атындағы Қостанай

әлеуметтік-техникалық университеті,

Қостанай, қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫН ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ ЖӘНЕ РОБОТТАНДЫРУДЫҢ БОЛАШАҒЫ

Андатпа

Қазақстан экономикасының дамуының шешуші факторы – өңдеуші кәсіпорындардың цифрлық трансформациясы, бизнесті барлық шешімдер алынған мәліметтер негізінде қабылданатындай етіп қайта құрылымдау үшін цифрлық ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану. Цифрлық түрлендіру құрылымы ұсынылған. Өтпелі цифрлық технологиялар деректерді электронды түрде жинау, сақтау, өңдеу, іздеу және тасымалдау үшін қолданылады. IoT технологияларының таралуы және IoT құрылғыларынан алынған деректерді автоматтандырылған шешімдерді жақсарту және өнеркәсіптік өндірісті оңтайландыру үшін пайдалану цифрлық өндіріске көшуде маңызды рөл атқарады. Заманауи бизнес-модельдердің ең маңызды міндеті – кез келген уақытта және кез келген жерде тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін барлық сандық және физикалық өзара әрекеттесу арналарында омниканалды кеңістікті құру, деректер мен ақпаратты синхрондау. Біздің республикамыздың экономикасын цифрландыру мен роботтандыруды дамыту перспективалары роботтық құралдарды әзірлеумен және енгізумен байланысты. Біздің республикамыздың экономикасын цифрландыру мен роботтандыруды дамытудың маңызды бағыты робот-менеджерлерді бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеу және қолдану болып табылады. Бағдарламалық қамтамасыз ету робот-менеджерінің құрылымы берілген. Цифрландыру және роботтандыру технологиялары қазақстандық кәсіпорындарға бірегей мүмкіндіктерді, соның ішінде деректер негізінде болжау мен басқару шешімдерін қабылдаудың жоғары дәлдігін, шығындарды еселеп азайтуды және «тұтынушы тәжірибесінің» ең жақсы сапасын қамтамасыз ететіні атап өтілді.

Тірек сөздер: цифрландыру, роботтандыру, цифрлық трансформация, экономика, бизнес-процестер, өтпелі технологиялар, робот-менеджері.

FTAXP 06.61.33
ӘОЖ 332.1/8
JEL O31, Q30, R11

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-130-142>

Н.А. КУРМАНОВ,^{*1}

PhD, профессор-зерттеуші.

*e-mail: Kurmanov_NA@enu.kz

ORCID ID: 0000-0002-3937-6940

А.Т. УСКЕЛЕНОВА,²

Ә.ғ.д.

e-mail: assol_74_leo@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-6152-2457

Г.К. КАБДУЛЛИНА,³

Ә.ғ.д., профессор.

e-mail: asilhan1996@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-0215-1502

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

³Қостанай әлеуметтік-техникалық университеті,
Қостанай қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН АЙМАҚТАРЫН ДАМУ СТРАТЕГИЯЛАРЫНЫҢ (БАҒДАРЛАМАЛАРЫНЫҢ) «АҚЫЛДЫ МАМАНДАНДЫРУ» МОДЕЛІНІҢ КРИТЕРИЙЛЕРІНЕ СӘЙКЕСТІГІН БАҒАЛАУ

Андатпа

Зерттеу нысаны – «ақылды мамандандыру» моделінің ерекшеліктерінің көпшілігі Қазақстан аймақтарының дәстүрлі даму стратегияларында кем дегенде формалды түрде бар деген гипотеза. Гипотезаны тексерудің «таза» шарты: 2012–2021 жж. дейінгі аймақтарды дамыту стратегияларында (бағдарламаларында) «ақылды мамандандыру» тіркесінің болмауы; «ақылды мамандандыру» моделінің ескерілу белгісінің болмауы; мемлекеттік органдардың тиісті нұсқауларының болмауы. Мақалада Қазақстанның таңдалған аймақтарының инновациялық даму стратегияларын «ақылды мамандандыру» моделінің өлшемдеріне сәйкестігіне бағалау жүзеге асырылды. Зерттеудің ақпараттық базасы ашық көздер болды: нормативтік және құқықтық актілердің мамандандырылған базалары, аймақ Әкімшіліктерінің ресми интернет-сайттары. Зерттеудің гипотезасын сынау үшін RIS3 Self-Assessment Wheel (ақылды мамандандыру аймағының инновациялық стратегияларының өзін-өзі бағалау дөңгелегі) бейімделген ақылды мамандандыру әдісі қолданылды. Еуропалық комиссияның базалық әдістемесі 18 критерий бойынша аймақтардың стратегияларын балдық бағалауға (0–5 шкала бойынша) негізделеді, олар аймақтық ақылды мамандандыру стратегиясын құру және дамыту жөніндегі 6 қадамды егжей-тегжейлі көрсетеді. Аймақтық стратегияларды (бағдарламаларды) бағалау аяқталғаннан кейін түпкілікті нәтиже «тор» диаграммасы түрінде ресімделді, онда қаралған өңірлердің инновациялық дамуының күшті және әлсіз жақтары бөлінді.

Тірек сөздер: инновациялық даму, өзін-өзі бағалау дөңгелегі, инновациялық стратегиялар, аймақ, басқару тетіктері, ақылды мамандандыру.

Кіріспе

Қазақстан өңірлерін типтеу тәжірибесінде нақты осы «шикізаттық өңірлерді» бөліп көрсету қабылданған жоқ. Әлеуметтік-экономикалық дамуға кешенді талдау жүргізу, Қазақстанның шикізат өңірлерінің инновациялық дамуын басқару механизмдерін әзірлеу үшін жобада негізгі өлшем ретінде жалпы өңірлік өнім құрылымында минералдық-шикізат ресурстарын өндіруден жалпы қосылған құн үлесі сияқты көрсеткіш пайдаланылатын болады (2008–2021 жж. кезеңінде 30%-дан астам). Осы көрсеткіш бойынша Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық

дамуында табиғи ресурстардың басқа түрлерін игеру мен экспорттауда мұнай және газ өндіру басым 4 шикізат өнірін (Атырау, Батыс Қазақстан, Маңғыстау және Қызылорда облыстары) бөліп көрсетуге болады.

Шикізат өңірлері елдің инновациялық даму орталықтарына айналған жоқ және әзірге экономиканы әртараптандыру ынтасын мәлімдеуде. Әлемдік және отандық тәжірибе экономиканы әртараптандырудың күрделілігін және елдің ресурстық рентаға тәуелділігінің әлсіреуін айқын көрсетеді. Әрбір шикізат өнірінің рөлін перспективалы өндірістік мамандануға және ұсынылатын даму бағдарламаларының ерекшеліктеріне қарай саралау қажет. Табиғи ресурстардың сарқылуымен немесе едәуір қысқаруымен болашақта шикізат өңірлерін дамыту табиғи ресурстардың күрделі кен орындарын игерудің инновациялық технологияларына көшуге байланысты едәуір өзгерістерді талап ететін болады. Бұл қайта құрулар тек өндірістік-экономикалық блоктарға ғана емес, жұмыспен қамту және қоныстандыру жүйесін ұйымдастыруға, көлік және инфрақұрылымдық желілерге де әсер етеді. Іс жүзінде барлық шикізат стратегияларында жоспарланған халық санының перспективалы өсуіне қарамастан, дамудың осы кезеңі бұл процестің барлық тиісті салдарымен еңбек ресурстарына қажеттіліктің қысқаруымен және бірінші кезекте шикізат өңірлері тіршілігіндегі проблемалардың шиеленісуімен байланысты болады.

Қазақстанның шикізат өңірлерінде инновациялық белсенділіктің, өңірлік дамудың тұрақсыздықтың төмен деңгейі байқалады, бұл өңірдің инновациялық қызметі жағдайларына қолда бар әлеуетті жандандыруды қамтамасыз ететін жаңа құралдар мен шараларды іздестіруді, күшейтуді, басқару механизмдерін әзірлеуді алдын ала айқындайды.

Сондай-ақ әлемдегі дамыған елдердің инновациялық саясатты іске асыру тәжірибесі қажетті ықпал ету құралдарын таңдау, Қазақстанның шикізат өңірлерінде инновациялық процестерді жандандыру үшін қолайлы орта құру қажеттілігін сипаттайды.

Осыған байланысты зерттеу объектісі ретінде Қазақстанның шикізат өңірлері таңдалды.

Қазіргі экономикалық жағдайларда ғылыми-техникалық прогрестің өңірлік экожүйелердің дамуына ықпалының артуы өңірлік деңгейде инновацияларды стратегиялық басқарудың маңыздылығы мен өзектілігін көрсетеді. Қазақстанның шикізат өңірлерінің стратегиялық бағыты экономиканың қарқынды дамып келе жатқан жаңа секторларын («білім экономикасы», «цифрлық экономика») қалыптастыру болып табылады.

Қазақстан ғалымдарының бұрын жүргізген ғылыми зерттеулері инновациялық өзгерістер базасындағы стратегиялық басқару өңірдің экологиялық, әлеуметтік және экономикалық кіші жүйелеріндегі өзгерістерге бағдарланатынын көрсетті. Сонымен қатар, өңірлердің инновациялық дамуының оң тәжірибесі өңірде инновацияларды, инновациялық процестерді енгізу механизмдерін әзірлеу кезінде басқарушылық сипаттағы бірқатар маңызды проблемалар туындайтынын көрсетеді. Осыған байланысты шикізат өңірлерінің инновациялық дамуын басқару механизмдерін әзірлеудің негізгі мақсаты өндірілетін және өткізілетін инновациялық өнімнің көлемін ұлғайту болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеуде келесі гипотезалар тексерілді.

1-гипотеза. Шикізат өңірі экономикасының қарқынды дамып келе жатқан жаңа секторлары басқару форматтарын, функциялары мен тетіктерін қайта реттеуді талап ететін инновациялық дамудың катализаторы болып табылады.

2-гипотеза. «Ақылды мамандандыру» моделінің көптеген белгілері, кем дегенде, формальды түрде, Қазақстанның шикізат өңірлерін дамытудың дәстүрлі стратегияларында бар.

3-гипотеза. Ұлттық деңгейсіз (бірыңғай ережелерсіз, басымдықтар үйлесімсіз, ынталандыру және қолдау шараларынсыз) тіпті ең инновациялық өңірлер «Ақылды» стратегияны өз бетінше әзірлеп, іске асыра алмайды.

2-гипотезаны тексерудің шартында келесілер жоққа шығарылды:

- ◆ 2013–2021 жж. стратегияларда (өңірлік құжаттарда) «ақылды мамандандыру» сөз тіркестері (яғни, Басшылық жарияланғаннан кейін қабылданған);

- ◆ аталған тұжырымдаманың назарға алынғаны туралы нұсқаулар;

- ◆ мемлекеттік билік органдары тарапынан тиісті директивалар;
- ◆ Қазақстанның шикізат өңірлерінде ақылды мамандану платформасының баламалары.

Біздің зерттеуімізде Қазақстанның шикізат өңірлерін инновациялық дамытудың жеті стратегиясының (өңірлік құжаттардың) ақылды мамандандыру критерийлеріне сәйкестігіне баға берілген. Инновациялық дамудың жекелеген блоктарынан тұратын өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуының кешенді жоспарлары, сондай-ақ инновациялық даму тұжырымдамалары талданбады, өйткені олар ішінара ақылды мамандандыру стратегиясын анықтауға жатады. Зерттеудің ақпараттық базасы ашық ақпарат көздер болды: өңірлік әкімшіліктердің ресми интернет-сайттары, құқықтық актілердің мамандандырылған базалары.

Зерттеудің екінші гипотезасы «Ақылды мамандандырудың өңірлік инновациялық стратегияларының өзін-өзі бағалау дөңгелегі» (RIS3 Self-Assessment Wheel) көмегімен сыналды. Негізгі әдіс нұсқаулықта сипатталған ақылды мамандандыру стратегиясын құрудың алты қадамын сипаттайтын 18 критерий бойынша өңірлік стратегияларды (0-ден 5-ке дейінгі шкала бойынша) бағалауға негізделген. Қазақстанның шикізат өңірлерінің стратегиясын (ресми құжаттарын) талдау барысында ақылды мамандандыру критерийлеріне сәйкестігі тексерілді. Алты балдық бағалау шкаласы үш балдық шкалаға (0-ден 1-ге дейін) өзгертілді, мұнда 0 – сәйкестік анықталмады, 0.5 – сәйкестік жасырын түрде анықталды, 1 – сәйкестік анықталды. 2-кестеде Қазақстанның шикізат өңірлерінің инновациялық стратегияларын (бағдарламаларын) бағалаудың жинақталған нәтижелері берілген.

Зерттеудің бірінші және үшінші гипотезаларын тестілеуде талданған құжаттарда көрсетілген мамандандыру салаларын таңдаудың негізділігі және тиімділік көрсеткіштері тексерілді.

Негізгі ережелер

Шикізат өңірлерін дамытудың қолданыстағы стратегияларының (бағдарламаларының) әлсіз тұстары, «Ақылды мамандандыру» моделінің қағидаттары мен критерийлеріне сәйкестігі анықталды. Жүргізілген зерттеуде сондай-ақ, жүзеге асып жатқан өңірлік мамандандыруларды таңдаудың негізділігі, стратегияларда (бағдарламаларда) пайдаланылған инновациялық дамудың нысаналы индикаторларының дұрыстығы тексерілді.

Зерттеу нәтижелері ақылды мамандану тұрғысынан Қазақстанның шикізат өңірлерінің аймақтық инновациялық стратегиялары құралдық стратегияға қарағанда декларативті болып көрінетінін көрсетеді. Жол карталары жасалмаған, олардың көбінде басымдықтар мен қолдау шараларының белсенді тетіктері көзделмеген. Тиімділік көрсеткіштері негізінен зерттеу секторының мониторингі мен білім беру саласына бағытталған. Инновациялық басымдықтар Қазақстанның шикізат өңірлерінде ақылды мамандандыру қағидасын ескермей қалыптастырған, яғни, дәстүрлі экономикалық мамандандыруды және жаңа ғылым мен технологияның салаларымен бірігіп жұмыс жасау қарастырылмаған. Басшылықтың көптеген талаптарына сәйкес келетін стратегияның өзі жоғары инновациялық әлеуеті бар өңірлерде «Ақылды мамандандыру» идеяларының тұжырымдамалық көрінісін қамтамасыз ете алмайды.

Негізделген салыстырмалылықты қамтамасыз ету, өңірлік басымдықтарды қайталау мәселелерін шешу және қолдау шараларын фрагментациялау үшін басқарудың неғұрлым жоғары (ұлттық немесе ұлттықтан жоғары) деңгейінде ұйымдастырушылық шешімдер талап етілетіндігі туралы зерттеу гипотезалары расталады.

Әдебиетке шолу

2012 ж. Еуропа Одағының ең жоғарғы атқарушы органы – Еуропалық комиссияда «Ақылды мамандандыру» стратегиясының ғылыми зерттеулері және инновациялары бойынша Нұсқаулық әзірленіп қабылданды [1]. Онда ЕО елдеріндегі зерттеулер мен инновацияларды дамытудың негізгі бағыттары көрсетілген.

«Ақылды мамандандыру» стратегиясы іс жүзінде жүзеге асырылған сайын ғылыми-зерттеу және инновациялық Нұсқаулық үнемі жаңартылып отырады. 2011 ж. Перспективалық технологиялық зерттеулер институты (Севилья қ., Испания) «Ақылды мамандандыру» стратегиясы қызметінің басым бағыттарын жедел әзірлеу, іске асыру және қайта қарау үшін

«Ақылды мамандандыру» платформасын құрды [2]. Платформа мүмкіндіктері келесідей: маңызды ақпаратты шұғыл алу; «Ақылды мамандандыру» стратегиясын жүзеге асырудың нақты әдістемесі; жобаларға кеңес беру және сараптама жүргізу мүмкіндіктері; оқыту және серіктестік [3–5]. «Ақылды мамандандыру» платформасы еуропалық елдерге ЕО-ның басқа өңірлерімен қолда бар әлеует пен мүмкіндіктерді салыстыру, мақсатты нарықтарды айқындау, бәсекеге қабілеттілікті бағалау және басымдықтарды анықтау арқылы қызмет (мамандандыру) бағытын таңдауға көмектеседі [6–8].

Платформа аясында сарапшылар «Ақылды мамандандыру» моделін қарау және бағалаудың бейімделген әдістерін әзірледі. Сондай-ақ, платформада екі түрлі іс шараны ұйымдастыру мүмкіндігі бар:

- ♦ тіркелген қатысушылардың нақты мәселелерін шешу мақсатында ұйымдастырылатын семинарлар [9];

- ♦ барлық қызығушылық танытқан тұлғалар үшін «Ақылды мамандандыруды» жүзеге асыру және насихаттау мақсатында ұйымдастырылатын семинарлар [10].

«Ақылды мамандандырудың» еуропалық платформасының негізгі құралдарын атап өтейік:

- ♦ ESIF-viewer – бұл құрал ЕО инвестициялық және құрылымдық қорларының жоспарланған инвестицияларын іздеуге мүмкіндік береді [11];

- ♦ Eye@RIS3 – басым мамандандырулардың электрондық дерекқоры. Өңірлер қызметінің тандалған маңызды бағыттары туралы мәліметтерді қамтитын интерактивті карта түріндегі басымдықтардың онлайн-базасы. Оның негізгі мақсаты – әріптестерді және өз тауашаларын іздеу үшін іске асыруға белгіленген басымдықтар туралы ақпарат беру;

- ♦ бенчмаркинг – құрылым бойынша ұқсас өңірлерді анықтайтын құрал;

- ♦ ақпараттық-коммуникациялық технологияларға мониторинг жүргізу – АКТ саласындағы инвестициялық және құрылымдық ЕО қорларындағы жоспарланған инвестицияларды іздеу құралы;

- ♦ R&I Regional Viewer – ЕО қаржыландырудың әр түрлі бағдарламалары және көздері бойынша зерттеулер мен инновацияны визуализациялау және салыстыру құралы [12];

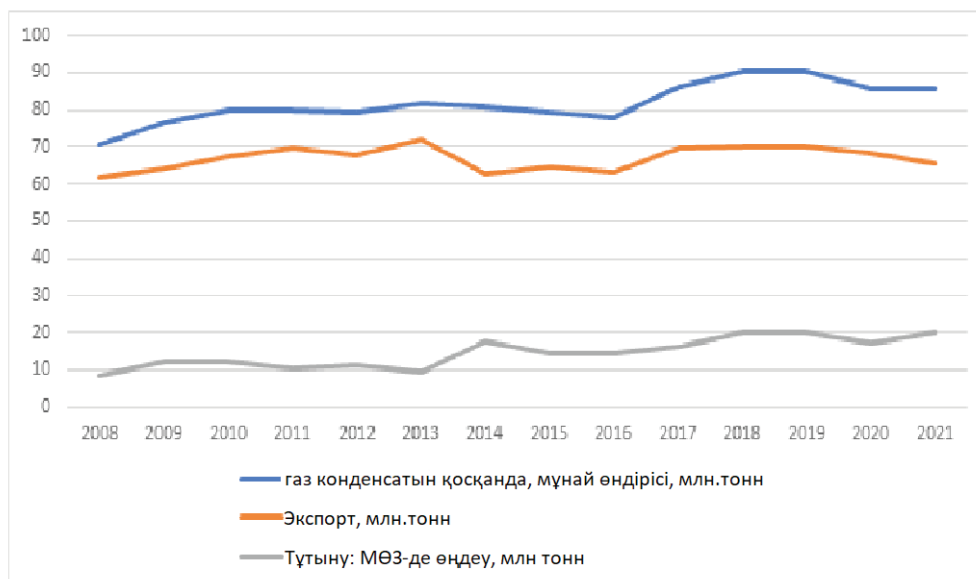
- ♦ «Сауда» – Еуропадағы өңірлермен аймақаралық тауарлар ағымдарының бәсекеге қабілеттілік позицияларын визуализациялауға және талдау жүргізуге мүмкіндік беретін интернет-қосымша болып табылады. Оның басты мақсаты – аймақтың активтерін бағалау және оның «Ақылды мамандандыру» стратегиясын қалыптастырудағы қадам ретіндегі жағдайын талдау [13–15].

Осылайша, «Ақылды мамандандыру» стратегиясының негізгі горизонталды құралы ол кластерлер болып табылатын қорытынды жасауға болады. Өңірлердің тиімді дамуы берілген қызмет бағытының негізгі діңгегі болатын кластерлердегі зерттеулер мен инновацияны қолдау және ынталандыру шараларына тікелей байланысты.

Нәтижелер мен талқылау

Шикізат өңірлері елдің инновациялық даму орталықтарына айналған жоқ және әзірге экономиканы әртараптандыру ынтасын мәлімдеуде. Әлемдік және отандық тәжірибе экономиканы әртараптандырудың күрделілігін және елдің ресурстық рентаға тәуелділігінің әлсіреуін айқын көрсетеді. Әрбір шикізат өңірінің рөлін перспективалы өндірістік мамандануға және ұсынылатын даму бағдарламаларының ерекшеліктеріне қарай саралау қажет. Табиғи ресурстардың сарқылуымен немесе едәуір қысқаруымен болашақта шикізат өңірлерін дамыту табиғи ресурстардың күрделі кен орындарын игерудің инновациялық технологияларына көшуге байланысты едәуір өзгерістерді талап ететін болады. Бұл қайта құрулар тек өндірістік-экономикалық блоктарға ғана емес, жұмыспен қамту және қоныстандыру жүйесін ұйымдастыруға, көлік және инфрақұрылымдық желілерге де әсер етеді. Іс жүзінде барлық шикізат стратегияларында жоспарланған халық санының перспективалы өсуіне қарамастан, дамудың осы кезеңі бұл процестің барлық тиісті салдарымен еңбек ресурстарына қажеттіліктің қысқаруымен және бірінші кезекте шикізат өңірлері тіршілігіндегі проблемалардың шиеленісуімен байланысты болады.

Қазақстан мұнай-газ өндіру және мұнай өндеудің қуатты секторларына ие бола отырып, мұнай-химия өндірістерін ресурстық қамтамасыз етудің жоғары әлеуетіне ие. Құн тізбегін салыстырмалы талдау еліміздегі отын-энергетикалық кешенінің мұнайды, газ конденсатын барлау, өндіру және экспорттауды қоса, төмен бөліністер жағына қарай ығысуын көрсетеді (1-сурет).

Сурет 1 – Қазақстандағы мұнай газ өнімдерінің балансы (млн т.)

Ескертпе: Авторлармен әзірленді.

Алайда, мұнай мен газдың негізгі қорлары еліміздің қиын қолжетімді өңірлерінде орналасқан, бұл жеңіл көмірсутектерді жинау, кәдеге жарату желісін құру мен елді мекендерге тікелей жақын жерде кешенді газ-химия немесе мұнай-химия өндірістерін өндеудің климаттық, көліктік және әлеуметтік қиындықтарын тудырады. Өндіргіш күштердің қазіргі бөлінуінің тарихи қалыптасқан ерекшеліктерінің нәтижесінде елімізде іс жүзінде бірде-бір бәсекеге қабілетті өңірлік кластер қалыптаспаған.

Сапасыз мемлекеттік басқару жағдайында жоғары сұранысқа ие ресурстардың бай қоры осы өңірлерге экономикалық өркендеу әкелмейді.

Мемлекеттік өңірлік саясат өзгермелі сыртқы және ішкі ахуалды ескере отырып, шикізат өңірлерін перспективалық дамытудың жалпы идеологиясын қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Шикізатқа маманданған Қазақстан өңірлері стратегиялық жоспарлау аясын кеңейтіп, оның ішінде «шикізатсыз» болашақтың перспективаларын пайымдай отырып, өз даму стратегияларын қайта форматтауға тиіс. Бұл ретте әлеуметтік-экономикалық дамудың өңірлік стратегияларында мынадай құрамдастар күшейтілуі тиіс [16, 17]:

- ♦ ұлттық және өңірлік деңгейлер арасындағы тік интеграциялану тетіктері;
- ♦ мүдделердің өңір ішілік топтары арасындағы горизонталды үйлестіру тетіктері;
- ♦ өңір аралық үйлестіру механизмдері.

Әлеуметтік-экономикалық даму стратегиясына қойылатын талаптарды жетілдіре отырып, өңірлік саясат мақсаттары үшін өңірлердің типологиясына қойылатын жаңа талаптарды қалыптастыру қажет. Инвестициялық белсенділіктің жоғарылауы жағдайында инвестициялардың құрылымы мен олардың тиімділігіне қатысты сауатты саясатты қамтамасыз ететін стратегиялық жоспарлау ерекше маңызға ие болады.

Географиялық, табиғи-климаттық, демографиялық және әлеуметтік-мәдени әртүрлілігімен ерекшелене отырып, Қазақстан сондай-ақ, өңірлердің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіндегі елеулі сәйкессіздікпен, өндіргіш күштердің біркелкі бөлінбеуімен және халықтың аумақтық бөлінуімен сипатталады.

Қазақстан Конституциясы бойынша жергілікті мемлекеттік басқаруды жергілікті өкілді және атқарушы органдар жүзеге асырады, олар нақты өңірдегі істің жай-күйіне жауапты, өз құзыреті шегінде инновациялық саясатты қоса алғанда, өкілеттіктерін дербес жүзеге асырады. 2021 ж. жағдай бойынша Қазақстанның шикізат өңірлері инновациялық саясаттың қандай да бір элементтерін іске асырды (1-кесте).

Кесте 1 – Қазақстандағы шикізат өңірлеріндегі инновациялық саясат сапасының көрсеткіштері: 2021 ж.

Сапа көрсеткіштері	Атырау облысы	Батыс Қазақстан облысы	Қызылорда облысы	Маңғыстау облысы
Инновациялық дамудың өңірлік стратегиясының инновацияларды қолдау жөніндегі профильді бөлімнің болуы	жоқ	жоқ	жоқ	жоқ
Өңірдің территориялды жоспарлау сызбасында инновацияның басым дамуының өңірлерін бөлу	иә	жоқ	жоқ	иә
Өңірде инновациялық қызметтің негізгі қағидаттарын айқындайтын мамандандырылған заңнамалық актінің болуы	жоқ	жоқ	жоқ	жоқ
Өңірлеріндегі инновацияларды дамытудың мамандандырылған бағдарламалардың болуы	жоқ	жоқ	жоқ	жоқ
Инновациялық саясат бойынша кеңесші органдарының қызмет етуі	иә	иә	иә	иә
Өңірде инновациялық қызмет субъектілерін қолдау жөніндегі функционалы бар даму институттарының болуы	иә	иә	иә	иә

Ескертпе: Авторлармен әзірленді.

Қазақстанның барлық шикізат өңірлерінде жергілікті деңгейде инновациялық қызметті стратегиялық жоспарлау жүзеге асырылмады, олардың жартысында Атырау және Маңғыстау облыстары – өңірдің аумақтық жоспарлау схемасында инновацияларды басым дамытудың арнайы өңірлері болды, мұнда инновациялық дамуға көп көңіл бөлінді.

2-кестеде және 2-суретте өңірлік инновациялық стратегияларды талдаудың жалпыланған нәтижелері көрсетілген (барлық құжаттарды егжей-тегжейлі бағалау 3-кестеде келтірілген).

Кесте 2 – Қазақстандағы шикізат өңірлеріндегі инновациялық стратегияларын бағалаудың жалпы нәтижелері

Стратегияны әзірлеу қадамдары	Бағалау критериілері	Сома	Әр қадам бойынша барлығы
1. Аймақтың контекстін талдау	Өңірлердің ресурстарын талдауының болуы	3	7
	Сыртқы ортаны талдауының болуы	0	
	Кәсіпкерлік белсенділікті талдаудың болуы	4	
2. Басқару	Көпдеңгейлі басқаруды енгізу	2	5
	Стейкхолдерлердің кең ауқымын тарту	1	
	Менеджмент және коммуникацияның дамуы	2	
3. Жалпы көрініс	Инновация туралы түсінікті толық пайдалану	0	1,5
	Жаһандық өзгерістерге жауаптардың болуы	0,5	
	Сценарийлік талдаудың болуы	1	
4. Басымдықтар	Басымдықтарды таңдау	4	7
	Басымдықтарды сәйкестендіру	2	
	Критикалық массаның болуы	1	

2-кесте жалғасы

5. Саясат шараларының кешені	Жол карталарын пайдалану	2	10
	Шаралар балансын сақтау	4	
	Негіздемелік шарттардың болуы	4	
6. Мониторинг және бағалау	Тиімділік көрсеткіштерін пайдалану	4	7
	Стратегияның жүзеге асыру мониторингі жүйесінің болуы	3	
	Стратегияны белсенді қосу механизмінің болуы	0	
Ескертпе: Авторлармен әзірленді.			

«Балл сомасы» бағанындағы «4» мәні ақылды мамандандырудың белгілі бір критерийіне сәйкестік Қазақстанның шикізат өңірлеріндегі барлық төрт құжатта біржақты белгіленгенін білдіреді; нөлдік мән оның жоқтығын көрсетеді. Бөлшек сан түріндегі мән (мысалы, 1.5) кем дегенде бір стратегияда сәйкестік анық белгіленгенін білдіреді. Есептеулер көрсетіп отырғандай, Қазақстанның шикізат өңірлерінің инновациялық стратегиялары жиынтығында ақылды мамандандыру өлшемдеріне 52% сәйкес келеді. Бұл, ең алдымен, стратегияларды әзірлеу жөніндегі практикалық іс-қимылдарды сипаттайтын 5 (саясат шараларының кешені), 4 (басымдықтар), 6 (мониторинг және бағалау) және 1 (өңірлік мәнді талдау) қадамдарына қатысты. Дайындық қадамдары шеңберінде – 2 (басқару) және 3 (жалпы пайымдау) – барлық стратегиялардағы критерийлерге сәйкестік барынша аз болып шықты (2-сурет).

Сурет 2 – Қазақстанның шикізат өңірлері инновациялық стратегияларының «Ақылды мамандандыру» критерийлеріне сәйкестігін бағалаудың жалпыланған нәтижелері

Ескертпе: Авторлармен әзірленді.

Қазақстан шикізат өңірлерінің инновациялық стратегияларының ең әлсіз жерлері сыртқы ортаны талдау (1-қадам) және инновациялар туралы толық түсінікті пайдалану (3-қадам) болды. Бұлардың барлығы инновацияларды зерттеулер мен әзірлемелермен салыстырады, жаһандық сын-қатерлерді елемейді (3-қадам).

Есептеулер (2-сурет) Қазақстанның көрсетілген шикізат өңірлерінің инновациялардың даму деңгейі бойынша екі есе дерлік сараланғанына қарамастан, олардың стратегияларының ұқсас белгілері бар екенін көрсетеді:

- ◆ дайындық бөлігінің әлсіздігі, озық практикалық тұстарға (басымдықтар, саясат шаралары, мониторинг және бағалау сипаттамалары бойынша жоғары балл) қарамастан (талдау, басқару және жалпы пайымдау критерийлері бойынша төмен балл);

♦ ақылды мамандандыру критерийлеріне нақты бөлігі бойынша сәйкестік: шикізат өңірлерін дамыту стратегиялары басшылықтың алты қадамының әрқайсысының мазмұнын көрсетеді, бірақ олардың үшеуі барлық критерийлерге сәйкес келмейді: сыртқы ортаны талдаудың болуы, инновациялар туралы егжей-тегжейлі идеяны қолдану, стратегияны өзектендіру тетігінің болуы.

Кесте 3 – Қазақстанның шикізат өңірлерінің инновациялық стратегияларының (бағдарламаларының) ақылды мамандану өлшемдеріне сәйкестігін бағалау

№	Критерии атауы	Қазақстанның шикізат өңірлерін инновациялық дамыту стратегияларының (бағдарламаларының) ақылды мамандандыру критерийлеріне сәйкестігін бағалау			
		Атырау облысы	Батыс Қазақстан облысы	Қызылорда облысы	Маңғыстау облысы
1-қадам. Аймақтық контексті талдау					
1	Өңірдегі ресурстарды талдаудың болуы	1	0,5	0,5	1
2	Қоршаған ортаны талдаудың болуы	0	0	0	0
3	Кәсіпкердік белсенділікті талдаудың болуы	1	1	1	1
2-қадам. Басқару					
4	Көпдеңгейлі басқаруды енгізу	0,5	0,5	0,5	0,5
5	Стейкхолдердердің кең ауқымын тарту	0,5	0	0	0,5
6	Менеджмент және коммуникация мониторингі	0,5	0,5	0,5	0,5
3-қадам. Жалпы көрініс					
7	Инновация туралы түсінікті толық пайдалану	0	0	0	0
8	Жаһандық өзгерістерге жауаптардың болуы	0,5	0	0	0
9	Сценарийлік талдаудың болуы	0,5	0	0,5	0
4-қадам. Басымдықтар					
10	Басымдықтарды таңдау	1	1	1	1
11	Басымдықтарды сәйкестендіру	0,5	0,5	0,5	0,5
12	Критикалық массаның болуы	0,5	0	0	0,5
5-қадам. Саясат шараларының кешені					
13	Басымдықтарды таңдау	0,5	0,5	0,5	0,5
14	Шалалар балансын сақтау	1	1	1	1
15	Негіздемелік шарттардың болуы	1	1	1	1
6-қадам. Мониторинг және бағалау					
16	Тиімділік көрсеткіштерін пайдалану	1	1	1	1
17	Стратегияның жүзеге асыру мониторингі жүйесінің болуы	1	1	0,5	0,5
18	Стратегияны белсенді қосу механизмінің болуы	0	0	0	0
Ескертпе: Авторлармен әзірленді.					

Қазақстан шикізат өңірлерінің инновациялық стратегияларының күшті және әлсіз жақтары үлгісінің жалпы ұқсастығымен ақылды мамандандырудың жекелеген өлшемшарттары бойынша айырмашылықтары бар. Мәселен, Қазақстанның Атырау облысының стратегиясы басқа өңірлерде қабылданған стратегиямен салыстырғанда кәсіпкерлік белсенділікке (басымдықтарды талдау және негіздеу бөлігінде), жаһандық сын-қатерлерге жауап беру үшін инновациялар мен олардың мүмкіндіктері туралы жан-жақты ұсынысқа баса назар аударады; қолдаудың деңгейлес және нақты шараларын үйлестіреді. Бұл ретте Атырау облысының стратегиясы көп деңгейлі басқаруды, сценарийлік талдауды және өзіндік өзектендіру тетігін көздейді.

Ақылды мамандандыру критерийлері бойынша стратегияларды бағалаудағы анықталған айырмашылықтар (оларды субъективті деп атауға болады) өңірлердегі инновациялық сала жағдайының объективті көрсеткіштерімен ішінара сәйкес келеді.

Іріктемеде ұсынылған стратегияларды талдау көрсеткендей, барлық құжаттар ресми түрде «басымдықтарды таңдау» және «тиімділік көрсеткіштері» өлшемдеріне сәйкес келеді. Сондықтан біздің зерттеуіміздің келесі міндеті осы өңірлік мамандандырулардың негізділігін, сондай-ақ пайдаланылған нысаналы индикаторлардың сәйкестігін тексеру болды.

3-суретте Қазақстанның шикізат өңірлерінің инновациялық стратегияларында басым секторлар ретінде жекелеген секторларды атап өту жиілігі көрсетілген.

Сурет 3 – Секторларды өңірлік инновациялық стратегияларда басымдар ретінде атап өту жиілігі

Ескертпе: Авторлармен әзірленді.

Таңдалған басымдықтардың негізділігін бағалау үшін Қазақстанның шикізат өңірлерінің экономикасындағы тиісті секторлардың салыстырмалы салмағы есептелді. Бұл зерттеудің міндеттеріне нақты өңірлерге арналған ұсыныстарды жан-жақты талдау және әзірлеу кірмейді, сондықтан біз тек ең көп таралған көрсеткіштер мен бағалау әдістерін басшылыққа аламыз.

Көптеген жағдайларда басымдықтар қажетті бөлшектеусіз салалардың немесе ондағы технологиялардың атауы түрінде тұжырымдалған. Көбінде олар аналитикалық тұрғыдан нашар негізделген және нақты жобалармен бекітілмеген. Тиімділік көрсеткіштерімен байланыс жоқ: стратегияда салалық басымдықтар бөлінеді, ал нысаналы индикаторлар білім беру және денсаулық сақтау саласындағы жетістіктер мониторингін бағытталған. Сонымен қатар, ұтымды мысалдар да бар. Мысалы, Маңғыстау облысының стратегиялық құжаттарында туризм мен ауыл шаруашылығының басымдығы аналитикалық негіздемеге ие және жобалармен бекітілген.

Ақылды мамандандыру критерийлеріне сәйкестікті бағалау нәтижелері белгілері ішінара болғанымен, өңірлік инновациялық стратегиялардың осы тұжырымдаманы ескерусіз жасалғандығы жөніндегі алғашқы гипотезаны растады. Олардың әрқайсысы: жергілікті мәнді талдау, бағдарламаларды әзірлеу және іске асыру тетіктерін, инновациялық даму перспективаларын пайымдауды, оның басымдықтарын, саясат шараларының кешенін және тиімділіктің нысаналы көрсеткіштерін қамтиды.

Басшылық әдістемесінің алты қадамы тұрғысынан критерийлердің бірі бойынша жоғары бағалар басқалар бойынша төмен немесе нөлдік көрсеткіштермен кезектеседі.

Стратегиялардың келесі кемшіліктерін атап көрсетейік:

- ◆ аналитикалық пысықтау;
- ◆ басқару тетіктері;
- ◆ инновациялар туралы толық түсінік.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері ақылды мамандандыру тұрғысынан Қазақстанның шикізат өңірлерінің өңірлік инновациялық стратегиялары қолданбалыдан гөрі, декларативті стратегия болып көрінетінін көрсетеді. Жол карталары жоқ, олардың көпшілігінде басымдықтар мен қолдау шараларын өзектендіру тетіктері көзделмеген.

Тиімділік көрсеткіштері негізінен зерттеулер мен әзірлемелер секторының және білім беру саласының жай-күйі мониторингін бағытталған. Қазақстанның шикізат өңірлерінің инновациялық басымдықтары ақылды мамандандыру қағидаттарын ескермей қалыптастырылды, яғни дәстүрлі экономикалық мамандандыруды және ғылым мен технологиялардың жаңа салаларын біріктіруді, сондай-ақ экономикадағы құрылымдық өзгерістерге және болашақ нарықтарына бағдарлауды болжамайды. Стратегиясы басшылықтың көптеген талаптарына сәйкес келетін жоғары инновациялық әлеуеті бар өңірлерде де ақылды мамандандыру идеяларының тұжырымдамалық көрінісін қамтамасыз ете алмайды.

Қазақстанның шикізат өңірлерінің неғұрлым төмен сапалы (ақылды мамандану критерийлері бойынша) инновациялық стратегияларының кемшіліктері ұқсас келеді және тұтастай алғанда, фрагментарлығымен сипатталады. Құжаттарды дайындау сапасы өңірлердің инновациялық әлеуетін жедел іске асыру дегенді білдірмейді. Ол үшін стратегия жеке белгілердің болуын ғана емес, сонымен қатар олардың көрінуінің толықтығын қамтамасыз етуі керек. Ақылды мамандандырудағы әдістің күші оның күрделілігінде, яғни қажет болған жағдайда олардың әрқайсысы тұжырымдаманың өзінен бұрын «ойлап шығарылған» барлық құралдардың бір уақытта пайдаланылуында.

Өзара байланысты критерийлердің барлық жиынтығын ескерусіз, стратегияның инновациялық дамуға әсер ету шарты болып табылатын жүйелілікке қол жеткізу қиын. Мүлдем басқа өңірлердегі стратегиялық жоспарлаудағы күшті және әлсіз жақтардың ұқсастығы ұқсас жалпы стратегия стилін, атап айтқанда, типтік әлсіздіктерді анықтайтын бірыңғай фактордың болуын көрсетеді. Әңгіме басымдықтарды таңдаудың, тексерудің және синхрондаудың бірыңғай ережелерін, сондай-ақ өңірлерді инновациялық дамыту стратегияларын әзірлеу мен іске асыруды ұйымдастырушылық қолдауды қамтамасыз ететін жоғары деңгейдегі жүйенің жоқтығы туралы болып отыр.

Негізделген салыстырмалылықты қамтамасыз ету, өңірлік басымдықтардың қайталану проблемаларын шешу және қолдау шараларын фрагментациялау үшін басқарудың анағұрлым жоғары (ұлттық немесе ұлттықтан жоғары) деңгейінде ұйымдастырушылық шешімдер талап етіледі деген біздің басқа да гипотезаларымыз да расталды.

Қазақстанның шикізат (мұнай және газ) өңірлерін инновациялық дамыту ісінде мемлекеттік органдардың негізгі назары мынадай шараларға бағытталуы қажет:

- ◆ негізгі капиталға инвестиция ұлғайту;
- ◆ өнімдік және процестік инновацияға жұмсалатын шығындардың және жалпы өңірлік өнімнің өсуі;
- ◆ өңірлерде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту;
- ◆ өмір бойы білім алу бағдарламаларын кеңейту;
- ◆ кедейшілік деңгейін төмендету;
- ◆ зерттеулер мен әзірлемелер салаында жұмыспен қамтылған қызметкерлердің үлесін ұлғайту;
- ◆ кіші бизнестің дамуы;
- ◆ білім беруге инвестицияны жоғарылату және STEM мамандықтары бойынша студенттер санын ұлғайту;
- ◆ ауыл шаруашылық кешеніндегі инновациялық процестерді дамыту бойынша шараларды белсендіру.

Қаржыландыру туралы ақпарат. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және Жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыру жобасы «Қазақстанның өңдеуші өнеркәсіп кәсіпорындарының инновациялық қызметін бағалау және форсайт әдіснамасы мен технологиялық жол картасы негізінде ынталандыру механизмдерін жетілдіру» (ЖТН АР09058009) аясында дайындалған.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 European Commission. Regional Policy Contributing to Smart Growth in Europe 2020. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions (COM (2010) 553 final). Brussels: European Commission, 2018. URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/communic/smart_growth/comm2010_553_en.pdf (accessed: 18.01.2023)
- 2 Kirzner I.M. Competition and Entrepreneurship. Chicago: The University of Chicago Press, 1973.
- 3 Foray D., David P., Hall B. Smart specialization – The concept // Knowledge Economists Policy Brief. 2009, no. 9(85), pp. 1–5.
- 4 Landabaso M., Foray D. From smart specialisation to smart specialisation policy. European Journal of Innovation Management. 2014, no. 17(4), pp. 492–507.
- 5 Landabaso M., McCann P., Ortega-Argilés R. Smart specialisation in European regions: Issues of strategy, institutions and implementation. European Journal of Innovation Management. 2014, no. 17(4), pp. 409–427.
- 6 Boschma R. Smart Specialisation and Regional Innovation Policy. Welsh Economic Review. 2016, no. 24, pp. 17.
- 7 Foray D. Smart Specialisation – Opportunities and Challenges for Regional Innovation Policy (1st ed.). London: Routledge, 2015.
- 8 Asheim B.T. Smart specialisation, innovation policy and regional innovation systems: What about new path development in less innovative regions? Innovation: The European Journal of Social Science Research. 2018, no. 32(1), pp. 8–25.
- 9 Crespo J., Balland P.-A., Boschma R., Rigby D. Regional Diversification Opportunities and Smart Specialization Strategies. Brussels: European Commission, 2017.
- 10 McCann P., Ortega-Argilés R. Smart Specialization, Regional Growth and Applications to European Union Cohesion Policy. Regional Studies. 2013, no. 49(8), pp. 1291–1302.
- 11 Boschma R. Constructing Regional Advantage and Smart Specialization: Comparison of Two European Policy Concepts. Evolutionary Economic Geography Series Paper No. 13.22. Utrecht: University of Utrecht, 2013.
- 12 Kotnik P., Petrin T. Implementing a smart specialisation strategy: An evidence-based approach. International Review of Administrative Sciences. 2017, no. 83(1), pp. 85–105.
- 13 European Union. The role of clusters in smart specialisation strategies: Directorate General for Research and Innovation. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013.
- 14 European Commission. RIS3 guide. Brussels: European Commission, 2012.
- 15 Smart specialisation platform. 2011. URL: s3platform.jrc.ec.europa.eu/s3-platform (accessed: 18.01.2023).
- 16 Turgel I., Bozhko L., Ulyanova E. ‘Smart city’ concept in digital economics: practice of Russia and Kazakhstan // International Journal of Economic Policy in Emerging Economies. 2022, no. 16(2–4), pp. 139–157.
- 17 Satybaldin A.A., Nurlanova N.K., Kireyeva A.A. A New Policy of Spatial Development of Kazakhstan on the Principles of Inclusiveness and Smart Specialization // The Journal of Asian Finance, Economics and Business. 2016, no. 3(3), pp. 93–102.

Н.А. КУРМАНОВ,*¹

PhD, профессор-исследователь.

*e-mail: Kurmanov_NA@enu.kz

ORCID ID: 0000-0002-3937-6940

А.Т. УСКЕЛЕНОВА,²

д.э.н.

e-mail: assol_74_leo@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-6152-2457

Г.К. КАБДУЛЛИНА,³

д.э.н., профессор.

e-mail: asilhan1996@mail.ru

ORCID ID 0000-0002-0215-1502

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,

г. Астана, Казахстан

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби,

г. Алматы, Казахстан

³Костанайский социально-технический

университет им. З. Алдамжар,

г. Костанай, Казахстан

ОЦЕНКА СТРАТЕГИЙ (ПРОГРАММ) РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА НА СООТВЕТСТВИЕ КРИТЕРИЯМ МОДЕЛИ «УМНАЯ СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ»

Аннотация

Объектом исследования является гипотеза: большинство признаков модели «умная специализация» присутствуют как минимум формально в традиционных стратегиях развития регионов Казахстана. «Чистым» условием для проверки гипотезы является отсутствие словосочетания «умная специализация» в стратегиях (программах) регионального развития с 2012–2021 гг.; отсутствие указаний на то, что модель «умная специализация» принималась во внимание; отсутствие соответствующих директив со стороны органов государственной власти. В статье дается оценка стратегий инновационного развития выбранных регионов Казахстана на соответствие критериям модели «умная специализация». Информационной базой исследования послужили открытые источники: специализированные базы нормативных и правовых актов, официальные интернет-сайты акиматов регионов. Для тестирования выдвинутой гипотезы исследования применен адаптированный метод умной специализации RIS3 Self-Assessment Wheel (Колесо самооценки инновационных стратегий региона умной специализации). Базовая методика Европейской комиссии базируется на балльных оценках (по шкале 0–5) стратегий регионов по 18 критериям, которые детализируют 6 шагов по созданию и развитию региональной стратегии умной специализации. После завершения оценки региональных стратегий (программ) окончательный результат оформлен в виде диаграммы «паутина», на которой выделены сильные и слабые стороны инновационного развития рассмотренных регионов.

Ключевые слова: инновационное развитие, колесо самооценки, инновационные стратегии, регион, механизмы управления, умная специализация.

N.A. KURMANOV,*¹

PhD, professor-researcher.

*e-mail: Kurmanov_NA@enu.kz

ORCID ID 0000-0002-3937-6940

A.T. USKELENOVA,²

d.e.s.

e-mail: assol_74_leo@mail.ru

ORCID ID 0000-0002-6152-2457

G.K. KABDULLINA,³

d.e.s., professor.

e-mail: asilhan1996@mail.ru

ORCID ID 0000-0002-0215-1502

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University,

Astana, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, Kazakhstan

³Kostanay Social and Technical University

named after Z. Aldamzhar,

Kostanay, Kazakhstan

ASSESSMENT OF STRATEGIES (PROGRAMS) FOR THE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN'S REGIONS FOR COMPLIANCE WITH THE CRITERIA OF THE "SMART SPECIALIZATION" MODEL

Abstract

The object of the research is the hypothesis: most of the features of the "smart specialization" model are present, at least formally, in the traditional development strategies of the regions of Kazakhstan. The "pure" condition for testing the hypothesis is the absence of the phrase "smart specialization" in the strategies (programs) of regional development from 2012 to 2021; lack of indications that the "smart specialization" model was taken into account; lack of appropriate directives from the state authorities. The article evaluates the strategies of innovative development of selected regions of Kazakhstan according to the criteria of the "smart specialization" model. The information base of the research was served by open sources: specialized bases of normative and legal acts, official websites of regions. Adapted method of smart specialization RIS3 Self-Assessment Wheel was used for testing the advanced research hypothesis. The basic methodology of the European Commission is based on point evaluations (on a scale of 0–5) of strategic regions according to 18 criteria, which detail 6 steps for the creation and development of a regional strategy of smart specialization. After completing the assessment of regional strategies (programs), the final result was presented in the form of a "web" diagram, on which the strengths and weaknesses of the innovative development of the considered regions were highlighted.

Key words: innovative development, self-assessment wheel, innovation strategies, region, management mechanisms, smart specialization.

MPHTI 06.39.31
УДК 338.242.4
JEL A10, D21, E21

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-143-158>

Ш.Е. АЛЬПЕИСОВА,¹

к.э.н., ассоциированный профессор.
e-mail: sholpan761@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-3034-3165

Ж.С. БУЛХАИРОВА,^{*1}

PhD, ассоциированный профессор.
*e-mail: honeyzhu@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-9744-4104

Г.А. САЙМАГАМБЕТОВА,²

к.э.н., доцент.
e-mail: gauhar1973@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-7634-5166

Г.Б. БЕРМУХАМЕДОВА,²

к.э.н., ассоциированный профессор.
e-mail: galiya.bermukhamedova@yu.edu.kz
ORCID ID: 0000-0003-3420-4979

¹Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина,
г. Астана, Казахстан

²Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова,
г. Актау, Казахстан

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Авторами были рассмотрены современное состояние и проблемы государственного регулирования предпринимательской деятельности в Казахстане. Основная цель исследования – провести анализ государственного регулирования предпринимательской деятельности в Казахстане. Основная научная и практическая значимость исследования заключается в том, что авторами была дана оценка государственного регулирования предпринимательской деятельности на современном этапе развития. Методологической основой государственного регулирования предпринимательской деятельности послужили теоретическое и практическое исследования основных концепций операционно-функциональной системы предпринимателя в экономике, теорий предпринимательства, опыта государственной поддержки бизнеса в зарубежных странах и т.д. Также авторами была проанализирована динамика развития зарегистрированных и количества действующих субъектов малого и среднего предпринимательства и субъектов частного предпринимательства в Казахстане. Авторами также была дана оценка государственной поддержки по действующим, ранее выданным банками второго уровня и лизинговыми компаниями кредитам/лизинговым сделкам предпринимателей. В 2022 г. было выплачено субсидий на сумму 127,5 млрд тенге, подписанных проектов – 24 308 и общая сумма подписанных проектов – 732,08 млрд тенге. В конце авторами предложены приоритетные направления стимулирования и поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства в Казахстане, даны параметры развития предпринимательства в Республике Казахстан. Таким образом, в Казахстане государственное регулирование предпринимательской деятельности является достаточно сложным и разветвленным, включая государственные и местные институты, неправительственные и коммерческие организации. Результаты проведенного исследования внесут определенный вклад в развитие жилищного кредитования, могут быть применены для подготовки лекций по соответствующим дисциплинам, также быть базой для проведения дальнейших более глубоких исследований.

Ключевые слова: экономика, государственное регулирование, предпринимательская деятельность, рынок, производство.

Введение

На современном этапе развития в Республике Казахстан предпринимательская деятельность является одним из важнейших элементов системы государственного управления, в первую очередь из-за того, что предпринимательская деятельность – это прежде всего экономический рост страны. Сегодня государственная политика и поддержка деятельности коммерческих предприятий редко бывают всеобъемлющими и систематическими. Поэтому для эффективного стимулирования роста успешного функционирования предпринимательского сектора в стране у коммерческих предприятий возникает необходимость в сильной государственной поддержке и надзоре.

В Послании народу Казахстана от 1 сентября 2020 года Президент страны Касым-Жомарт Токаев говорит, что частным предпринимателям отводится ведущая роль: «...честная конкуренция, открытие рынка для нового поколения предпринимателей...» [1].

Актуальность и важность изучения вопроса касательно государственного регулирования предпринимательства основаны на необходимости улучшения государственных отношений на экономическом рынке с целью создания благоприятных условий для совершенствования и эффективной деятельности предпринимательства. Стоит отметить, что в быстро изменяющейся рыночной среде само предпринимательство формирует значительную долю дохода экономики и, как следствие, поступление в бюджетную систему страны, что дает возможность для быстрой трансформации экономики страны. Именно малый и средний бизнес вносит существенный вклад в создание конкурентоспособной среды, рост экономики регионов. Таким образом, целевая государственная поддержка и контроль сосредоточены на решении различных возникающих проблем в рыночной экономике, и, как следствие, возникает потребность в соответствующих исследованиях.

Целью исследования является обоснование и разработка рекомендаций по улучшению развития предпринимательской деятельности и системы регулирования поддержки предпринимательской деятельности со стороны государства.

Материалы и методы

Методы исследования базируются на работах отечественных и международных экспертов в области экономики, менеджмента и предпринимательской деятельности. В качестве методов исследования были применены нормативный подход, статистический анализ, ситуационные системы, процессный, исторический подход и т.д.

Информационная основа исследования представляет собой правовую базу Республики Казахстан. Также были применены данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, материалы разных исследовательских групп и компаний касательно состояния предпринимательства и его регулирования со стороны государства.

Основные положения

Сегодня функционирование и экономическое развитие страны тесно связаны с деятельностью предпринимательства, включая оказываемое им влияние на социально-экономические процессы. Поэтому со стороны государства необходимо применять регулирование и стимулирование субъектов предпринимательской деятельности, но при этом не стоит забывать, что государственное регулирование – это всего лишь инструмент. Следовательно, стоит учитывать тот фактор, что инструменты не разрабатываются самостоятельно и независимо, а формируются совместно с сообществом для той или иной определенной цели.

На современном этапе развития именно предпринимательство является важным стимулом устойчивого развития национальной экономики [2]. Поэтому регулирование предпринимательской деятельности со стороны государства основывается на конкретных принципах и выступает в роли ограничения и регулирования отношений в сфере предпринимательской деятельности, среди которых можно выделить принцип законности, находящийся на «первом месте» [3].

В итоге рассматриваемые теоретические аспекты и основные положения государственного регулирования предпринимательской деятельности дают возможность проанализировать некоторые особенности влияния, которое государство может оказывать на предпринимательскую деятельность и ее дальнейший успех развития. Также не стоит забывать про легитимность современного регулирования предпринимательской деятельности со стороны государства, которое заключается в том, что страна хочет решить такие проблемы, как вывод предприятий из кризиса на новый уровень их деловой активности и восстановление хорошей деловой конъюнктуры.

Стоит отметить, что общая цель государственного регулирования предпринимательской деятельности со стороны государства заключается в создании благоприятных условий для эффективной и успешной работы компаний и участия предпринимателей в создании новых рабочих мест, то есть в обеспечении страной квалифицированными трудовыми ресурсами. Как и в разных странах, государственные органы власти на каждом этапе своего развития имеют свои цели, определенные задачи и часто пытаются осуществить процесс регулирования, используя национальные и инструментальные методы с учетом мировой ситуации [4]. Поэтому со временем важные функции и задачи государственного регулирования могут меняться, но механизмы регулирования должны быть адаптированы к особенностям каждой страны.

В конечном итоге поддержка предпринимательской деятельности со стороны государства означает прежде всего формирование столь необходимых условий в сфере экономики и регулирование правовых норм для эффективного функционирования малого и среднего бизнеса в стране, не забывая про такой важный момент, как инвестирование в предпринимательскую деятельность на льготных условиях, субсидирование и т.д. Все это может быть достигнуто, если государство поощряет людей менять свое отношение к предпринимательской деятельности и, как следствие, население проявляет активный интерес к предпринимательской сфере деятельности.

Литературный обзор

Согласно анализу отечественных и зарубежных исследований возникает вопрос о том, как в конечном итоге формируется эффективное и успешное регулирование со стороны государства экономических отношений, возникающих в процессе осуществления предпринимательской деятельности. Стоит отметить, что до сих пор не до конца изучен данный вопрос и еще нуждается в дополнительных исследованиях [5].

Сегодня можно выделить концепцию операционно-функциональной системы, которая затрагивает практическую деятельность предпринимателей в экономике страны. Другими словами, данная концепция рассматривает бизнес как часть экономической политики, а не как самостоятельные инвестиции. Поэтому данные идеи получили такое название, как «идея реальной производительности». Выделяют следующие группы:

1. Идея бизнес-событий через операционные призмы, связанные с риском и неопределенностью (Tuunen I., Cantillon R., Smith A. и т. д.).
2. Концепция предпринимательства (J.V. Say) связана с такими важными экономическими ресурсами, как рабочая сила, экономика и страна.
3. Концепция фокусируется на том, что предпринимательская деятельность – это события, которые являются созданием новых событий.

Одним из видов бизнес-событий является разработка мероприятия, предназначенного для создания новых рыночных возможностей, рационализации экономической деятельности и интеграции широкого спектра ресурсов, создаваемых экономическими системами, навыки, ресурсы, применение научных результатов, инновации, новые оперативные планы и т.д. (J. Shunpeter).

4. Концепция, где развитие предпринимательской деятельности – такая идея, которая рассматривается не только как часть рыночной экономики, но и как одно из важнейших условий, которое необходимо для эффективного функционирования рыночной экономики, поскольку рыночные тенденции носят коммерческий характер. Поэтому предприятия в данном контексте рассматриваются как неотъемлемая часть развития рыночной экономики и рассматриваются в рамках исследований представителей новой неаустрийской школы: Мизес Л., Кирзнер И., Хайек Ф., Ротбард М. и др.

В соответствии с этой теорией предприниматели считаются основными участниками рынка, а сам рынок представляет собой непрерывный процесс предпринимательских идей и реакций. В отличие от неоавстрийской теории неоклассическая теория дает предпринимателям второй шанс и считает, что рынок всегда сбалансирован. Основная идея неоавстрийской школы – это сам бизнесмен, его личность и индивидуальность самих предпринимательских отношений.

Если рассматривать бизнес-концепции, то данные концепции получили развитие на более поздних этапах и оказали значительное влияние на экономику страны и на ее управление. Идеи, разработанные с помощью совместных бизнес-концепций, например теория предпринимательства, были разработаны на основе истории институциональной теории:

1. Сторонники немецких бизнес-школ делают акцент на улучшение бизнес-операций с точки зрения человеческого капитала, где ставятся конкретные цели, задачи, изучается рыночное и предпринимательское поведение. Эти идеи получили широкое развитие в маркетинговой научной литературе М. Вебера. Как следствие, благодаря своему «психологическому» и экономическому характеру данная бизнес-концепция предлагает множество возможностей для сравнения: возникающие возможности для улучшения партнерских отношений между крупными и малыми предприятиями, организационной структуры и конкурентных форм и практик.

2. Последователи институциональной концепции изучают возможность оценить ценность компании с точки зрения поведения и представляют предпринимательскую деятельность как систему корпоративного управления и регулирования. Представители институциональной концепции – это такие ученые, как Джонсон Д., Бруксбэнк Р., Ослунд А., Гибб А., Стори Д., Нельсон Э. и другие. В итоге можно отметить, что в основе института предпринимательства лежат такие ценности, как культура бизнес-планирования, деловая этика, принципы карьерного роста, принципы трудовой дисциплины и т.д. [6].

Итак, опираясь на вышеизложенные исследования, можно сделать вывод, что концепция развития предпринимательской деятельности имеет долгую историю [6]. Рассмотрим различные этапы развития предпринимательской деятельности, которые представлены на рисунке 1.

Рисунок 1 – Основные этапы развития понятия «предпринимательство»

Примечание: Составлено автором на основании источника [3].

Сегодня международные эксперты описывают предпринимательство как «процесс формирования устойчивых ресурсов и создания ценностей путем реализации возможностей». Другими словами, в роли предпринимателей выступают юридические и физические лица, резиденты и нерезиденты, которые также могут выступать в качестве торгового представителя. Именно представители предпринимательского сектора берут на себя полную ответственность за свои риски и возникающие права и обязательства, так как организация является независимым субъектом, которая сама отвечает по своим обязательствам, убыткам и осуществляет самостоятельный контроль за своей деятельностью. При этом сейчас наблюдается, что большинство компаний ориентированы на следующие принципы:

- ◆ компетентность
- ◆ производительность
- ◆ торговые и посреднические услуги.

Стоит отметить, что сегодня в условиях рыночной экономики товары и услуги могут покупаться и продаваться без каких-либо ограничений. Но при этом при продаже или покупке товаров и услуг должны соблюдаться законодательные и правовые акты страны, например, некоторая продукция запрещена к продаже в открытом доступе, так как угрожает национальной безопасности страны [7].

Многие исследователи отмечают, что предпринимательская деятельность имеет сложную структуру. При этом некоторые ученые считают, что развитие бизнеса – это в первую очередь развитие маркетинговой среды, эффективное управление, которое представляет собой творческий процесс и включает в себя предпринимательский потенциал. Конечно, предпринимательская деятельность – это прежде всего добровольные и независимые экономические события, поэтому граждане осуществляют их на свой страх и риск, перераспределяют ресурсы на свое усмотрение, получая в конце тот или иной экономический результат [8].

Поэтому осуществление предпринимательской деятельности – это такой вид коммерческой деятельности, который направлен на поиск различных видов финансовых ресурсов, которые направляются на производство товаров и услуг с дальнейшей их продажей, и получение в итоге прибыли.

Результаты и обсуждение

На современном этапе в развитых странах развитие малого и среднего предпринимательства является важным экономическим процессом и представляет собой существенную часть функционирования экономики в стране, а также единый, взаимосвязанный экономический процесс. Одна из важнейших характеристик устойчивого и эффективного функционирования экономики страны – значительный уровень развития малого и среднего бизнеса. Это означает, что во всех развитых странах развитие предпринимательства определяет темпы экономического роста и структуру ВВП страны. Хорошо функционирующий сектор малого и среднего бизнеса создает именно те благоприятные условия, которые столь необходимы для восстановления экономики, что актуально сейчас. При этом очень важной особенностью является то, что развитие малого и среднего предпринимательства создает дополнительные рабочие места, рост производственных мощностей, новые возможности для дальнейшего развития и успешной деятельности экономики страны [9].

Германия. В Германии, учитывая внешний характер государственного регулирования деятельности и функционирования малого и среднего бизнеса, государственные органы власти могут вмешиваться в экономику только в том случае, если независимые компании не могут адаптироваться к текущим рыночным условиям. При этом особое значение приобретает обязательство соблюдать законодательство и правовые акты об осуществлении производственной и торговой деятельности, правила поведения в рыночной экономике, с тем чтобы создать конкурентную среду. Все вышперечисленное направлено на то, чтобы удержать на рынке как можно большее количество мелких и средних предпринимателей. Когда говорят об антимонопольном законе Германии, то следует учитывать, что данный закон не позволяет другим компаниям контролировать рынок, то есть в данном случае речь идет не о поддержке правительства, а скорее о независимой деловой среде в стране. Вторым важным аспектом государственного регулирования является помощь предпринимателям [10].

США. Также стоит отметить опыт США, где активное развитие получили бизнес-инкубаторы, основная цель которых заключается в том, чтобы помочь новым компаниям успешно функционировать, особенно тем, которые используют гранты, субсидии, получают финансирование от местных органов власти, помощь промышленных компаний и т.д. [11].

Сегодня все больше и больше создается технопарков, особенно там, где местное правительство оказывает значительную поддержку развитию предпринимательства. Стоит заметить, что после создания специальной производственной площадки государство продает или сдает в аренду эти площадки субъектам малого и среднего бизнеса, которые нуждаются в них для размещения различных объектов предпринимательской деятельности [12].

Китай. Опыт государственной поддержки предпринимательской деятельности в Китае также представляет интерес для Казахстана [13]. Стоит отметить, что для развития инвестиционного климата для малого и среднего бизнеса здесь сократили налоговые вычеты на инвестиционные затраты, а именно те, которые были потрачены на приобретение или использование оборудования местного производства.

Венгрия. Венгрия предлагает ряд стимулов для поддержки бизнеса, включая стимулы для научных исследований, применение налоговых вычетов и другие стимулы для продвижения малого и среднего бизнеса в стране. Как следствие, данная поддержка больше стимулирует развитие предпринимательства и является выгодной и интересной для страны.

На сегодня в условиях быстро изменяющихся финансовых и экономических реалий вопросы эффективного развития предпринимательской деятельности, формирование необходимых условий для развития малого и среднего бизнеса, устранение различных препятствий, особенно бюрократических, на пути управления и оказание финансовой помощи предприятиям являются одной из важнейших тенденций государственного регулирования как на республиканском, так и на областном и местном уровнях власти. Это объясняется прежде всего тем, что предпринимательской деятельности отводится важная роль в этом секторе: формирование дополнительных новых рабочих мест для населения [14]. Поэтому необходимо сосредоточиться на использовании всех возможных форм и средств для поддержки развития малого и среднего бизнеса в стране.

Начнем анализ с развития зарегистрированных и количества действующих субъектов малого и среднего предпринимательства и субъектов частного предпринимательства в Казахстане (рисунок 2).

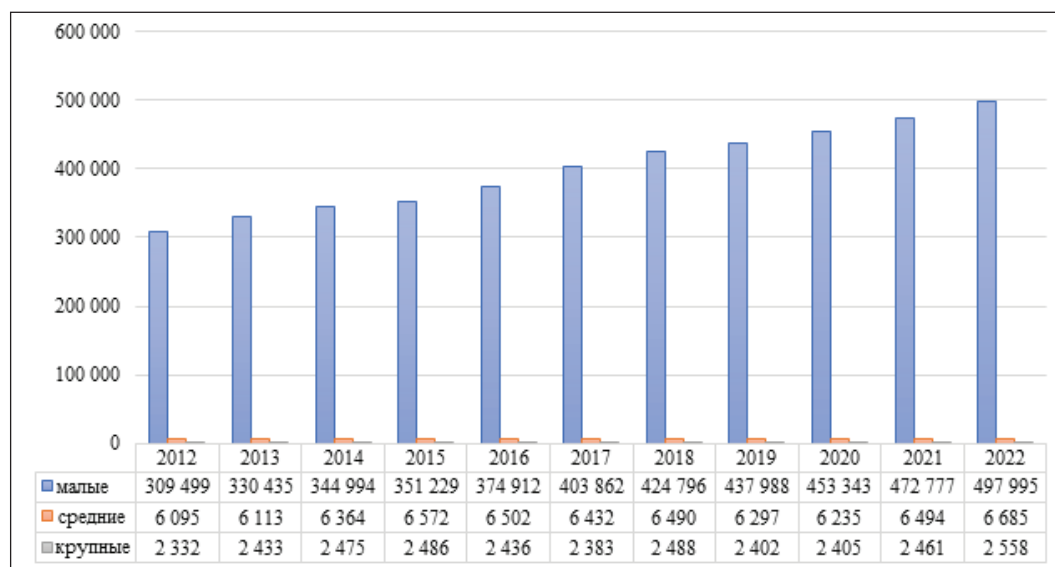

Рисунок 2 – Количество зарегистрированных юридических лиц, единиц

Примечание: Составлено на основании источника [15].

Стоит отметить, что согласно рисунку 2 количество зарегистрированных малых предприятий с 2012 по 2022 гг. выросло на 188 496 единиц, средних предприятий – на 590, крупных –

на 226 единиц. Стоит отметить, что на рост предпринимательской активности оказал влияние мораторий на проверки малого бизнеса, трансформационная деятельность НПП «Атамекен» с акцентом на поддержку малого бизнеса, регулярная политика «с чистого листа», которая снижает нагрузку на бизнес и т.д.

Также стоит отметить, что, согласно данным Бюро национальной статистики Республики Казахстан, на 1 марта 2023 г. в Казахстане наблюдается следующая ситуация:

- ♦ численность зарегистрированных юридических лиц составила 510,797 тыс. единиц, действующих субъектов юридических лиц в области предпринимательства – 410,744 тыс.
- ♦ численность зарегистрированных индивидуальных предпринимателей – 1652,564 тыс. единиц, где действующих – 1550,617 тыс. единиц.
- ♦ численность зарегистрированных субъектов малого и среднего предпринимательства – 2097,519 тыс. единиц, где действующих – 1904,656 тыс. единиц.

На 1 октября 2022 г. численность зарегистрированных субъектов малого и среднего предпринимательства в Казахстане составила 1924,5 тыс. единиц, действующих субъектов малого и среднего бизнеса – 1694,4 тыс. единиц, численность занятых в малом и среднем бизнесе – 3912,5 тыс. человек, выпуск продукции субъектами малого и среднего бизнеса за январь-сентябрь 2022 г. составил 39652,5 млрд. На 1 октября 2021 г. количество зарегистрированных субъектов малого и среднего бизнеса составило 1666,7 тыс. единиц, действующих субъектов малого и среднего бизнеса – 1401,1 тыс. единиц. Таким образом, стоит отметить, что количество зарегистрированных субъектов малого и среднего бизнеса с 2021 по 2022 гг. в среднем выросло, как и действующих предпринимателей.

За январь–сентябрь 2022 г. выпуск продукции субъектами малого и среднего бизнеса составил 39652,5 млрд тенге и вырос по сравнению с январем–сентябрем 2021 г. на 33,4% в сопоставимых ценах. На 1 января 2021 г. наибольшее количество зарегистрированных субъектов предпринимательской деятельности наблюдается в г. Алматы – 278,3 тыс. субъектов малого и среднего предпринимательства, при этом действующих – 206,1 тыс. предпринимателей, потом идет г. Астана – 173,8 тыс. зарегистрированных предпринимателей, а действующих – 163,0 тыс. субъектов. Наименьшее количество предпринимателей зарегистрировано в Западно-Казахстанской и Северо-Казахстанской областях – 50,3 тыс. и 34,2 тыс. соответственно, а действующих – 44,3 тыс. и 30,2 тыс. предпринимателей соответственно [15].

Сегодня следует отметить, что доля валовой добавленной стоимости малого и среднего бизнеса в ВВП страны значительно увеличилась – с 20,6% в 2010 г. до 33,3% в 2021 г. При этом стоит обратить внимание, что выпуск продукции, которая производится субъектами малого и среднего предпринимательства, вырос с 7276 млрд тенге в 2010 г. до 42 842 млрд тенге в 2021 г. Что касается корпоративного подоходного налога, то доля корпоративного подоходного налога малых предприятий в общей сумме поступлений корпоративного подоходного налога выросла с 10% (164 млрд тенге) в 2010 г. до 32,1% (32,1 млрд тенге) в 2021 г.

Если рассматривать структуру субъектов малого и среднего бизнеса в разрезе организационно-правовых форм, то в 2021 г. она имела следующую структуру: 21% юридических лиц – малое предпринимательство, 63% индивидуальных предпринимателей, 15% крестьянских (фермерских) хозяйств, 0,2% юридических лиц – среднее предпринимательство [14].

Следует отметить, что в Казахстане был осуществлен ряд реформ, которые были предприняты для улучшения бизнес-среды и помогли Казахстану улучшить свои позиции и подняться на 25-е место в рейтинге Doing Business. При этом показатель в рейтинге Doing Business равен 79,6. В целях поддержки и развития предпринимательской деятельности государством страны постоянно предпринимаются меры по улучшению предпринимательского климата и инфраструктуры. С 1 января 2020 г. вступил в силу трехлетний мораторий на профилактические проверки и надзор малого и среднего бизнеса, в том числе микропредприятий [16].

Теперь перейдем к анализу оценки мер государственного регулирования и поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства в Казахстане. Стоит отметить, что государство во многих странах осуществляет одну из значительных ролей в создании необходимой среды, где бизнесмены могут осуществлять свою деятельность и поддерживать устойчивое развитие компании. В то же время государство регулирует и поддерживает малый и средний бизнес несколькими способами, некоторые из них являются прямой финансовой поддержкой в виде суб-

сидирования, налоговых льгот, целевых грантов и т.д., также в виде функционирования целевых программ, в которых государство представлено как покупатель основных услуг/продуктов малого и среднего бизнеса. Поэтому одна из важнейших ролей государства – регулирование и поддержка субъектов малого и среднего предпринимательства в Казахстане.

Государственное регулирование предпринимательской деятельности включает в себя в основном поддержку в виде субсидий, льготного кредитования и т.д. Во время пандемии COVID-19 в соответствии с поручением Главы государства от 1 сентября 2020 г. по предоставлению субсидий для микро/малого и среднего предпринимательства в наиболее пострадавших секторах экономики была предусмотрена государственная поддержка по действующим, ранее выданным банками второго уровня и лизинговыми компаниями кредитам/лизинговым сделкам предпринимателей (рисунок 3). Данная государственная поддержка предпринимателей являлась временной мерой поддержки для восстановления отечественного бизнеса.

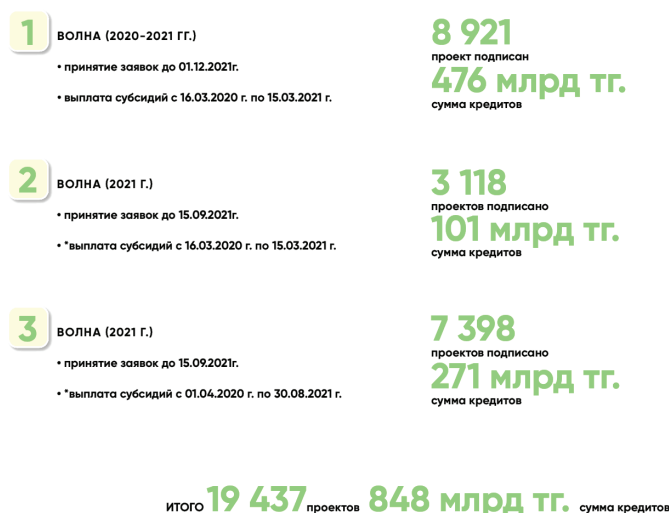

Рисунок 3 – Государственная поддержка по действующим, ранее выданным банками второго уровня и лизинговыми компаниями кредитам/лизинговым сделкам предпринимателей

Примечание: Составлено авторами на основании источника [15].

Согласно данным рисунка 3 стоит отметить, что государственная поддержка по действующим, ранее выданным банками второго уровня и лизинговыми компаниями кредитам/лизинговым сделкам в 2020–2021 гг. была осуществлена в три этапа: на первом этапе было подписано наибольшее количество проектов – 8921 и выдано кредитов на 476 млрд тенге, на втором и третьем этапах меньше: подписано 3118 договоров и выдано кредитов на сумму 101 млрд тенге на втором этапе, 7398 проектов подписано и 271 млрд тенге на третьем этапе.

Что касается государственной программы поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса – 2025», то данная программа нацелена на достижение цели Послания «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» от 14 декабря 2012 г. и «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» от 17 января 2014 г. [17]. Программа «Дорожная карта бизнеса – 2025» реализует инструменты поддержки со стороны государства в виде субсидирования части ставки вознаграждения по кредитам и договорам финансового лизинга и гарантирования кредитов. Данная программа включает в себя четыре основных направления: уменьшение валютных рисков бизнеса; отраслевая поддержка предпринимательской деятельности, которая осуществляется в наиболее приоритетных отраслях экономики; государственная поддержка новых бизнес-инициатив бизнесменов моногородов, небольших городов и сел; нефинансовые меры поддержки предпринимательской деятельности.

В таблице 1 представлены данные по субсидированию и гарантированию проектов за 2022 г. по состоянию с 01.01.2022 по 01.01.2023. В 2022 г. было выплачено субсидий на сумму 127,5 млрд тенге, подписанных проектов – 24 308, и общая сумма подписанных проектов – 732,08 млрд тенге.

Таблица 1 – Субсидирование и гарантирование проектов, 2022 г.

Направление	Подписано проектов	Общая сумма подписанных проектов, млрд тенге	Сумма выплаченных субсидий, млрд тенге
1-е направление – государственная программа «Дорожная карта бизнеса – 2025»	787	129,67	98,9
2-е направление – государственная программа «Дорожная карта бизнеса – 2025» – портфельное субсидирование	18 552	132,56	10,5
3-е направление – государственная программа «Дорожная карта бизнеса – 2025»			0,1
Национальный проект	4969	469,86	17,6
Пострадавшие сектора экономики – 1-я волна			0,1
Пострадавшие сектора экономики – 2-я волна			0,04
Пострадавшие сектора экономики – 3-я волна			0,31
Примечание: Составлено авторами на основании источника [17].			

Также сегодня в Казахстане активно развивается электронное правительство e-gov, которое оказывает существенную помощь в развитии малого и среднего бизнеса в стране. «Электронное правительство» – один из важнейших инструментов для населения и субъектов предпринимательской деятельности по эффективному взаимодействию с государственными органами, которое в первую очередь оказывает влияние на улучшение качества оказания государственных услуг, а именно на получение со стороны предпринимателей более качественных и быстрых услуг, получение возможностей для открытого взаимодействия предпринимательской среды и государственных органов власти [18].

Итак, эффективное регулирование и государственная поддержка предприятий малого и среднего бизнеса являются одними из ключевых направлений развития предпринимательской сферы деятельности, в результате чего наблюдается рост экономики страны. В развивающихся странах, по оценкам экспертов, более 50% всей занятости приходится на сектор малого и среднего бизнеса. Как следствие, адекватное регулирование со стороны государства и поддержка развития предпринимательской деятельности, включая и связанные с ней институты, имеют важное значение для экономического роста и процветания страны. Стоит отметить, что эффективный для государства механизм стимулирования малого и среднего бизнеса играет значительную роль в экономике государства.

Государственная система стимулирования малого и среднего бизнеса выступает как составная часть государственной системы регулирования и работает через такие механизмы, которые заставляют ее функционировать: принципы, методы и инструменты государственного регулирования. Существующая система государственного регулирования предпринимательской деятельности направлена на поддержание баланса между тремя интересами: общества, государства и предпринимательства.

Поэтому создание необходимых и благоприятных условий для расширения возможностей для предпринимательства является одним из ключевых факторов экономического успеха и конкурентоспособности предпринимательской деятельности. Важно, чтобы правительство создавало и развивало соответствующую среду, которая будет стимулировать рост предпри-

нимательской деятельности. Государственное регулирование предпринимательской деятельности – это прежде всего учет внутренней среды и прибыльности коммерческих предприятий и предпринимательской деятельности, тем не менее ключевая роль в государственном регулировании заключается в создании и улучшении бизнес-среды для предпринимателей.

Стоит выделить, что основная особенность отношений между государством и бизнесом в Казахстане заключается в том, что базовое положение в отношениях занимает государственный сектор, а не некоммерческие или частные организации, представляющие интересы бизнеса. В то же время система коммуникаций между государственными организациями и предприятиями, по-видимому, та же. Не стоит забывать, что существующие системы государственного регулирования деятельности предприятий, а также структуры, ответственные за контроль предпринимательской деятельности и организаций, представляющих интересы предприятий, находятся в ведении государственных органов власти страны [19].

Итак, сегодня стимулирование государством развития малого и среднего предпринимательства требует централизованного контроля с учетом характера регионального расположения предприятий. Государственное регулирование деятельности малого и среднего предпринимательства базируется на легитимности законодательства страны, при этом зачастую недостаточно учитывается специфика местных ресурсов регионов, и, как следствие, работает не так эффективно.

Теперь рассмотрим основные направления стимулирования предпринимательской деятельности в стране. На рисунке 4 показано регулирование со стороны государства и региональных структур, которое направлено на стимулирование предпринимательской деятельности МСП.

Рисунок 4 – Приоритетные направления стимулирования и поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства

Примечание: Составлено на основании источника [20].

Итак, для эффективного развития информационных и коммуникационных технологий необходимо интегрировать исследования компаний и независимых подрядчиков, работающих в одной области и в сфере выбранных проектов, в единое целое, чтобы создать согласованные проектные группы [20]. Поэтому формирование единой политики касательно государственного регулирования предпринимательской деятельности должно основываться на существовании единого центра ответственности, который контролирует и направляет все процессы стимулирования и поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства в соответствии с предполагаемым параметром результативности. При этом необходимо внести такие параметры, которые повысят эффективность развития предпринимательской деятельности в Республике Казахстан. Поэтому авторами предложены основные параметры развития предпринимательской деятельности, данные которых представлены на рисунке 5. Основные параметры развития предпринимательской деятельности включают в себя такие параметры, как: политические – от обеспечения соблюдения прав собственности до централизации центров ответственности в вопросах регулирования предпринимательской деятельности; экономические – от государственной поддержки МСБ до стимулирования самозанятости; социальные – от обеспечения гражданских свобод до свободы инвестиций и всемирной защиты инвесторов.

Рисунок 5 – Параметры развития предпринимательства в Республике Казахстан

Примечание: Составлено на основании источника [19].

В дополнение к вышеизложенному (рисунок 3) при подготовке планов развития и стимулирования предпринимательской деятельности следует брать во внимание параметры развития

предпринимательства (рисунок 4), делать акцент на глобальных тенденциях развития и взаимно увязывать с нынешней ситуацией в экономике страны и предприятиями. Этот параметр является общим, но следование этому параметру позволяет улучшить деятельность предпринимательства. В Республике Казахстан некоторые из данных параметров полностью защищены (например, защита собственности и имущества коммерческих предприятий, поддержка экономической деятельности, создание самостоятельных рабочих мест, предоставление социальных услуг, развитие бизнеса в стране), но большинство из них еще недостаточно развиты и не в полном объеме реализуются. Стимулирование предпринимательской деятельности государственными органами власти в Республике Казахстан требует формирования новых форм стимулирования и контроля предпринимательства и по существу эффективных способов развития бизнеса [19].

Заключение

Государственное регулирование предпринимательской деятельности – самый важный и надежный инструмент для создания свободной деловой среды и развития предпринимательской деятельности в стране. В Республике Казахстан государственное регулирование предпринимательской деятельности является достаточно сложным и разветвленным, включая государственные и местные институты, неправительственные и коммерческие организации: предоставляют как юридическую, так и финансовую поддержку, информационную, аналитическую и консультационную поддержку. И как следствие, современные методы государственного регулирования предпринимательской деятельности в первую очередь сталкиваются со структурной оптимизацией.

Государственное регулирование предпринимательской деятельности базируется на ряде принципов, которые являются своего рода ограничением и регулируют предпринимательскую деятельность. Основная цель государственного регулирования предпринимательской деятельности – это создание необходимых условий для того, чтобы экономика страны функционировала эффективно, была управляемой, предприниматели могли свободно осуществлять свою деятельность на рынке страны.

Согласно проведенному анализу касательно государственного регулирования предпринимательской деятельности и по мнению экспертов Global Entrepreneurship Monitor, было выявлено, что существует ряд препятствий для развития предпринимательской деятельности в Казахстане, таких как: недостаточная финансовая поддержка, политический и институциональный контекст, не всегда эффективная государственная политика, экономическая среда и проблемы коррупции как наиболее важные барьеры для развития предпринимательской деятельности в Республике Казахстан. Также эксперты указали на проблему образовательного процесса и обучения в сфере предпринимательской деятельности, то есть наблюдается нехватка высококвалифицированной рабочей силы на рынке труда.

Итак, методы регулирования государственных органов власти базируются на применении ряда средств и инструментов. При этом выбранные инструменты государственного регулирования зависят в первую очередь от правовой базы страны: законодательных актов, законов и т.д., которые, в свою очередь, разрабатываются на основе правовых документов. Также инструменты государственного управления разрабатываются на основе политического курса страны.

Таким образом, государственное регулирование является частью экономической системы и проводимой политики государства, включая налоговую, финансовую, бюджетную, инновационную, инвестиционную и т.д. Учитывая эффективную государственную систему стимулирования бизнеса, которая способствует развитию бизнеса, сегодня в стране создаются все необходимые условия для дальнейшего развития предпринимательской деятельности таким образом, чтобы соответствовала стратегическим целям развития страны. Благодаря эффективности государственных программ поддержки предпринимательства были созданы благоприятные условия для функционирования и развития деловой среды и инфраструктуры предприятий.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. 1 сентября 2020 г.
- 2 Bjørnsvold C., Foss N.J., Xu T. The role of institutions in the early entrepreneurial process // *Industrial and Corporate Change*. 2022, no. 31(4), pp. 905–933
- 3 Абриянов Г.В. Предпринимательство: от теории к практике. – М., 2009. – С. 121
- 4 Сайдуллаев Ф.С., Шестоперов А.М. Динамика развития малого предпринимательства в регионах России в январе–марте 2009 года. – М., 2009.
- 5 Назаренко-Матвеева Т.М. От концепций предпринимательства к предпринимательству как к компоненту образования (современная концепция) / Конференция АСОУ: сборник научных трудов и материалов научно-практических конференций. – 2016. – № 3. – С. 745–751.
- 6 Арустамов Э.А. Организация предпринимательской деятельности: учебное пособие для вузов / Э.А. Арустамов, А.Н. Пахомкин, Т.П. Митрофанова, 2-е изд., испр. – М.: Дашков и К, 2009. – С. 255.
- 7 Смирнов В.П. Регулирование предпринимательской деятельности // *Известия высших учебных заведений. Серия: Экономика, финансы и управление производством*. – 2012. – С. 35–38.
- 8 Дадашев А. Эффективность поддержки малого предпринимательства / А. Дадашев, Н. Гловацкая, С. Лазуренко, А. Нешиной // *Вопросы экономики*. – 2008. – № 7. – С. 127–139.
- 9 Новикова Л.В. Проблема адаптации зарубежного опыта государственной поддержки предпринимательской деятельности в современной России // *Социально-экономические явления и процессы*. – 2011. – № 12(034). – С. 222–225.
- 10 Перекосов А.А., Попова А.Л. Государственная политика в области поддержки малого предпринимательства России и США: сравнительный анализ // *Вестник Студенческого научного общества*. – 2017. – Т. 8. – № 3. – С. 159–161.
- 11 Abegaz M.B., Debela K.L., Hundie R.M. The effect of governance on entrepreneurship: from all income economies perspective // *Journal of Innovation and Entrepreneurship*. 2023. No. 12(1).
- 12 Alkahtani A., Nordin N., Khan R.U. Does government support enhance the relation between networking structure and sustainable competitive performance among SMEs? // *Journal of Innovation and Entrepreneurship*. 2020, vol. 9, no. 14. URL: <https://doi.org/10.1186/s13731-020-00127-3>
- 13 Zemtsov S., Barinova V., Semenova R., Mikhailov A. Entrepreneurship Policy and SME Development during Pandemic Crisis in Russia // *Regional Research of Russia*. 2022, no. 12(3), pp. 321–334.
- 14 Бурибаева Г., Сарсекеев Ф., Нурсейтова А., Сатаев А. Отчет о состоянии развития малого и среднего предпринимательства в Казахстане. АО «Фонд развития предпринимательства «Даму». – Алматы. – 2022. – № 14. – 103 с.
- 15 Основные показатели количества субъектов в Республике Казахстан / Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-org/publications/5020/> (дата обращения: 12.05.2023)
- 16 *Doing Business 2020*. Report. International Bank for Reconstruction and Development/ World Bank Group. 2020. 136 p.
- 17 Об утверждении Государственной программы поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса–2025». Утративший силу. Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 декабря 2019 года № 968. Утратило силу постановлением Правительства Республики Казахстан от 2 февраля 2022 года № 43.
- 18 Das A., Das S.S. E-Government and Entrepreneurship: Online Government Services and the Ease of Starting Business // *Information Systems Frontiers*. 2022, no. 24(3), pp. 1027–1030.
- 19 Гусов А.З., Байтурсунов А.А. Особенности системы государственного регулирования и поддержки малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан // *Ученые записки Российской Академии предпринимательства*. – 2017. – Т. 16. – № 4. – С. 210–221.
- 20 Байтурсунов А.А. Совершенствование системы государственного стимулирования приоритетных направлений малого и среднего предпринимательства (на примере Республики Казахстан). Автореферат дис. на соискание уч.ст. к.э.н. Москва. – 2019. – 28 с.

REFERENCES

- 1 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana. 1 sentjabrja 2020 g. (In Russian).
- 2 Bjørnskov C., Foss N.J., Xu T. (2022) The role of institutions in the early entrepreneurial process // *Industrial and Corporate Change*, no. 31(4), pp. 905–933. (In English).
- 3 Abrijanov G.V. (2009) *Predprinimatel'stvo: ot teorii k praktike*. M., P. 121. (In Russian).
- 4 Sajdullaev F.S., Shestoperov A.M. (2009) *Dinamika razvitija malogo predprinimatel'stva v regionah Rossii v janvare–marte 2009 goda*. M. (In Russian).
- 5 Nazarenko-Matveeva T.M. (2016) *Ot koncepcij predprinimatel'stva k predprinimatel'stvu kak k komponentu obrazovanija (sovremennaja koncepcija) / Konferencija ASOU: sbornik nauchnyh trudov i materialov nauchno-prakticheskikh konferencij*. No. 3. P. 745–751. (In Russian).
- 6 Arustamov Je.A. (2009) *Organizacija predprinimatel'skoj dejatel'nosti: uchebnoe posobie dlja vuzov / Je.A. Arustamov, A.N. Pahomkin, T.P. Mitrofanova, 2-e izd., ispr. – M.: Dashkov i K.* P. 255. (In Russian).
- 7 Smirnov V.P. (2012) *Regulirovanie predprinimatel'skoj dejatel'nosti // Izvestija vysshih uchebnyh zavedenij*. Serija: Jekonomika, finansy i upravlenie proizvodstvom. P. 35–38. (In Russian).
- 8 Dadashev A. (2008) *Jeffektivnost' podderzhki malogo predprinimatel'stva / A. Dadashev, N. Glovackaja, S. Lazurenko, A. Neshitov // Voprosy jekonomiki*. No. 7. P. 127–139. (In Russian).
- 9 Novikova L.V. (2011) *Problema adaptacii zarubezhnogo opyta gosudarstvennoj podderzhki predprinimatel'skoj dejatel'nosti v sovremennoj Rossii // Social'no-jekonomicheskie javlenija i processy*. No. 12(034). P. 222–225. (In Russian).
- 10 Perekosov A.A., Popova A.L. (2017) *Gosudarstvennaja politika v oblasti podderzhki malogo predprinimatel'stva Rossii i SShA: sravnitel'nyj analiz // Vestnik Studencheskogo nauchnogo obshhestva*. Vol. 8. No. 3. P. 159–161. (In Russian).
- 11 Abegaz M.B., Debela K.L., Hundie R.M. (2023) The effect of governance on entrepreneurship: from all income economies perspective // *Journal of Innovation and Entrepreneurship*. No. 12(1). (In English).
- 12 Alkahtani A., Nordin N., Khan R.U. (2020) Does government support enhance the relation between networking structure and sustainable competitive performance among SMEs? // *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, vol. 9, no. 14. URL: <https://doi.org/10.1186/s13731-020-00127-3>. (In English).
- 13 Zemtsov S., Barinova V., Semenova R., Mikhailov A. (2022) *Entrepreneurship Policy and SME Development during Pandemic Crisis in Russia // Regional Research of Russia*, no. 12(3), pp. 321–334. (In English).
- 14 Buribaeva G., Sarsekeev F., Nurseitova A., Sataev A. (2022) *Otchet o sostojanii razvitija malogo i srednego predprinimatel'stva v Kazahstane*. AO «Fond razvitija predprinimatel'stva «Damu». Almaty. No. 14. – 103 p. (In Russian).
- 15 *Osnovnye pokazateli kolichestva sub#ektov v Respublike Kazahstan / Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan*. URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-org/publications/5020/> (data obrashhenija: 12.05.2023). (In Russian).
- 16 *Doing Business 2020*. Report. International Bank for Reconstruction and Development/ World Bank Group. 2020. 136 p. (In English).
- 17 *Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy podderzhki i razvitija biznesa «Dorozhnaja karta biznesa–2025»*. Utrativshij silu. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstana ot 24 dekabrja 2019 goda No. 968. Utratilo silu postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 2 fevralja 2022 goda No. 43. (In Russian).
- 18 Das A., Das S.S. (2022) *E-Government and Entrepreneurship: Online Government Services and the Ease of Starting Business // Information Systems Frontiers*, no. 24(3), pp. 1027–1030. (In English).
- 19 Gusov A.Z., Bajtursunov A.A. (2017) *Osobennosti sistemy gosudarstvennogo regulirovanija i podderzhki malogo i srednego predprinimatel'stva v Respublike Kazahstan // Uchenye zapiski Rossijskoj Akademii predprinimatel'stva*. Vol. 16. No. 4. P. 210–221. (In Russian).
- 20 Bajtursunov A.A. (2019) *Sovershenstvovanie sistemy gosudarstvennogo stimulirovanija prioritetnyh napravlenij malogo i srednego predprinimatel'stva (na primere Respubliki Kazahstan)*. Avtoreferat dis. na soiskanie uch.st. k.je.n. Moskva. 28 p. (In Russian).

Ш.Е. АЛЬПЕИСОВА,¹

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

e-mail: sholpan761@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-3034-3165

Ж.С. БУЛХАИРОВА,*¹

PhD, қауымдастырылған профессор.

*e-mail: honeyzhu@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9744-4104

Г.А. САЙМАГАМБЕТОВА,²

э.ғ.к., доцент.

e-mail: gauhar1973@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-7634-5166

Г.Б. БЕРМУХАМЕДОВА,²

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

e-mail: galiya.bermukhamedova@yu.edu.kz

ORCID ID: 0000-0003-3420-4979

¹С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Астана қ., Қазақстан

²Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа

Авторлар Қазақстандағы кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеудің қазіргі жағдайы мен мәселелерін қарастырды. Зерттеудің негізгі мақсаты – Қазақстандағы кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеуге талдау жүргізу. Зерттеудің негізгі ғылыми және практикалық маңыздылығы – авторлар дамудың қазіргі кезеңінде кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеуге баға берді. Кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеудің әдіснамалық негізі экономикадағы кәсіпкердің операциялық-функционалдық жүйесінің негізгі тұжырымдамаларын, кәсіпкерлік теорияларын, шет елдердегі бизнесті мемлекеттік қолдау тәжірибесін және т.б. теориялық және практикалық зерттеулер болды. Сондай-ақ, авторлар Қазақстанда тіркелген және жұмыс істеп тұрған шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері мен жеке кәсіпкерлік субъектілерінің даму динамикасын талдады. Авторлар кәсіпкерлердің қолданыстағы, бұрын екінші деңгейдегі банктер мен лизингтік компаниялар берген несиелері/лизингтік мәмілелері бойынша мемлекеттік қолдауға баға берді. 2022 ж. 127,5 млрд теңге сомасына субсидиялар, 24 308 қол қойылған жобалар және қол қойылған жобаларға жалпы сомасы 732,08 млрд теңге төленді. Соңында авторлар Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерін ынталандыру мен қолдаудың басым бағыттарын ұсынды, Қазақстан Республикасында кәсіпкерлікті дамыту параметрлерін берді. Осылайша, Қазақстанда кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеу – мемлекеттік және жергілікті институттарды, үкіметтік емес және коммерциялық ұйымдарды қоса алғанда, өте күрделі және тармақталған болып табылады. Жүргізілген зерттеу нәтижелері тұрғын үй кредитін дамытуға белгілі бір үлес қосады, тиісті пәндер бойынша дәрістер дайындау үшін қолданылуы мүмкін, сондай-ақ одан әрі тереңірек зерттеулер жүргізу үшін негіз бола алады.

Тірек сөздер: экономика, мемлекеттік реттеу, кәсіпкерлік қызмет, нарық, өндіріс.

SH.E. ALPEISSOVA,¹

c.e.s., associate professor.

e-mail: sholpan761@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-3034-3165

ZH.S. BULKHAIROVA,*¹

PhD, associate professor.

*e-mail: honeyzhu@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9744-4104

G.A. SAIMAGAMBETOVA,²

c.e.s., associate professor.

e-mail: gauhar1973@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-7634-5166

G.B. BERMUKHAMEDOVA,²

c.e.s., associate professor.

e-mail: galiya.bermukhamedova@yu.edu.kz

ORCID ID: 0000-0003-3420-4979

¹S.Seifullin Kazakh Agro Technical University,
Astana, Kazakhstan

²Caspian University of Technologies
and Engineering after S.Yessenov,
Aktau, Kazakhstan.

CURRENT CONDITION OF STATE REGULATION OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN KAZAKHSTAN

Abstract

The authors considered the current state and problems of state regulation of entrepreneurial activity in Kazakhstan. The main purpose of the study is to analyze the state regulation of entrepreneurial activity in Kazakhstan. The main scientific and practical significance of the study lies in the fact that the authors assessed the state regulation of entrepreneurial activity at the present stage of development. The methodological basis of state regulation of entrepreneurial activity was theoretical and practical research of the basic concepts of the operational and functional system of an entrepreneur in the economy, theories of entrepreneurship, experience of state support of business in foreign countries, etc. The authors also analyzed the dynamics of the development of registered and the number of operating small and medium-sized businesses and private businesses in Kazakhstan. The authors also assessed the state support for existing loans/leasing transactions of entrepreneurs previously issued by second-tier banks and leasing companies. In 2022, subsidies were paid in the amount of 127.5 billion tenge, signed projects – 24,308 and the total amount of signed projects – 732.08 billion tenge. At the end, the authors proposed priority areas for stimulating and supporting small and medium-sized businesses in Kazakhstan, and gave parameters for the development of entrepreneurship in the Republic of Kazakhstan. Thus, in Kazakhstan, the state regulation of entrepreneurial activity is quite complex and extensive, including state and local institutions, non-governmental and commercial organizations. The results of the conducted research make a certain contribution to the development of housing lending, can be used to prepare lectures on relevant disciplines, and also be the basis for further in-depth research.

Key words: economy, state regulation, entrepreneurial activity, market, production.

FTAXP 64.01.75

ӘОЖ 658.7

JEL A12

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-159-171>

Ж.К. КЕГЕНБЕКОВ,*¹

т.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

*e-mail: kegenbekov@dku.kz

ORCID ID: 0000-0001-8175-7440

Е.А. БУРМАТОВА,¹

қызметкер.

e-mail: burmatova.e2018@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6371-6159

А.У. ЖУМАНОВ,²

докторант.

e-mail: azat_jumanov@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-4401-4362

¹Қазақстан-Неміс университеті,

Алматы қ., Қазақстан

²Railways Engineering ЖШС,

Алматы қ., Қазақстан

КӘСІПОРЫНДАҒЫ САТЫП АЛУ ЖҮЙЕСІН ОҢТАЙЛАНДЫРУ ӘДІСТЕРІН ТАЛДАУ

Аңдатпа

Бүгінгі таңда сатып алу қызметі экономикалық қызметтің әр субъектiсiнде маңызды рөл атқарады және кәсiпорынның маңызды салаларының бiрi болып саналады, өйткенi ол субъектiнiң сәттi қызметiнiң негiзiн қалайды. Әлемдiк экономиканың қарқынды өсуi мен бизнестiң жаһандануының арқасында халықаралық деңгейде де, жергiлiктi деңгейде де жеткiзiлiм тiзбегi анағұрлым интеграцияланған және нәтижесiнде нарықта мүмкiн болатын бәсекелестiк артықшылыққа ие болу үшiн кәсiпорындар жеткiзiлiм тiзбегiне ерекше назар аударып, оларды нығайту, күшейту және оңтайландыру үшiн көп күш салуы керек. Логистикалық қызметтiң кеңiнен дамуына байланысты сатып алу қызметi корпоративтiк стратегия құрамындағы ең маңызды рәсiмге айналды, өйткенi сатып алу жүйесiн тиiмдi басқарумен ол жалпы шығындарды азайту құралдарының бiрiне айналады, нәтижесiнде кiрiстiлiктiң үлкен деңгейiне қол жеткiзiледi. Бөлшек саудагерлердiң сатып алу қызметi тұтастай алғанда жеткiзу тiзбегiндегi жұмыс жағдайларына терiс әсер етуi мүмкiн. Жеткiзушi компаниядағы сатып алудағы көптеген негiзгi процестер мен шешiмдер, мысалы, мерзiмдер, сатып алушы-жеткiзушi қарым-қатынасы, сыни басқару, жеткiзушiлердi iздеу, жеткiзушi компаниялардың өндiрiсi мен жұмыс күшiн қалай басқаратындығына және еңбек жағдайларына жанама әсер етуi мүмкiн. Осылайша, сатып алу жүйесiн тиiмдi ұйымдастыру және басқару проблемасын жетiлдiру экономикалық қызметтiң әр субъектiсiнiң жетiстiгiне және оның бәсекеге қабiлеттiлiгiне айтарлықтай әсер етуге мүмкiндiк бередi.

Тiрек сөздер: сатып алу логистикасы, сатып алу жүйесi, жеткiзушi, қарым-қатынасты басқару, тиiмдiлiктi бағалау, бөлiмшелердiң өзара әрекетi.

Кiрiспе

Жиһаз индустриясындағы қарқынды бәсекелестiк аясында кiрiстерге ғана емес, сонымен қатар сатып алу саласындағы әлеуеттi қарқынды зерттеуге күш салу қажет. Сатып алудағы сәттiлiк факторларын жақсы бiлу және өз компанияңызды бәсекелестердiң сатып алу үлгiсiмен салыстыру тиiстi оңтайландыру әрекеттерiн бастауға көмектеседi. Шынында да, көптеген жоғарғы компаниялар сатып алуды оңтайландыру бойынша көбiрек шаралар қабылдайды, мысалы, негiзгi деректердi талдау және жеткiзушiлермен тұрақты кездесулер. Нәтижесiнде алынған нәтижелер кiшiгiрiм жиһаз компанияларында сатып алуды кәсiбилендiрудiң болашақ стратегияларына маңызды әсер етедi, мысалы, цифрлық тапсырыс беру процестерiн – электрондық пошта, ғаламтор немесе электрондық сатып алу жүйелерi арқылы жүзеге асыруға қатысты.

Бүгінгі таңда бүкіл әлемде кәсіпорынның сатып алу қызметін тиімді басқару мен жоспарлаудың рөлі артып келеді, өйткені сатып алу жүйесін тиімді басқара отырып, ол жалпы шығындарды азайту құралдарының біріне айналады, сонымен қатар көптеген басқа маңызды факторларды қамтиды, мысалы, жеткізушінің тауарларды жеткізу уақыты, жеткізілген тауарлардың сапасы, сондай-ақ жеткізушінің ең қысқа мерзімде ұйымдастыру мүмкіндігі, қосымша кезеңде жоспардан тыс жеткізілімдер. Бұл факторлар тұтастай алғанда жеткізу тізбегіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Зерттеудің мақсаты жиһаз кәсіпорнының сатып алу жүйесін оңтайландыру бойынша ұсыныстар әзірлеу болды. Мақалада сатып алу жүйесін талдау кезінде анықталған бірқатар кемшіліктер келтірілді және оларды жою, компанияның сатып алу бөлімінің жұмысын жақсарту бойынша ұсыныстар жасалды. Нақты зерттеу 2022 жылдың бірінші жартысында жүргізілді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі жабдықтау логистикасы, логистика және жеткізу тізбегін басқару саласындағы жетекші отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері болды, мысалы, Д. Бауэрсокс, Д. Клосс, А.М. Гаджинский және т.б. еңбектері, сондай-ақ келесі авторлардың ғылыми-зерттеу мақалалары талданды: С. Ахметқалиева, Д. Алимханова және А. Мицель, Е. Демакова, О. Иванова және Т. Лаврова, Э. Мамратова және Т. Фараджова. Зерттеу барысында және қойылған зерттеу міндеттерін шешу барысында логистикалық талдаудың заманауи әдістері басшылыққа алынды. Зерттеудің теориялық негізін салыстыру, талдау, дерексіз әдіс, деректерді синтездеу сияқты әдістер құрады.

Қызмет провайдерлерін анықтау үшін факторларды бағалау әдісі, жұптық салыстыру әдісі, балл әдісі, шығындар коэффициенті әдісі, АНР әдісі қолданылды.

Материалдарға қажеттілікті болжау үшін үш әдіс қолданылды: аңғалдық болжау әдісі, ұзақ мерзімді орташа әдіс, жылжымалы орташа өлшеу әдісі.

Бұл мақала жиһаз компаниясындағы сатып алу жүйесінің ағымдағы жағдайын, атап айтқанда жеткізушіні таңдау аспектісін талдауға арналған. Бұл жұмыста жиһаз инфрақұрылымы үшін жеткізушіні таңдау көрсеткіштерін жан-жақты зерттеу, әр көрсеткіштің маңыздылығын бағалау және бастамашылар, шешім қабылдаушылар, сатып алушылар мен пайдаланушылар арасындағы көрсеткіштер арасындағы байланысты табу ұсынылады. Критерийлердің маңыздылық метрикасының иерархиясы арқылы жеткізушіні таңдау процесі аз қиындықтармен және қиындықтармен анықталуы, қайталануы және тексерілуі мүмкін. Бұл сатып алу саласын жақсартуға көмектеседі, өйткені бұл зерттеу жеткізушіні таңдауда белгіленген саясат пен процедураларды әзірлеуге және қайта анықтауға қабілетті. Бұл жүйелі процесті әзірлеу жеткізушінің таңдауын оңтайландыруға және осылайша барлық мүдделі тараптар үшін құндылықты арттыруға мүмкіндік береді, өйткені таңдау процесі айтарлықтай жеңілдетілген. Жаңа қайта қаралған саясат пен процедуралар компанияның тиімділігі мен пайдасын арттырып қана қоймай, сатып алуды дамытуда үлкен биіктерге жетуге мүмкіндік береді.

Негізгі ережелер

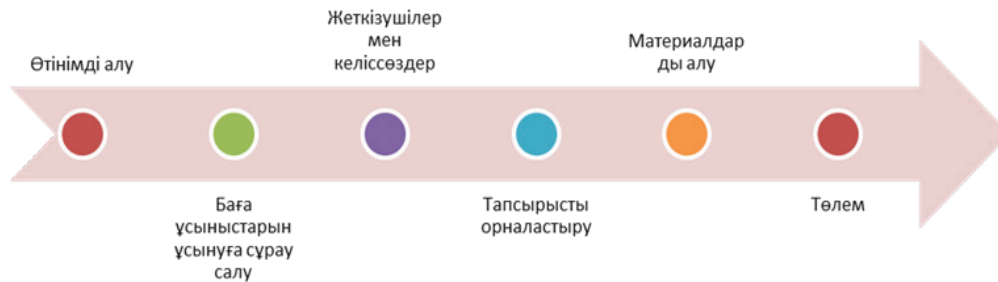
Сатып алу қызметі экономикалық қызметтің әрбір субъектінде маңызды рөл атқарады және кәсіпорын қызметінің маңызды салаларының бірі болып саналады. Дегенмен, сатып алу жүйесінің маңыздылығы материалдарды сатып алудың түпкілікті құнында ғана емес, сонымен қатар жеткізушінің тауарларды жеткізу уақыты, жеткізілген тауарлардың сапасы, сондай-ақ жеткізушінің қысқа мерзімде қосымша жоспардан тыс жеткізілімдерді ұйымдастыру мүмкіндігі сияқты көптеген басқа маңызды факторларды қамтиды. Бұл факторлар тұтастай алғанда жеткізу тізбегіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

Сатып алу қызметі – бұл қажетті ресурстармен қамтамасыз ету мақсатында кіріс материалдық ағындарды басқаруды және кәсіпорын ішіндегі материалдарды беруді жүзеге асыратын функция. Сатып алу қызметі материалдық қажеттілікті анықтау және болжауды, жеткізушіні іздеуді, бағалауды және таңдауды және бағаны келісуді қамтиды.

Сатып алу логистикасының келесі мақсаттары бар:

- ◆ кәсіпорынды қажетті тауарлармен, ресурстармен және қызметтермен қамтамасыз ету;
- ◆ компания жеткізушілерін тиімді басқаруды жүзеге асыру;
- ◆ сатып алынатын өнімнің сапасын арттыру;
- ◆ тауарларды сатып алуға байланысты шығындарды оңтайландыру.

Сатып алу қызметі үрдіс ретінде түпкілікті нәтижеге қол жеткізуге бағытталған кезеңдердің жиынтығы болып табылады және өндіріс, тасымалдау және сақтау функцияларымен қатар ресурстарды дайын өнімге айналдыру үрдісінің буыны болып табылады (1-сурет).

Сурет 1 – Процесс ретінде сатып алу қызметінің тізбегі

Ескертпе: [12] дереккөз негізінде дайындалған.

Сатып алу тізбегіндегі әр кезең не сатып алу керек, тауар қандай сипаттамаларға жауап беруі керек, кімнен және қалай сатып алуға болатындығы туралы ақпарат береді.

Сатып алу қызметі жабдықтаудың кең функциясының құрамдас бөлігі болып табылады. Сатып алу қызметі ақшалай төлемнің орнына тауарды меншікке сатып алуды көздейді, ал жабдықтау тауарды қарыз алу, лизинг, айырбастау сияқты басқа тәсілдермен алуды білдіруі мүмкін, сондай-ақ «жеткізушіден өндірістік немесе құрастыру кәсіпорындарына, қоймаларға немесе бөлшек сауда дүкендеріне материалдарды, өндірістік компоненттерді сатып алуды және сыртқы жеткізуді ұйымдастыруды қамтиды».

Шкаф жиһазын өндіру саласындағы жұмыста қатаң бақылауды қажет ететін ең маңызды факторлар дайын өнімнің қауіпсіздігі мен сапасы болып табылады. Корпустық жиһаз өндірісінің негізгі материалдары болып табылатын ағаш, бекіткіштер, тартылатын және көтергіш механизмдер жеткізу кезінде ең мұқият тексеруден өтуі керек, өйткені бұл материалдардың кез келген тозуы мен ақауы қауіпсіздікке, түпкілікті өнімнің сапасына және тұтынушылардың қанағаттануына тікелей әсер етеді. Осыған сүйене отырып, тиімді тексеру тауарды қабылдауға қатысатын қойма қызметкерлерінің ерекше дайындығы мен мұқият болуын талап етеді.

Жиһаз компаниясында сатып алу туралы шешім қабылдаудың белгіленген рәсімі және «баға-сапа» арақатынасы қағидаты ұстанылмайды, негізінен жеткізушінің тауарының құны ғана ескеріледі, тиісінше, жеткізушілерді бағалау және салыстыру рәсімі де жоқ, бірақ мұндай сатып алу жүйесі қазіргі уақытта өндірістің соңғы өніміне айтарлықтай зиян келтірместен жұмыс істейді. Компанияға сатып алу бөлімінің жұмыс сапасын үнемі оңтайландыру және жақсарту стратегиясы қажет.

Тиімді жұмыс істейтін сатып алу жүйесінің құрылымы келесідей:

- ◆ жеткізушіні таңдау жалпы өндірістік кәсіпорынның тиімділігіне тікелей әсер етеді.

Егер сатып алу жөніндегі маман кейіннен сапа стандарттарына сәйкес келетін өнімді жеткізе алмайтын жеткізушімен ынтымақтастықты бастаса, онда бұл бұзылуларды жоюға және қалдықтар нормасының ұлғаюына әкеледі. Егер сатып алу жөніндегі маман келісілген жеткізу кестесі бойынша тауарды жеткізу бойынша өзінің белгіленген міндеттемелерін орындамайтын өнім берушіні таңдаса, онда бұл өндірісті кідіртуге және тоқтатуға, өндірісті қайта жоспарлауға қосымша шығындарға әкеп соғады, бұл өндіріс тиімділігінің деңгейін төмендетеді және клиенттердің қанағаттанбауын және компания имиджінің нашарлауын тудырады;

- ◆ кәсіпорын клиенттерге қажетті өнімді белгіленген мерзімде, сонымен бірге қажетті сапа және қолайлы бағамен ұсынған жағдайда бәсекеге қабілетті болып саналады. Егер сатып

алу бөлімі қажетті сапаны өндіру үшін материалдарды қажетті уақытта және компания үшін оңтайлы бағамен ұсынбай, өз жұмысын жеткілікті тиімді орындамаса, кәсіпорын осы шарттарды орындай алмайды;

- ♦ сатып алу бөлімінің жұмысы компанияның имиджіне де әсер етеді. Кәсіпорынның жеткізушілеріне қатысты саясаты және олармен өзара әрекеттесу тәсілі бүкіл кәсіпорын туралы оң және теріс пікір тудыруы мүмкін. Ақпарат бір жеткізушіден екіншісіне таралады, бұл жақсырақ шарттары бар жаңа жеткізушілермен ынтымақтастық мүмкіндігіне әсер етуі мүмкін;

- ♦ сатып алу бөлімі нарықтағы бағалар, тауарларды жеткізудің жаңа көздері, жаңа технологиялар мен өнімдердің пайда болуы және нарықтағы сұраныстың өзгеруі туралы ақпаратқа ие болу тұрғысынан компанияның басқа бөлімшелеріне де пайдалы болуы мүмкін.

Сенімсіз жеткізушімен шарт жасаспау үшін кәсіпорын бұрын ынтымақтаспаған бейтаныс жеткізушілермен қарым-қатынас орнату туралы ұсыныстар беруі қажет. Компанияның сатып алу жүйесін талдау кезінде сенімсіз жеткізушілердің негізгі белгілері анықталды: материалдар сапасының сәйкес келмеуі, Шарт талаптарын сақтамау, өзгерістерге қабілетсіздік.

Жеткізуші туралы ақпаратты өз бетінше іздеу келесі құралдардың көмегімен жүзеге асырылуы мүмкін:

- ♦ баспа каталогтары. Олардың мазмұны ұсынылатын тауарлардың бағаларын, сипаттамаларын, суреттерін қамтуы мүмкін. Бірақ, баспа түріндегі каталогтардың бір маңызды кемшілігі бар: олардағы ақпарат ескіруге бейім, кейде тіпті жарияланғанға дейін, нарықтың динамикасына байланысты;

- ♦ электрондық каталогтар. Жеткізушілер мен олар туралы ақпаратты негізінен B2B компанияларында шоғырланған арнайы мәліметтер базасы арқылы іздеу пайдалы болады. Мұндай мәліметтер базасында жеткізуші және оның беделі туралы нақты ақпарат – өнім туралы толық ақпарат беру арқылы жеткізуші мен сатып алушының өзара әрекеттесуін жеңілдетеді. Сондай-ақ, жеткізушінің жұмысын бағалау үшін клиенттердің электрондық каталогтағы шолуларда қалдырған пікірлері пайдалы болады. Сондай-ақ, сатушының каталогтары бар, олар белгілі бір жеткізушінің веб-сайты болып табылады, онда жеткізушінің барлық тауарлары туралы ақпарат беріледі. Сатушы каталогтарының артықшылықтарына тек өнімдегі өзекті ақпаратты алуды жатқызуға болады, өйткені веб-сайтты жеткізушінің өзі үнемі жаңартып отырады, каталогты тәуліктің кез келген уақытында пайдалану мүмкіндігі және онлайн-сатып алуды оңай орналастыру мүмкіндігі бар;

- ♦ салалық журналдар жаңа өнімдер мен материалдар, жеткізушілер мен қызметкерлер туралы ақпарат алу, жарнамалық акцияларды бақылау үшін пайдалы болуы мүмкін;

- ♦ сауда өкілдері ең құнды ақпарат көздерінің бірі болып табылады, өйткені олар өндіріс, жеткізушілер, ұсынылатын тауарлар және мәмілені жүргізу ерекшеліктері туралы толық ақпаратқа ие. Алайда, сауда өкілімен келіссөздерден кейін ақпаратты жұмыс істеу оңай болатын түрге көшіру үшін уақыт қажет;

- ♦ жеткізушінің бұрынғы немесе қазіргі клиенттерінің ұсыныстарында сіз жеткізушінің жұмысы және онымен қарым-қатынас туралы ақпарат ала аласыз. Алайда, ұсыныс беретін Тапсырыс беруші компанияның мөлшері мен мақсаттарына назар аударған жөн. Сондай-ақ, компания қоятын сұрақтар неғұрлым егжей-тегжейлі жауап алу үшін ашық және нақты тұжырымдалуы керек екенін атап өткен жөн;

- ♦ сондай-ақ, ең жақсы жеткізушіні таңдауда өз көмегін ұсынатын делдалдық агенттіктерге жүгіну мүмкіндігі бар, алайда бұл әдіс агенттікке сыйақы төлеуге қосымша шығындарды қамтиды.

Сондай-ақ, егер жеткізуші өндіруші болса, бағалау кезінде өндірістің өзіне бару қажет. Сарапшылар тобы өндіріске жеке барған кезде материалдарды өндіру және өңдеу шарттарын зерттеп, өндірістегі нашар жағдайлар мен мәселелерді анықтап, жеткізушінің үнсіз қалуы мүмкін екенін анықтауға болады. Өндірістік қуаттар, олардың жүктелуі де тексерілуі керек, өндірістік желілерге қосымша жүктеме алу мүмкіндігі, сондай-ақ өнімнің асығыс өндірілетіндігі бағалануы керек, өйткені мұндай жағдай сапасыз өнімді өндіру қаупін тудырады. Бір өндірістік циклге қатысу жедел топқа өндірістің тиімділігі мен сапасын бағалауға мүмкіндік береді.

Әдебиетке шолу

Қазақстан экономикасының әлемдік саудаға интеграциялануы және нарықтық қатынастардың одан әрі дамуы, инновациялық дамуға бағытталуы, мемлекеттік саясаттың әлеуметтік бағдарлануының басымдылығында сақталуы және шығыстарды оңтайландыру жүйесін құру тауарларды, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді сатып алу жүйесін құру және басқару әдістерін қалыптастыруға тәсілдерді уақтылы қайта бағалау және сатып алудың қаржылық тетігін жетілдіру қажеттігін негіздейді.

Ғылыми ортада Мемлекеттік сатып алу жүйесінің жұмыс істеу проблемаларына кең және мұқият назар аударылады. Ұлы Петрдің Санкт-Петербург политехникалық университетінің және Кемерово мемлекеттік университетінің ғалымдары өз зерттеулерінде қолданыстағы тәжірибені бағалады және кәсіби бағдарламалық жасақтаманы, мобильді қосымшаны қолдана отырып, Мемлекеттік сатып алу шешімдерін жетілдіру, бүтін бағдарламалау моделі бойынша ұсыныстар жасады [1–4].

Қазіргі нарықтар жағдайында компания өз мақсаттары мен міндеттерін дербес анықтайды, ағымдағы экономикалық жағдайға байланысты басқарудың тиімді әдістерін таңдайды. Компания нарығында орнықты жағдайға қол жеткізу үшін стратегиялық басқаруға байланысты тәсілдерді жетілдіру, атап айтқанда, арнайы экономикалық тетіктерді пайдалана отырып, ресурстармен қамтамасыз етудің бәсекелестік стратегиясын әзірлеу қажет. Стратегияны жетілдіру бағыттарының бірі шикізатты ұтымды сатып алу процесін қамтамасыз ету үшін ғылыми негізделген басқару жүйесін қолдану болуы мүмкін, бұл кәсіпорынның бизнес-процестерін егжей-тегжейлі жоспарлауға мүмкіндік береді [5–7].

Қалалық логистиканы жақсартудағы ірі сатып алушылардың рөлі ғалымдар мен мамандардың назарын аударуда. Осы саладағы білім, ұсыныстар мен келісімдер алушылардың тауарлар мен қызметтерді сатып алу кезінде тиімді және эмиссиясыз қалалық логистикаға үлес қосқысы келетін, қабілеттері мен мүмкіндіктерін көбірек көрсетуге әкелді [8–11].

Нәтижелер мен талқылау

Сатып алу қызметін жүргізу кезінде кәсіпорындардың көпшілігі сатып алуды жүзеге асыратын арнайы құрылымдық бөлімшенің болуын білдіретін орталықтандырылған тәсілді қолданады.

Сатып алу қызметін жүргізуге орталықтандырылған көзқарас бірқатар артықшылықтарға ие, мысалы, әкімшілік қайталанудың болмауы, сатып алу бойынша барлық міндеттемелерді қатаң бақылау, сатып алынатын өнімді стандарттау.

Сатып алу процесі келесідей жүреді:

- ◆ талап етілетін тауардың сипаттамаларын және оның мөлшерін анықтау;
- ◆ осы тауарды алуға болатын көздерді анықтау және талдау;
- ◆ сатып алуға өтінім дайындау және оны жеткізушілерге орналастыру;
- ◆ тапсырыстың орындалуын бақылау және қажет болған жағдайда жеткізушіге қысым жасау;
- ◆ жеткізілген тауарды қабылдау және тексеру;
- ◆ төлем жасау қажет шот-фактура, содан кейін ресурстардың есебін жүргізу.

Зерттеу нәтижесі жиһаз компаниясының сатып алу жүйесін оңтайландыруға мүмкіндік береді. MRP жүйесін енгізу кәсіпорын ішінде де, жеткізушілер арасында да ақпарат ағынын жақсартуға және автоматтандыруға мүмкіндік береді және кәсіпорын тиімділігіне басқа да артықшылықтар береді. Материалдарға қажеттілікті болжау, «өндіру немесе сатып алу» мәселесін шешу және пайдалануға ұсынылатын тапсырыстың оңтайлы мөлшерін есептеу бойынша аналитикалық есептеулер сатып алу қызметі саласында негізделген шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Жұмыс барысында алынған қорытынды, сатып алу қызметін ұйымдастыру мен тиімділігін арттырудың заманауи мәселелерін кешенді тәсілді қолдану арқылы шешуге болады.

Жиһаз компаниясы тауарларды сатып алуды, сақтауды, өндіруді және өткізуді, құрастыру қызметтерін көрсетуді жүзеге асырады, сондай-ақ негізгіге ілеспе қосымша функцияларды орындайды, мысалы:

- ◆ жеткізушілермен қарым-қатынасты қолдау;
- ◆ тауарларды жеткізуге шарттар жасасу;
- ◆ тауарлар ассортиментін қалыптастыру;
- ◆ нарықты талдау және сатып алушылардың сұранысын зерттеу;
- ◆ тұтынушыларға тауар жеткізуді ұйымдастыру;
- ◆ сатудан кейінгі қызмет көрсету қызметтерін көрсету.

1-кестеде сатып алу процесіне жауапкершілікті бөлуді зерттеу бойынша деректер көрсетілген.

Кесте 1 – Сатып алу процесіне жауапкершілікті бөлу

Жауапты тарап	Жауапкершілік аймағы
Бөлім басшылары	- сатып алынатын тауарларға қойылатын талаптарды белгілеу.
Сатып алу бөлімінің директоры	- ТМҚ жеткізушілерін бағалау және таңдау; - компания талаптарын сақтай отырып, тауарлар мен материалдарды сатып алу шарттарына қол қою; - жеткізушілермен қарым-қатынасты дамыту.
Сатып алу бөлімінің қызметкерлері	- өнім беруші тарапынан шарттық міндеттемелердің орындалуын бақылау және материалдарды компания қоймасына қажетті мөлшерде және тиісті сапада жеткізуді қамтамасыз ету; - сатып алынатын шикізат пен өндіріске арналған материалдарға тапсырыстарды орналастыру; - қоймадағы материалдардың және клиенттердің тапсырыстарының болуын ескере отырып, сатып алу жоспарын түзету.
Қойма меңгерушісі	- қоймада материалдарды сақтау бойынша талаптарды сақтау;
	- қоймаға қабылдау кезінде материалдарды тексеру және шарт талаптары сақталмаған жағдайда оларды қабылдамау және тауарды қабылдау туралы актіні жеткізушіге анықталған бұзушылықтарды жою бойынша ұсынымдармен жіберу; - 1С: кәсіпорындағы материалдық құндылықтардың толық және дұрыс есебін жүргізу.
Өндіріс меңгерушісі	- сатып алу бөлімін сапасыз материалдары туралы хабардар ету; - 1С-де есеп беру: кәсіпорын өндірістегі материалдарға қатысты.
Ескертпе: Авторлармен кәсіпорынның есептік деректері негізінде құрастырылған [12,13].	

Жиһаз компаниясының сатып алу жүйесін талдау кезінде бірқатар проблемалар анықталды:

- ◆ негізгі жеткізушісінде белгіленген жеткізу күнінде қажетті тауардың болмауы. Бұл барлық тапсырыстарды орындау үшін сатып алу бөлімі басқа жеткізушілерден материалдарды шұғыл түрде іздеуі керек және компания шұғыл жеткізілім ақысын төлеу үшін қосымша қаражат бөлуге мәжбүр болған кезде көптеген қиындықтар туғызады;

- ◆ жеткізуші жеткізетін ақаулы материалдарды жиі анықтау;
- ◆ жеткізушілермен, проблемалық байланыс. Бірнеше рет жеткізушілер сату бөлімі ақаулы немесе жарамсыз материалдарды қайтару туралы жиһаз компаниясының сұрауларын елемеді. Алайда, кейбір жағдайларда жарамсыз тауарды жеткізу үшін кінәлі тарап жиһаз компаниясының өзі болады, өйткені ол қажетті тауардың егжей-тегжейлі сипаттамасын бермеді. Нәтижесінде жеткізушімен қарым-қатынаста шиеленіс күшейе түсті;

- ◆ бөлімдер арасында байланыс жеткіліксіз: қойма қызметкерлері қоймадағы қорлар деңгейі туралы ақпаратты әрдайым жаңарта бермейді, бұл өндіріс қызметкерлері үшін де, сатып алу бөлімі үшін де қиындықтар туғызады;

- ◆ сатып алу туралы шешім қабылдаудың белгіленген рәсімінің және жеткізушілерді бағалау рәсімінің болмауы.

Сондай-ақ, кәсіпорында қорларды басқару тиімділігіне талдау жүргізілді, резервтік сыйымдылық, сұраныстың қормен қамтамасыз етілуі, қор айналымының коэффициенті сияқты негізгі көрсеткіштер талданды, бұл жағдайда қорлар ай сайын дерлік толық көлемде жұмсалатынын

көрсетті, бұл материалға сұраныс динамикасын, тауарлы-материалдық қорлардың көлемін сақтай отырып, тауарлы-материалдық құндылықтардың көлемін көрсетеді. қойма тек бір айға созылады, ал жеткізілім сәтсіз болған немесе қажеттіліктің күтпеген өсуі жағдайында бұл материалдың жетіспеушілігіне тап болу қаупі бар.

Жеткізушілерді бағалау жүйесін әзірлеу

Бейтаныс жеткізушілерді бағалау жүйесін әзірлеу қажет. Өз қызметтерін ұсына отырып, жеткізушілер Жиһаз компаниясын бағалауға материалдардың үлгілерін жібереді, алайда бағалаудың бұл түрі тиімді емес. Жеткізушіні бағалау жан-жақты жүргізілуі керек және жеткізуші туралы ақпаратты өз бетінше іздеуді, сұхбаттарды, үлгілерді бағалауды, өндіріске баруды және келесі бағалау әдістерін қолдана отырып аналитикалық есептеулерді қамтуы керек [14]:

- ◆ факторларды бағалау әдісі;
- ◆ жұптық салыстыру әдісі;
- ◆ балл әдісі;
- ◆ шығын-коэффициент әдісі.

Өндіріске бару, егер жеткізуші өндіруші болса, өндіріс жағдайларын зерттеу, материалдарды өңдеу және сақтау үшін қажетті өндіріс мәселелерін анықтауға, жеткізушінің үнсіз қалуы мүмкін нәрсені анықтауға және кейіннен баға туралы дәлелді келіссөздер жүргізуге көмектеседі. Өндірістік қуаттарды, олардың жүктемесін, өндірістік желілерге қосымша жүктеме мүмкіндігін бағалау қажет.

Жеткізушіден МЕМСТ-ке сәйкестік сертификатын ұсынуды талап ету өте орынды болады, өйткені сертификат жеткізушінің өнімінің ұлттық сапа стандарттарының талаптарына сәйкестігін растайды. Сертификаттың болуы осы жеткізушімен ынтымақтастықтың пайдасына қосымша дәлел болады.

«Өндіру немесе сатып алу» мәселесін шешу

Жеткізушіні таңдау туралы шешім қабылдас бұрын, қажетті өнімді жеткізушіден сатып алу немесе технологиялық мүмкін болса, оны өзіңіз жасау туралы шешім қабылдауды бастау керек. Қазіргі уақытта бұл шешімді қабылдаудың жалпы қабылданған есептеу әдісі жоқ, алайда шығынсыздық нүктесін есептеуге болады.

Есептеу ПВХ пленкасымен қапталған 2,62 x 0,125 М МДФ панельдерінің мысалында жүргізілді. Жеткізушіден қапталған ПВХ панельдерін сатып алу бір панель үшін 7699 теңгені құрайды. Пленкамен өзіндік жабыны орау бір панель үшін 5210 теңгені құрайды. Кәсіпорынның тұрақты шығындары айына 900 000 теңгені құрайды (есептеу үшін ақпараттың құпиялылығына байланысты ойдан шығарылған құн қабылданған).

Залалсыздық нүктесін есептеу үшін теңдеу жасалады:

$$900000 + 5210 * x = 7699 * x, \quad (1)$$

мұндағы x – ПВХ пленкасымен қапталған МДФ панельдерінің қажетті саны.

Алгебралық есептеулер арқылы x есептеледі: $x = 362$. Осылайша, көрсетілген есептік деректер кезінде, панельдерге айлық қажеттілік 362 данадан жоғары болған кезде, өз өндірісі жағдайында панельдерді қаптауды жүргізу орынды шешім болады.

АНР әдісі арқылы балама жеткізушілерді бағалау

Егер келіссөздер нәтижесінде компаниялар арасында келісімге қол жеткізу мүмкін болмаса немесе ұзақ уақыт бойы жеткізушінің жұмысында оң үрдіс байқалмаса, онда баламалы жеткізушілердің біріне көшу мүмкіндігін қарастырған жөн.

Сонымен қатар, АНР (Analytic Hierarchy Process) алгоритмі арқылы қарым-қатынас орнатылған ең перспективалы үш жеткізуші бағаланды.

Жеткізушіні таңдау кезінде шешудің көп критерийлік процесі маңызды, оған АНР әдісі ықпал етеді, ол баламалы жеткізушілерді есептеудің бірыңғай жүйесіне және компания стратегиясымен анықталған жеткізушіні таңдаудың маңызды критерийлеріне қосылады.

Жиһаз компаниясының жеткізушілеріне сараптамалық бағалау әдісін қолдана отырып бағалау жүргізу үшін жеткізушілерді бағалау критерийлері (тауардың бағасы, тауардың сапасы, тауарды жеткізу жылдамдығы) және әрбір жеткізуші үшін әрбір критерийдің мәні айқындалды.

2-кестеде әр критерий бойынша әр жеткізушінің салмағы, сондай-ақ бағалау критерийлерінің салмағы көрсетілген.

Кесте 2 – Әрбір бағалау критерийі бойынша критерийлер мен жеткізушілер мәндерінің матрицасы

	Баға (a)	Сапа (b)	Жеткізу мерзімі (c)	Бағалау критерийінің салмағы	Бағалау критерийі
Жеткізуші 1 (1)	0,455	0,300	0,417	0,297	Баға (k1)
Жеткізуші 2 (2)	0,182	0,200	0,333	0,540	Сапа (k2)
Жеткізуші 3 (3)	0,364	0,500	0,250	0,163	Жеткізу жылдамдығы (k3)
Ескертпе: Авторлармен құрастырылған.					

Содан кейін, келесі формуланы қолдана отырып, барлық үш критерий бойынша әр жеткізушінің бағасы есептеледі:

$$A_n = (a_n * k_1) + (b_n * k_2) + (c_n * k_3) \quad (2)$$

Осылайша, үш бағалау критерийі бойынша жеткізушілердің қорытынды бағасы:

- ◆ «Жеткізуші 1» (0,365);
- ◆ «Жеткізуші 2» (0,216);
- ◆ «Жеткізуші 3» (0,419).

Сонымен, 0,419 көрсеткішімен «Жеткізуші 3» жеткізушісімен тығыз ынтымақтастық материалдардың құнын, материалдардың сапасын және жеткізушінің материалдарды жеткізу жылдамдығын қамтитын үш критерий бойынша бағалау нәтижелері бойынша ең қолайлы болып табылады. Бағалау нәтижелері бойынша ең аз тандаулы жеткізуші 0,216 көрсеткіші бар «Жеткізуші 3» жеткізушісі болды.

Жеткізушілер базасын жүргізу және оңтайландыру

Компанияның сатып алу қызметін жетілдіру үшін жеткізушілердің жеке дерекқорын жүргізу және оңтайландыру қажет.

Деректер базасы жеткізушілер немесе тауарлар топтары бойынша ұйымдастырылуы мүмкін және кәсіпорынды тауарлар мен материалдармен қамтамасыз ететін жеткізушілердің толық сипаттамасын қамтуы керек. Мекенжайлар, байланыстар, баға, сапа, қызмет деңгейі, қызмет нәтижелері, жеткізу уақыты сияқты мәмілелер саны көрсетілуі керек.

Жеткізушілер базасын оңтайландыру – бұл кәсіпорын ынтымақтасатын жеткізушілердің санын анықтау. Оңтайландырудың себебі – сатып алу қызметін бақылау және жетілдіру қажеттілігі, сондай-ақ кәсіпорынның шарттарын тиімді орындай алмайтын және жеткізілімдердің жалпы санындағы үлесі ерекше аз болатын жеткізушілерді базадан шығару қажеттілігі. Алайда, жеткізушілер саны азайған кезде, жалғыз жеткізушіге шамадан тыс тәуелділік қаупі артады, сондықтан сатушылар тізімін біреуіне дейін қысқартпау ұсынылады (жеткізуші монополист болған жағдайларды қоспағанда) [15].

MRP жүйесін енгізу

Ұсыныс ақпаратты екі бағытта тұрақты түрде тасымалдайтын бір жоспарлау бағдарлама-лық құралын жеткізушіні де, сатып алушыны да пайдалану болып табылады.

Ең жақсы нұсқа ретінде Жиһаз компаниясына және оның жеткізушілері жүйеде ақпаратты біріктіру үшін пайдалануы керек MRP жүйесі ұсынылуы мүмкін. Бұл жүйенің артықшылықтарының бірі – екі қатысушы үшін де жедел ақпарат беру. MRP жүйесі сонымен қатар ақпаратты беруді автоматтандырады, бұл процедураға кететін уақытты үнемдейді.

Жүйе материалдарға деген қажеттілікті бағалайды және жеткізілім кестесін жасайды, жеткізілім уақытын ескере отырып, өндірістегі материалдарға деген қажеттілікті толық қанағаттандыру үшін жеткізілім кестесін жасайды және материалдарға деген қажеттілік жоспарын жасайды.

MRP жүйесі келесі сұрақтарға жауап береді:

- ◆ қандай материал сатып алу керек;
- ◆ қандай мөлшерде;
- ◆ материал қол жетімді болған кезде.

Материалдық қажеттілік жоспарын құру үшін MRP келесі деректерді пайдаланады:

- ◆ өнім өндірілетін күнді көрсететін өндіріс кестесі;
- ◆ өнімді өндіруге қажетті барлық материалдар берілген өнімнің құрылымы;
- ◆ өндірістік циклдің әр кезеңінде материалдар мен олардың санына қажеттілік;
- ◆ өндірістік циклдің ұзақтығы;
- ◆ қоймадағы материалдардың қалдығы;
- ◆ жеткізушінің материалдарды жеткізу мерзімі.

Өндіріс жоспары тұтынушылардың өнімге тапсырыстары мен болжамды сұранысына сүйене отырып, белгілі бір уақыт аралығында өндірілетін өнім мөлшері туралы ақпаратты қамтиды.

MRP-нің тағы бір артықшылығы – бұл деректер жоғалмайтын орталықтандырылған ақпараттық жүйе және құжаттарда көрсетілген ақпаратқа қатысты қандай да бір мәселелер туындаған кезде құжатты жеткізуші де, сатып алушы да жүйе арқылы екі рет тексере алады. Сондай-ақ, тауардың жеткізілімі мен сапасын бақылау жеткізу процесі орналасқан әрбір спецификация мен кезеңдерді бір диалогта сақтау арқылы оңайырақ жүзеге асырылуы мүмкін [15].

MRP жүйе сонымен қатар материалдарға қажеттілікті жоспарлау және ағымдағы тапсырыстар, өнімге болжамды сұраныс және қоймадағы материалдардың қалдығы негізінде жеткізу жоспарын құру кезінде пайдалы болады. Алайда, материалдарға қажеттілікті болжауды қолмен есептеуге болады, үш әдіс бар:

- ◆ аңғал болжау әдісі;
- ◆ ұзақ мерзімді орташа әдіс;
- ◆ орташа өлшенген жылжымалы әдіс.

Кәсіпорын қызметіне MRP жүйесін сәтті енгізу үшін қажетті шарттар мыналарды қамтиды:

◆ компьютерленген өндіріс жүйесі. Материалдарға қажеттілік жоспарын жүйеге қолмен енгізуге болатындығына қарамастан, оны өзекті түрде сақтау мүмкін болмайды, өйткені өндіріс сипаты динамикалық;

◆ өнімге енгізілетін кез келген техникалық өзгерістерді уақытылы енгізе отырып, әртүрлі өнімдерді өндіруге арналған спецификацияларды өзекті күйде ұстау, өйткені жүйе спецификацияда көрсетілген материалдарға ғана автоматты түрде тапсырыс береді;

◆ материалдарды жеткізуге тапсырыстарды дұрыс қалыптастыру мүмкіндігі үшін қоймадағы материалдардың қалдықтары бойынша деректерді өзекті күйде ұстау;

- ◆ әрбір жеткізушіден материалдарды жеткізу мерзімі MRP жүйесінде көрсетілуі керек.

Штрих-кодтарды енгізу

Қазіргі уақытта материалдардың қалдықтары туралы ақпарат қолмен енгізіледі, өйткені қоймадағы заттар үшін оларды сканерлеуге арналған штрих-код әлі әзірленбеген. «Ollis» қоймасында салыстырмалы түрде аз материалдар сақталған кезде, қолмен түгендеу мүмкіндігі бар, бірақ уақыт өте келе қоймадағы материалдардың қалдықтарын тексеруді және MRP жүйесінде ақпараттың бірден пайда болуын оңтайландыру үшін кодтау инвестициялары қажет болады.

Қойманың сыйымдылығы шектеулі тауарлы материалдық құндылықтарды басқарудың көп өнімді моделі арқылы тапсырыс мөлшері туралы шешім қабылдау.

Бұл мәселені шешу үшін Жиһаз компаниясы жағдайында қойманың сыйымдылығы шектеулі қорларды басқарудың көп өнімді моделін қолдануға болады. Бұл модель тапсырыстардың оңтайлы өлшемдеріне сәйкес есептелген материалдардың барлық ассортименті алатын аймақ осы материалдарды сақтауға бөлінген жалпы аумақтан асатын жағдайларды шешуге көмектеседі. Бұл жағдайда тапсырыстың оңтайлы мөлшерін азайту арқылы қоймада сақталатын тауарлардың санын азайту міндеті туындайды.

Бұдан әрі үш өнім үшін тапсырыстың оңтайлы мөлшерін есептеу келтірілген: «ноче окко» жабыны бар МДФ 2620x125x20мм, жабыны жоқ МДФ 2620x125x20мм, ЛДСП 2500x5680x22мм аталған материалдарды сақтау үшін бөлу көзделіп отырған алаң 15м² болып қабылданды. Басқа есептік деректер 3-кестеде (168 б.) көрсетілген.

Кесте 3 – Тапсырыстың оңтайлы мөлшерін анықтау үшін есептелген деректер

Тауар	Тапсырыс беру құны, A_i (тг)	Материалға қажеттілік, S_i (шт/нед)	Сақтау шығындары, W_i (тг/нед)	Алып жатқан аумақ, a_i (м ²)
МДФ 2620x125x20 мм «ноче окко»	413	26	66,5	0,32
МДФ 2620x125x20 мм қамту жоқ	398	18	51,1	0,32
ЛДСП 2500x5680x22 мм	746	9	75,6	0,26
Ескертпе: Авторлармен құрастырылған.				

Әрбір зат үшін оңтайлы тапсырыс мөлшері Уилсон формуласы бойынша есептеледі:

$$Q_i = \sqrt{\frac{2 * A_i * S_i}{W_i}} \quad (4)$$

Әр зат үшін оңтайлы тапсырыс мөлшері 4-кестеде көрсетілген.

Кесте 4 – Тапсырыстың оңтайлы мөлшері

Тауар	Тапсырыстың оңтайлы мөлшері, Q_i (шт.)
МДФ 2620x125x20мм «ноче окко»	18
МДФ 2620x125x20мм қамту жоқ	17
ЛДСП 2500x5680x22мм	13
Ескертпе: Авторлармен құрастырылған.	

Тауарлар партиясы алып жатқан жиынтық алаң мынадай формула бойынша есептеледі:

$$a = \sum a_i * Q_i \quad (5)$$

Жиынтық аудан 14,6 м²-ге тең, ол бөлінген ауданға сәйкес келеді, алайда есептелген жиынтық аудан бөлінген ауданнан асқан жағдайда келесі формула негізінде тапсырыс мөлшерін сандық шешім әдісімен түзету керек:

$$Q_i^* = \sqrt{\frac{2 * A_i * S_i}{W_i - 2 * a_i * \lambda^*}} \quad (6)$$

мұнда Q_i^* – i -тауарға тапсырыс берудің түзетілген оңтайлы мөлшері;

A_i – тапсырысты беру құны;

S_i – уақыт кезеңіндегі i -томдық материалға қажеттілік;

W_i – i -тауардың бірлігін сақтауға арналған шығындар;

a_i – i -тауар бірлігі алып жатқан алаң;

λ^* – оңтайлы Тапсырыс өлшемінің мәнін реттеу қадамы.

Осылайша, сандық шешім әдісін қолдана отырып, шектеулі қойма сыйымдылығы жағдайында тапсырыс мөлшерін реттеу керек.

Сонымен, көрсетілген ұсыныстарды орындай отырып, жиһаз компаниясының қолданыстағы сатып алу жүйесін жетілдіруге болады.

Қорытынды

Сонымен, сатып алу жүйесінің тиімді жұмысының маңыздылығын ескере отырып, егер компания өзінің бәсекеге қабілеттілігі мен кірістерін жоғары деңгейде ұстағысы келсе, оның қызметін оңтайландыруға және жетілдіруге ерекше назар аудару керек. Зерттеу нәтижелерін зерттеу компаниясында, сондай-ақ осындай жас кәсіпорындарда қолдануға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Rada A.O., Timofeev A.E., Nikitina O.I. The Use of Software to Support Management Decisions in Public Procurement: Proceedings of SPIE // The International Society for Optical Engineering. 2022. Volume 12251. Article number 122510X.
- 2 Afanasiev M., Rachenko I., Arbuzov M. Role and significance of mobile technologies in digitalization of procurement systems in oil and gas companies // IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. 2019. Volume 497. Issue 1. Article number 012021.
- 3 Gladilina I., Pankova L., Sergeeva S., Kolesnik V. The Effect of Using Information Technologies for Supporting Decision-Making in the Procurement Management of an Industrial Enterprise on Reducing Financial Costs // Indian Journal of Economics and Development. 2022. Volume 18. Issue 2. P. 367–373.
- 4 Zahra S., Hasanpour J., Kourosh E., Majid R., Tom V.W. The Multi-Depot Traveling Purchaser Problem with Shared Resources: Sustainability. 2022, no. 14(16), pp. 101–109.
- 5 Aleksakhin A., Zaytsev I., Eliseeva E., Petergova A., Kostygova L. The planning of business processes in an uncertain environment on oligopolistic markets // MATEC Web of Conferences. 2019. Volume 290. Article number 07001.
- 6 Sledkov Y.G., Khoroshko L.L., Kuznetsov P.M. Management of Business Processes in Short-Run Production: Russian Engineering Research. 2022. Volume 42. Issue 3. P. 282–285.
- 7 Мухтарова К.С., Мухтар Е.С. Конкурентоспособность региона в Казахстане: проблемы и пути решения // Вестник КазНУ. – 2015. – Том 107(1). – С. 19–24.
- 8 Susanne B. Using Procurement Power to Accelerate Sustainable City Logistics // Lessons from Change Agents in The Netherlands. Sustainability. 2022, no. 14(10), pp. 6225–6235.
- 9 Wankmüller C., Gerald R. Identifying Challenges and Improvement Approaches for More Efficient Procurement Coordination in Relief Supply Chains // Sustainability. 2021, no.13(4), pp. 2204–2214.
- 10 Жанбирова Ф.Ж., Жанбирова Е.Ж. Логистический подход к управлению запасами // Вестник КазАТК. – 2022. – № 3(122). – С. 127–135.
- 11 Усербаева А.С., Шатманов О.Т., Мұсабаев Б.Қ. Совершенствование логистической стратегии предприятий // Вестник КазАТК. – 2022. – № 1(120). – С.70–80.
- 12 Официальный сайт предприятия ТОО «Мебельная компания «OLLIS». URL: <https://www.ollis.kz> (дата обращения: 31.03.2022)
- 13 Положение об организационной структуре ТОО «Мебельная компания «Ollis» // Республика Казахстан. – 2020. – 7 с.
- 14 Попов П.В., Мирецкий И.Ю., Ивуть Р.Б., Хартовский В.Е. Логистика: модели и методы. – М.: ИНФРА-М, 2017. – 272 с.
- 15 Гаджинский А.М. Логистика: учебник для высших и средних специальных учебных заведений. – М.: Маркетинг, 2017. – 396 с.

REFERENCES

- 1 Rada A.O., Timofeev A.E., Nikitina O.I. (2022) The Use of Software to Support Management Decisions in Public Procurement: Proceedings of SPIE // The International Society for Optical Engineering. Volume 12251. Article number 122510X. (In English).
- 2 Afanasiev M., Rachenko I., Arbuzov M. (2019) Role and significance of mobile technologies in digitalization of procurement systems in oil and gas companies // IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. Volume 497. Issue 1. Article number 012021. (In English).
- 3 Gladilina I., Pankova L., Sergeeva S., Kolesnik V. (2022) The Effect of Using Information Technologies for Supporting Decision-Making in the Procurement Management of an Industrial Enterprise on Reducing Financial Costs // Indian Journal of Economics and Development. Volume 18. Issue 2. P. 367–373. (In English).
- 4 Zahra S., Hasanpour J., Kourosh E., Majid R., Tom V.W. (2022) The Multi-Depot Traveling Purchaser Problem with Shared Resources: Sustainability, no. 14(16), pp. 101–109. (In English).
- 5 Aleksakhin A., Zaytsev I., Eliseeva E., Petergova A., Kostygova L.(2019) The planning of business processes in an uncertain environment on oligopolistic markets // MATEC Web of Conferences. Volume 290. Article number 07001. (In English).
- 6 Sledkov Y.G., Khoroshko L.L., Kuznetsov P.M. (2022). Management of Business Processes in Short-Run Production: Russian Engineering Research. Volume 42. Issue 3. P. 282–285. (In English).
- 7 Muhtarova K.S., Muhtar E.S. (2015) Konkurentosposobnost' regiona v Kazahstane: problemy i puti reshenija // Vestnik KazNU. Vol. 107(1). P. 19–24. (In Russian).
- 8 Susanne B. (2022) Using Procurement Power to Accelerate Sustainable City Logistics // Lessons from Change Agents in The Netherlands. Sustainability, no. 14(10), pp. 6225–6235. (In English).

9 Wankmüller C., Gerald R. (2021) Identifying Challenges and Improvement Approaches for More Efficient Procurement Coordination in Relief Supply Chains // Sustainability, no. 13(4), pp. 2204–2214. (In English).

10 Zhanbirov F.Zh., Zhanbirov E.Zh. (2022) Logisticheskij podhod k upravleniju zapasami // Vestnik KazATK. No. 3(122). P. 127–135. (In Russian).

11 Userbaeva A.S., Shatmanov O.T., Mұsabaev B.Қ. (2022) Sovershenstvovanie logisticheskoy strategii predpriyatij // Vestnik KazATK. No. 1(120). P. 70–80. (In Russian).

12 Oficial'nyj sajt predpriyatija TOO «Mebel'naja kompanija «OLLIS». URL: <https://www.ollis.kz> (data obrashhenija: 31.03.2022). (In Russian).

13 Polozhenie ob organizacionnoj strukture TOO «Mebel'naja kompanija «Ollis» // Respublika Kazahstan. 2020, 7 p. (In Russian).

14 Popov P.V., Mireckij I.Ju., Ivut' R.B., Hartovskij V.E. (2017) Logistika: modeli i metody. M.: INFRA-M, 272 p. (In Russian).

15 Gadzhinskij A.M. (2017) Logistika: uchebnik dlja vysshih i srednih special'nyh uchebnyh zavedenijah. M.: Marketing, 396 p. (In Russian).

Ж.К. КЕГЕНБЕКОВ,*¹

к.т.н., ассоциированный профессор.

*e-mail: kegenbekov@dku.kz

ORCID ID: 0000-0001-8175-7440

Е.А. БУРМАТОВА,¹

специалист

e-mail: burmatova.e2018@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6371-6159

А.У. ЖУМАНОВ,²

докторант

e-mail: azat_jumanov@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-4401-4362

¹Казахстанско-Немецкий университет,

г. Алматы, Казахстан

²TOO Railways Enjineering,

г. Алматы, Казахстан

АНАЛИЗ МЕТОДОВ ПО ОПТИМИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ЗАКУПОК НА ПРЕДПРИЯТИИ

Аннотация

Сегодня закупочная деятельность имеет важную роль в каждом субъекте экономической деятельности и считается одной из важнейших сфер деятельности предприятия, так как закладывает фундамент для успешной деятельности субъекта. Благодаря быстрому росту мировой экономики и глобализации бизнеса, цепочки поставок как на международном, так и на локальном уровне стали более интегрированными и, вследствие этого, чтобы получить максимально возможное конкурентное преимущество на рынке, предприятия должны обращать особое внимание на цепи поставок и прилагать большие усилия для их укрепления, усиления и оптимизации. Благодаря повсеместному развитию логистической деятельности закупочная деятельность стала наиболее важной процедурой в составе корпоративной стратегии, так как при эффективном управлении системой закупок она становится одним из инструментов для снижения общих расходов, а также, как следствие, для достижения большего уровня рентабельности. Закупочная деятельность розничных продавцов может оказывать существенное влияние в негативном ключе на условия работы в цепочке поставок в целом. Многие ключевые процессы и решения в сфере закупок в компании-поставщике, такие как сроки, отношения между покупателем и поставщиком, управление критическим путем, поиск поставщиков, влияют на то, как управляют компании-поставщики своим производством и рабочей силой, и это может косвенно влиять на условия труда. Так, совершенствование проблемы эффективной организации и управления системой закупок дает возможность существенно повлиять на успех каждого субъекта экономической деятельности и его конкурентоспособность.

Ключевые слова: закупочная логистика, система закупок, поставщик, управление взаимоотношениями, оценка эффективности, взаимодействие подразделений.

Z.H. KEGENBEKOV,*¹

c.t.s., associate professor.

*e-mail: kegenbekov@dku.kz

ORCID ID: 0000-0001-8175-7440

YE.A. BURMATOVA,¹

specialist.

e-mail: burmatova.e2018@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6371-6159

A.U. ZHUMANOV,²

PhD student.

e-mail: azat_jumanov@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-4401-4362

¹Kazakh-German University,

Almaty, Kazakhstan

²LLP Railways Engineering,

Almaty, Kazakhstan

ANALYSIS OF METHODS TO OPTIMIZE A COMPANY'S PROCUREMENT SYSTEM

Abstract

Today, procurement activity has an important role in every subject of economic activity and is considered one of the most important areas of activity of the enterprise, as it lays the foundation for the successful activity of the subject. Due to the rapid growth of the global economy and the globalization of business, supply chains at both the international and local levels have become more integrated and, consequently, in order to gain the maximum possible competitive advantage in the market, enterprises should pay special attention to supply chains and make great efforts to strengthen, strengthen and optimize them. Due to the widespread development of logistics activities, procurement has become the most important procedure in the corporate strategy, as with effective management of the procurement system, it becomes one of the tools to reduce overall costs, and, as a result, to achieve a higher level of profitability. The purchasing activities of retailers can have a significant negative impact on the working conditions in the supply chain as a whole. Many key procurement processes and decisions in the supplier company, such as deadlines, the relationship between buyer and supplier, critical path management, supplier search, affect how supplier companies manage their production and workforce, and this may indirectly affect working conditions. Thus, improving the problem of effective organization and management of the procurement system makes it possible to significantly influence the success of each economic entity and its competitiveness.

Key words: procurement logistics, procurement system, supplier, relationship management, performance evaluation, interaction of departments.

IRSTI 06.61.53
UDC 332.711
JEL J11; N90; O15; R23

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-172-185>

G.ZH. SEITKHAMZINA,*¹

c.e.s., professor.

*e-mail: gau17erj@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-1619-5212

E.KH. AKHATOVA,¹

c.e.s., professor.

e-mail: eahatova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2084-2857

L.M. BEKENOVA,¹

c.e.s., professor.

e-mail: bekenova_l@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-0298-6817

¹Almaty Humanitarian Economy University,
Almaty, Kazakhstan

PRIORITY DIRECTIONS OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF CITIES IN THE POST-PANDEMIC PERIOD

Abstract

More than half of the world's total population lives in urban areas, and it is expected that by 2050 more than 70% of them will live in urban areas. Population growth and continued urbanization around the world are causing many social, economic, technical and organizational problems related to transportation, businesses, communication networks, services and utilities that can threaten the economic and environmental sustainability of cities. The COVID-19 pandemic has raised new questions for society and has made adjustments to urban development plans and sustainable development goals. The consequences of quarantine measures have affected not only national economies, but also the comprehensive development of societies. All this creates the basis and prerequisites for the study of the peculiarities of the postpandemic development of the urbanization process. The article deals with the main aspects of post-pandemic urban development. The main goal of this scientific research is to determine the priority directions of socio-economic development of cities. The methods of retrospective, statistical analysis, analogies and generalizations are used to study this topic. During the study the authors have analyzed the state policy documents of the Republic of Kazakhstan in the direction of development of cities and regions of Kazakhstan, studied the foreign experience of some countries in implementing the principles of sustainable development of cities, considered the concept of building "smart cities" as one of the priority directions of post-pandemic development of urbanization. The practical significance of this work lies in the development of priority directions for the implementation of the Concept of socio-economic development of cities in the postpandemic period.

Key words: urbanization, city, agglomeration, urban population, smart cities, post-pandemic period.

Introduction

According to UN experts, the share of the urban population by 2050, at the current rate of growth of the level of urbanization, will be more than 70% [1]. The attractiveness of cities for resettlement and residence, their growth and rapid development is explained by economic factors, developed infrastructure and comfortable living conditions for the population. However, during the Covid-19 Pandemic, it was the cities that turned out to be the epicenters of the epidemic. In many ways, the reasons for the spread of the virus were precisely those most attractive aspects of urban life, the concentration of the population, multi-storey residential buildings, huge shopping malls, central air conditioning, etc. After the Covid-19 pandemic and the consequences of the introduction of quarantine measures, opinions and publications appeared about the negative impact of urbanization [2].

Thus, based on these conditions, there were prerequisites for the need for research in the field of urbanization development in the post-pandemic period.

The object of the study is urbanization as a process of growth and development of cities and urban population. The subject of this study is the directions of urban development in the post-pandemic period. The purpose of the study is to determine the priority directions of socio-economic development of cities in the post-pandemic period.

The tasks set by the researchers are to identify the main problems and changes caused by the consequences of the Pandemic and quarantine measures; – search for the most effective solutions for the development of urbanization.

Methods of retrospective, statistical analysis, analogies and generalizations were used to study this topic.

The practical significance of this work lies in the development of priority directions for the implementation of the Concept of socio-economic development of cities in the post-pandemic period.

Materials and methods

When studying priority areas for development of urbanization processes, a set of the following methods of economic research was used: monographic, program-targeted, logical. In the work on the study, such theoretical research methods as comparisons and generalizations, scientific abstraction and synthesis were also used.

Main provisions

Urbanization is the process of urban growth and development, when the population in rural areas moves to cities, leading to an increase in the size of cities and a change in their cultural and economic structure. This process is usually associated with industrialization and economic development, and includes the construction of new residential and commercial buildings, the improvement of infrastructure such as roads, bridges and transport, as well as the development of education, health and other social services. Urbanization can have both positive and negative consequences, such as economic growth and improving the living conditions of the population, but it can also lead to problems such as environmental pollution and a decrease in the quality of life in cities.

The COVID-19 pandemic has led to significant changes in urbanization, and it is assumed that these changes will continue in the post-pandemic period. One of the main trends in this process is an increase in demand for housing and commercial real estate in suburbs and small towns, where people can be in more spacious and less crowded places, as well as have more opportunities for outdoor recreation.

However, this does not mean that big cities will lose their attractiveness. Rather, they will rethink their urban infrastructure, improving the living conditions and safety of their residents. This may include creating large parks and recreation areas, improving public transport systems, and developing infrastructure for cyclists and pedestrians.

In addition, the post-pandemic period can accelerate the process of digital development of cities, which can lead to an improvement in the quality of life and an increase in the level of comfort of residents. For example, cities can develop intelligent transport management systems, improve connectivity and Internet accessibility, and create digital services to improve the quality of life of residents.

Thus, the development of urbanization in the post-pandemic period will continue, but with changed priorities and improved infrastructure that will meet the new challenges and needs of society.

Literature review

Data from studies conducted within the framework of the United Nations predict that the share of the urban population by 2050 will be more than 70%. Sustainable development of the urban economy, according to the New Urban Development Program, which was adopted within the framework of the UN Conference on Housing and Sustainable Urban Development (Habitat III), (Quito, October

17–20, 2016), should have been due to the advantages of agglomeration generated by well-planned urbanization [1].

In the Republic of Kazakhstan, by 2023, the urban population has already increased to 61.8% [3], for comparison, in neighboring Kyrgyzstan, the urban population is currently 34% [4]. In addition, in the territorial context, the network of cities, consisting of 89 cities, is rather uneven, which also negatively affects the asymmetry of regional development.

The standard of living of the population is the most important criterion, which is not only directly related to the urbanization of regional cities, but also affects the other causes of disproportion in the formation of regional centers – megacities and in the backlog of small cities [5]. At the present time, disparities in the standard of living of the population in the regional aspect remain in the republic.

In the territorial and spatial organization of the state, large and largest cities play a special role, on the one hand, they improve the living conditions of the population, on the other hand, they lead to environmental pollution, increased chemical, physical and psychological stress on a person. The percentage of urban population in some countries reaches high values: Argentina – 83%, Uruguay – 82%, Australia – 75%, USA – 80%, Japan – 76%, Germany – 90%, Sweden – 83%, Russia – 74% [6].

One of the UN Sustainable Development Goals until 2030 is dedicated to cities and human settlements, they should:

- ♦ to remain productive – people should find decent jobs here, enterprises here can produce and trade efficiently, this requires a successful infrastructure, which means that we need networks of roads, public transport, energy, water supply and sewerage, waste recycling systems, an effective judicial system to ensure the execution of contracts;

- ♦ to ensure social integration – the city should not be a place that increases the gap between rich and poor. Effective urban planning and policy should build cities where people of different races, classes and ethnic groups interact productively, peacefully and with a high degree of social mobility and trust;

- ♦ be environmentally sustainable – due to the high population density, cities are vulnerable to environmental ailments. Therefore, cities should conduct two types of environmental protection activities: to reduce the “ecological footprint”, as well as to ensure resistance to changing environmental conditions [7].

The COVID-2019 pandemic has made its own adjustments. Quarantine restrictions, remote work, the transition of trade and services to cyberspace, total isolation have turned megacities into ghost towns. The obvious conclusion that suggests itself and is now supported by many members of the expert community is the following – it is possible to mitigate the threats and risks caused by the pandemic through decentralization and deconcentration, reducing the dependence of development on the city [1].

Digital technologies have integrated promising changes into the daily lives of people and the work of companies, covering not only cities, but also regions. An actual aspect of the development of regional economic systems is the digitalization of industry, which involves the introduction of modern information and communication technologies into the activities of enterprises [8].

Recently, the concept of a “smart city” was developed, designed to provide a solution to improve the quality of life of citizens in urban areas through the introduction of intelligent and digital technologies and infrastructure for energy, water supply, mobility, buildings and management. The concept of “smart city” considers “zero vision”, which refers to the use of smart city technologies, information and communication technologies (ICT) and Internet of Things (IoT) tools to minimize negative impacts (i.e. zero traffic accidents, zero CO₂ emissions, zero waste, zero crime) in cities. Urban forestry and urban areas overgrown with vegetation in cities inherently provide benefits such as reducing air pollution, the effect of urban thermal islands and the risk of flooding, as well as improving water quality, aesthetic value and property value, which improves the quality of life of citizens. The concept of a “smart city” has moved to the concept of a sustainable “smart city”, which takes into account the services provided by urban forestry and urban vegetation [9].

In recent years, artificial intelligence (AI) has been increasingly used to solve economic, social, environmental and urban management problems. Thanks to its advanced capabilities, artificial intelligence should become one of the main means for local authorities to achieve reasonable and

sustainable development. The convergence of artificial and human intelligence is crucial for the adequate solution of the problems of urbanization and the achievement of reasonable and sustainable development [10].

Technological improvements make it possible to introduce the concept of a “Smart City” as a solution to urban problems. Smart city applications can build public trust by improving the quality of applications, satisfaction with them, reliability and expanding the capabilities of the community. However, it should be noted that the number of communities using the smart city app is still small. Therefore, it is necessary to encourage a culture of using these applications to help strengthen citizens’ trust in the government and improve the quality of life in cities [11].

Ambitious projects are being launched in the modern world, involving the most advanced world experience in urban planning in order to create a sustainable and balanced living environment. Instead of large cities, it is better to have a network of small self-sufficient smart cities or rural areas equipped with digital infrastructure, proper water and sewage treatment systems, reliable energy supply (especially relying on renewable energy sources) [2]. These include such high-tech cities as the Saudi city of Qiddiya, the South Korean city of Songdo, the Chinese eco-city of Tianjin. For example, in 2018, Kazakhstan launched the Accol Smart City project with a population of 13,708 people in the Astana agglomeration area [12]. The projects use the best solutions for organizing public spaces, highways, residential and recreational areas.

The emergence of the information society has an impact on changes in the spatial and temporal characteristics of cities that are designed for the sake of network interactions, the organization of various flows, the globality of the city [12]. The logic of creating and designing cities, the functionality of which should meet the challenges of the information society, dictates a completely new urbanization. The construction of new cities on the basis of education centers, in which information technology facilities and modern communication systems are widely implemented, where citizens, along with specialists in the field of urban planning, are full-fledged designers of the urban environment, represents a new trend in urbanization.

With the rapidly growing urbanization in the world, sustainability is now expected from urban life. Due to such rapid growth, solving emerging problems in the field of urban governance and sustainable development around the world is not an easy task. Big data technologies can provide intelligent transportation, traffic, waste management, energy, environment, infrastructure, security, healthcare, planning and citizen participation in ordinary urban affairs to ensure a better urban life [13].

The contribution of structural transformation and urban development is considered crucial for long-term socio-economic growth, but over the past few decades it has negatively affected environmental sustainability. The conducted research clearly shows the need to adopt an environmentally friendly industrial and energy policy to ensure long-term social, economic and environmental sustainability [14].

With the development of urbanization, the gap between urban and rural financial investments, wages for production, quality of life and solvency through transport will be reduced. The key conclusion from these findings is that future appropriate measures and policies should be formulated in accordance with local conditions in order to facilitate the implementation of rural economic development [15].

The conducted studies aimed at assessing the impact of migration from rural areas to cities and related problems on urban development have found that there is an ambiguous impact of urban migration on urban development in different zones. Effective mitigation measures should be developed on the basis of key issues related to a specific zone, and practical trainings, research, public awareness campaigns and advanced training of migrants will improve socio-economic and environmental conditions [16].

COVID-19 can be characterized as a result of the deterioration of global health indicators in complex systems and has far-reaching consequences in the social, economic and environmental spheres. Urbanization is defined as one of the factors affecting the health of the planet. The effects of COVID-19 on the health of the planet are grouped into six categories: social, economic, environmental, technological, political and public health. The impact of COVID-19 on the health of the planet is hindering the achievement of the Sustainable Development Goals [17].

Results and discussion

The COVID-19 pandemic has led to serious socio-economic consequences for cities, but has also created new opportunities for their development. After the pandemic, cities will face a number of challenges, such as a decrease in economic activity, an increase in unemployment and a decrease in household incomes. However, they will also have the opportunity to rethink their economic and social structure, improve the living conditions and security of their residents and create a more sustainable and equitable economy.

The UN made the following conclusion: “Cities are at the forefront of the fight against the pandemic and its consequences. Across the globe, COVID-19 poses a threat to cities and communities, endangering not only public health, but also the economy, as well as the very fabric of society” [18]. Despite the fact that the impact of the pandemic varies depending on the city or region, common points can be found in all cases. For example, almost all major cities experienced a drop in gross regional product: for New York, the drop was 14% compared to 2019 [19], and in London, quarantine measures led to losses of 12% of GRP [20].

As for the situation in the Republic of Kazakhstan, according to the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan, GDP in 2020 fell by 7% compared to 2019, and equaled the indicators of 2018-2019 by the beginning of 2023 (according to preliminary calculations) [3].

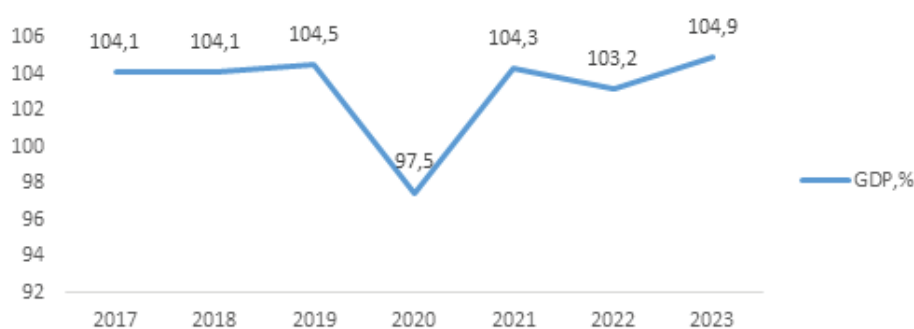

Figure 1 – Dynamics of GDP in Kazakhstan, 2017–2023 y.

Note: Compiled according to the source [3].

In the Republic of Kazakhstan, by 2023, the urban population has already increased to 61.8% (Figure 2) [3].

Nevertheless, the level of urbanization in Kazakhstan is still quite low compared to the developed countries of the world, while even in the USA with their large territory; this indicator is 82.5% (Germany – 77.4%, France – 80.7%, South Korea – 81.4%) [21].

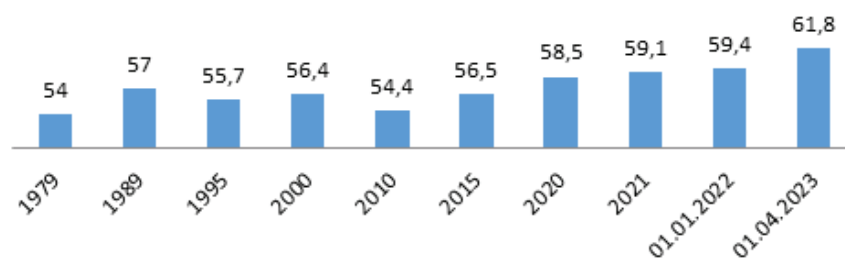

Figure 2 – Dynamics of the level of urbanization in Kazakhstan (%)

Note: Compiled according to the source [3].

At the moment, Kazakhstan is experiencing a steady growth of the urban population, which shows a good level of urbanization. The urban population will increase annually by an average of 1.51% until 2050, which exceeds the growth rate of the total population. In terms of urban population growth in

the context of regions, the regions with developed industry and large industrial potential are leading: Karaganda, Pavlodar, Aktobe.

Urbanization management implies solving a number of tasks [22]: ensuring the convenience of movement around the city, increasing the capacity of the city’s infrastructure, increasing and maintaining a certain level of security, reducing the negative impact on the environment, improving the quality of services, combating inequality in access to education, healthcare, and other important services, involving residents in the management of an urbanized system.

There have been major changes in the use of information and communication technologies in city administration. In this connection, Newman suggests an increase in technological innovations, which in the post-pandemic period will indicate a new model of urban development. This model focuses on energy efficiency technology, closed-loop economics and smart cities. The spread of this model will lead to the decentralization of urban space, increasing demands on local infrastructure on the part of residents [23].

Another problem voiced by the World Bank is the appearance of a large number of “new poor people”, not only urban residents, but also rural residents who came in search of earnings [24]. The pandemic has significantly increased the requirements for crisis management skills of city managers, and in cities where these skills were not well developed, communities of residents who are able to solve problems have emerged.

The next challenge of the post-pandemic period can be called a change in the requirements of city residents for urban space, the environment, the availability of parks and squares, and so on. The consequence of the change in requirements is the possible decentralization of the city, the destruction of the “center–business district-residential areas” scheme into many smaller self-sufficient structures.

Thus, by reducing all the challenges and trends, it is possible to choose appropriate measures and solutions to eliminate them (Table 1).

Table 1 – Urban development problems caused by the COVID-19 Pandemic

	Problems of urban development				
	Threats to public health	Decline in economic activity	Dependence on digital development	Increase in social inequality	Changing requirements for urban space
Decisions	Начало формы Конец формы Organization of space that reduces harmful effects on health	Development of policy measures that accelerate economic activity	Using the achievements of technical and economic sciences for the optimal development of ICT infrastructure	Development of measures for the development of peripheral regions for cities	Formation of new standards for the organization of urban space
	Effective distribution of healthcare facilities	Change of zoning of urban space	Creation of convenient infrastructure for digital activity	Smoothing of possible social conflicts,	Development of innovative solutions in district planning
	Prevention of discrimination in the provision of medical services	Creation of zones that facilitate economic activity	Development of effective policies to stimulate digital activity	Creation of new forms of interaction	Rethinking the functions and zoning of cities.
Note: Compiled according to the source [24].					

The COVID-19 pandemic has exacerbated many urban problems and created new challenges that cities around the world will respond to. To solve each of the problems, you can choose a combination of approaches and concepts that can solve problems at various levels.

One of the main challenges after the pandemic will be an increase in the unemployment rate in cities. To address this problem, cities should focus on creating new jobs, especially in the sectors

that have been most affected by the pandemic, such as tourism, hospitality and retail. In addition, cities will try to attract new investments and develop new sectors of the economy, such as the digital economy, biotechnology and green technologies.

In the Republic of Kazakhstan, the number of unemployed during the pandemic in 2020 year increased by 8.8 thousand people. The dynamics of the unemployment rate can be seen in Figure 3. However, it is worth noting that unofficial unemployment data is much higher.

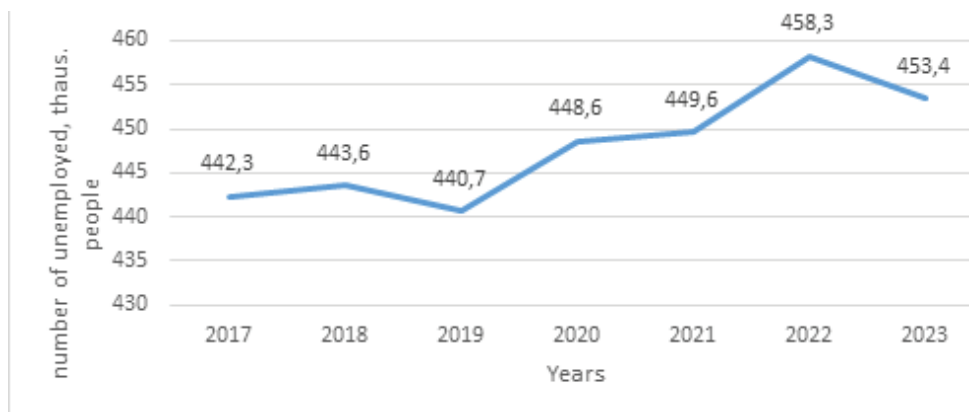

Figure 3 – Dynamics of unemployment

Note: Compiled according to the source [3].

One of the priority social areas of development after the pandemic will be taking care of more vulnerable segments of the population, such as children, the elderly and migrants. Cities should create new social programs and services, such as improved education and health systems, assistance in finding jobs and housing for the poor.

Table 2 shows demographic indicators of Kazakhstan in the period before and after the COVID-19 Pandemic. According to the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan, mortality in 2020–2021 increased sharply, mainly the elderly and people with poor health suffered from Coronavirus infection.

Table 2 – Demographic indicators

	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Population at the end of the period (year) thousand people	18157,3	18395,6	18631,8	18879,6	19122,4	19503,2	19832,7
Total mortality rate (per 1000 people)	7,15	7,14	7,19	8,60	9,61	7,97	7,19

Note: Compiled according to the source [3].

Cities will also face new environmental challenges, such as improving air quality and reducing greenhouse gas emissions. To solve these problems, cities must switch to more sustainable and environmentally friendly technologies, such as renewable energy sources, improved public transport and the creation of zones for pedestrians and cyclists.

According to one of the Sustainable Development Goals developed by the UN – Goal 11 Sustainable cities and human settlements, an important task is to ensure universal access to adequate, safe and affordable housing and basic services by 2030 and to improve slums [7]. In the Republic of Kazakhstan, the number of people living in emergency homes has decreased by 63% from 2018 to 2021 [3].

Table 3 – Target 11.1 By 2030, ensure universal access to adequate, safe and affordable housing and basic services and improve slums

Name of the global indicator	Начало формы Конец формы National indicator	Years			
		2018	2019	2020	2021
11.1.1 Proportion of urban population living in slums, informal settlements or in unsatisfactory housing conditions	Number of residents in emergency homes	69 510	69 389	24 441	25 343
Note: Compiled according to the source [3].					

Another goal of Sustainable Development is to expand the scope of inclusive and environmentally sustainable urbanization and opportunities for integrated and sustainable human settlements planning and management based on broad participation in all countries by 2030. In Kazakhstan, the housing provision index has increased by 1.3 points since 2018.

Table 4 – Target 11.3 By 2030, expand inclusive and environmentally sustainable urbanization and opportunities for integrated and sustainable human settlements planning and management based on broad participation in all countries

Name of the global indicator	National indicator	Unit of measurement	Years			
			2018	2019	2020	2021
11.3.1 Ratio of building rates and population growth rates	Housing security per resident	sq.m.	21,9	22,2	22,6	23,2
	urban population		24,2	24,7	25,0	25,5
	rural population		18,6	18,9	19,3	18,8
Note: Compiled according to the source [3].						

One of the solutions to these issues may be the introduction of the “Smart City” Concept. The development of the digital economy is one of the key factors for the success of the development of the concept of “Smart Cities”. Smart-cities are cities that use modern technologies and data to better manage urban infrastructure and improve the quality of life of residents. The development of the digital economy in Smart-city can lead to the creation of new jobs, increase the productivity and efficiency of the economy, as well as reduce the costs of managing the city.

One of the key elements of the development of the digital economy in Smart-city is the creation of a digital infrastructure that provides wide access to the Internet and the use of modern technologies. This includes the installation of a new generation of communication networks, such as 5G, the creation of cloud platforms for data storage and processing, as well as the creation of digital services for residents and businesses [11].

The development of the digital economy also requires active support of innovations and new technologies. Smart-city should create a favorable ecosystem for startups and innovative companies, provide them with support and assistance in obtaining financing. It is also worth improving the education and training system to ensure the availability of highly qualified specialists in the field of digital technologies [13].

Another important element of the development of the digital economy in Smart-city is the creation of electronic public services and digital services for residents and businesses. This may include the creation of electronic portals for obtaining public services, electronic voting systems, digital platforms for the exchange of information between residents and government agencies, as well as the creation of digital services for businesses that will allow them to effectively manage their activities [11].

Finally, the development of the digital economy in Smart-city requires the improvement of the city management system based on data and analytics. Smart cities should collect and analyze data on

urban infrastructure, the environmental situation, the needs of residents and businesses in order to make informed decisions and optimize city management.

Thus, the development of the digital economy is a key factor in the success of Smart-city, and requires the creation of digital infrastructure, support for innovation and new technologies, the creation of electronic public services and a city management system based on data and analytics.

Building a smart city is the process of creating a city using modern technologies that can improve the quality of life of residents, optimize the management of urban infrastructure and increase the efficiency of the economy. Various technologies are used in this process, such as the Internet of Things, artificial intelligence, data analytics and much more [13].

One of the key elements of building a Smart city is the creation of a digital infrastructure that allows for wide access to the Internet and the use of modern technologies. This includes the installation of a new generation of communication networks, such as 5G, the creation of cloud platforms for data storage and processing, as well as the creation of digital services for residents and businesses.

Another important element of building a Smart City is the creation of an intelligent urban infrastructure that allows you to optimize the management of the city and increase its efficiency. This may include the creation of a transport management system, lighting and video surveillance system management, waste management system and much more.

The creation of intelligent urban infrastructure also requires the use of various technologies, such as the Internet of Things, artificial intelligence and data analytics. These technologies allow us to collect and analyze data on urban infrastructure, the environmental situation, the needs of residents and businesses in order to make informed decisions and optimize city management.

Another key element of building a Smart city is the creation of digital services for residents and businesses. This may include the creation of electronic portals for obtaining public services, electronic voting systems, digital platforms for the exchange of information between residents and government agencies, as well as the creation of digital services for businesses that will allow them to effectively manage their activities.

Finally, building a Smart city requires improving the education and training system in order to ensure the availability of highly qualified specialists in the field of digital technologies. It is also worth creating a favorable ecosystem for startups and innovative companies, providing them with support and assistance in obtaining financing.

Thus, building a Smart City is a complex and multifaceted process that requires the use of modern technologies, the creation of digital infrastructure and intelligent urban infrastructure, as well as the creation of digital services for residents and businesses. An important element is also the training of highly qualified personnel and the support of innovations and startups.

Creating new jobs and supporting small and medium-sized businesses are important elements of the economic development of any city or region. Smart-cities using modern technologies can create a favorable ecosystem for business and stimulate economic development, which in turn leads to the creation of new jobs.

One of the ways to create new jobs is to develop innovative technologies and support startups. Smart cities should create a favorable ecosystem for startups and innovative companies, providing them with support and assistance in obtaining financing. This will create new jobs and stimulate the development of the economy.

It is also important to develop small and medium-sized businesses. Smart-cities should create a favorable ecosystem for the development of small and medium-sized businesses, provide them with access to financing, training and consultations. The creation of digital services for businesses and simplification of business registration procedures can also contribute to the development of small and medium-sized businesses.

Smart-cities can also create new jobs in areas related to the use of new technologies. For example, the creation of digital infrastructure, the installation of new generation communication networks and the development of city management systems require highly qualified specialists. Digital technology training and the creation of educational programs can also contribute to the creation of new jobs.

It is also worth noting that Smart cities can create new jobs in traditional industries such as healthcare, transport and catering. The use of modern technologies in these industries can increase their efficiency and create new jobs.

It is important to note that supporting small and medium-sized businesses and creating new jobs is a long process that requires joint efforts on the part of the state, business and the public. However, Smart cities using modern technologies can create a favorable ecosystem for business and stimulate economic development, which in turn leads to the creation of new jobs and improving the quality of life of residents.

Improving the city's infrastructure is one of the most important tasks, as it allows creating comfortable living and working conditions for residents, increasing the efficiency of the city economy and attracting investment. Modern technologies make it possible to create an intelligent urban infrastructure that ensures optimal management of the city and improves the quality of life of residents.

One of the ways to improve the city's infrastructure is to create an intelligent transport management system. This may include the installation of intelligent traffic lights, public transport traffic control systems and an emergency notification system for drivers. Such systems make it possible to optimize traffic, reduce travel time and reduce the number of accidents.

Another important element of the intelligent urban infrastructure is the lighting control system. Intelligent lighting control systems allow you to save energy and reduce system maintenance costs. Such systems can control the level of illumination depending on the time of day, the presence of people and traffic.

The development of intelligent urban infrastructure also requires the creation of a new generation of communication networks, such as 5G. This makes it possible to provide wide access to the Internet and create conditions for the development of digital services.

The improvement of the city's infrastructure also includes the creation of comfortable living and recreation conditions for residents. This may include the improvement of city parks, playgrounds and sports facilities, the installation of outdoor equipment and much more.

Thus, the improvement of the city's infrastructure is a complex and multifaceted process that requires the use of modern technologies, the creation of intelligent urban infrastructure and the creation of comfortable living and working conditions for residents. The creation of such infrastructure is an important element of the economic development of the city, as it increases its competitiveness and attractiveness for residents and investors.

Conclusion

Thus, the socio-economic development of cities after the COVID-19 pandemic will require new approaches and strategies that will create a more sustainable, equitable and prosperous economy and social infrastructure.

In the post-pandemic period of urban development, priority areas for the implementation of the concept of socio-economic development are:

1. Development of the digital economy. Cities should switch to more sustainable and innovative technologies, develop digital services and improve Internet access for all segments of the population. This will help to increase the efficiency of the economy, improve the quality of life of residents and improve business conditions.

2. Creating new jobs and supporting small and medium-sized businesses. Cities should actively attract investment and create conditions for the development of new sectors of the economy, such as green technologies, biotechnologies and information security technologies. It is also worth strengthening support for small and medium-sized businesses in order to create new jobs and stimulate economic growth.

3. Infrastructure improvement. Cities must continue to improve their urban infrastructure to provide more comfortable living conditions for residents. This may include the development of public transport, the creation of large green areas and parks, the improvement of communication systems and access to the Internet, as well as the development of a city management system based on new technologies.

4. Taking care of the more vulnerable segments of the population. Cities should create new social programs and services for the poor, children, the elderly and migrants. This may include improving the conditions of education and health care, assistance in finding work and housing, as well as the creation of new social services.

5. Environmental sustainability. Cities should switch to more sustainable and environmentally friendly technologies to reduce greenhouse gas emissions and improve the quality of life of residents. This may include switching to renewable energy sources, improving public transport, creating zones for pedestrians and cyclists.

Thus, the priority directions of the implementation of the concept of socio-economic development of cities in the post-pandemic period of development should be associated with the creation of a more stable, fair and prosperous economy and social infrastructure that will provide more comfortable living conditions for all residents.

Information about financing. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and High Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP09260795).

REFERENCES

- 1 Sustainable Urbanization Critical to COVID-19 Recovery, Better Quality of Life // UN News. 31.10.2020. URL: <https://news.un.org/en/story/2020/10/1076532>
- 2 Гукасян Г.Л. Урбанизация и пандемия COVID-2019 в городах мира: утрата преимуществ города или переосмысление городского развития? // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Государственное и муниципальное управление. – 2021. – Т. 8. – № 1. – С. 7–19.
- 3 Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігінің ұлттық статистика бюросы. URL: <https://www.stat.gov.kz/> (өтініш берілген күн: 25.01.2023)
- 4 Дылдаев М.М. Тенденция урбанизации в Кыргызской республике на примере города Бишкека // Научные исследования и современное образование. Сборник материалов Международной научно-практической конференции. – Бишкек, 2017. – С. 19–23.
- 5 Завалина Е.И. Неравномерная урбанизация как фактор развития Воронежской области // Панорама. – 2021. – № 40. – С. 61–68.
- 6 Шубенков М.В., Шубенкова М.Ю. Современная урбанизация: перспективы развития // Биосферная совместимость: человек, регион, технологии. – 2021. – № 2(34). – С. 3–15.
- 7 The Sustainable Development Goals. Goal 11: Make cities inclusive, safe, resilient and sustainable. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals>
- 8 Turgel I., Pobedin A., Panzabekova A. Digitalisation of the Economy and Regional Development // Transparency of investment portals in the largest cities of the Russian Federation: comparative analysis (Scopus). 2021. URL: <https://recie.webnode.com>
- 9 Uçar Z., Akay A. E., Bilici E. Towards green smart cities: Importance of urban forestry and urban vegetation // International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences – ISPRS Archives. 2020. No. 44(4/W3). P. 399–403. URL: <https://doi:10.5194/isprs-archives-XLIV-4-W3-2020-399-2020> Retrieved from www.scopus.com
- 10 Son T. H., Weedon Z., Yigitcanlar T., Sanchez T., Corchado J.M., Mehmood R. Algorithmic urban planning for smart and sustainable development: Systematic review of the literature // Sustainable Cities and Society, 94 – 2023. URL: <https://doi.org/10.1016/j.scs.2023.104562>
- 11 Herdiansyah H. Smart city based on community empowerment, social capital, and public trust in urban areas // Global Journal of Environmental Science and Management. 2023. No. 9(1). P. 113–128. URL: <https://doi:10.22034/gjesm.2023.01.09>
- 12 Гатина Л.И. Урбанизация в постсоветское время: феномен Иннополиса // Управление устойчивым развитием. – 2020. – № 2(27). – С. 55–60.
- 13 Wu M., Yan B., Huang Y., Sarker M.N.I. Big data-driven urban management: Potential for urban sustainability // Land. 2022. No. 11(5). URL: <https://doi:10.3390/land11050680>
- 14 Talib M.N.A., Hashmi S.H., Aamir M., Khan M.A. Testing non-linear effect of urbanization on environmental degradation: Cross-country evidence // Frontiers in Environmental Science. 2022. No. 10. URL: <https://doi:10.3389/fenvs.2022.971394>
- 15 Jiang C., Li J., Liu J. Does urbanization affect the gap between urban and rural areas? Evidence from China // Socio-Economic Planning Sciences. 2022. No. 82. URL: <https://doi:10.1016/j.seps.2022.101271>
- 16 Roy N.C., Thangaraj V. Dynamic interaction of urban development and rural–urban migration: An application of integrated urban metabolism analysis tool (IUMAT) for sustainable city planning // Digital Policy, Regulation and Governance. 2020. No. 24(2). P. 118–140. URL: <https://doi:10.1108/DPRG-06-2020-0085>
- 17 Talukder B., vanLoon G.W., Hipel K.W. Planetary health & COVID-19: A multi-perspective investigation // One Health. 2022. No. 15. URL: <https://doi:10.1016/j.onehlt.2022.100416>

- 18 United Nations. Policy brief: COVID-19 in an urban world. 2020. URL: <https://www.un.org/en/coronavirus/covid-19-urban-world>
- 19 Boston Consulting Group, 2020. NY COVID-19 Preliminary Economic Impact Assessment. New York, NY: New York State, 2020. P. 38.
- 20 Newcombe D. COVID-19 Triggers \$23-\$33 Million Budget Shortfall at London City Hall. 2020. URL: <https://london.ctvnews.ca/covid-19-triggers-23-33-million-budget-shortfall-at-london-city-hall-1.4907086?cache=%3Fot%3DAjaxLayout>.
- 21 Рейтинг стран мира по уровню урбанизации. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/urbanization-index>
- 22 Кошербаева А. Анализ развития городов Казахстана в свете управляемой урбанизации // Экономика и статистика. – 2018. – № 4. – С. 134–140.
- 23 Allam Z., Jones D.S. Pandemic stricken cities on lockdown. Where are our planning and design professionals [now, then and into the future]? // Land Use Policy. 2020. Volume 97. P. 104–805. URL: <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2020.104805>
- 24 Андрианов Л.П. и др. Состояние, проблемы и перспективы развития современных социально-экономических процессов: монография. – Петрозаводск: МЦНП «Новая наука», 2022. – С. 5–75.

REFERENCES

- 1 Sustainable Urbanization Critical to COVID-19 Recovery, Better Quality of Life // UN News. 31.10.2020. URL: <https://news.un.org/en/story/2020/10/1076532>. (In English).
- 2 Gukasjan G.L. (2021) Urbanizacija i pandemija COVID-2019 v gorodah mira: utrata preimushhestv goroda ili pereosmyslenie gorodskogo razvitija? // Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Serija: Gosudarstvennoe i municipal'noe upravlenie. Vol. 8. No. 1. P. 7–19. (In Russian).
- 3 Qazaqstan Respublikasy strategialyq josparlau jáne reformalar jónindegi agenttiǵınıń últyq statistika bürosy. URL: <https://www.stat.gov.kz/> (ötiniş berilgen kün: 25.01.2023). (In Kazakh).
- 4 Dyl'daev M.M. (2017) Tendencija urbanizacii v Kyrgyzskoj respublike na primere goroda Bishkeka // Nauchnye issledovanija i sovremennoe obrazovanie. Sbornik materialov Mezhdunarodnoj nauchno-praktičeskoj konferencii. Bishkek. P. 19–23. (In Russian).
- 5 Zavalina E.I. (2021) Neravnomernaja urbanizacija kak faktor razvitija Voronezhskoj oblasti // Panorama. No. 40. P. 61–68. (In Russian).
- 6 Shubenkov M.V., Shubenkova M.Ju. (2021) Sovremennaja urbanizacija: perspektivy razvitija // Biosfernaja sovmestimost': chelovek, region, tehnologii. No. 2(34). P. 3–15. (In Russian).
- 7 The Sustainable Development Goals. Goal 11: Make cities inclusive, safe, resilient and sustainable. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals>. (In English).
- 8 Turgel I., Pobedin A., Panzabekova A. (2021) Digitalisation of the Economy and Regional Development // Transparency of investment portals in the largest cities of the Russian Federation: comparative analysis (Scopus). URL: <https://recie.webnode.com>. (In English).
- 9 Uçar Z., Akay A. E., Bilici E. (2020) Towards green smart cities: Importance of urban forestry and urban vegetation // International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences – ISPRS Archives. No. 44(4/W3). P. 399–403. URL: <https://doi.org/10.5194/isprs-archives-XLIV-4-W3-2020-399-2020> Retrieved from www.scopus.com. (In English).
- 10 Son T. H., Weedon Z., Yigitcanlar T., Sanchez T., Corchado J.M., Mehmood R. (2023) Algorithmic urban planning for smart and sustainable development: Systematic review of the literature // Sustainable Cities and Society, 94. URL: <https://doi.org/10.1016/j.scs.2023.104562>. (In English).
- 11 Herdiansyah H. (2023) Smart city based on community empowerment, social capital, and public trust in urban areas // Global Journal of Environmental Science and Management. No. 9(1). P. 113–128. URL: <https://doi.org/10.22034/gjesm.2023.01.09>. (In English).
- 12 Gatina L.I. (2020) Urbanizacija v postsovetskoe vremja: fenomen Innopolisa // Upravlenie ustojčivym razvitiem. No. 2(27). P. 55–60. (In Russian).
- 13 Wu M., Yan B., Huang Y., Sarker M.N.I. (2022) Big data-driven urban management: Potential for urban sustainability // Land. No. 11(5). URL: <https://doi.org/10.3390/land11050680>. (In English).
- 14 Talib M.N.A., Hashmi S.H., Aamir M., Khan M.A. (2022) Testing non-linear effect of urbanization on environmental degradation: Cross-country evidence // Frontiers in Environmental Science. No. 10. URL: <https://doi.org/10.3389/fenvs.2022.971394>. (In English).
- 15 Jiang C., Li J., Liu J. (2022) Does urbanization affect the gap between urban and rural areas? Evidence from China // Socio-Economic Planning Sciences. No. 82. URL: <https://doi.org/10.1016/j.seps.2022.101271>. (In English).

16 Roy N.C., Thangaraj V. (2020) Dynamic interaction of urban development and rural–urban migration: An application of integrated urban metabolism analysis tool (IUMAT) for sustainable city planning // *Digital Policy, Regulation and Governance*. No. 24(2). P. 118–140. URL: <https://doi:10.1108/DPRG-06-2020-0085>. (In English).

17 Talukder B., vanLoon G.W., Hipel K.W. (2022) Planetary health & COVID-19: A multi-perspective investigation // *One Health*. No. 15. URL: <https://doi:10.1016/j.onehlt.2022.100416>. (In English).

18 United Nations. Policy brief: COVID-19 in an urban world. 2020. URL: <https://www.un.org/en/coronavirus/covid-19-urban-world>. (In English).

19 Boston Consulting Group, 2020. NY COVID-19 Preliminary Economic Impact Assessment. New York, NY: New York State, 2020. P. 38. (In English).

20 Newcombe D. COVID-19 Triggers \$23-\$33 Million Budget Shortfall at London City Hall. 2020. URL: <https://london.ctvnews.ca/covid-19-triggers-23-33-million-budget-shortfall-at-london-city-hall-1.4907086?cache=%3Fot%3DAjaxLayout>. (In English).

21 Rejting stran mira po urovnju urbanizacii. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/urbanization-index>. (In Russian).

22 Koshbaeva A. (2018) Analiz razvitiya gorodov Kazahstana v svete upravlyaemoj urbanizacii // *Jekonomika i statistika*. No. 4. P. 134–140. (In Russian).

23 Allam Z., Jones D.S. (2020) Pandemic stricken cities on lockdown. Where are our planning and design professionals [now, then and into the future]? // *Land Use Policy*. Vol. 97. P. 104–805. URL: <https://doi:10.1016/j.landusepol.2020.104805>. (In English).

24 Andrianov L.P. i dr. (2022). Sostojanie, problemy i perspektivy razvitiya sovremennyh social'no-jekonomicheskikh processov: monografija. Petrozavodsk: MCNP «Novaja nauka». P. 5–75. (In Russian).

Г.Ж. СЕЙТХАМЗИНА,*¹

э.ғ.к., профессор.

*e-mail: gau17erj@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-1619-5212

Э.Х. АХАТОВА,¹

э.ғ.к., профессор.

*e-mail: eahatova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2084-2857

Л.М. БЕКЕНОВА,¹

э.ғ.к., профессор.

e-mail: bekenova_l@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-0298-6817

¹Алматы гуманитарлық-экономикалық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

ПАНДЕМИЯДАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕ ҚАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК- ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ БАСЫМДЫҚ БАҒЫТТАРЫ

Андатпа

Бүкіл әлем халқының жартысынан көбі қалалық жерлерде тұрады және 2050 жылға қарай олардың 70%-дан астамы қалалық жерлерде тұрады деп күтілуде. Халықтың өсуі және әлемдегі урбандалудың жалғасуы қалалардың экономикалық және экологиялық тұрақтылығына қауіп төндіретін көлікке, кәсіпорындарға, байланыс желілеріне, қызметтерге және коммуналдық қызметтерге қатысты көптеген әлеуметтік, экономикалық, техникалық және ұйымдастырушылық мәселелерді тудырады. COVID-19 пандемиясы қоғам алдында жаңа сұрақтар қойып, қалаларды дамыту жоспарлары мен тұрақты даму мақсаттарына түзетулер енгізді. Қабылданған карантиндік шараларды енгізудің салдары елдердің экономикасына ғана емес, қоғамның жан-жақты дамуына да әсер етті. Мұның бәрі урбандалу үрдісінің пандемиядан кейінгі даму ерекшеліктерін зерттеудің негізі мен алғышарттарын жасайды. Мақалада пандемиядан кейінгі кезеңдегі қалаларды дамытудың негізгі аспектілері қарастырылады. Бұл ғылыми зерттеудің негізгі мақсаты – қалалардың әлеуметтік-экономикалық дамуының басым бағыттарын анықтау болып табылады. Бұл тақырыпты зерттеу үшін ретроспективті, статистикалық талдау, ұқсастықтар мен жалпылау әдістері қолданылды. Зерттеу барысында авторлар ҚР қалалары мен өңірлерін дамыту бағыты бойынша Қазақстан Республикасының Мемлекет-

тік бағдарламалық құжаттарын талдады, қалаларды орнықты дамыту қағидаттарын енгізу бойынша кейбір елдердің шетелдік тәжірибесін зерделеді, урбандалуды пандемиядан кейінгі кезеңде дамытудың басым бағыттарының бірі ретінде «ақылды қалаларды» құру тұжырымдамасы қарастырылды. Бұл жұмыстың практикалық маңыздылығы пандемиядан кейінгі кезеңде қалалардың Әлеуметтік-экономикалық даму тұжырымдамасын іске асырудың басым бағыттарын әзірлеу болып табылады.

Тірек сөздер: урбандалу, қала, агломерация, қала халқы, «ақылды» қалалар, пандемиядан кейінгі кезең.

Г.Ж. СЕЙТХАМЗИНА,*¹

к.э.н., профессор.

*e-mail: gau17erj@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-1619-5212

Э.Х. АХАТОВА,¹

к.э.н., профессор.

*e-mail: eahatova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2084-2857

Л.М. БЕКЕНОВА,¹

к.э.н., профессор.

e-mail: bekenova_1@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-0298-6817

¹Алматинский гуманитарно-экономический университет,
г. Алматы, Казахстан

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ГОРОДОВ В ПОСТПАНДЕМИЙНЫЙ ПЕРИОД

Аннотация

Более половины всего населения земного шара проживает в городских районах, и ожидается, что к 2050 г. более 70% из них будут жить в городских районах. Рост населения и продолжающаяся урбанизация в мире вызывают множество социальных, экономических, технических и организационных проблем, связанных с транспортом, предприятиями, сетями связи, услугами и коммунальными службами, которые могут поставить под угрозу экономическую и экологическую устойчивость городов. Пандемия COVID-19 поставила новые вопросы перед обществом и внесла свои коррективы в планы развития городов и цели устойчивого развития. Последствия введения принятых карантинных мер сказались не только на экономике стран, но и на всестороннем развитии общества. Все это создает основу и предпосылки для изучения особенностей постпандемийного развития процесса урбанизации. В статье рассматриваются основные аспекты постпандемийного развития городов. Основная цель данного научного исследования – определить приоритетные направления развития социально-экономического развития городов. Для изучения данной темы использованы методы ретроспективного, статистического анализа, аналогий и обобщений. В ходе исследования авторами проанализированы государственные программные документы Республики Казахстан по направлению развития городов и регионов РК, изучен зарубежный опыт некоторых стран по внедрению принципов устойчивого развития городов, рассмотрена концепция построения «умных городов» как одного из приоритетных направлений постпандемийного развития урбанизации. Практическая значимость данной работы заключается в выработке приоритетных направлений реализации Концепции социально-экономического развития городов в постпандемийный период.

Ключевые слова: урбанизация, город, агломерация, городское население, «умные» города, постпандемийный период.

IRSTI 06.77.02
UDC 331.52
JEL E24, F16, J01, J2, J6

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-186-200>

B.A. ZHAKUPOVA,*¹

c.e.s., associate professor.

*e-mail: zhakupova_75kz@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-6965-6006

G.K. DEMEUOVA,¹

c.e.s., associate professor.

e-mail: demeuova_g78@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3684-4590

U.B. ZHIENBAYEV,¹

m.e.s., senior lecturer.

e-mail: ulan-adil@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-4004-5345

G.YE. KERIMBEK,²

c.e.s., associate professor.

e-mail: kerimbek2009@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-0563-8399

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Aktobe, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

EFFECTIVE ECONOMIC MECHANISMS OF LABOR MARKET REGULATION IN KAZAKHSTAN

Abstract

The major purpose of the article is to guide the state via population employment policy and social assistance provision to assess the requirements of social groups, the inclusion of able-bodied citizens in the number of employees, and encouraging people to retrain and learn new professions. The demand for highly skilled and competent professionals is increasing as production becomes more competitive. Therefore, vocational training and retraining of national qualified personnel is a requirement of today. In this regard, one of the main urgent problems and requiring comprehensive scientific research is to improve the mechanisms of socio-economic, organizational and infrastructural services of labor market regulation, providing employment for the region, creating a public training and retraining program for the unemployed as an active form of social protection. The main task of the article is to the main issues of socio-economic development aspects based on trends in the labour market and employment. Therefore the sustainable development of the country is directly related to sustainable employment and prevention of various unfavorable conditions in the labor market. Improvement of financial and economic mechanisms and strengthening of market infrastructure within the market economy of the country have a significant impact on various social aspects, especially in the sphere of labor and employment. The labor market in Kazakhstan summarized the contradictions of regional labor markets. Analyzed the problem of employment in the regions to differentiate the labor force and labor market in order to create a unified strategy at the macro level. In addition, the important directions in the use of labor resources and influencing their state economic crisis, resource shortage for job creation, professional level of labor resources, the level of growth of technical lighting of production, the movement of the sectoral structure of production were considered. Socio-economic policy of the country should create a priority route approach to the use of labor resources.

Key words: labor market, labor force, unemployment, labor resources, employment, human resources, employer.

Introduction

The labor market is an integral part of the market economy. In addition to the existing governing bodies, it includes human resources departments, training and research centers, social service

enterprises, government agencies, nonprofit organizations, etc. In addition to the existing governing bodies, it includes human resources departments, training and research centers, social service companies, government agencies, non-profit organizations, etc. Exertions marketplace is a marketplace of exertions resources, that's a commodity, their equilibrium charge and amount are decided through the interplay of deliver and call for. Entrepreneurs and able-bodied humans have communication with inside the exertions marketplace via marketplace sellers. Therefore, the exertions marketplace is financial surroundings wherein a sure quantity of employment and the extent of wages are installed due to opposition among financial sellers on the premise of deliver and call for mechanisms. The exertions marketplace describes the prevailing exertions marketplace. The exertions marketplace in Kazakhstan nonetheless wishes to attain the extent of civilized countries. Even in those countries, there are tremendous variations with inside the coordination of exertions marketplace mechanisms, and plenty of sorts and fashions of exertions markets had been formed.

The labor market in its integral unit consists of many closed labor markets, segments, sectors. These are regional, branch specific, the role of specialized groups, skill groups, gender, age, national, etc. characterized by differences. There is a massive movement of labor in the labor market, its quantitative and qualitative structure is constantly changing, as the expansion of production, its renewal, structural changes require a particularly high degree of training of workers; they want a more complete mastery of a new, modern profession.

The main social consequences of the scientific and technological revolution:

- ◆ firstly, the three main levers of economic growth – Science-Technology-Production;
- ◆ secondly, a new social division of labor appeared, connected with the transformation of science into the leading sphere of social development. Man is increasingly liberated from the sphere of material production. On the one hand, a direction favorable for human development is being formed: a person is freed from painful mechanical labor. However, when there is a decline in the demand for individuals who are directly engaged in the manufacturing process, it results in a rise in unemployment rates, significant disruption of job stability, and the emergence of widespread poverty;
- ◆ thirdly, all elements of the productive forces are qualitatively transformed: the object of labor, the means of production, the worker himself. The intensification of labor is increasing, its coverage by materially complex labor. The payback of scientific and technical work will increase, the time for introducing income from scientific and technical work into industry will be reduced. The dynamism of the development of production and society will increase. But the progressive pace of scientific and technological changes creates a serious social problem: the gap between the mastered profession and the new requirements of production is growing;
- ◆ fourthly, a change in the nature and content of labor causes an increase in the role of creative elements in it, an increase in the level of general secondary and special education, higher education, and the development of a person's general culture;
- ◆ fifthly, the scientific and technological revolution opens up new opportunities and increases the socio-economic significance of information activity as a means of ensuring scientific organization, control and management of the development of production and society, stimulates the development of mass media (relationship-communication) [1].

The labor market in Kazakhstan into “open” and “hidden”, “official” and “informal”, the spontaneous rise in “flexibility” (informal division of the team into “personnel core” and “peripheral zones”) determined the traditional type of differentiated structure (depending on the forms of ownership of the population, socio-demographic, professional and industry groups), and together they significantly complement non-traditional types. Non-traditional types of segmentation can be divided into the following labor markets, for example: “high-class”, “basic” and “marginal”. This is a fairly rigid structure, and within it there is a mobilization of personnel in one direction, for example: an employee in the “high-level” sector, unable to withstand competition, it moves to the next “main” sector, which does not return from the sector. Moves from the “main” sector to the “marginal” sector.

Currently, in Kazakhstan, human labor is valued lower than in many other countries. For example, an hour of human labor is \$30 in Switzerland, \$28 in Germany, \$22 in Australia, \$15 in France. In Kazakhstan, an hour of labor for a worker and a public sector worker will be \$0.90. A group of Kazakh researchers suggests that in a market environment, the demand for a skilled workforce will increase, thereby necessitating a raise in their compensation.

Literature review

Most economists around the world have studied the argument of labor market regulation, its importance, its role in the improvement of society, its place in the economy. Karl Marx examined the theoretical and methodological foundations of the labor market in his research, while D. Keynes and M. Friedman emphasized the significance of government intervention in regulating employment and the labor market. Furthermore, numerous scientific studies have been published that not only provide theoretical coverage but also serve as a basis for extensive empirical knowledge in Western countries. Studying the experience of developed countries will be the basis for creating a model of regulation of the labor market and employment in the country [2].

That is why a special national specificity is manifested in the labor market, says M. Chepurin. “The labor market can be defined as labor force in the ratio of the socio-economic system with the owners who need to be hired, the owners of the means of production, who are in demand by hired labor, the involvement of labor in social production, its functioning for reproduction, as well as distribution and redistribution” [3]. The labor market is an integral part of such market mechanisms as consumer, production, instrumental, investment, financial and credit markets and its development depends on the functioning of a market economy. “The versatility of the country’s economy in terms of ownership will change the structure of employment and will contribute to the development of a new sphere of labor supply,” says I. Zaslavsky [4].

In Western theories against Marxist teaching, labor is considered a commodity. In a market economy, the term “labor market” is used, which refers to the labor force a certain group of labor costs. In the Kazakhstani economic literature, one of the researchers uses the term “labor market”, the other uses the term “labor market”. In this regard, I think it is better to use one of these two terms, that is, the term “labor market”. The labor market has been sufficiently studied and defined in foreign literature. Various scientists, including M. Satkina and G. Gibrikov from Russia, and N. Mamyrov from Kazakhstan, along with several others, hold diverse perspectives in defining the labor market [5, 6].

Keynesians and monetarists have contrasting interpretations of how the labor market operates. Unlike the neoclassical view, they perceive the labor market as inherently characterized by stability and underlying inequalities. The Keynesian model (J. Keynes, later D. Gordon and others) states that the price of labor (wages) is strictly fixed and does not change (especially on the decreasing side) [7].

D. Clarke, K. Menger, A. Behm-Bawerk and F. Wieser explained that “the equilibrium price will be set at a level consistent with the recommendatory conditions for the activity of the labor force, corresponding to the social prices of the labor force.” A. Marshall wrote: “wages tend to equal the net product of labor; the marginal productivity of labor regulates the price of demand for it, but, on the other hand, wages are characteristic of the tendency to have close and complex relationships, although not direct with the costs of reproduction, training and maintenance of productive workers” [8].

Kazakh scientists-economists N. Omarov and A. Boyko distinguish regions on the territory of the republic into three types: “zones of high intensity of growth of the able-bodied population and underdeveloped zones of social infrastructure, processing sectors of the economy; zones with a low growth rate of the economically able-bodied population; zones of socio-economic development with insufficient provision of qualified specialists [9].

In the analysis of the functioning of the modern labor market, we include the following classic economists among those who believe that labor is the creator of value. According to scholars such as W. Petty, A. Smith, D. Ricardo, and their followers, the labor market functions based on the principle of price equilibrium, similar to other markets. In this context, wages are regarded as the primary regulator of the labor force within the market. This assertion was later reiterated by neoclassical economists such as P. Samuelson, M. Feldstein and R. Hall. Additionally, proponents of the supply-side economics concept, including D. Gilder and A. Laffer, supported this view in 1980, as highlighted by A. Bulatova in her work [10, 11].

“With higher wages than with low wages, we always find an energetic, enterprising, attentive and attentive worker,” says A. Smith in his work [12].

Recognizing the rigidity of labor prices, monetarists believe that the growth of public spending on the creation of additional jobs in the conditions of the natural rate of unemployment will lead to

market inequality. In their opinion, “the government’s appointment of a minimum wage level, the lack of necessary information about vacancies and the labor reserve fund exacerbate market inequality. To establish market equilibrium, monetarists emphasize the need to use monetary policy tools, emphasizing that the money supply is the only and most important factor in determining the level of production, employment and prices,” emphasize K. McConnell and S. Bruy in their works [13].

This article presents the initial quantitative and comprehensive study, which, to the best of our knowledge, examines the impact of labor market flexibility on currency regime decisions. We consider this research to be a valuable contribution to the existing literature for several reasons. Firstly, the inquiry into the factors influencing exchange rate policy is significant, but there remains a lack of consensus on the determinants. Secondly, there exists a solid theoretical basis supporting the notion that labor market flexibility has consequences. Therefore, we identified the need for such an investigation and aimed to address it. We have provided evidence that there is a relationship – increases in labor market flexibility tend to, on average, be associated with more rigid exchange rate regimes. Moreover, while one can never be certain about causality with observational data, we have provided several ways of addressing potential threats to causal identification. Some important implications stem from our findings. We highlighted an important influence of one “structural-economic” factor – labor market institutions, and specifically the degree of their flexibility. Therefore, we contribute to the broader theoretical debate in the political economy literature over the role of “hard” structural and interest-based explanations (reflecting the Open Economy Politics paradigm) as opposed to the role of “soft” factors such as ideas and norms [14].

Main provisions

Depending on the scope of the labor market is divided into: external labor market (inter-sectoral, macroeconomic concepts) and internal labor market (intra-sectoral, microeconomic concepts). The external labor market is filled by processes of the labor force adapted to the movement at the regional, inter-sectoral level, i.e. by the transfer of jobs between employees and the enterprise, and the internal labor market is adapted to the movement of workers within the enterprise. Purposeful and conscious action of people aimed at the production of goods (material and spiritual) to meet labor needs. People always set goals and act consciously to achieve them. The labor market has three foremost functions: to ensure the right level of income and well-being of people in social offerings and the appropriate level of productive ability of people; powerful involvement in labor in monetary activity, its distribution, regulation and use; Incentives offer an opportunity to boom competitiveness, boom motivation to work more efficaciously, enhance skills, exchange professions.

Undoubtedly, the comprehensive examination of persistent unemployment from a politico-economic perspective involves a broader and more extensive range of considerations. There are several significant factors that still require analysis, such as the reasons behind the limited incentives to organize the unemployed as a pressure group. Additionally, it is important to investigate potential conflicts of interest among different subgroups within the unemployed population, including women, the youth, and the long-term unemployed. Moreover, it is crucial to explore the extent to which employed individuals can enhance their collective bargaining power through the political system and whether this can contribute to the persistence of unemployment [15].

Table 1 beneath compares the functions of the labor market in advanced nations with the Kazakhstani system (p. 190).

Special studies prove that the optimal working time of a specialist manager in one place is 4 years. Psychology has proven that at this time, the correct understanding of production and the necessary experience in solving management work are accumulated, but this knowledge begins to decrease from the specified period, as further search is reduced. Therefore, vertical (service increase, career transition) or horizontal (new obligations) shows a strong energetic mind-set of a specialist to work. In evolved nations, together with the USA an engineer who has worked at 4 organizations for 20 years is considered more valuable compared to 20 years of work at 1 Enterprise.

Table 1 – Comparison of the functions of the labor marketplace in evolved countries with the Kazakhstani system

Example of labor market regulation	Existing model	Features	Warning
American	Freedom of employment and dismissal; regulation of collective bargaining at the enterprise level	Difficulty of entry of the population into the labor market	A large number of unemployed poor people
Swedish	Spending more on job creation, professional training and retraining	Difficulties of employment of young people in the labor market	Low labor remuneration
Japanese	Application of the» vital recruitment « system	This system has its own impact on the work of young people	Narrow field of activity of young people
Kazakhstan	Active maintenance of the labor market, implementation of employment policy	Failure of the general public employment system	Insufficient state support for the enterprise when hiring a young specialist
Note: Compiled by the authors.			

Materials and methods

Globally, the following trends can be observed: as manufacturing and economic growth expand, there is a decline in employment levels and utilization of labor resources. Simultaneously, there is an increase in the population requiring social support from the government, a decrease in real incomes among the general population, and a rise in the number of individuals who experience the adverse effects of economic progress. This includes those who suffer from prolonged unemployment and poverty. In general, there is a situation like this: some earn, some lose. For socio-financial development, the question of the price that society pays for its future, it is always necessary to look for new ways to achieve it. After the transition to the market economy, new requirements were placed on labor resources in the labor market of Kazakhstan and the employment policy of the state. The activity of the economy, the sectorized structure of technology, the regional location of production are changing, as a result of which the socio-economic structure of society is changing, the essence of traditional industrial sectors is lagging behind, new scientific industries, marketing of various directions, poor typical industries, consumer services for the population are coming to the fore. Workers in former sectors of the economy are re-analyzing, starting their jobs, or turning into chronically unemployed [16].

A characteristic feature of the current situation is that unemployment in the state is accompanied by a shortage of Labor. It reflects not only the structural picture, but also the natural outflow of the population in the general quantitative deficit. Such departures remain a constant and long-term trend in many regions of the Republic. Similarly, there is a challenge in terms of men transitioning to work in the world before reaching retirement age. Some industries are closed, it is difficult to find a job in a rapidly changing profession in the economy, there is a shortage of workers with jobs that correspond to their profession and education, the reason for which is a misunderstanding of the need for lifelong education to work in order to live up to time; a fashionable lack of qualification level.

The lack of demand in the labor market, i.e., initially, low demand for the profession, low wages, attracts a lot of attention. Therefore, more and more people in the Republic are concerned approximately the bias of wages among social issues, and there is a high wage deferral by Region, Industry, individual enterprises and categories of employees. It should be noted that higher-level industries are growing at a faster pace than lower-level ones. I thought to propose in the following order: if the number of employees at the enterprise increases and full-time, in comparison with the average annual census for the previous year, after taxation, the ratio of the transferred amount to income, the increase in the wage

fund in this year, which calls for an increase in the number of employees, the employed population will be released from the action of the regional fee to the fund. The procedure for using labor resources is shown in Figure 1.

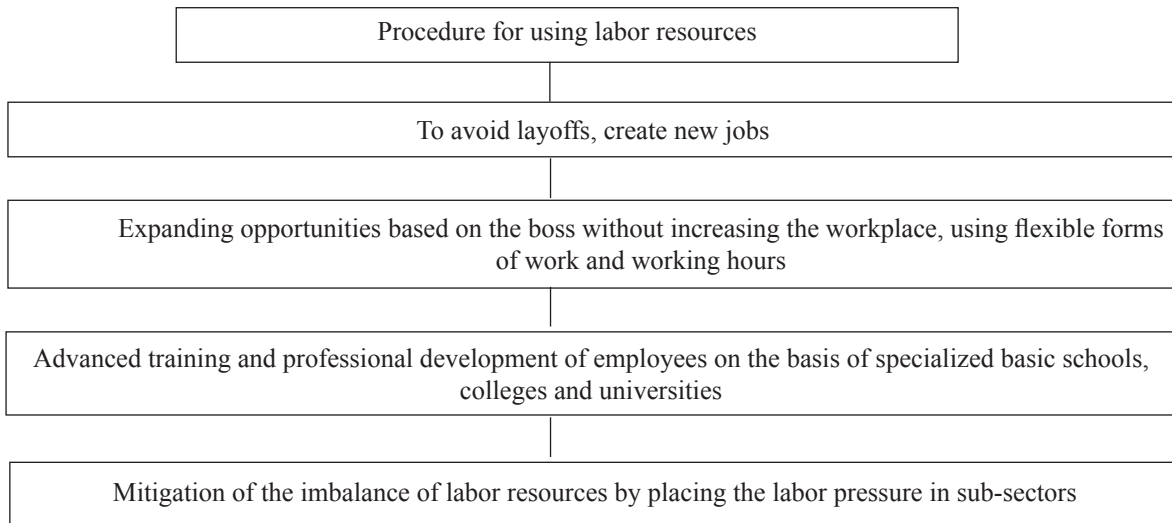

Figure 1 – Measures for applying labor efficiency

Note: Compiled by the authors.

Every year in the country, the supply of Labor is growing at the expense of graduates. The lack of a regulatory mechanism for employment of graduates of educational institutions, including professional ones, creates significant difficulties. It is alarming that young people underestimate the professional value. Nowadays, the motto of many young people who are not written anywhere is to earn money in any way. Nevertheless, young people remain one of the weakest groups in the world labor market. The share of young people among the unemployed is even higher than the share of this socio-demographic group among the working-age population. Presently, about 50 percent of girls and boys between the ages of 20 and 29 do not have a permanent activity.

Professional training of the unemployed is carried out in three ways: primary education; advanced training; retraining of personnel. The process of obtaining professional knowledge, training in abilities and aptitudes is actively carried out at the age of 18–20 years. At the same time, many young people are trying to complete professional training and get a permanent job. Among the features of labor activity, guarantees in employment, opportunities for professional development and growth in the position are in the foreground. In this regard, young people strive to gain additional knowledge and experience. Young people between the ages of 15 and 29 usually have certain qualifications, life and professional experience. They understand what they need, many have a family, and their requirements for the proposed job increase. The desire to show yourself, achieve success, and gain authority in the organization is a characteristic feature of employees aged 25–29 years. At this stage, the process of mastering the profession is completed, the process of forming a qualified specialist or manager takes place, among the moral values comes the need to stand on one's own feet in the foreground, a person tries to achieve independence in his actions.

State and regional programs, along with budget funds, stimulate the creation and transformation of jobs in promising, developed sectors of the economy, attracting funds from private enterprises and investors. At the same time, based on the Social Research data, the following areas will be proposed that will provide employment for young people in the labor market: preparation of young people for the labor market; issues of employment of graduates of educational institutions; Youth Support Programs; Promotion of professional training of young people. According to the results of the research, despite the measures taken, there is still a decrease in employment difficulties among young people, i.e. 18–20% of young professionals are unemployed due to unsatisfactory working conditions, 15–18% are due to the inability of young people to properly demonstrate their abilities and knowledge in front of the employer [17–19].

Figure 2 shows the methodology of forming the main indicators of the labor market. Based on this approach, the overall working-age population, which includes individuals aged 15 years and older, can be categorized into two groups: the labor force and those who are not part of the labor force. Furthermore, within the employed segment, individuals can be further classified into two subgroups: hired employees and self-employed individuals. Also, people who are not part of the labor force: full-time students, people engaged in housekeeping, retired people, citizens who are temporarily unfit for work due to health.

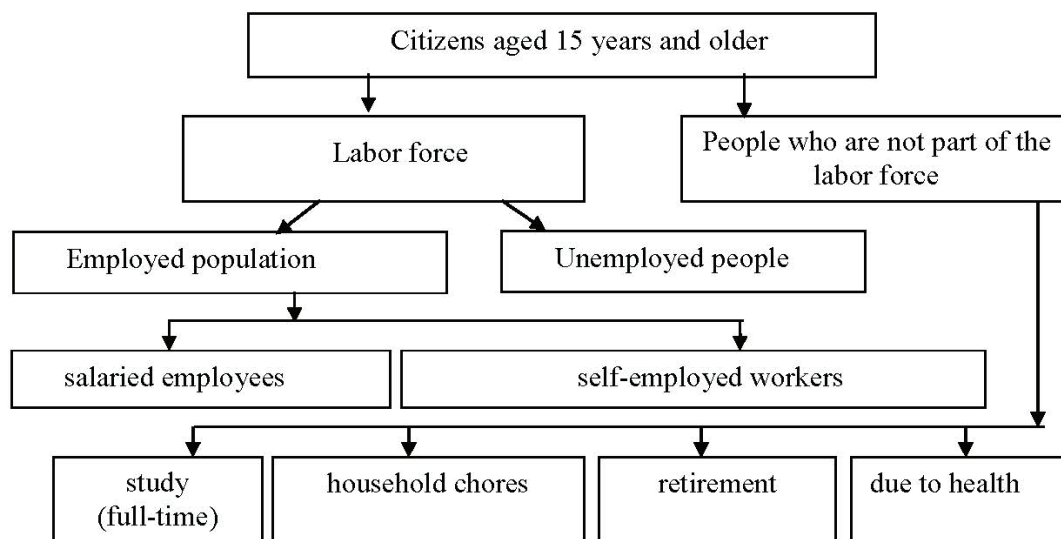

Figure 2 – Methodology of formation of the main indicators of the labor market

Note: Compiled by the authors.

Now, let's discuss the state of the labor market in Kazakhstan. In 2022, the proportion of individuals aged 15 years and older who were employed stood at 65.5%, while the employment rate among the labor force was 95.2%. As per the International Labor Organization's methodology, the unemployment rate in 2022 remained consistent at 4.8%. The number of unemployed (according to the ILO methodology) is 456.1 thousand people. The proportion of NEET young people who do not work and are not engaged in education or training is 6.3%. Based on a specific employment survey, approximately 9 million individuals were engaged in diverse sectors of the Kazakhstani economy in 2022. Out of this total, 6.9 million individuals (accounting for 76.7% of the employed population) were working as hired employees, while 2.1 million individuals (comprising 23.3% of the employed population) were self-employed. Compared to 2021, the total employment increased by 153.6 thousand people, mainly due to employees (113.9 thousand people), as well as the number of self-employed (39.9 thousand people).

In 2022, the largest share of employment was observed in trade (16.8%), education (12.9%) and industry (12.4%), agriculture (12%). The number of people who were not fully employed (those who worked less due to a decrease in the volume of work, on the initiative of the employer, a sliding work schedule and other reasons) compared to the previous period increased by 9.9% and amounted to 268.9 thousand people. In the main work, on average, the actual hours worked per week for one employed population are 39 hours, for one hired employee – 41 hours, for a self-employed employee – 34 hours. The number of unemployed, but not looking for a job or not ready to start work (potential workforce) is 39.5 thousand people. The share of people who are not part of the labor force was 31.2% of the population aged 15 and over. As for the dynamics of labor market indicators, compared to 2021, the unemployment rate (according to the ILO methodology) decreased to 4.8%. The unemployment rate among young people aged 15 to 28 increased by 0.1% compared to 2021 and amounted to 3.8% (Table 2, p. 193).

Table 2 – Main indicators of the labor market

№	Indicators	2020	2021	2022
1	Labor force, man	9 197 463	9 262 301	9421 585
2	Employed people, including:	8 744 477	8 811 894	8965 536
2.1	Salaried employees	6 675 519	6 717 036	6830 886
2.2	Self-employed workers	2 068 958	2 094 858	2134 650
3	Unemployed people, people	452 986	450 407	456 049
4	Unemployment rate, %	4,9	4,9	4,8
5	Youth (15-28 years old) unemployment rate, %	3,6	3,7	3,8
6	People who are not part of the labor force	4 045 322	4 058 508	4268 903

Note: Compiled by the authors according to the data National Bureau of Statistics of the Republic of Kazakhstan.

It has been several years since the start of the Business Bastau project. There are many people who see the benefits of the program and start a business. However, due to the lack of allocated funds or lack of support, most of the opened businesses fall into stagnation after a year. Since 2022, new additions have been made to the project. So, will 1 million 225 thousand tenge allocated for the Business Bastau project be enough to start a business? How many people have started a business in 5 years since the start of the project? The Business Bastau project is implemented within the framework of the Enbek program. The Enbek program is designed to reduce unemployment and reduce prices in the market, creating competition for monopolistic companies. The project “business Bastau” is designed for the unemployed and beginners. For 5 years, about 185 thousand Kazakhstanis studied the basics of entrepreneurship, and 53 thousand business projects were implemented. That is, every third graduate of the Business Bastau project has started their own business. Graduates of the project created about 70 thousand jobs and paid more than 1.5 billion tenge of taxes. Today, all the food we drink, all the clothes we wear, all the equipment we buy are imports. Our country has become a source of raw materials. Other countries buy raw materials from us, process them, and repurchase them for themselves. The economy of our state will not grow from it. We only increase the income of other countries. The Business Bastau program is a project designed to replenish the domestic market with domestic products. Table 3 below shows the achievements of the Business Bastau project.

Table 3 – Achievements of the Business Bastau project

№	Basic characteristics	Unit of measurement
1	Number of people who studied the basics of entrepreneurship	185 thousand
2	Number of implemented business projects	53 thousand
3	Number of jobs created	70 thousand
4	Amount of taxes and other obligatory payments to the budget	1.5 billion tenge

Note: Compiled by the authors.

Since 2022, changes have been made to the terms of granting a non-refundable grant for the implementation of new business ideas. The amount of the state grant has been increased from 200 to 400 monthly calculation indices. Registration for the project will begin at the end of March. The duration of training is 21 days. The participant has the opportunity to win a non-refundable grant in the amount of 1,225,200 tenge, having prepared and defended the project during the training. Previously, this amount was 584 thousand tenge. At the same time, previously all categories of citizens could apply for state grants, and this year only young people under the age of 29 and socially vulnerable groups will be able to receive grants. Also, from April 1, a new portal “BusinessEnbek” will be launched. Through this portal, a citizen who wants to start a business can determine their category. Previously, applicants registered at the employment center and then waited for referrals from the Atameken Chamber of Entrepreneurship until the start of training. The effectiveness of the new portal is to simplify these processes.

According to the changes, only young people under the age of 29, those who receive targeted assistance from mothers with many children, and those who receive AIS from socially vulnerable groups will be able to participate in the project. I accept such a change as a limitation. Citizens over 30

also want to start a business. Previously, business coaches did not accompany candidates. As a result, the enthusiasm of novice entrepreneurs quickly returned. According to the new changes, the business coach will support the entrepreneur for a year. It should be noted that project participants of previous years who do not fall into the above categories cannot apply for grant funding. Young people who want to start a business have a lot of ideas, but their hands are short. Therefore, most of the projects proposed to start a business do not exceed the confectionery business and sewing workshop. By the way, with the funds received from the irrevocable grant, you can't pay the rent of the building, but only the equipment. Wages are also not included in this list [20–22].

Results and discussion

Labor taxes: Some evidence suggests that labor tax rates can have both short-term and potentially long-term effects on unemployment rates. However, the impact on economic growth is not firmly established, and there is no strong rationale to support the notion that total labor tax rates have a significant influence. As substantial reductions in the tax burden often require significant societal changes, such as transitioning health or pension systems to the private sector, an alternative approach is to restructure the tax system. This can involve financing expenses like healthcare or pensions through a mechanism that closely resembles a private insurance system. By doing so, the burden of such taxes can be predominantly shifted onto labor, thereby minimizing any adverse effects on employment.

Labor standards and employment protection: There is no evidence indicating that stricter labor standards or employment protection measures lead to higher levels of unemployment. However, employment protection measures can contribute to prolonged unemployment and reduce short-term unemployment by decreasing the rate at which individuals transition into or out of unemployment. Regarding economic growth, there is no reason to believe that stricter labor standards or employment protection measures negatively impact productivity growth rates; in fact, the opposite may be true.

Unions, wage setting and minimum wages. Strong trade unions generally have the potential to increase unemployment rates and hinder economic growth, although certain conditions can mitigate these effects. Firstly, if unions and firms can coordinate centrally on wage setting, the detrimental impact on unemployment can be offset. Secondly, a more cooperative and less adversarial relationship between management and unions can counteract the negative effect on growth rates. However, achieving stable coordination or cooperation is challenging without supporting institutions, such as local employers' federations in Germany.

External competitive pressure serves as a crucial factor that motivates management and unions to adopt a cooperative stance. Encouraging high levels of competition in product markets is therefore an important means of mitigating the adverse effects of trade unions. This can be accomplished through standard competition policies and the removal of anti-competitive regulations prevalent in the service sector across many OECD countries. Current levels of minimum wages, except perhaps in France, have minimal effects.

Social security systems. Generous and long-lasting unemployment benefit entitlements, still prevalent in Europe, tend to contribute to higher unemployment rates. Notably, the key disparity between unemployment in the United States and Europe lies in long-term unemployment, primarily due to the extended availability of benefits in Europe with few conditions attached. The impact of generous benefits can be mitigated through active labor market policies and a strictly administered system, such as a strict work test.

Skills and education. Institutional differences have not been very important in determining the unemployment and wage responses of different OECD countries to the recent substantial shifts in demand in favor of skilled workers. Different movement of supply and demand seem to explain most of the relevant features. In summary, the primary labor market institutions that policy should prioritize are unions and social security systems. Promoting competition in product markets is crucial for mitigating the adverse effects of unions. Regarding social security, reforming benefits alongside implementing active labor market policies to facilitate the transition from welfare to employment are key policy considerations. On the other hand, excessive concern over strict labor market regulations, employment protection measures, and minimum wages may not yield significant results [23].

Moreover, advanced high-tech sectors play a crucial role in stimulating the economic expansion of a nation. Over the past years, there has been a notable rise in job opportunities within the European Union countries. The average employment rate in 2018 is 74.73%. Despite the decline in 2019, the worldwide annual supply of robots is growing sharply. The level of the real minimum wage is increasing, although the gap between the real wages of higher-skilled and lower-skilled workers is widening. Due to technological progress, automation is a concern for low-skilled workers. Machine learning robots replace workers and eliminate jobs. This aspect lowers the living standards of individuals.

An increase in the employment rate of low-skilled working groups can be achieved by generating new jobs associated with the existence of new manufacturing companies. Government measures can ensure more balanced growth with the pursuit of prosperity with a broader social focus. An area that can ensure more inclusive growth is education. The government, in an effort to change the concept of teaching and motivate students from an early age, can influence the qualifications and skills of future employees. The findings may lead to further reflection on improving the living standards of low skilled workers. The subject of further research may be a deeper question: Who benefits from economic growth conditioned by digital technologies? How is capital-intensive production changing? How to close the gap between high-paid and low-paid workers? How to effectively shape the work environment and prevent possible risks due to robot penetration? [24]

Based on our calculations, individuals with better health generally experience more favorable outcomes in the labor market and are less likely to engage in criminal activities. To explain this relationship, we have constructed a model that illustrates the economic mechanism at play. Specifically, all else being equal, healthier workers tend to have improved job prospects, which increases the opportunity cost of engaging in criminal behavior. As a result, their incentive to commit crimes diminishes. Additionally, we have conducted various policy experiments to further explore these dynamics. For instance, while both Medicare-for-all and Employer Mandate under the ACA increase economic output, they have deferent and important side ects on crime and inequality. This indicates the importance of a comprehensive model that combines health, crime, and the labor market for conducting effective public policy analysis. We are confident that the framework presented in this paper holds great potential in facilitating further analysis and development of public policies.

There are several potential avenues for future research. First, one could turn to “conditional” interest-based explanations and explore whether the preferences of certain interest groups depend on the level of labor market flexibility. To reify this, one might expect tradable’ representatives to support fixed exchange rate regimes in countries with more flexible labor market institutions. This would contribute to the “conditional preference theory” of exchange rates. For instance, Steinberg argues that manufacturers only support undervalued exchange rates when the state heavily controls labor and the financial system. Another example is Fernandez-Albertos’ analysis, where he contends “that fixed exchange rate regimes are preferred by the international sector only if they are adopted in economies endowed with anti-inflationary policy-making institutions (i.e., independent central banks)”. Such an approach can potentially contribute to the resolution of the lack of consistent findings in the large-N literature about the influence of interest groups on currency politics.

Second, one could extend the insights of this article by updating currency crises models. Specifically, one could hypothesize that a higher level of labor market flexibility will be associated with a lower likelihood of a speculative attack or an actual abandonment of the currency peg. Currency crises can have significant economic and political consequences. Therefore, providing a more comprehensive explanation of the countries that are more susceptible to such crises is not only of academic interest but also holds significant practical importance. The existing quantitative models for predicting currency crises don’t incorporate indicators of labor market flexibility. However, there is compelling evidence from specific cases that labor market inflexibility has contributed to certain currency crises, such as the well-known collapse of the Argentinean currency board regime in 1994. Additionally, it would be worthwhile to reassess evaluations of countries’ readiness to join a single currency area or adopt any form of fixed exchange rate system by incorporating measures of labor market flexibility alongside other variables like trade integration, business cycle synchronization, and country size [25].

The analysis of the scenario of younger human beings within the hard work market of Kazakhstan is primarily based on essential factors: first, the percentage of citizens elderly 15–24 inside the structure of the unemployed populace inside the US of a turned into 20–25%, and residents aged

25–29-sixteen-20%. Secondly, the primary factor is the future of the country. Young humans determine the political, economic and social structure of society, that’s why they are one of the maximum prone agencies, especially in USA, in spite of the relevance of those troubles, they may be now not given a lot interest in scientific studies. If we examine by age, then young human beings aged 18–24 are mainly college students and young citizens who’ve exceeded or are undergoing expert schooling. Those are the most susceptible organizations which have entered the labor market. The motive is that they do not have sufficient professional and social experience, and consequently their competitive capabilities are also low.

Summing up the results of the research work, we conducted a SWOT analysis, which highlights the strengths and weaknesses, opportunities and threats of the Kazakh labor market, which is reflected in the following table 4.

Table 4 – SWOT analysis of labor market services in Kazakhstan

<p>Strengths:</p> <ul style="list-style-type: none"> - at the present stage, the process of globalization has led to the emergence of new trends, such as international labor migration; - stimulates the growth of production sectors; - increases labor productivity in the market; - increase in revenues to the budget for taxes and other mandatory payments; - implementation of Management, Development and stabilization measures in various sectors of the economy; - the occurrence of various economic reasons, demographic structure and trends (effective, ineffective) both in the country of Immigration and in the country of immigration. 	<p>Weaknesses:</p> <ul style="list-style-type: none"> - insufficient knowledge of the legislation of the country in which the foreign worker works and his rights; -different employment contracts between a local and a foreign worker, mismatch of values and attitudes and the occurrence of conflicts due to differences in wages; -59.2% of the population’s income is income from Hired work, 27.8% is social transfers, that is, those who receive assistance from the state. 9.3% of income from self-employment or entrepreneurial activity, 3.7% of other types of income; - a large number of people from abroad: engineers, builders, mechanics, technicians in the field of agricultural production; - inability to get a job even with two or three diplomas; - regions with a predominance of unemployed youth: Zhambyl, East Kazakhstan, Aktobe regions; - lack of labor inspectors in the country.
<p>Features:</p> <ul style="list-style-type: none"> - implementation of many state programs in the country; - development of small and medium-sized businesses; - diversification of production; - access to international markets; - establishment of official relations with developed countries; - creation of new jobs; - production of national brand goods; - establishment of quotas for attracting foreign specialists to the country; - bilateral agreements on the impact of foreign workers on the labor market within the framework of international migration regulation, the fight against illegal labor migration, the issuance of work permits for foreign workers, the extension and cancellation of permits; - constant monitoring of the labor market to analyze, predict, identify and evaluate the effectiveness of various migration programs; - taking into account the unemployment rate among young people, attracting citizens of their country to the labor market not from abroad. 	<p>Threats:</p> <ul style="list-style-type: none"> - large outflow of able-bodied and educated citizens abroad; -the intense migration that occurs in one or more regions in the country of migration causes a local labor shortage, while in the host country it causes an increase in the unemployment rate; -There are about 500,000 illegal migrants in Kazakhstan, most of them are citizens of neighboring countries (Uzbekistan – 360,000, Kyrgyzstan-35,000); - increase in the cost of production; - increase in unemployment; - Kazakhstan, as a developing country, needs both black workers and qualified specialists; - reluctance of the local workforce to carry out heavy and difficult work; - shortage of local qualified specialists, especially in the field of technology; -allocation of funds for housing, travel to Kazakhstan, daily travel expenses for a foreign citizen, requires additional costs.
<p>Note: Compiled by the authors.</p>	

The assignment “enterprise Bastau” has been working for a long term. in the framework of this venture, 500 thousand had been issued yearly to 30-forty thousand human beings. but there are some tasks which have already been implemented. Maximum of the opened corporations will near within a yr. this is, there may be no high-quality. And if we deliver those 10 thousand humans a thousand human beings, then, consequently, we might have extra money. There might be results. For five years, “commercial enterprise Bastau” has turn out to be a actual assignment of the people, mainly in settlements, wherein the call for the venture is excessive. 80% of the tasks applied to date are inside the subject of Agriculture. The relaxation consists of offerings, change, tailoring, food industry and other areas. Most of the projects opened in the village, approximately 80 percentage, are in animal husbandry and crop manufacturing.

Conclusion

Currently, the main measures to improve the use of labor assets are: the formation of an information system for residents of the region on the requirements for vacant jobs and employees at the countrywide level; retraining of labor resources for the needs of the labor market in the future; the development of infrastructure for the supply and demand of labor in all regions of the country, including in rural areas; support for the creation of new jobs, especially in industrial areas; development and adoption of measures that contribute to the regulation and redistribution of intersectoral and entrepreneurial exertions resources, labor migration; development of a system of retraining and monitoring of professional education of workers released by profession, permanent profession and upon initial request. In general, the measures that contribute to the employment of young people are: state support of enterprises that create new jobs for young people; creation of permanent jobs; providing opportunities for the organization of secondary employment of young people; creation of infrastructure of institutions and enterprises for youth employment.

In conclusion, the results of studies on ways to improve employment and regulation of the labor market allow us to attract the following conclusions and pointers: to conduct a detailed analysis of the economic interaction of subjects in the market process to ensure the effectiveness of training and employment of personnel in order to increase employment and their standard of living in the vicinity; improving the system of accounting for the economically active populace, the employed, the unemployed on the basis of tracking the process of continuous growth of labor resources of the population of the region; the strategies outlined include the establishment of new employment opportunities through the growth of SME in the region. Additionally, enhancing the competitiveness of the unemployed involves improving the training and retraining programs for professionals in various economic sectors, as well as providing effective career guidance; assisting enterprises that create new occupations for young people; creating permanent jobs; development of social infrastructure in areas with a large variety of jobs; implementation of a differentiated exertions remuneration coverage.

REFERENCES

- 1 Курс экономики: учебник / под ред. Райзберга Б.А. – М.:Инфра-М, 2000. – 716 с.
- 2 Маркс К. Капитал. 23 т. – 189 б.
- 3 Курс экономической теории: учебник / под ред. Чепурина М.Н. – Киров, 1994. – С. 233–248.
- 4 Заславский И. К новой парадигме рынка труда // Вопросы экономики. – 1998. – № 2. – С. 83–91.
- 5 Саткина М.А., Гибриков Г.Г. Основы экономической теории: учебное пособие для неэкон. спец. вузов. – М.: Экономика, 1995. – 367 с.
- 6 Мамыров Н.К. и др. Формирование рынка труда в малых и средних городах Казахстана: учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2000. – 223 с.
- 7 Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: Прогресс, 1978. – 494 с.
- 8 Маршалл А. Принципы экономической науки. – М.: Прогресс, Универс, 1993. – 415 с.
- 9 Омаров Н.А., Бойко А.В. Формирование рынка труда и его влияние на занятость сельского населения // Проблемы агрорынка. – 1998. – № 4. – С. 41–45.
- 10 Экономика: учебник / под ред. А.С. Булатова. 2-е изд. – М., 1999. – 816 с.
- 11 Самуэльсон П.А. Экономика: вводный курс / Пер. с англ. – М., 1964. – 605 с.

- 12 Антология экономической классики. Т.1. – М.: МП «Эконом», 1993. – 486 с.
- 13 Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс / Принципы, проблемы и политика. Т. 1. – Таллин, 1993. – 399 с.
- 14 Kuokstis V., Asali M., Spurga S. Labor market flexibility and exchange rate regimes // *European Journal of Political Economy*. 2022., vol. 75, pp. 102–205. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2022.102205>
- 15 Blanchard O., Fischer S. On the Political Economy of Labor Market Flexibilit // *National Bureau of Economic Research*. 1993. URL: <http://www.nber.org/books/blan93-1>
- 16 Шеденов Ө.Қ., Байжомартов Ү.С., Жүнісов Б.А., Коллягин Б.И., Нысанбеков М.Ә. Жалпы экономикалық теория. – Алматы, Ақтөбе, 2002. – 365 б.
- 17 «Қазақстан – 2050» стратегиясы. – 12 желтоқсан 2002 ж.
- 18 Сәлімбаева Б.Қ., Жұмақанова Қ.М. Жұмыс күші көші-қонының еңбек нарығына тигізетін әсері // *КазӘУ хабаршысы*. – 2002. – № 4. – Б. 115–118.
- 19 Рахимбеков Т. Рынок труда и проблемы занятости сельского населения в Казахстане // *Труд в Казахстане*. – 2004. – № 8.
- 20 Қазақстан Республикасындағы еңбек нарығының негізгі индикаторлары. URL: <https://new.stat.gov.kz/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/publications/9211/>
- 21 Еңбек нарығы экономикасы пәнінен электрондық оқу құралы. – Алматы: Қазақ ҰАУ, 2013.
- 22 «Бизнес Бастау»: аз ақшаға кәсіп ашу. URL: <https://aikyn.kz/186323/biznes-bastau-az-akshagakesip-ashu/>
- 23 Nickell S., Layard R. Labor market institutions and economic performance // *Economic Policy*. 1988. Vol. 3. No. 6 (Apr.). P. 63–80 (18 pages). URL: <https://doi.org/10.2307/1344504>
- 24 Petrova K. The impact of digital technologies on neoclassical labour market danube // *Sciendo*. 2022. Vol. 13(4). P. 318–330. URL: <https://doi.org/10.2478/danb-2022-0020>
- 25 Otsuy Y., Yuenz C. Health, Crime, and the Labor Market: Theory and Policy Analysis // *Journal of Economic Dynamics and Control*. 2022. Vol. 144. P. 104-529. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jedc.2022.104529>

REFERENCES

- 1 Kurs jekonomiki: uchebnik / pod red. Rajzberga B.A. M.:Infra-M, 2000. 716 p. (In Russian).
- 2 Marks K. Kapital. 23 t. 189 p. (In Russian).
- 3 Kurs jekonomicheskoy teorii: uchebnik / pod red. Chepurina M.N. Kirov, 1994. P. 233–248. (In Russian).
- 4 Zaslavskij I. (1998) K novoj paradigme rynka truda // *Voprosy jekonomiki*. No. 2. P. 83–91. (In Russian).
- 5 Satkina M.A., Gibrikov G.G. (1995) *Osnovy jekonomicheskoy teorii: uchebnoe posobie dlja nejekon. spec. vuzov*. M.: Jekonomika, 367 p. (In Russian).
- 6 Mamyrov N.K. i dr. (2000) *Formirovanie rynka truda v malyh i srednih gorodah Kazahstana: uchebnoe posobie*. – Алматы: Jekonomika, 223 p. (In Russian).
- 7 Kejns Dzh.M. (1978) *Obshhaja teorija zanjatosti, procenta i deneg*. M.: Progress, 494 p. (In Russian).
- 8 Marshall A. (1993) *Principy jekonomicheskoy nauki*. M.: Progress, Univers, 415 p. (In Russian).
- 9 Omarov N.A., Bojko A.V. (1998) *Formirovanie rynka truda i ego vlijanie na zanjatost' sel'skogo naselenija* // *Problemy agrorynka*. No. 4. P. 41–45. (In Russian).
- 10 *Jekonomika: uchebnik / pod red. A.S. Bulatova*. 2-e izd. M., 1999. 816 p. (In Russian).
- 11 Samujel'son P.A. (1964) *Jekonomika: vvodnyj kurs / Per. s angl.* M., 605 p. (In Russian).
- 12 *Antologija jekonomicheskoy klassiki*. T. 1. M.: МП «Jekonom», 1993, 486 p. (In Russian).
- 13 *Makkonnell K.R., Brju S.L. (1993) Jekonomiks / Principy, problemy i politika*. T. 1. Tallin, 399 p. (In Russian).
- 14 Kuokstis V., Asali M., Spurga S. (2022) Labor market flexibility and exchange rate regimes // *European Journal of Political Economy*, vol. 75, pp. 102–205. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2022.102205>. (In English).
- 15 Blanchard O., Fischer S. (1993) On the Political Economy of Labor Market Flexibilit // *National Bureau of Economic Research*. URL: <http://www.nber.org/books/blan93-1>. (In English).
- 16 Шеденов Ө.Қ., Байжомартов Ү.С., Жүнісов Б.А., Коллягин Б.И., Нысанбеков М.Ә. (2002) *Жалпы экономикалық теория*. Алматы, Ақтөбе, 365 б. (In Kazakh).
- 17 «Қазақстан – 2050» стратегиясы. 12 желтоқсан 2002 ж. (In Kazakh).
- 18 Сәлімбаева Б.Қ., Жұмақанова Қ.М. (2002) Жұмыс күші көші-қонының еңбек нарығына тигізетін әсері // *КазӘУ хабаршысы*. No. 4. P. 115–118. (In Kazakh).
- 19 Рахимбеков Т. (2004) *Рынок труда и проблемы занятости сельского населения в Казахстане* // *Труд в Казахстане*. No. 8. (In Russian).

- 20 Қазақстан Республикасындағы еңбек нарығының негізгі индикаторлары. URL: <https://new.stat.gov.kz/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/publications/9211/>. (In Kazakh).
- 21 Еңбек нарығы экономикасы пәнінен электрондық оқу құралы. Алматы: Қазақ ҰАУ, 2013. (In Kazakh).
- 22 «Бизнес Бастау»: аз ақшаға кәсіп ашу. URL: <https://aikyn.kz/186323/biznes-bastau-az-akshaga-kesip-ashu/>. (In Kazakh).
- 23 Nickell S., Layard R. (1988) Labor market institutions and economic performance // Economic Policy. Vol. 3. No. 6 (Apr.). P. 63–80 (18 pages). URL: <https://doi.org/10.2307/1344504>. (In English).
- 24 Petrova K. (2022) The impact of digital technologies on neoclassical labour market danube // Sciendo. Vol. 13(4). P. 318–330. URL: <https://doi.org/10.2478/danb-2022-0020>. (In English).
- 25 Otsuy Y., Yuenz C. (2022) Health, Crime, and the Labor Market: Theory and Policy Analysis // Journal of Economic Dynamics and Control. Vol. 144. P. 104-529. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jedc.2022.104529>. (In English).

Б.А. ЖАКУПОВА,*¹

к.э.н., доцент.

*e-mail: zhakupova_75kz@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-6965-6006

Г.К. ДЕМЕУОВА,¹

к.э.н., доцент.

e-mail: demeuova_g78@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3684-4590

У.Б. ЖИЕНБАЕВ,¹

м.э.н., ст. преподаватель.

e-mail: ulan-adil@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-4004-5345

Г.Е. КЕРИМБЕК,²

к.э.н., доцент.

e-mail: kerimbek2009@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-0563-8399

¹Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова,
г. Актюбе, Казахстан

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ЭФФЕКТИВНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ РЫНКА ТРУДА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Цель статьи – ориентация государства через политику занятости населения и оказания социальной помощи на определение потребностей социальных групп, включение трудоспособных граждан в число работников, стимулирование граждан к переобучению профессии и освоению новых профессий. При повышении конкурентоспособности производств растет спрос на высококвалифицированных и профессиональных специалистов. Поэтому профессиональная подготовка и переподготовка национальных квалифицированных кадров – это требование сегодняшнего дня. В этой связи одной из основных актуальных и требующих всестороннего научного исследования проблем является совершенствование механизмов социально-экономических, организационно-инфраструктурных услуг регулирования рынка труда, обеспечение занятости населения региона, создание общественной программы профессиональной подготовки и переподготовки безработных как активной формы социальной защиты. Основной задачей статьи является определение основных вопросов аспектов социально-экономического развития на основе тенденций в сфере рынка труда и занятости населения. Потому что устойчивое развитие страны напрямую связано с устойчивой занятостью и предотвращением различных неблагоприятных условий в сфере рынка труда. Совершенствование финансово-экономических механизмов и укрепление рыночной инфраструктуры в рамках рыночной экономики страны оказывают существенное влияние на различные социальные аспекты, особенно в сфере труда и занятости. Рынок труда в Казахстане обобщил противоречия региональных рынков труда. Проанализирована проблема занятости в регионах для дифференциации рабочей силы и рынка труда с целью создания единой стратегии на макро-

уровне. Кроме того, рассмотрены важные направления в использовании трудовых ресурсов и влияющие на их состояние экономический кризис, дефицит ресурсов для создания рабочих мест, профессиональный уровень трудовых ресурсов, уровень роста технического освещения производства, движение отраслевой структуры производства. Социально-экономическая политика страны должна создать приоритетный маршрутный подход к использованию трудовых ресурсов.

Ключевые слова: рынок труда, рабочая сила, безработица, трудовые ресурсы, занятость, кадры, работодатель.

Б.А. ЖАКУПОВА,*¹

Э.Ф.К., доцент.

*e-mail: zhakupova_75kz@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-6965-6006

Г.К. ДЕМЕУОВА,¹

Э.Ф.К., доцент.

e-mail: demeuova_g78@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3684-4590

У.Б. ЖИЕНБАЕВ,¹

Э.Ф.М., аға оқытушы.

e-mail: ulan-adil@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-4004-5345

Ғ.Е. КЕРІМБЕК,²

Э.Ф.К., доцент.

e-mail: kerimbek2009@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-0563-8399

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕҢБЕК НАРЫҒЫН РЕТТЕУДІҢ ТИІМДІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕТІКТЕРІ

Андатпа

Мақаланың мақсаты – халықты жұмыспен қамту және әлеуметтік көмек көрсету саясаты арқылы мемлекеттің әлеуметтік топтардың қажеттіліктерін анықтауға, еңбекке қабілетті азаматтарды қызметкерлер қатарына қосуға, азаматтарды кәсіпті қайта оқытуға және жаңа кәсіптерді игеруге ынталандыру. Өндірістің бәсекеге қабілеттілігін жақсарту кезінде тәжірибесі мол кәсіби мамандарға сұраныстың артқаны байқалады. Сондықтан ұлттық білікті мамандарды тәжірибе тарапынан дайындау мен даярлықтан өткізу – бүгінде өзекті болуда. Осыған байланысты жан-жақты ғылыми зерттеуді талап ететін негізгі өзекті мәселелердің бірі еңбек нарығын реттеудің әлеуметтік-экономикалық, ұйымдастырушылық-инфрақұрылымдық қызметтерінің тетіктерін жетілдіру, өңір тұрғындарын жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету, әлеуметтік қорғаудың белсенді нысаны ретінде жұмыссыздарды кәсіптік даярлау мен қайта даярлаудың қоғамдық бағдарламасын құру болып табылады. Мақаланың негізгі міндеті – еңбек нарығының және азаматтардың жұмысқа тұру іс шараларының негізінде әлеуметтік-экономикалық даму аспектілерінің негізгі мәселелерін айқындау болып табылады. Себебі елдің тұрақты дамуы тұрақты жұмыспен қамтумен және еңбек нарығы саласындағы түрлі қолайсыз жағдайлардың алдын алумен тікелей байланысты. Қаржы-экономикалық тетіктерді жетілдіру және елдің нарықтық экономикасы шеңберінде нарықтық инфрақұрылымды нығайту әртүрлі әлеуметтік аспектілерге, әсіресе еңбек және жұмыспен қамту салаларына айтарлықтай әсер етеді. Қазақстандағы еңбек нарығы өңірлік еңбек нарықтарының қайшылықтарын қорытындылады. Макроденгейде біртұтас стратегия құру мақсатында жұмыс күші мен еңбек нарығын саралау үшін аймақтардағы жұмыспен қамту мәселесі талданады. Бұдан басқа, Еңбек ресурстарын пайдаланудағы маңызды бағыттар және олардың жай-күйіне әсер ететін экономикалық дағдарыс, жұмыс орындарын құру үшін ресурстардың тапшылығы, еңбек ресурстарының кәсіби деңгейі, өндірісті техникалық жарықтандырудың өсу деңгейі, өндірістің салалық құрылымының қозғалысы қарастырылады. Елдің әлеуметтік-экономикалық саясаты Еңбек ресурстарын пайдаланудың басым бағыттық тәсілін құруы тиіс.

Тірек сөздер: еңбек нарығы, жұмыс күші, жұмыссыздық, еңбек ресурстары, жұмыспен қамту, кадр, жұмыс беруші.

IRSTI 06.71.47
UDC 338.23
JEL A13, G38, H5, H53

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-201-215>

G.S. SMAGULOVA,*¹

c.e.s., acting associate professor.

*e-mail: gsmagulova_72@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2041-3542

KH.N. SANSYZBAEVA,¹

d.e.s., professor.

e-mail: gns1981@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-8081-5151

L.ZH. ASHIRBEKOVA,¹

c.e.s., acting associate professor.

e-mail: turar200480@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-0377-7854

ZH.ZH. BELGIBAYEVA,¹

d.e.s., professor.

e-mail: Zhanat58@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3506-1770

¹Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

PROBLEMS OF COUNTRY SUPPORT FOR SOCIALLY VULNERABLE GROUPS OF THE POPULATION IN THE POST-PANDEMIC PERIOD

Abstract

The corona virus epidemic has created a crisis around the world. The impact of this epidemic on the countries of the world was great, which can be seen in the collapse of their economies. During the pandemic, the state provided special assistance to vulnerable groups of the population, special conditions were created for it. First of all, products were distributed to help large families, people with disabilities, pensioners, then the state helped financially. The pandemic has widened the gap between the rich and the poor, leading to increased inequality, unemployment, and rising food prices, primarily affecting to socially vulnerable groups. The main goal is to study the assistance provided by the state to the socially vulnerable groups of the population after the quarantine and to identify its inefficiencies. The pandemic has exposed deep inequalities and significant gaps in the coverage, comprehensiveness and adequacy of social protection. The COVID-19 crisis has confirmed the important role of social protection, and the importance of social protection as an economic stabilizer has increased. It is clear that this study will also be a helpful tool in making decisions regarding the situation of socially vulnerable groups in possible future crises.

Key words: post-pandemic period, socially vulnerable groups, epidemic, a policy of providing assistance, social protection.

Introduction

Coronavirus pandemic has highlighted the importance of healthcare to the public and to what extent. During this period, due to the epidemic, many people understood the value of health and realized that they should not spare the money and time spent on it.

The purpose of the article is to develop theoretical and practical recommendations for improving government measures to protect socially vulnerable groups of the population, identify and study the country's regulatory measures to provide a conceptual framework for policy development after pandemic period.

It is necessary to create a special program for socially vulnerable groups of the population. The purpose of this program is to consolidate all information in one place. It is mainly necessary to organize

through the portal. Because informing those groups should be the main goal. In order to restore the economy, it is necessary to create conditions for socially vulnerable groups to further strengthen it.

Basically, it is better to have a policy that includes a program that works in each region of the country, provides information to vulnerable groups and meets their needs. First of all, it is necessary to implement these measures on the part of state regulation.

Therefore, the social assistance provided by the state should ensure the interests of vulnerable groups of the population in a timely, complete and fair manner.

The theoretical and methodological basis of the article considered the work of leading domestic and foreign authors on the protection of socially vulnerable groups of the population. This topic has not been properly studied in literatures. The relevance of the choice of this topic is based on the prevention of future crises. The lessons learned from the pandemic should be used to strengthen the system of protection and support for socially vulnerable groups. Preventing and preparing for future crises requires attention to the needs of these groups and their inclusion in crisis planning and response.

To achieve the goal, theoretical research methods were used in the work: analysis to identify the theoretical patterns of the concept and determine the topics of discussion, synthesis – to determine the main points and sequence of changes and additions that occur, and generalizations – to formulate conclusions and results.

In general, the protection of socially vulnerable groups of the population remains a hot topic that requires concentrated efforts on the part of society, governments and other stakeholders.

Materials and methods

In the course of the study, the information about the needy groups of society was analyzed using statistical, analytical and economic methods such as logic and programming. In addition, theoretical methods such as comparative analysis, scientific abstraction, and generalization of the obtained information were used.

Pandemic means isolation, individualization, keeping a distance was described, therefore, it was not easy to study the problems related to the groups of society in need of help after and during the epidemic. The provided statistical information was not fully presented and it was difficult to access it.

By analyzing the basic information, it was studied how the spheres of society affected socially vulnerable groups.

Of course, statistical data should be qualitatively collected and analyzed, because it is taken into account how the pandemic affected socially vulnerable groups and the post-pandemic situation.

Literature review

The pandemic has caused economic and social inequality, according to the UN, the pandemic has directly affected all types of industries, and some indirectly, especially affecting vulnerable groups of the population, including mothers with many children, single mothers, the disabled, the elderly and people who have lost their jobs [1]. In a January 2021 statement by António Guterres, the UN Secretary-General, he called 2020 a year of disaster and hopelessness caused by so many deaths. In addition, the pandemic was called as an epidemic that brought a crisis for the country and its economy, caused economic and social inequality, and increased hunger and poverty.

The level of poverty in the world has reached an unprecedented level, because the number of jobs has decreased by 500 million. According to the data of the UN in 2020, the world economy decreased by 4.3%. It is the biggest crisis between countries and in the economy in last ninety years. The situation resulting from the crisis can be considered in two different ways.

Due to strict isolation and distance between people, the adoption of strict measures has had a strong impact primarily on developed countries.

From International Monetary Fund research has shown that the the gap between the lowest and the highest economies has widened due to the pandemic.

As a result of the complete closure of schools due to online learning, distance learning, 86% of primary school children in developing countries have an insufficient level of education, and 20% of

developed countries have an insufficient level of education, according to the UN. The society has reached a situation where it can remember the forgotten values since 1980.

For example, according to data from developing countries, children from low-income families are three times less likely to live to age five than children from well-off families. While maternal mortality is decreasing according to global data, it has increased in these developing countries, and the rates of stillbirth, parental stress, and ectopic pregnancy have also increased [2].

Everyone knows that at the beginning of the pandemic everything was uncertain, countries began to close their borders, countries were surprised at how quickly the virus was spreading and therefore their states quickly decided to stop live communication with other countries, which led to a mobility gap between countries. Due to the pandemic, the issue of supplies between countries, within the country, the issue of production, a reduction in production, as a result of an increase in unemployment, many began to declare bankruptcy, as there were no conditions for entrepreneurs to work in a limited mode, which led to a reduction in economic activity [3].

Basically, human behavior is characteristic of all people, and in order to study vulnerable groups of society, first of all, it is necessary to understand human behavior. But according to Thomas and Posner, a person may not make optimal decisions when external influences are strong [4]. Post-pandemic social distancing may be perceived differently among different social groups because of their different levels of protection against the outbreak. For example, post-pandemic reduction or non-existence of aid measures during a pandemic affects vulnerable groups of society, who are unable to support themselves for a long time because they have become accustomed to the assistance provided.

According to Manski's [5] research, the burden of personal problems on vulnerable groups of society due to the pandemic, and the lack of equality between public health spending on it, continues to be a problem, because people still do not understand what actions in the protection of the virus will lead to optimal solutions, because now that virus lives in society. Because of this uncertainty, we have not been able to estimate the full cost of the pandemic.

Because it is clear that there are behavioral changes in people who are depressed, starting with domestic violence during the pandemic, this is only a problem at the family level, but also what psychological, material, and financial problems people who have had to take a break from education and work, who have lost their jobs costs are not known, see, for example, Mongey S. [6], Alon T.M. [7], Coibion O. [8], Viner R.M. [9] noted by the authors. It must be taken into account that consequences of the pandemic and to be prepared for the next epidemics, it is necessary to know what factors influence the behavior of people to add protection, so that the state can determine its future actions.

Mongey [6] noted that the consequences of the pandemic vary depending on the socio-economic status, analyzing which workers are most affected by social distancing, for example, social distancing has a significant impact on the most vulnerable groups of society, as they are often the most vulnerable.

Researchers found a strong connection between government regulation and socio-economic consequences, which he determined by conducting an analysis of 80 countries. They studied the impact of the pandemic on health, government regulation and the relationship between social and economic factors [10].

Main provisions

Through the implementation of the state of emergency, society, world culture, and the economy have changed. It is not only within the state, but it has acquired an interstate character.

Countries of the world, representatives of all nationalities have faced and tested the problems caused by the pandemic. Therefore, every country has organized measures to support its people during the pandemic.

This epidemic created a panic around the world, it affected almost everyone, regardless of the level of development of the society, regardless of the level of development of the society, no country could escape from it, but only fought with the effects of the epidemic. Especially, from any side of the society (politically, economically), it had a proportional effect on the weaker groups. The medical sector is vulnerable, weak countries had to ask for help from other countries, because their health sector could not withstand the epidemic. At this point, it can be said that humanity is united against the epidemic. A sharp decline in the economy, isolation had a negative impact on the sustainable

development of the state, whether it was a household or national production, almost everything suffered from the epidemic. This epidemic is still present in the society, worldwide, so it is necessary to monitor how it affects the vulnerable parts of the society [11].

During the analysis, it was found that the measures taken by the state were able to cover all groups of the society, it showed that they could respond to the pandemic in a timely manner, people were given food and monetary assistance, but there was little information on monitoring the extent to which they were delivered to people. Therefore, effective measures to monitor the provision of social assistance are now needed.

The global spread of the COVID-19 epidemic has determined the need to develop measures for the social protection system of the population and to monitor it. The measures taken until now constitute forms of social protection of the society on the level of social protection.

Although more than three years have passed since the start of the pandemic, the existing problems in the labor market are a set of measures that should be implemented by countries seeking to mitigate the impact of the crisis.

Taking into account the spheres affected by the forms of state regulation, it is necessary to implement some measures to protect vulnerable groups of society. Of course, as the state grapples with what happened in January, the fight against the pandemic and foreign policy, vulnerable groups of society continue to live, and it is not easy to determine its quality.

Due to the quarantine, not only the economic spheres, but also the sphere of education, healthcare and digitization, which are closely connected with the economy, were affected. After the quarantine, it was not possible for them to work in normal mode right away, it took time. In addition, the weaker groups of the society had to adapt to such situations.

Epidemic affected not only the economy, but also political, social and financial processes. According to the statement of Human Rights Watch, in order to improve the condition of needy people, if the types of assistance offered to them are not improved, the level of poverty in the country will increase sharply, and additional consideration of social assistance measures is necessary. Possible inequalities can be overcome by improving the national social support strategy of the state, and it is necessary to improve the social protection system.

Results and discussion

Of course, to become an epidemic, it needs to spread on a large scale, that's why we know the corona virus as a worldwide epidemic. As a result of that pandemic, many countries suffered economic decline, and their people suffered psychological depression [12].

Financial support was also provided by our state, and more than once, such financial support did not allow poverty to increase, and criminal activities to take place on the part of the people who had no income. According to the UN, 2.9 trillion dollars were allocated from the budget as social support, of which 379 billion were allocated for social support by developing countries. It was said that in developed countries, 847 dollars per person was given, while in developing countries, low-income countries, only 124 dollars were given, according to the UN. It was difficult for society to tolerate such criticism of the epidemic, because from the point of view of psychology, the pandemic was difficult [13].

Today's states have to recover their lost economic opportunities, rebuild the world economy, learn to live with the epidemic, also consider the social aspects of supporting the vulnerable groups of society, because they need help more than others do. The decline of the economy came first with the difficulty of access to raw materials for enterprises and factories, disruption of interstate and intercity logistics and it known that even small private enterprises are on the verge of closure. Trade has decreased, advertising has decreased, and people's income has decreased. First, the coronavirus has affected the industries that work directly with people, because the state has allowed only enterprises that produce essential goods to work, and it has limited the number of people. Markets, shops, cinemas, eating places and even medical centers were restricted [14].

Because of the corona virus, state support was widely implemented, because it was necessary to support the people who lost their income, and also during the emergency, payments were made to businesses that were in a bad condition or were closed, they deducted time on loans, and temporarily

reduced taxes. The state set a fee of 42,500 tenge, which raised the spirits of the people as a financial aid. About 4.5 million people received this financial assistance. Then, according to the 2020 data, aid was provided in the total amount of 1 trillion 912 billion 500 million tenge.

Only wage earners received help after losing their income, and self-employed people, who were not registered as having a job, also received help in the amount of the lowest salary. There was only one requirement from the state, the requirement to confirm the social status of the person receiving assistance. And they distributed food packages to the vulnerable groups of the society, they were included in the list of people receiving additional assistance, disabled people of groups 1, 2, 3, single mothers, mothers with many children and others. This provided more than 800,000 people, and the people helped to implement such assistance, because food enterprises and shops participated in providing assistance [15].

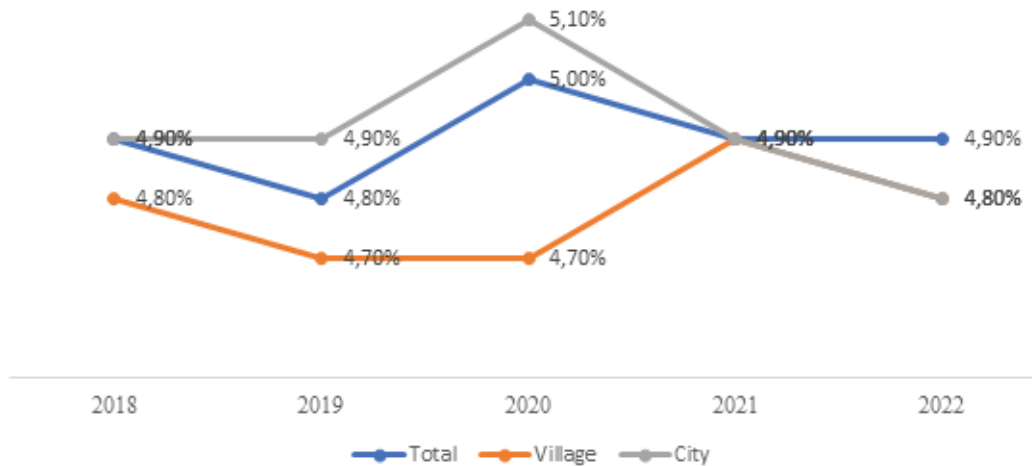

Figure 1 – Unemployment rate in the Republic of Kazakhstan

Note: Compiled based on the source [17].

Currently, rate of unemployment in Kazakhstan was 4.9% in 2022, and during the 2020 epidemic, the unemployment rate was 5%, which has now decreased. Unemployment in rural areas was 4.9%, and in cities decreased from 4.9% to 4.8% in 2021. Poverty and economic instability can be prevented by treating unemployment as a national problem. Unemployment has a negative impact on the economy and society, and primarily leads to an increase in the number of low-income groups of society.

A long-term strategy is needed to fully reach the final consumer through the expansion of social support measures, which can be carried out in a sustainable manner, because the pandemic has shown the need to strengthen state support for vulnerable groups of the population. Because they live in Kazakhstan, because they are the people of Kazakhstan, it is necessary to create conditions for them to apply for certain help in order to live adequately, and it is necessary to strengthen the social program.

The next question is who to include in the unprotected groups of the population. We call them those who are affected by life or fate. Those who have lost their income due to health conditions. As a result, the quality of their lives decreases, and some of them do not even have the opportunity to earn bread. Those who belong to this group are determined by the state. The following ministries are responsible for it: the Ministry of Labor and Social Protection of the Population, Ministry of Healthcare of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan. Vulnerable groups of society include those with low living standards, loss of income, poor health conditions, certain disabilities, lack of livelihood, and homeless.

Each person listed in the list has mandatory assistance from the state and belongs to the category of groups that need social protection, they are people in need of social assistance.

The composition of socially vulnerable groups is determined by our state and consists of the following citizens:

1. Veterans of the Great Patriotic War, people who received disabilities as a result of the war.
2. People who are equal to the people classified in the first category.
3. People with disability certificate (groups 1 and 2).
4. Families whose child is considered disabled.
5. Patients with incurable diseases, the list of those diseases is regulated by the state.
6. Retired pensioners due to retirement age.
7. Those who have lost their parents or are orphans.
8. Oralmans who came to Kazakhstan as their homeland.
9. Citizens affected by emergency or environmental conditions.
10. Large families, their number of children should be more than four.
11. Families of people who died during military service, during rescue operations, during flight into space.
12. Single mothers and single fathers.

By law, citizens belonging to these groups have the right to receive various approved assistance from the state. Those who cannot meet their basic needs are considered to be socially unprotected. They can request housing, receive certain financial assistance, and receive certain benefits by being on a certain list. And their inclusion in that list is regulated by the state [16].

The pandemic worsened the economic situation, income decreased, the standard of living decreased, and the population was depressed due to the quarantine, especially affecting socially vulnerable groups.

It can be seen from the second picture that the number of people in vulnerable groups of society has increased after the quarantine. As the figure shows, in 2020 it was about 5 million, but in 2021 it increased to 598,275 people, which is a third of the population. And in 2022, that number increased to 200,610 people. Some difficulties arose during the collection of these data, because there is a lack of accurate statistical data, and if the determination of the exact number from a statistical point of view was strictly regulated, the number of people in real need would be determined in the country. Currently, efforts have been made to eliminate the main consequences of the quarantine, but it is difficult to say that it will be corrected only with those actions, because the consequences of the quarantine will still have long-term consequences in the future.

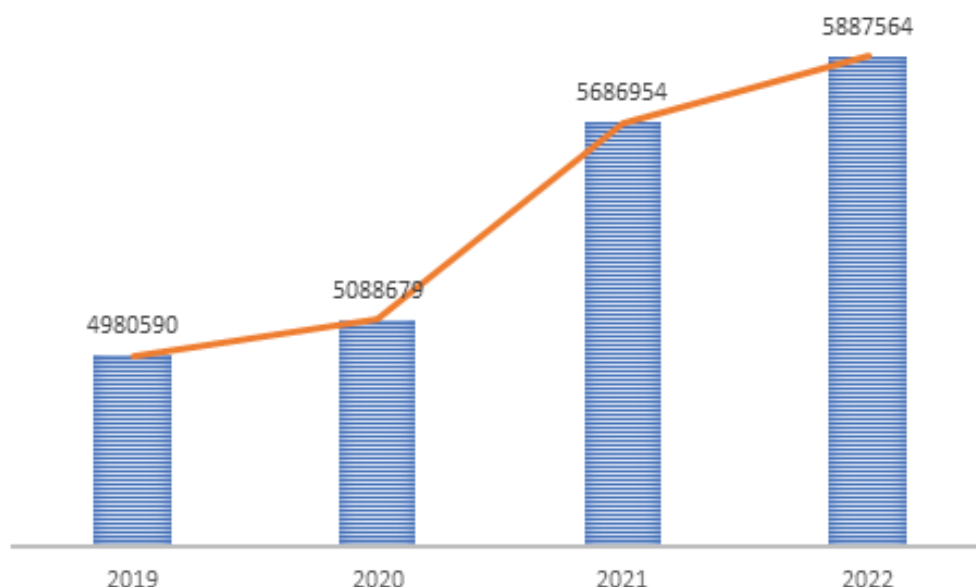

Figure 2 – Number of people in socially vulnerable groups

Note: Compiled based on the source [17].

Basically, economic theories show the weaknesses of the concept of poverty in terms of risk-response outcomes. Financial indicators are considered the main and suitable indicator for measuring weaknesses. As indicators of weaknesses, the monetary approach shows the lowest standard of living and the indicator showing the source of income per capita. Coudouel A., Hentschel J. say that it is wrong to limit vulnerability to the calculation of household income and consumption only: «Vulnerability – not only in terms of income, but also the consequences of isolation or violence [18]. That is why it is necessary to analyze this question extensively.

Poverty is directly related to people’s income level. A lot of people lost their income during the epidemic and it is not rich people, they were primarily people from socially disadvantaged groups. As an example, in the third picture, 40% of the population has an income below the value of the food basket in 2019, and in 2020 it was 60%, in 2021 it was 70%, and only in 2022 it decreased to 68%. The decline in purchasing power has primarily affected those in need of assistance.

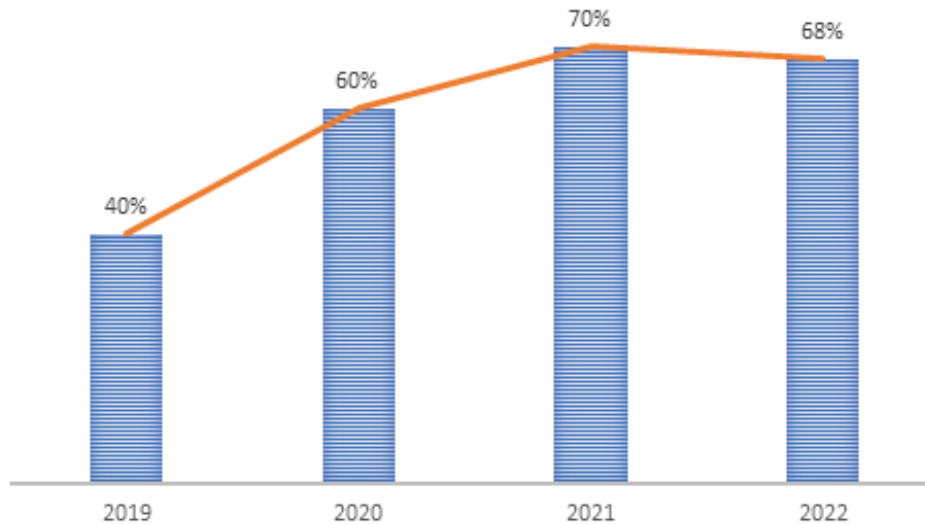

Figure 3 – Population has an income below the value of the food basket

Note: Compiled based on the source [17].

According to statistics, in 2022, the poverty rate due to the population with income below subsistence level was 5.1%, which is 0.3% more than in 2021 [19]. And in 2022, the poverty level in Kazakhstan was 5.7%, if we compare it with 2019, we can see that it is 1.2% higher. This can be seen in the fourth figure [20].

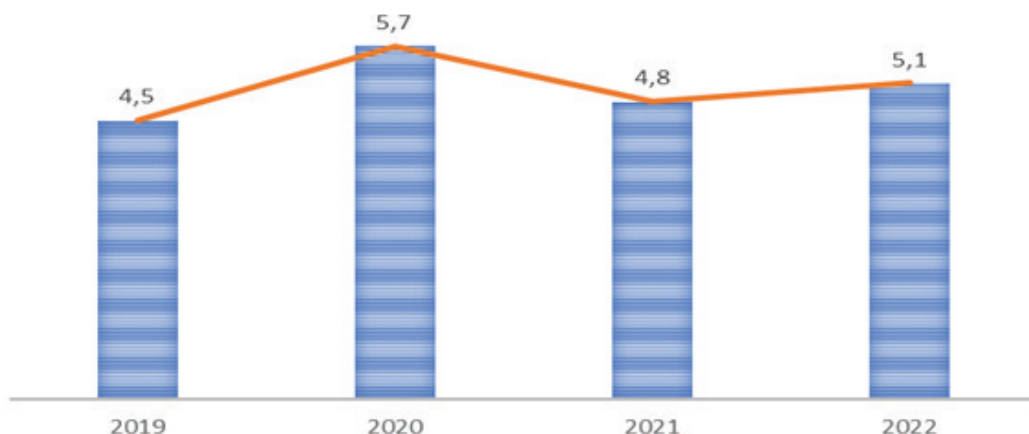

Figure 4 – Poverty rate, the percentage of the population with incomes below the subsistence level

Note: Compiled based on the source [20].

If the level of poverty is widespread in the country, first of all it affects people from socially disadvantaged groups.

Although the level of income has decreased, prices are increasing, and the price of food is increasing. And those who need it at the same price have to buy what they need. As a result of the pandemic, many businesses were closed, which in turn increased demand, reduced supply, and as a result, prices increased. For example, in 2022, prices for food products increased by 11.6%, and prices for non-food products increased by 4.9%, for paid services – by 3.6%, in general, prices for consumer goods and services increased by 7,3% [21].

The field of education. States around the world are taking measures to combat the effects of distance learning, as online learning has led to a decline in the quality of education. Of course, this was also a problem for our country. Because it obviously affects human capital, the gap in education between the poor and the wealthy continues to widen. During and after the quarantine, some educational institutions continued to teach remotely. This, of course, now included the field of digitization, because the distance learning format required technology, the Internet. At this time, it was found that there are gaps in the field of digitization. Not everyone had the technology, and not everyone had access to the Internet. It was found that only a third of students have a computer, which is about a million students, while two million students studied using mobile phones and tablets, and more than 480 thousand had no equipment at all. The Internet was not available in remote areas and the availability of computers in schools was 60% [22].

During and after the quarantine, the quality of education deteriorated, for example, if one of the needy families had a large family, it was difficult to provide all the children there with equipment for distance learning, the computers provided by the school were in poor condition, children tried to study and used the school computers that were not working properly. used. All of them do not have enough technology provided by the state, and some laptops hang and do not work and do not allow normal reading. This was especially felt by the children of the vulnerable groups of the society, as in the schools that were forced to close, the gap between the knowledge of the poor student and the rich student was very noticeable.

According to the PISA student assessment program, the rating of Kazakhstan will decrease by 8 points, the World Bank stated in its research. The main reason is the consequences of the pandemic, said the World Bank. PISA is an international program that assesses children's knowledge of science, mathematics and reading. It is conducted among 15-year-old students.

Parents' education has a direct influence on the good level of students' education, because 67% of children with a good social status who pass the PISA–2018 assessment program their parents and only 11 percent of students from families with low social status higher education diplomas. The gap between the education of children of parents with a higher education diploma and parents without a higher education diploma is 34 points. That number of points is the difference in a year's worth of study. In the fifth figure, the gap between the richest and poorest students is 45 and 49, which in turn on the PISA scale is equal to the loss of learning in one year [23].

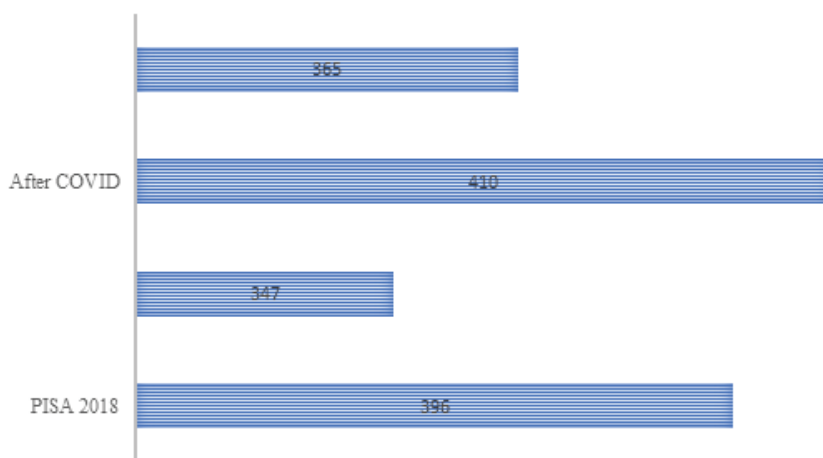

Figure 5 – Gap between different socio-economic groups of students

Note: Compiled based on the source [23].

It is necessary to deal with the consequences of the quarantine, and to eliminate its impact on the education system and to put it in order should be the first priority of the government. Now, it is possible to eliminate the gaps that have occurred by strengthening school evaluations, full monitoring, and better reporting of teachers and schools.

Healthcare sector. Problems in the health sector, its situation has declined sharply due to the quarantine, the industry has collapsed due to the inability to fight the pandemic, which first of all affected those in need of help in society. Even in the field of health, it seemed that there was no disease except for the pandemic. And as a result, in order to maintain isolation and not to get infected, disabled people refused to go to hospitals for regular check-ups, the costs of helping to bring disabled people to the hospital during quarantine were reduced, and all efforts and funds were spent on fighting the coronavirus.

Kazakhstan took the 143rd place in the 2019 health sector safety category «Epidemic response speed» among the world indices, a total of 195 countries participated. According to this index, we lag behind neighboring countries: Armenia (ranked 26th), Russian Federation (in 43rd), Belarus (ranked 57th), neighboring Kyrgyzstan (ranked 44th in the list), our neighbor Tajikistan (ranked 74th) and Uzbekistan (took 138th place). It should be noted that even a small country like Mongolia took 90th place ahead of our country.

According to «Effective and reliable healthcare system that treats patients and protects medical workers», our republic took the 77th place. For example, Turkey took the thirtieth place, Belarus took the fortieth place – 40, and Georgia took the 45th place [24].

After the epidemic, measures were taken to restore hospitals, it was the doctors who stood up and fought during the coronavirus, and the doctors who were in short supply in the peaceful times have now even become a deficit. Of course, state hospitals were on the front line in the war against quarantine, so their expenses were quite high: human expenses, financial expenses, and technical expenses. Lack of hospitals and lack of doctors primarily affected the needy people of the society.

This is because they cannot go to commercial healthcare organizations because they do not have enough money to do so. In our country, according to the principle of social protection, invalids and pensioners were sent to sanatoriums once a year, but due to the quarantine, it stopped, and after the quarantine, there was a lack of places in the sanatoriums, and most of them suffered from a lack of funds. Currently, he is recovering from epidemic.

The basic infrastructure of the health sector for global security, medicines, diagnostics, resources of health sector resources, control of the socio-economic situation has affected the problems necessary for this collection and has not been fully resolved. There is no standardized health care system that works in quarantine conditions, from research drugs to their monitoring, diagnosis, and health care [25].

In addition, most countries underestimate the spread of COVID-19 and now tend to respond to disasters as usual. They should not forget the preventive actions associated with preventing the spread of infection, saving people's lives, as well as preventing further economic growth [26].

The field of information. It is difficult for people who need help from the society to get information, because most of them stay at home, and information about their support does not reach the consumer in a timely manner. Therefore, each of the 12 groups receiving social assistance and in need of assistance needs a single list of state support measures written in understandable language.

We understand that the extent of information dissemination varies by region and distance. It is difficult to monitor such citizens, and it is even difficult to access information about the types of assistance that should be provided to them after the pandemic. For example, in Almaty and Astana, there is a systematic process of providing information and public assistance, but there is little information about how it is implemented in remote areas.

Of course, if we want the society in which we live to be literate and lead a healthy lifestyle, then first of all, it is better to organize state support for people who need help. It is necessary to carry out measures to support the weaker groups of the society, which are not related to the level of state socio-economic development, in a fair and accessible manner. If we want to live in a healthy and literate society, we should solve these problems. However, there is no centralized organization that conducts mandatory state support measures for these needy people. We need a centralized state organization that brings all information into one system and takes responsibility.

In the course of this analysis, a number of recommendations can be made on state support for the weak people of society:

In order to eliminate the gaps that occurred after the epidemic, to create a systematic unified policy of providing assistance to those in need of help in the society and to conduct it fairly, to create instruments for its implementation, to identify and eliminate shortcomings in a timely manner. This state policy requires a working group for each region.

Organization of administrative assistance groups for those in need of assistance.

And in the course of conducting state policy, involving interested persons from among those who need help, because only people from that group fully understand their situation.

♦ Monitoring by making timely management decisions and collecting data in a complete database in order to improve the standard of living of people belonging to socially weak groups of the society.

♦ It is necessary to use marketing measures in order to establish feedback (survey, focus groups, public meetings, monitoring, social networks, active blogging, etc.).

From the point of view of psychology, the characteristics of the weak groups of the society that survived the quarantine is that they suffer from depression and they cannot get out of it for a long time. Because if you take a large family that temporarily lost their income as a result of isolation, it became difficult for them to eat, get medicine when they are sick, and get dressed, so their standard of living decreased. In some families, as a result of this, parents, who were stressed, resorted to violence. According to statistics, during the quarantine, low-income family members, especially one of the parents, had to leave the family. Despite the end of the epidemic, mentally disturbed parents and children remained behind the affected families. It is doubtful that they will recover quickly, and it will be difficult to get out of that situation without certain help. What will be the fate of children brought up in such families, who can guarantee that they will not be included in the list of vulnerable groups of society in the future.

Conclusion

Mandatory assistance measures provided by the state to the weak members of the society are the only conditions for improving the welfare of those people. Its economic, personal and social benefits are great. In order to create a literate and healthy society, it is important to support all its participants, including the groups that need help.

The epidemic taught the society to live by helping each other, reminded that health is the first priority, taught to glorify family values. In particular, the state paid attention to groups of people who need help. Now, in the process of satisfying the needs of those needy people, the state should pay special attention to such aspects as getting the necessary care, getting the required amount of funds, access to information. These rights should be ensured by the state.

The main goal of government measures to protect weak members of the society after the coronavirus should be to ensure equal opportunities and justice for all members of society, including those who are in a more difficult situation after the pandemic. As a result of the study, some measures were identified that should be included and strengthened in the country's development program:

1. Reducing inequalities: One of the main goals is to reduce inequalities and provide equal opportunities for weak members of the society. This may include narrowing gaps in income, access to education, health care and employment.

2. Poverty Prevention: Many weak members of the society are facing the threat of poverty as a result of the pandemic. State measures should be aimed at preventing and reducing the level of poverty through the provision of social benefits, financial support and other social programs.

3. Ensuring access to health care: The state must guarantee the availability and accessibility of quality medical care for all members of society, including socially vulnerable groups. This may include health insurance programs, provision of medicines, and preventive health care.

4. Skill development and education: The goal is to provide opportunities for professional development and education to socially vulnerable groups. This may include education, training and retraining support programs to help these groups improve their skills and increase their chances of employment.

5. Protection of rights and non-discrimination: State measures should be aimed at protecting the rights of weak members of the society and preventing their discrimination. It is important to create

legislative and legal mechanisms that will ensure equality, fairness and protection of the interests of these groups.

6. Support for education: It is important to ensure equal access to education for all children, including those whose families are facing economic hardship. The government can provide subsidized school meals, free study materials, and access to computers and the internet for online education.

7. Psychological support: It is important to provide psychological support for people experiencing stress and anxiety as a result of the pandemic. The state can develop counseling and psychotherapy programs and provide information on available mental health resources.

The cooperation of state bodies, non-governmental organizations and community groups is important to ensure effective support for weak members of the society in the post-pandemic period.

In general, the goal of government measures to protect socially vulnerable segments of the population after the coronavirus is to achieve a more just and inclusive society, where all citizens have equal opportunities and access to basic resources and services.

The above-mentioned gaps in education, health care, and information have a negative impact on people in need of help, although some measures have been taken on social security, its continuation after the epidemic will remain the main issue. The state, society and business can solve these problems together.

Acknowledgments. This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant “Strengthening state regulation of the social sphere of the Republic of Kazakhstan in the post-pandemic period” No. AP09260228).

REFERENCES

- 1 Мафуанг С. Влияние пандемии COVID-19 на перестройку глобализации и многосторонность // Русская политология (Russian political science). – 2021. – № 2. – С. 19.
- 2 Варавикова Е. Неравенство и богатство. Как пандемия выявляет слабые места в обществе. – 2021. URL: <https://tass.ru/opinions/11900057> (дата обращения: 12.11.2022)
- 3 Perspectives on the Economics of the Environment in the Shadow of Coronavirus: Environ Resource Econ. 2020, no. 76, pp. 447–517. URL: <https://doi.org/10.1007/s10640-020-00493-2>
- 4 Posner R.A, Tomas J.P. Private choices and public health: the aids epidemic in an economic perspective. Harvard University Press, Cambridge. 1993.
- 5 Manski C.F. Covid-19 policy must take all impacts into account. Scientific American. 2020. URL: <https://blogs.scientificamerican.com/observations/covid-19-policy-must-take-all-impacts-into-account/>
- 6 Mongey S., Pilossoph L., Weinberg A. Which workers bear the burden of social distancing policy? Manuscript, University of Chicago. 2020.
- 7 Alon T. et al. The impact of COVID-19 on gender equality // National Bureau of economic research. 2020, no. w26947.
- 8 Coibion O., Gorodnichenko Y., Weber M. The cost of the covid-19 crisis: Lockdowns, macroeconomic expectations, and consumer spending. – National Bureau of Economic Research. 2020, no. w27141.
- 9 Viner R.M., Russell S., Croker H., Packer J., Ward J., Stansfield C., Mytton O., Bonell C., Booy R. School closure and management practices during coronavirus outbreaks including COVID-19: a rapid systematic review. Lancet Child Adolesc Health. 2020.
- 10 Papageorge N.W., Zahn M.V., Belot M. et al. Socio-demographic factors associated with self-protecting behavior during the Covid-19 pandemic // Popul Econ. 2021, no. 34, pp. 691–738. doi: 10.1007/s00148-020-00818-x.
- 11 Вестербай С.Д., Джураев Ш., Маразис А.. Социально-экономические последствия COVID-19 и медиапотребление среди уязвимых сообществ в Центральной Азии. – 2020. Европейский совет добрососедства (ENC). URL: <https://internews.org/wp-content/uploads/2021/04/2020-I-1205-ENC-Publication-COVID-19-Media-Consumption-in-Central-Asia-00852-Report-RUS.pdf> (дата обращения: 01.11.2022)
- 12 Дилигул Д.Н. Пандемия коронавируса и мировой экономический кризис // Студент: эл. наука журнал. – 2021. – № 177. – С. 145.

- 13 Во время пандемии более 4 млрд человек не получали никакой социальной поддержки. – 2022. URL: <https://news.un.org/ru/story/2021/09/1409162> (дата обращения: 25.09.2022)
- 14 Дмитриева А.Д. Экономические последствия эпидемии COVID-19 // Молодой ученый. – 2020. – № 24(314). – С.174–177.
- 15 Амангельдинова С.Е., Протасова О.В., Горковенко Л.А. Казахстан в новых жизненных реалиях в период пандемии коронавируса // Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования. – 2020. – №3(45). – С.13–19.
- 16 Социально уязвимые слои населения (СУЧН) в Казахстане: кто относится и как с ними работают. URL: <https://www.nur.kz/society/1718567-socialno-uazvimye-sloi-naselenia-v-kazahstane-kto-otnositsa/> (дата обращения: 29.04.2023)
- 17 The Bureau of National Statistics. Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. 2023. URL: <https://stat.gov.kz/ru/> (accessed: 01.02.2023)
- 18 Coudouel A., Hentschel J. Poverty Data and Measurement // Preliminary Draft for A Sourcebook on Poverty Reduction Strategies. The World Bank. Washington: D.C., April 2000. P. 34.
- 19 Уровень бедности вырос в Казахстане. – 2022. URL: https://www.kt.kz/rus/economy/_1377939640.html (дата обращения: 14.09.2022)
- 20 Уровень бедности в Казахстане заметно вырос во время пандемии. – 2022. URL: <https://newtimes.kz/obshchestvo/117633-uroven-bednosti-v-kazahstane-zametno-vyros-vo-vremia-pandemii> (дата обращения: 08.09.2022)
- 21 Как поменялся уровень бедности в Казахстане за 20 лет. – 2022. URL: <https://kz.kursiv.media/2022-05-26/kak-pomenyalsya-uroven-bednosti-v-kazahstane-za-20-let/> (дата обращения: 12.10.2022)
- 22 Как год пандемии повлиял на Казахстан. – 2021. URL: <https://kz.kursiv.media/2021-03-13/kak-god-pandemii-povliyal-na-kazahstan/> (дата обращения: 07.11.2022)
- 23 Как пандемия повлияла на образование в Казахстане. – 2020. URL: <https://kz.kursiv.media/2020-12-06/kak-pandemiya-povliyala-na-obrazovanie-v-kazahstane/> (дата обращения: 28.09.2022)
- 24 Пандемия–2020: хронический дефицит больниц и кадров в Казахстане. – 2022. URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/pandemiya-2020-kazahstanu-ne-hvatilo-bolnic-i-kadrov> (дата обращения: 05.10.2022)
- 25 Anshuman Mishra, Srijita Basumallick, Albert Lu, Helen Chiu, Mohammad A. Shah, Yogesh Shukla, Ashutosh Tiwari. The healthier healthcare management models for COVID-19 // Journal of Infection and Public Health. 2021, no. 7, p. 927–937.
- 26 NT Pramathesh Mishra, Sabya Sachi Das, Shalini Yadav, Wasim Khan, Mohd Afzal, Abdullah Alarifi, El-Refaie kenawy, Mohammed Tahir Ansari, Md Saquib Hasnain, Amit Kumar Nayak. Global impacts of pre and post-COVID-19 pandemic // Focus on socio-economic consequences. 2020, no. 1:100042.

REFERENCES

- 1 Mafuang S. (2021) Vlijanie pandemii COVID-19 na perestrojku globalizacii i mnogostoronnost' // Russkaja politologija (Russian political science). No. 2. P. 19. (In Russian).
- 2 Varavikova E. (2021) Neravenstvo i bogatstvo. Kak pandemija vyjavljaet slabye mesta v obshhestve. – . URL: <https://tass.ru/opinions/11900057> (data obrashhenija: 12.11.2022). (In Russian).
- 3 Perspectives on the Economics of the Environment in the Shadow of Coronavirus: Environ Resource Econ. 2020, no. 76, pp. 447–517. URL: <https://doi.org/10.1007/s10640-020-00493-2>. (In English).
- 4 Posner R.A, Tomas J.P. (1993) Private choices and public health: the aids epidemic in an economic perspective. Harvard University Press, Cambridge. (In English).
- 5 Manski C.F. (2020) Covid-19 policy must take all impacts into account. Scientific American. URL: <https://blogs.scientificamerican.com/observations/covid-19-policy-must-take-all-impactsinto-account/>. (In English).
- 6 Mongey S., Pilossoph L., Weinberg A. (2020) Which workers bear the burden of social distancing policy? Manuscript, University of Chicago.
- 7 Alon T. et al. The impact of COVID-19 on gender equality // National Bureau of economic research. 2020, no. w26947. (In English).

- 8 Coibion O., Gorodnichenko Y., Weber M. (2020) The cost of the covid-19 crisis: Lockdowns, macroeconomic expectations, and consumer spending. – National Bureau of Economic Research, no. w27141. (In English).
- 9 Viner R.M., Russell S., Croker H., Packer J., Ward J., Stansfield C., Mytton O., Bonell C., Booy R. (2020) School closure and management practices during coronavirus outbreaks including COVID-19: a rapid systematic review. *Lancet Child Adolesc Health*. (In English).
- 10 Papageorge N.W., Zahn M.V., Belot M. et al. (2021) Socio-demographic factors associated with self-protecting behavior during the Covid-19 pandemic // *Popul Econ*, no. 34, pp. 691–738. doi: 10.1007/s00148-020-00818-x. (In English).
- 11 Vesterbaj S.D., Dzhuraev Sh., Marazis A. Social'no-jekonomicheskie posledstvija COVID-19 i mediapotreblenie sredi ujazvimykh soobshhestv v Central'noj Azii. – 2020. Evropejskij sovet dobrososedstva (ENC). URL: <https://internews.org/wp-content/uploads/2021/04/2020-I-1205-ENC-Publication-COVID-19-Media-Consumption-in-Central-Asia-00852-Report-RUS.pdf> (data obrashhenija: 01.11.2022). (In Russian).
- 12 Diligul D.N. (2021) Pandemija koronavirusa i mirovoj jekonomicheskij krizis // *Student: jel. nauka zhurnal*. No. 177. P. 145. (In Russian).
- 13 Vo vremja pandemii bolee 4 mlrd chelovek ne poluchali nikakoj social'noj podderzhki. 2022. URL: <https://news.un.org/ru/story/2021/09/1409162> (data obrashhenija: 25.09.2022). (In Russian).
- 14 Dmitrieva A.D. (2020) Jekonomicheskie posledstvija jepidemii COVID-19 // *Molodoj uchenyj*. No. 24(314). P. 174–177. (In Russian).
- 15 Amangel'dinova S.E., Protasova O.V., Gorkovenko L.A. (2020) Kazahstan v novyh zhiznennyh realijah v period pandemii koronavirusa // *Innovacionnaja jekonomika: perspektivy razvitija i sovershenstvovanija*. No. 3(45). P. 13–19. (In Russian).
- 16 Social'no ujazvimye sloi naselenija (SUSN) v Kazahstane: kto odnositsja i kak s nimi rabotajut. URL: <https://www.nur.kz/society/1718567-socialno-uazvimye-sloi-naselenia-v-kazahstane-kto-otnositsa/> (data obrashhenija: 29.04.2023)/ (In Russian).
- 17 The Bureau of National Statistics. Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. 2023. URL: <https://stat.gov.kz/ru/> (accessed: 01.02.2023). (In English).
- 18 Coudouel A., Hentschel J. Poverty Data and Measurement // Preliminary Draft for A Sourcebook on Poverty Reduction Strategies. The World Bank. Washington: D.C., April 2000. P. 34. (In English).
- 19 Uroven' bednosti vyros v Kazahstane. – 2022. URL: https://www.kt.kz/rus/economy/_1377939640.html (data obrashhenija: 14.09.2022). (In Russian).
- 20 Uroven' bednosti v Kazahstane zametno vyros vo vremja pandemii. – 2022. URL: <https://newtimes.kz/obshchestvo/117633-uroven-bednosti-v-kazahstane-zametno-vyros-vo-vremia-pandemii> (data obrashhenija: 08.09.2022). (In Russian).
- 21 Kak pomenjalsja uroven' bednosti v Kazahstane za 20 let. – 2022. URL: <https://kz.kursiv.media/2022-05-26/kak-pomenjalsya-uroven-bednosti-v-kazahstane-za-20-let/> (data obrashhenija: 12.10.2022). (In Russian).
- 22 Kak god pandemii povlijal na Kazahstan. – 2021. URL: <https://kz.kursiv.media/2021-03-13/kak-god-pandemii-povlijal-na-kazahstan/> (data obrashhenija: 07.11.2022). (In Russian).
- 23 Kak pandemija povlijala na obrazovanie v Kazahstane. 2020. URL: <https://kz.kursiv.media/2020-12-06/kak-pandemiya-povlijala-na-obrazovanie-v-kazahstane/> (data obrashhenija: 28.09.2022). (In Russian).
- 24 Pandemija–2020: hronicheskij deficit bol'nic i kadrov v Kazahstane. 2022. URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/pandemiya-2020-kazahstanu-ne-hvatilo-bolnic-i-kadrov> (data obrashhenija: 05.10.2022). (In Russian).
- 25 Anshuman Mishra, Srijita Basumallick, Albert Lu, Helen Chiu, Mohammad A. Shah, Yogesh Shukla, Ashutosh Tiwari (2021) The healthier healthcare management models for COVID-19 // *Journal of Infection and Public Health*, no. 7, p. 927–937. (In English).
- 26 NT Pramathesh Mishra, Sabya Sachi Das, Shalini Yadav, Wasim Khan, Mohd Afzal, Abdullah Alarifi, El-Refaie kenawy, Mohammed Tahir Ansari, Md Saquib Hasnain, Amit Kumar Nayak (2020) Global impacts of pre- and post-COVID-19 pandemic // *Focus on socio-economic consequences*, no. 1:100042. (In English).

Г.С. СМАГУЛОВА,*¹

э.ғ.к, профессордың м.а.

*e-mail: gsmagulova_72@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2041-3542

Х.Н. САНСЫЗБАЕВА,¹

э.ғ.д., профессор.

e-mail: gns1981@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-8081-5151

Л.Ж. АШИРБЕКОВА,¹

э.ғ.к., доценттің м.а.

e-mail: turar200480@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-0377-7854

Ж.Ж. БЕЛЬГИБАЕВА,¹

э.ғ.д., профессор.

e-mail: Zhanat58@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3506-1770

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ПАНДЕМИЯДАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕ ХАЛЫҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ОСАЛ ТОПТАРЫН МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа

«Корона» вирусының өршуі бүкіл әлемде дағдарыс тудырды. Бұл індеттің әлем елдеріне тигізген әсері үлкен болды, соған байланысты елдердің экономикасында дағдарыс орын алуда. Пандемия кезінде мемлекет халықтың осал топтарына ерекше көмек көрсетті, оларға ерекше жағдай жасалды. Ең алдымен көп балалы отбасыларға, мүмкіндігі шектеулі жандарға, зейнеткерлерге көмек ретінде азық-түлік таратылды, содан кейін мемлекет қаржылық жағынан көмектесті. Пандемия экономиканың өзегіне әсер етіп, байлар мен кедейлер арасындағы алшақтықты ұлғайтып, теңсіздіктің, жұмыссыздықтың және азық-түлік бағасының өсуіне әкелді, бұл ең алдымен халықтың әлеуметтік осал топтарына әсер етті. Негізгі мақсат – пандемиядан кейінгі кезеңде халықтың әлеуметтік осал топтарына мемлекет тарапынан көрсетілетін көмекті зерделеу және оның тиімсіз тұстарын анықтау. Пандемия терең теңсіздіктерді және әлеуметтік қорғаудың қамту, жан-жақтылығы мен барабарлығындағы елеулі олқылықтарды көрсетті. COVID-19 дағдарысы әлеуметтік қорғаудың маңызды рөлін растады және әлеуметтік қорғаудың экономикалық тұрақтандырғыш ретіндегі маңыздылығы артты. Бұл зерттеу болашақ дағдарыстар кезінде әлеуметтік осал топтардың жағдайына қатысты шешім қабылдауда да көмекші құрал болатыны анық.

Тірек сөздер: пандемиядан кейінгі кезең, әлеуметтік осал топтары, эпидемия, көмек көрсету саясаты, әлеуметтік қорғау.

Г.С. СМАГУЛОВА,*¹

к.э.н., и.о. профессора.

*e-mail: gsmagulova_72@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2041-3542

Х.Н. САНСЫЗБАЕВА,¹

д.э.н., профессор.

e-mail: gns1981@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-8081-5151

Л.Ж. АШИРБЕКОВА,¹

к.э.н., и.о. доцента.

e-mail: turar200480@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-0377-7854

Ж.Ж. БЕЛЬГИБАЕВА,¹

д.э.н., профессор.

e-mail: Zhanat58@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3506-1770

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ СОЦИАЛЬНО УЯЗВИМЫХ ГРУПП НАСЕЛЕНИЯ В ПОСТПАНДЕМИЙНЫЙ ПЕРИОД

Аннотация

Вспышка вируса «короны» вызвала кризис во всем мире. Воздействие этой эпидемии на страны мира было велико, в связи с чем наблюдается кризис в экономике стран. В период пандемии государство оказывало особую помощь уязвимым слоям населения, для этого были созданы особые условия. В первую очередь продукты раздавались в помощь многодетным семьям, инвалидам, пенсионерам, затем государство помогло с финансовой стороны. Пандемия вызвала увеличение разрыва между благосостоянием богатых и бедных, что привело к росту неравенства, безработицы и цен на продукты питания, в первую очередь затронув наиболее уязвимые слои населения. Основной целью статьи является изучение помощи, оказываемой государством социально незащищенным слоям населения в постпандемийный период, и выявление ее неэффективности. Пандемия выявила глубокое неравенство и значительные пробелы в охвате, полноте и адекватности социальной защиты. Кризис COVID-19 подтвердил важную роль социальной защиты и повысил ее значение как стабилизатора экономики. Ясно, что это исследование также поможет в принятии решений относительно положения социально уязвимых групп во время будущих кризисов.

Ключевые слова: постпандемийный период, социально уязвимые группы, эпидемия, политика оказания помощи, социальная защита.

ТУРИЗМ: МИРОВОЙ ОПЫТ
ТУРИЗМ: ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ
TOURISM: WORLD EXPERIENCE

МРНТИ 71.37.75
УДК 338.484.2
JEL F20, M31

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-216-233>

Д.А. КАЙНАЗАРОВА,*¹

докторант.

*e-mail: dana.kainazarova@narxoz.kz

ORCID ID: 0000-0003-2922-2152

Л.К. БАЙМАГАМБЕТОВА,¹

к.э.н., ассоциированный профессор.

e-mail: lyazzat.baimagambetova@narxoz.kz

ORCID ID: 0000-0003-3472-2266

¹Университет Нархоз,

г. Алматы, Казахстан

ПОСТКОВИДНОЕ СОСТОЯНИЕ И РАЗВИТИЕ
ТУРИЗМА КАЗАХСТАНА

Аннотация

Казахстанский рынок туризма рассматривается как перспективное направление развития экспортно ориентированных услуг. Несмотря на то, что по международным оценкам туризм в Казахстане молод и недостаточно развит, Казахстан имеет все необходимые предпосылки для представления на международном рынке привлекательного отраслевого продукта. В настоящей статье представлен обзор текущего состояния туризма Казахстана, в котором были рассмотрены такие ключевые показатели: структура туристского потока, количество обслуженных посетителей местами размещения, их цели поездок и доля вклада валовой добавленной стоимости туризма в республиканский валовой внутренний продукт. Цель исследования – представить текущую ситуацию, сложившуюся в туризме до и после ковидной эпидемии в мире и Казахстане. В работе были применены кабинетные методы сбора информации, сравнительного анализа, методы обобщения, специфического для туризма анализа и синтеза. Базой для исследования послужили вторичные данные, результаты проведенного автором анализа источников и научных работ за последние пять лет, статистической информации, аналитических отчетов, специализированных статей отраслевых изданий. Результаты исследования отражают картину современного состояния рынка туристических услуг в Казахстане и его развития в 2017–2021 гг. Итоги проведенного исследования позволят сформировать комплексное представление о состоянии туристской отрасли как отправной точки в ее дальнейшем развитии, разработке перспективных планов ее деятельности. Они и сформированные выводы могут найти применение в последующих работах исследователей, а также могут быть использованы казахстанскими туроператорами в своей практической деятельности.

Ключевые слова: туризм, туристский рынок, типы туризма, постковидное состояние, казахстанский рынок туризма.

Введение

Туризм на протяжении последних десятилетий переживал бурный рост и являлся одной из наиболее быстро растущих отраслей внешнеэкономической деятельности. Свидетельством тому являются данные Всемирной туристской организации (ЮНВТО) за 2019 г., когда было зарегистрировано 1,5 млрд международных туристических поездок. Вклад туризма ВВП в мировую экономику составил 10,4% от мирового валового продукта. Каждое десятое рабочее место

приходилось на сферу туристической индустрии [1]. Несмотря на то что в 2020 г. под влиянием пандемии COVID-19 количество международных туристических поездок сократилось на 70% [2], результаты 2021–2022 гг. показали, что туризм обладает свойством к относительно быстрому восстановлению. Согласно данным ЮНВТО, в 2022 г. количество прибытий восстановится до 70% от уровня 2019 г. [2].

В «Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2025 года» [3] одним из приоритетов выдвинуто продвижение экспорта и его диверсификация. И одной из задач, способствующих реализации поставленного приоритета, является создание благоприятных условий для развития туристической отрасли. Туризм рассматривается как перспективное направление развития экспортно ориентированных услуг. Отдельным пунктом в Стратегии выделяется «Запуск информационно-рекламных кампаний для привлечения иностранных туристов». Это дает нам понимание о степени важности развития данной сферы услуг для государства.

Актуальность исследования обусловлена тем, что для оценки ситуации на рынке туристических услуг необходимо провести анализ состояния отрасли с целью определения ее современной экономической характеристики. Возможности имплементации развития туризма в Казахстане и экспорта его услуг обусловлены тем, что Казахстан имеет все необходимые предпосылки для представления на международном рынке привлекательного отраслевого продукта. Страна является обладателем уникальных природных ресурсов и оригинальной национальной культуры. Согласно «Концепции развития туристической отрасли Республики Казахстан до 2026 года» [4] основной целью является достижение доли отрасли туризма в ВВП страны в 2026 г. 8,2%. Таким образом, деятельность правительства должна быть направлена на развитие конкурентоспособного туризма в стране, который может быть успешно интегрирован в систему международного туристического рынка.

Для реализации обозначенной цели будут решены следующие задачи:

- ♦ изучить структуру и динамику, основные тенденции туристского потока обслуженных посетителей местами размещения;
- ♦ определить долю вклада валовой добавленной стоимости туризма в республиканском ВВП;
- ♦ дать характеристику текущего состояния и развития туризма Казахстана и выявить их проблемные места.

Информационной основой анализа стали исследования отечественных и зарубежных авторов, законодательные акты, данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, Министерства культуры и спорта Республики Казахстан, Всемирной туристической организации (UNWTO) и Всемирного совета по туризму и путешествия (WTTC).

Материалы и методы

В настоящей работе применены качественные и комбинированные методы исследования. По виду информации будет применен кабинетный метод исследования анализа вторичной информации. Базой для исследования послужили вторичные данные, результаты проведенного автором анализа источников и научных работ за последние пять лет, статистической информации, аналитических отчетов, специализированных статей отраслевых изданий.

Основные положения

Казахстан занимает выгодное географическое положение, имеет богатые природно-рекреационные ресурсы, объекты мирового культурного и исторического наследия ЮНЕСКО, выгодное логистическое расположение, ключевые транспортные компании в Центральной Азии. Все эти факторы располагают к успешному развитию туристической отрасли. Уникальное разнообразие природных ресурсов (только в Алматы представлены одновременно пять климатических зон) говорит о большом туристском потенциале и возможность разработки уникальных туристических продуктов. По своим исходным данным Казахстан имеет возможность стать крупным игроком мирового туризма. Однако низкий процент вклада туризма в ВВП, низкая загрузка

женность мест размещения, небольшое количество людей, задействованных в сфере туризма, низкие показатели оценки туристского рынка в международных профессиональных рейтингах – все это говорит о том, что по международным меркам Казахстан находится на начальной стадии развития. Рынок молод, но имеет свои перспективы, и в первую очередь за счет природно-рекреационных возможностей. Для достижения этого потенциала потребуются согласование усилий всех заинтересованных сторон, включая правительство, частный сектор и местные общины, для развития устойчивой индустрии туризма, которая приносит пользу как туристам, так и местным жителям [5].

К сожалению, несмотря на имеющийся туристский потенциал, привлекательность природных и историко-культурных объектов, а также ежегодную работу над улучшением качества туристической инфраструктуры, туристский поток из дальнего зарубежья низкий и нестабильный. Анализ современного состояния развития туристской отрасли является одним из шагов маркетингового анализа. Это возможность дать экономическую характеристику рынка для дальнейшего анализа и принятия стратегических маркетинговых решений. Анализируя текущее состояние индустрии туризма, маркетологи могут определить такие тенденции, как растущая важность устойчивого туризма, появление новых рынков и сегментов, а также растущее использование технологий в туризме. Они также могут выявлять такие проблемы, как политическая нестабильность, стихийные бедствия и изменение потребительских предпочтений, которые могут повлиять на спрос на туристические продукты и услуги.

В своей статье Хан А. и др. исследуют взаимосвязь между туризмом и развитием в развивающихся странах, в которой описывается, как туризм может быть использован в качестве инструмента устойчивого развития. Авторы утверждают, что туризм может играть важную роль в экономическом развитии развивающихся стран, создавая возможности для трудоустройства, способствуя валютным поступлениям и генерируя налоговые поступления для правительства [6].

Для Казахстана также развитие сферы туризма – это способ диверсификации экономики и снижения рисков от использования ее сырьевого сектора. Формирование успешного рынка туризма имеет долгосрочную перспективу и может дать стимул для:

- ♦ развития и расширения малого и среднего бизнеса и обеспечения бизнесу благоприятной среды;
- ♦ обеспечения высокого уровня занятости;
- ♦ выстраивания и развития устойчивых межотраслевых связей и мультипликативного эффекта;
- ♦ экономического роста и уровня благосостояния населения;
- ♦ привлечения инвестиций в страну;
- ♦ роста международного сотрудничества и экспорта.

Одним словом, развитие туристской отрасли республики может иметь большой социально-экономический эффект для государства, результаты которого отразятся на международном имидже страны и благосостоянии населения.

Влияние пандемии COVID-19 на сферу туризма оказалось колоссальным. По оценкам UNWTO, туризм оказался наиболее уязвимым сектором экономики. Халида У., Окафора Л.Е. и Бурзинской К. также в своей статье утверждают, что пандемия COVID-19 оказала непропорциональное влияние на туристический сектор и что страны с более крупными секторами туризма пострадали более серьезно [7]. Однако наряду с этим послепандемийный период показал, что туризм также оказался и быстро восстановимым. Особое свойство туристской отрасли заключается в ее быстром негативном регировании в ответ на кризисные явления спадом и таким же быстрым восстановлением. Одним из стабилизаторов кризисной ситуации является внутренний туризм [8, 9,10].

Таким образом, в настоящем исследовании необходимо понять, каковы ключевые показатели туристской отрасли Казахстана, как проходит восстановление туризма после пандемии, определить конъюнктуру рынка для обозначения будущих направлений развития. Используя маркетинговый подход в исследовании, первым этапом будет изучение современного состояния рынка. Эта первая ступень исследования, результаты которого позволят определить си-

туацию здесь и сейчас. Будут собраны и изучены статистические данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам, Министерства культуры и спорта РК, данные Комитета национальной безопасности.

Обзор литературы

Эффективность принятия решений в управлении организацией или отраслью базируется в условиях рынка на системном подходе в маркетинговых исследованиях. Маркетинговые исследования являются ключевым аналитическим инструментом в управленческой системе, позволяющей оценить и разъяснить сложившуюся ситуацию на рынке, получить аргументированные данные и тем самым снизить риски при принятии стратегических решений.

Общая цель маркетинговых исследований заключается в оценке потребностей и предоставлении соответствующей информации для улучшения процесса принятия маркетинговых решений. Процесс маркетинговых исследований состоит из нескольких основных этапов: определение проблемы, разработка исследовательского подхода, формулирование дизайна исследования, сбор данных, анализ данных, а также подготовка и представление отчета [11].

Для разработки стратегического маркетингового плана организации проводят исследования в нескольких направлениях, целью которого является комплексное изучение маркетинговой деятельности объекта. Данные направления можно объединить в несколько крупных групп [12]:

- ◆ исследование рынка;
- ◆ конкурентный анализ;
- ◆ исследование внутренней среды организации (отрасли);
- ◆ исследование потребителей;
- ◆ товарный и ценовой анализ;
- ◆ анализ стимулирования сбыта и эффективности рекламных коммуникаций;
- ◆ анализ сбытовой политики.

Первым этапом маркетинговых исследований является изучение рынка и его конъюнктуры. Сегодня как никогда важно бросить ретроспективный взгляд на ситуацию, сложившуюся на рынке туризма Казахстана. Этот шаг позволит дать общую оценку, подробно изучить рыночные показатели, на основе которых можно будет строить первичные выводы и предположить маркетинговые возможности рынка.

Пандемия COVID-19 оказала колоссальное влияние и внесла свои коррективы в деятельность туристской отрасли Республики Казахстан. В период пандемии туризм, как и многие другие виды деятельности, понес большой урон. Так, по итогам 2020 г. было выявлено, что спад въездного и выездного потоков в Казахстане снизился на 76% и 73% соответственно [13]. Обращаясь к международным источникам, мы знаем, что туризм имеет свойство быстро оправляться после кризисных ситуаций.

Несмотря на спады потребительского интереса к путешествиям, вызванные экономическими, политическими или природными факторами, рынок туризма быстро восстанавливался за счет появления новых туристских предложений, направлений, оптимизации докризисных условий отдыха, а также выхода на рынок новых туристических мест [14]. Во многом это обусловлено тем, что основную долю участников туристского рынка составляют малые и средние предприятия (МСП), способные оперативно реагировать на изменения внешней среды и обладают большей гибкостью, чем крупные предприятия [15]. Ввиду того что МСП обладают меньшей размерностью и более локальной ориентацией, они могут лучше понимать потребности своих клиентов и оперативно реагировать на изменения внешней среды. Это дает МСП преимущество в гибкости и адаптивности, что может помочь им выживать в менее стабильных условиях рынка, таких как экономические кризисы или политическая нестабильность. Например, отчет Всемирной туристской организации (UNWTO) «Малые и средние предприятия в туризме: руководство по управлению» подчеркивает, что МСП являются ключевыми участниками туристической индустрии, которые могут стимулировать экономический рост и создание рабочих мест в регионах.

Сегодня кризис, вызванный пандемией COVID-19, имеет глобальный характер. В связи с этим характер восстановления и реакции рынка будут иметь иную направленность, нежели в предыдущие кризисные годы. Отечественные исследователи, обратившие свой интерес к теме исследования рынка туристских услуг Казахстана, как и специалисты туристической отрасли, утверждают, что страна имеет большой потенциал, о чем свидетельствуют результаты изучения показателей рынка в период с 2017 по 2021 гг. [16, 17]. На наш взгляд, данные исследования требуют расширения системы показателей, необходимых для маркетинговых исследований.

Результаты и обсуждение

На сегодня туристский сектор в Казахстане принято считать перспективным направлением деятельности. Для мирового сообщества республика пока не приобрела статус страны – поставщика туризма. Как показывает международный рейтинг, опубликованный в U.S. News & World Report, основное восприятие республики в других странах звучит так: это страна с крупнейшей экономикой в регионе, основным источником которой являются природные ресурсы [18]. Однако несмотря на все это, задача как правительства, так и туристского сектора – переломить данный стереотип и открыть Казахстан для мира как место, достойное внимания путешественников, с тем чтобы получить выгоды от его развития.

Туристская отрасль в соответствии с Законом Республики Казахстан от 13 июня 2001 г. № 211 «О туристской деятельности в Республике Казахстан» понимается как «отрасль экономики, основной сферой деятельности которой является предоставление туристических услуг, создание турпродукта, продвижение и реализация на внутреннем и международном рынках» [19].

По формам организационной деятельности туризм делится на международный и внутренний. К международному относят въездной туризм, осуществляемый иностранными посетителями на территории Казахстана, и выездной – посещение республики гражданами других стран. Внутренний туризм – это путешествия резидентов внутри страны [19]. Туристом считается лицо, посещающее страну сроком от 24 часов до одного года. В статистическом учете туристами не считаются транзитные посетители и пребывающие в стране менее 24 часов.

Несмотря на проблемы, озвученные в «Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2026 года» (далее – Концепция до 2026 г.) (низкий уровень развития туристской инфраструктуры, качества сервиса и кадров, проблемы позиционирования и продвижения туристского потенциала [4]), казахстанский рынок имеет хорошую базу для выхода на международный рынок. В качестве основы для культурного и познавательного туризма, согласно World Heritage Convention, в Казахстане зарегистрировано пять объектов Всемирного наследия ЮНЕСКО, есть разнообразный природный ландшафт, включающий в себя пять климатических зон, 13 казахстанских авиакомпаний, осуществляющих прямые полеты в 24 страны, 18 иностранных авиакомпаний, осуществляющих прямые полеты из 14 стран. В 12 казахстанских аэропортах действует режим «Открытое небо». Либерализация визового режима – на уровне 73 стран без виз [20]. В стране есть 3686 мест размещения туристов, 16 из которых – отели международных сетей [13].

Одним из основных показателей деятельности принято принимать вклад валовой добавленной стоимости отрасли в общий ВВП страны. Вследствие пандемии коронавируса мировой ВВП от туризма в 2021 г. снизился до 5,5% [21] и вырос на 21,7% по сравнению с предыдущим годом резкого снижения и составил 5,81 трлн долларов США. Произошло его увеличение примерно на триллион долларов США по сравнению с 2020 г., что ниже показателя до пандемии, когда на 2019 г. он составил 10,4% от мирового валового дохода в размере 3,5 трлн долларов США [22].

К Гар по объему туристических услуг в Казахстане можно внести также то, что их трудно посчитать даже по истечении года, так как отрасль не выделена в статистической информации и ее данные по производству услуг внесены по нескольким видам экономической деятельности в ВВП страны [13]. Так, например, туристская деятельность может входить в такие виды экономической деятельности, как «Предоставление услуг по проживанию и питанию, транспорт и складирование, оптовая и розничная торговля и пр.».

Мировые кризисные явления, связанные с пандемией COVID-19, отразились и на казахстанском рынке туризма. На рисунке 1 представлены доли вклада валовой добавленной стоимости (ВДС) туризма в республиканском ВВП в период с 2015 по 2020 гг.

Как видно из рисунка 1, подтверждается негативное влияние пандемии на вклад туризма в ВВП Казахстана после 2018 г. при росте его на 1% в предыдущие 2015–2017 гг. и резкий спад в половину в 2019–2020 гг. Следовательно, для роста туризма, как и в целом для мировой экономики, нужна здоровая эпидемическая ситуация. Важно отметить, что одной из целей, отраженных в Концепции до 2026 г., стоит достижение вклада туризма в ВВП страны к 2026 г. до отметки 8,2%. Достижимость данной задачи с учетом постпандемийного периода сомнительна. Однако происходящие политические катаклизмы также могут оказать отрицательное влияние на изменение структуры потребительского рынка. Вместе с тем для Казахстана открываются новые рынки, которые занимали другие страны.

Рисунок 1 – Доля валовой добавленной стоимости туризма в ВВП Казахстана, %

Примечание: Составлено автором на основе источника [13].

Одним из важнейших показателей состояния и развития туризма является поток его потребителей, отражающий количество въезжавших и выезжавших туристов, а также внутреннее перемещение резидентов страны. Данный показатель, его количество и структура дадут понимание интенсивности посещения и интереса к стране. На рисунке 2 можно наблюдать, как менялся туристский поток в Казахстане в период с 2015 по 2022 гг. (период январь–сентябрь).

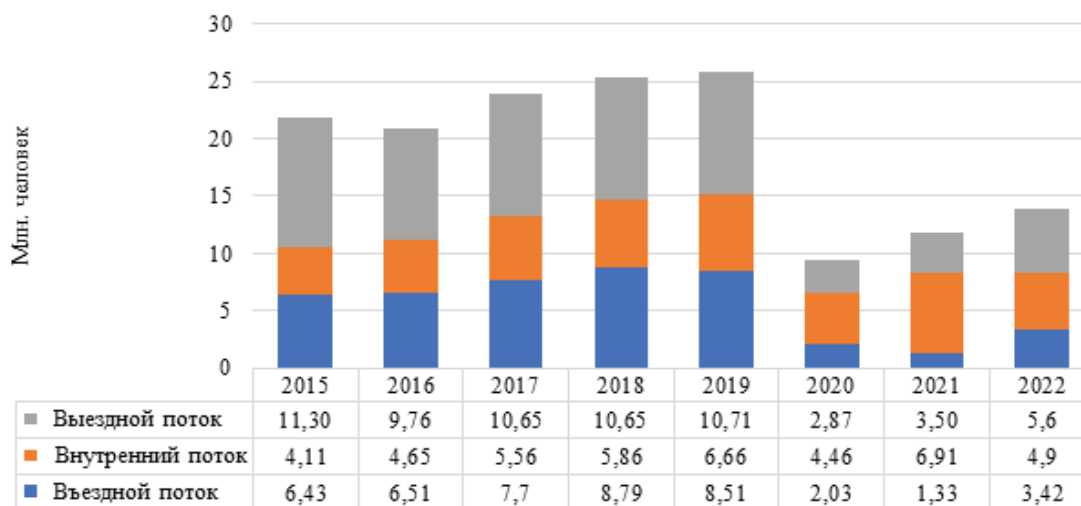

Рисунок 2 – Количество обслуженных посетителей по типам туризма в Казахстане за 2015–2021 гг. (2022 г. с января по сентябрь)

Примечание: Составлено автором на основе источника [13].

Ежегодно в допандемийный период в Казахстане по внутреннему, въездному и выездному туризму наблюдалась положительная динамика турпотоков. В 2020 г. произошло резкое сниже-

ние туристских перемещений по всем типам туризма. Потоки въездного и выездного туризма снизились на 76% и 73%, спад по внутреннему туризму составил 32%. В 2021 г. в связи с диверсификацией потоков и восстановлением активности рынок показал положительную динамику по сравнению с 2020 г. по внутреннему и выездному туризму, однако въездной туризм так и продолжил свое падение. По данным за январь–сентябрь 2022 г. мы видим положительную динамику по всем направлениям. Здесь важно отметить, что в момент кризиса во многих туристических компаниях произошла переориентация деятельности с выездного на внутренний туризм. Во многом это позволило удержаться компаниям на плаву. И уже в 2021 г. показатели внутреннего перемещения по стране превысили показатели 2019 г.

В определенной степени COVID-19 стал неким драйвером для перезапуска внутреннего туризма. Потребность человека в путешествиях является одной из базовых. Закрытые границы дали возможность казахстанцам обратить свой интерес на отдых внутри страны. На эту потребность компании активизировали свою деятельность на внутреннем рынке. В допандемийный период более 50% казахстанцев путешествовали за пределами республики, на 2021 г. этот показатель составил 18,25%. Если говорить о внутреннем туризме, то, согласно статистике, в среднем 30% населения путешествовало внутри страны и в 2021 г. этот показатель достиг 58,9%. За 9 месяцев 2022 г. он составил 35,2%.

Исследования зарубежных авторов в изучении влияния моделирования и переориентации туристического потока с выездного туризма на внутренний туризм могут стать успешной стратегией, помогающей туристическому сектору пережить кризис [23].

Изучение структуры посетителей в разрезе стран показывает, в которых из них Казахстан вызывает интерес. На рисунке 3 представлена структура географии потребителей въездного туризма по их двум основным группам: туристы из стран СНГ и остальные туристы вне стран СНГ.

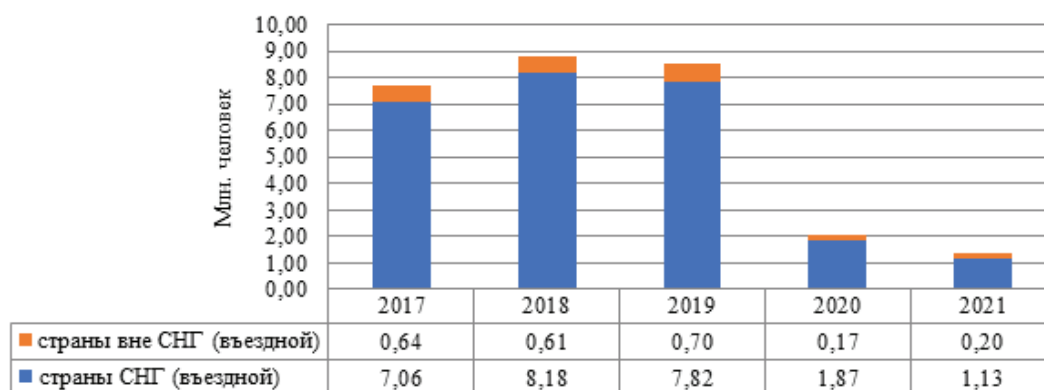

Рисунок 3 – Структура посетителей по въездному туризму по странам

Примечание: Составлено автором на основе источника [13].

Традиционно доля прибытий из дальнего зарубежья в общем количестве прибытий в среднем составляла 8%. Эта закономерность сохраняется и в пандемийный 2020 г. Доля посетителей из ближнего зарубежья тоже снизилась – более чем в 3 раза [13]. Делать прогнозы о сохранении данного тренда в 2022 г. очень сложно. Хотя благодаря проведенным в Республике Казахстан ярким международным событиям (теннисный турнир ATP 500 Astana Open, концерт Димаша Кудайбергенова) был приток туристов из дальнего зарубежья. С другой стороны, внешние политические события стали катализатором роста потока граждан из соседних стран в Казахстан. И это повлияло на рост потока въездного туризма в этом году за 9 месяцев более чем в 2,5 раза (рисунок 2).

Структура въездного потока сложилась следующим образом [13]:

- ◆ топ-3 стран СНГ – Россия, Узбекистан, Кыргызстан;
- ◆ топ-3 стран вне СНГ – Китай, Турция, США.

География посетителей страны обширна и насчитывает более 80 стран. Данный факт указывает на то, что республика ведет достаточно успешное международное сотрудничество с большим количеством стран и в целом интерес к стране разнообразный. Но, скорее всего, характер целей поездок не содержит чистый туристический интерес, что показывают результаты анализа показателей «цели поездок», указываемые туристами.

Анализ посетителей по целям поездок въездного туризма дает понимание, какой характер интереса к Казахстану у посетителей страны. В таблице 1 отображена структура посетителей въездного потока в разрезе целей поездок.

Таблица 1 – Количество посетителей въездного туризма по целям

Цель поездки (млн человек)	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.
Деловая и профессиональная	1,19	1,22	1,45	0,74	0,72
Личная в т.ч.:	6,51	7,57	7,06	1,29	0,61
туризм	0,08	0,07	0,08	0,02	0,02
частная	5,85	6,87	6,34	1,13	0,57
транзит	0,58	0,63	0,64	0,14	0,02
ИТОГО	7,70	8,79	8,51	2,03	1,33
Примечание: Составлено автором на основе источника [13].					

Анализ таблицы 1 показывает, что цель «туризм» как первичная цель посещения Казахстана указывается иностранными посетителями редко. В список самых часто указываемых целей входит «частная поездка», что включает в себя широкий спектр действий: посещение родственников, друзей, шопинг, паломничество, медицинские цели, образование и т.п. Важно отметить, что все посетители, как деловые, так и частные, согласно закону РК о туристской деятельности, считаются туристами [19]. Все они пребывают в стране больше одного дня и параллельно основными целям поездки реализуют туристские потребности в отдыхе, развлечении, знакомстве с культурой и пр. Для участников рынка это должно послужить сигналом расширения предложения по всем целям пребывания иностранцев в стране.

Для таких гостей страны необходимы облегченные, короткие экскурсионные поездки, которые могли бы познакомить туриста со страной и побудить его посетить ее повторно с целью туризма. Либо заинтересовать посетителя еще на стадии планирования поездки задержаться в стране. Например, популяризация такого тренда, как *Bleisure* – совмещение деловой поездки и отдыха, термин его был определен британским аналитическим центром *The Future Laboratory* как тренд *travels*-отрасли еще в 2009 г. В статье «COVID-19 и путешественники: исследование последствий и будущих последствий» авторы исследуют влияние пандемии COVID-19 на путешественников *bleisure* или тех, кто сочетает деловые и туристические поездки. Авторы провели опрос 190 участников, чтобы изучить, как пандемия повлияла на *bleisure travel* и выявить потенциальные изменения в поведении этих путешественников в будущем. Исследование показало, что пандемия оказала значительное влияние на поездки *bleisure* и многие участники сообщили об отмене или переносе своих поездок. Тем не менее авторы также определили некоторые потенциальные положительные результаты пандемии, такие как повышение гибкости в организации работы и более высокая оценка свободного времени [24]. Понимание цепочки туристического опыта *bleisure* и факторов, влияющих на процесс принятия решений путешественниками *bleisure*, может помочь направлениям разработать целевые маркетинговые стратегии для привлечения большего количества путешественников. Они также подчеркивают важность обеспечения бесшовного и интегрированного опыта путешествий, который отвечает потребностям и предпочтениям как деловых людей, так и туристов [25].

Также мы можем говорить о таком феномене, как «цифровые кочевники». Цифровое кочевничество – это не просто новая форма деятельности, основанная на технологиях, но и экономическая деятельность и стиль жизни. Благодаря такому образу жизни люди могут совмещать свою профессиональную деятельность с отдыхом, не привязываясь к определенному месту жительства. Обеспечение комфортного пребывания в стране подобного рода путешественников – это высокоскоростной Интернет, большое количество общественных пространств для

удаленной работы, таких как коворкинг, кофейни или даже городские пространства с доступным общественным Интернетом [26]. Рост цифрового кочевничества также привел к увеличению спроса на альтернативные формы размещения, такие как совместные жилые помещения и обслуживаемые квартиры, которые лучше подходят для удаленных работников. Кроме того, цифровые кочевники часто ищут направления с надежным подключением к Интернету и сильным сообществом единомышленников, что может привести к развитию новых туристических точек [27].

Поскольку деловые цели составляли от 15,5% в 2015 г. до 54,2% в 2021 г. всех посещений Казахстана (таблица 1), то MICE (от англ. Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions) как область делового туризма, связанная с организацией и проведением различных корпоративных мероприятий, стало одним из семи приоритетных направлений казахстанского туризма. Объединение усилий по развитию MICE туризма и тренда Bleisure может дать значительный экономический эффект для туристской отрасли.

Показатели развития материальной базы характеризуют туристскую инфраструктуру страны, в том числе показатели мест размещения. На 2021 г. на территории Республики Казахстан осуществляли свою деятельность 3686 мест размещений. Для цивилизованного гостиничного рынка характерно разделение мест размещений на классы. В Казахстане их категоризация проводится согласно «Правилам классификации мест размещения туристов» от 11 ноября 2008 г. № 01-08/200, которая проводится на добровольной основе. Подавляющую часть гостиничного фонда составляют гостиницы без категорий (1997) и прочие места размещения, аренда квартир, хостелы и пр. (1542) [13]. Таким образом, категории в стране имеют всего 147 мест размещения, или 4% от их общего числа в республике. Это говорит о том, что гостиничный рынок в Казахстане еще не отрегулирован по уровню сервисных услуг и в число мест размещения без категорий могут попасть абсолютно противоположные по состоянию гостиницы. Для международных туристов это явление усложняет выбор места проживания на период отдыха. Вероятно, что ужесточение мер по категоризации мест размещений позволило бы повысить уровень туристской инфраструктуры.

Анализ объема оказанных услуг местами размещения за 2017–2021 гг. показал, что средняя годовая заполняемость мест размещений составляет в Казахстане 22% [13]. Это достаточно низкий показатель для гостиничной отрасли. Если обратить внимание на количество обслуженных посетителей (нерезидентов и резидентов) и сравнить с данными въездного и внутреннего турпотока, то можно выявить разрыв в цифрах. Для понимания ситуации в таблице 2 приведен сравнительный анализ количества посетителей туристских потоков в разрезе въездного и внутреннего туризма и количества обслуженных посетителей местами размещения.

Таблица 2 – Сравнительный анализ въездного и внутреннего потоков туристов и количества обслуженных посетителей местами размещения в Казахстане в 2015–2021 гг. (млн чел.)

Показатели	2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.
Въездной поток:	6,43	6,51	7,70	8,79	8,51	2,03	1,33
- страны СНГ (въездной)	5,84	5,94	7,06	8,18	7,82	1,87	1,13
- страны вне СНГ (въездной)	0,59	0,57	0,64	0,61	0,70	0,17	0,20
Обслужено посетителей местами размещения по въездному туризму (нерезиденты) (млн чел)	0,69	0,72	0,89	0,83	0,98	0,25	0,33
Процент обслуженных туристов местами размещения, нерезиденты	10,8%	11,1%	11,6%	9,5%	11,5%	12,4%	24,8%
Внутренний поток	4,11	4,65	5,56	5,86	6,66	4,46	6,91
Обслужено посетителей местами размещения по внутреннему туризму (резиденты) (млн чел)	3,11	3,50	4,39	4,70	5,29	3,33	5,15
Процент обслуженных туристов местами размещения, резиденты	75,7%	75,2%	78,9%	80,2%	79,4%	74,6%	74,5%
Примечание: Составлено автором на основе источника [13].							

Опираясь на статистику, можно прийти к выводу, что резиденты при перемещении по стране чаще пользуются услугами гостиниц, нежели нерезиденты. Процент обслуженных посетителей-резидентов составляет в среднем за 5 лет 77,5%, в то время как лишь 14% из прибывших нерезидентов в среднем останавливались в местах размещения. При этом, если сравнить цифры посетителей, въехавших из стран СНГ и других стран, подавляющая часть потока из стран СНГ не останавливается в местах размещения. Так, например, в 2019 г. только 2% из 3,591 млн посетителей из Узбекистана и 1,494 млн из Кыргызстана останавливались в местах размещения и 19% из 1,872 млн человек из России. При этом в том же 2019 г. в статистических данных заполняемость мест размещения отражалась в размере 20,7%. Такая картина сохраняется с 2017 г. и имеет уже перманентный характер. По данным за январь–сентябрь 2022 г., из 3416,6 тыс. въехавших в Казахстан только 609,8 тыс. (17,8%) были обслужены местами размещения [13].

Данная ситуация наталкивает на мысль, что подавляющая часть иностранных граждан размещается на территории республики не в специализированных местах размещения туристов. Основанием подобного явления могут быть следующие причины:

- ♦ существование серого рынка арендной недвижимости (незарегистрированного в налоговых органах, не проводящих регистрацию иностранных граждан);
- ♦ избегание действующих мест размещений работать прозрачно и отражать полную загрузку своего номерного фонда, сокрытие данных.

Более того, в связи с внедрением «Правил уплаты туристского взноса для иностранцев», утвержденных постановлением № 787 Правительства РК от 5 ноября 2021 г., в размере 5% от стоимости проживания возникает риск большего сокрытия пребывания туристов в местах размещения.

Очень важным показателем развития и состояния туристской отрасли являются расходы населения на туризм. Туристические расходы – это сумма потребительских расходов туриста, состоящая из сумм на подготовку к путешествию, затрат во время поездки и затрат в момент самого путешествия. Учет доходов и расходов в туризме имеет большое значение для оценки влияния туризма на национальную экономику и планирования коммерческой деятельности. Статистика Республики Казахстан по учету туристских расходов классифицирует расходы по следующим категориям [28]:

- ♦ расходы по внутреннему туризму;
- ♦ расходы по выездному туризму до поездки (на территории Казахстана) и в ходе поездки (за пределами Казахстана).

Также все расходы делятся на расходы в личных целях и в деловых и профессиональных целях. Согласно методологическому пояснению ежегодных статистических отчетов «О расходах домашних хозяйств на поездки в Республике Казахстан» [28] «туристские расходы охватывают широкий диапазон элементов потребления – от приобретения туров, потребительских товаров и услуг ... до приобретения товаров длительного потребления для личного пользования...». В таблице 3 представлены данные о расходах внутренних и выездных посетителей Казахстана с 2017 по 2021 гг.

Таблица 3 – Расходы внутренних и выездных посетителей Казахстана с 2017 по 2021 гг. (млн тенге)

Наименование	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.
Расходы по внутреннему туризму, всего	263 550,0	295 280,6	309 649,4	290 934,0	367 240,8
Внутренний поток (млн человек)	5,56	5,86	6,66	4,46	6,91
в личных целях	230 715,1	256 836,5	271 155,4	266 249,9	333 103,0
в деловых и профессиональных целях	32 834,8	38 444,1	38 494,0	24 684,1	34 137,8
Расходы по выездному туризму, всего:	236 576,1	278 667,0	294 122,0	106 972,1	157 628,7
Выездной поток (млн человек)	10,65	10,65	10,71	2,87	3,50
до поездки (на территории Казахстана)	126 500,8	148 970,6	158 655,2	64 729,2	102 020,2

Продолжение таблицы 3

в личных целях	107 831,4	124 591,9	131 768,4	56 235,6	90 454,9
в деловых и профессиональных целях	18 669,4	24 378,7	26 886,8	8 493,6	11 565,3
В ходе поездки (за пределами Казахстана)	110 075,2	129 696,5	135 466,8	42 242,9	55 608,4
в личных целях	89 028,9	106 414,4	111 582,3	34 854,2	46 968,8
в деловых и профессиональных целях	21 046,4	23 282,0	23 884,5	7 388,7	8 639,6
Всего	500 126,0	573 947,6	603 771,4	397 906,1	524 869,4
Примечание: Составлено автором на основе источника [13].					

Анализ таблицы 3 показывает, что расходы домашних хозяйств на поездки внутри страны превышают расходы на поездки за ее пределы. В данном случае важно учесть также число выезжающих граждан и перемещающихся внутри страны. Так, с 2017 по 2019 гг. за пределы страны ежегодно выезжали более 10 млн человек. В то же время внутри страны перемещались почти 6 млн. Таким образом, следует вывод, что дороговизна затрат на расходы по внутреннему туризму стимулирует казахстанцев проводить свое отпускное время за пределами страны, где они получают новые впечатления и обстановку, комфорт и высокий сервис. По структуре расходов путешественников можно отметить следующее. Большую часть расходов туристы тратят на транспорт (35%), проживание (25%) и питание (20%) [13].

Состояние и развитие туризма в странах характеризуют также показатели профессиональных и социальных международных рейтингов. В 2021 г. по глобальному Индексу развития путешествий и туризма Всемирного экономического форума Казахстан занял 66-е место из 117 стран [21], поднявшись на 14 пунктов в сравнении с рейтингом 2019 г. (80-е) [22]. В рейтинге «Лучшие страны 2022 года» исследования U.S. News & World Report Казахстан занял 82-е место [18]. Согласно отчету Top Countries for Sustainable Tourism за 2021 г. от Euromonitor International Казахстан получил 62-е место из 99 стран [29]. Международные рейтинги могут оказать существенное влияние на развитие туризма в стране. Высокий рейтинг в авторитетной рейтинговой системе туризма может повысить видимость страны и привлечь больше посетителей, а также потенциально увеличить инвестиции в индустрию туризма. Международные рейтинги также могут служить ориентиром для стран, чтобы сравнить свои туристические предложения с предложениями других стран и определить области для улучшения. С другой стороны, низкий рейтинг или отрицательные отзывы в рейтингах туризма могут иметь противоположный эффект, отпугивая посетителей и потенциально нанося ущерб туристической отрасли страны.

Наибольший резонанс у общественности вызвал рейтинг Казахстана U.S. News & World Report 2022 г., в котором страна заняла место в последней десятке стран. Этот рейтинг основан на глобальном восприятии страны, и исследование его заключается в оценке восприятия определенных характеристик, которые могут влиять на развитие туризма и экономику страны в целом. Специалистами был проведен опрос, в котором приняли участие более 17 000 человек со всего мира, с 30 апреля по 13 июля [30], который относится к потребительским опросам. Это не профессиональная оценка страны, а восприятие респондентов. Однако для маркетологов это яркий показатель, так как подобные рейтинги являются прямым отражением осведомленности о стране. Подробное изучение всех пунктов рейтинга может дать ответы на вопросы о том, как же международное сообщество воспринимает Казахстан.

Полученные результаты исследования постпандемийного состояния и развития туризма Казахстана показали происходящие изменения и перспективы туристского рынка:

1. Доля вклада туризма Казахстана в национальный ВВП (1–2%) значительно отстает от среднемирового уровня в 10,4%. Вместе с тем достижение ее 8,2%, определенных в Концепции развития туризма страны до 2026 г., весьма сомнительно.

2. Анализ обслуженных посетителей по типам туризма до пандемии с 2015 по 2019 гг. характеризует в целом Казахстан как страну – донора туризма с преобладанием выездного типа.

Однако во время пандемии (2020 г.) и по настоящее время (2022 г.) наблюдался всплеск спроса на внутренний туристский продукт. Следовательно, в указанный период произошла трансформация полярности потоков туристов в республике со смещением спроса на внутреннее пространство до 50% объема оказываемых туристской отраслью услуг. Сегодня очень важно для туристского рынка удержать наметившийся тренд в виде интереса казахстанцев к путешествиям внутри страны. Кроме того, влияние внешних политических и экономических факторов может способствовать тому, что данная тенденция сохранится.

3. Структурный анализ въездного туризма показывает, что в нем подавляющее количество посетителей составляют граждане соседних стран, в том числе более 90% въезжающих из стран СНГ. Вне этого количества только около 10% составляют туристы из дальнего зарубежья. В ближайшей перспективе для Казахстана трудно переломить сложившуюся ситуацию. Увеличение числа посетителей из дальнего зарубежья не представляется пока возможным и ввиду сложившейся политической ситуации в мире. Поэтому для маркетологов туристской отрасли важно направить интерес в первую очередь на соседние рынки сбыта. Необходимо сконцентрироваться на исследовании перспективных направлений целевых рынков сбыта из числа существующих и усилить развитие въездного туризма в этих направлениях.

4. Несмотря на то что анализ посетителей въездного туризма по целям поездок показал, что менее 1% прибывших в графе «цель» указывают «туризм», каждый из прибывших является туристом, который ежедневно получает впечатления от пребывания в стране, осуществляет траты на развлечения и отдых. На наш взгляд, в данном случае необходимо рассматривать туризм не как цель приезда, а как сопутствующие услуги основной (иной) цели поездки.

5. Анализ использования мест размещения в туристской отрасли Казахстана выявил проблему достоверности статистических данных и прозрачности работ, нахождения их по различным разделам ОКЭД. Согласно данным, представляемым организациями, средняя заполняемость составляет 20,7%. При этом лишь 14% въездных посетителей регистрируются. Такой разрыв в данных в перспективе может плохо отразиться на репрезентативной оценке туризма, его реального состояния и развития. Кроме того, недостаточное регулирование гостиничного рынка ведет к снижению качества предоставляемых услуг. Это может отражаться не только в фактических предпочтениях или отзывах потребителей после получения услуги, но и на этапе планирования поездки. Так, путешественник во время поиска жилья не сможет соотнести привычные ему стандарты гостиничных услуг с тем, что предлагает казахстанский рынок.

6. Расходы туристов в основном связаны с личными целями и по внутреннему потоку растут в последние годы при снижении в 2020 г. Расходы по выездному туризму имеют тенденцию к снижению в соответствии с уменьшением его потока в 2020–2021 гг. более чем в 3 раза. Затраты на подготовку к выезду до поездки (на территории Казахстана) тоже растут при этом более высокими темпами, чем в ходе поездки (за пределами Казахстана). Такая тенденция соответствует росту насыщенности внутреннего рынка страны необходимыми для туризма товарами и услугами и уровня удовлетворенности спроса на иные товары, прежде всего повседневного спроса.

7. Туристский рынок Казахстана обладает интересными торговыми предложениями. В их числе привлекательные природные ресурсы и историко-культурные объекты, сложившаяся инфраструктура. Период после пандемии, как и любой кризис, в определенной степени сдвинул рынок с прежних позиций. Коммерческие представители рынка обратили больше своего внимания на внутренний рынок и стали активно работать над формированием либо улучшением внутреннего предложения. Потребители в свою очередь были готовы принять такое предложение рынка, и это направление перспективно для бизнеса, развития туризма в стране и улучшения его состояния. Однако этот сдвиг в структуре потребления необходимо удержать путем совершенствования продукта и интенсификации усилий территориального маркетинга.

Заключение

По международным меркам туризм Казахстана находится на начальной стадии развития. Об этом говорят низкий процент вклада туризма в ВВП, низкая загруженность мест размеще-

ний, небольшое количество людей, задействованных в сфере туризма. Рынок молод, но имеет свои перспективы, и в первую очередь за счет природно-рекреационных возможностей.

Развитие сферы туризма Казахстана – это способ диверсификации его экономики и снижения рисков от использования сырьевого потенциала. Однако мы все еще не можем прийти к реальной диверсификации экономики за счет развития несырьевых рынков.

Несмотря на то что влияние COVID-19 показало, что туризм является наиболее уязвимым сектором мировой экономики, в то же время он обладает особым свойством быстрого реагирования в ответ на кризисные явления таким же быстрым восстановлением. При этом роль стабилизатора в кризисной ситуации в отрасли сыграл внутренний туризм. Это было обусловлено тем, что основную долю участников туристского рынка составляет малый и средний бизнес.

Страна имеет большой потенциал развития туризма. Но данные исследований требуют расширения системы показателей, необходимых для маркетинговых исследований. Представленные данные отражают такие проблемы, как низкая осведомленность о туристском продукте Казахстана, несформированное четкое позиционирование страны на рынке, несовершенства в туристской инфраструктуре. Также открылись вопросы прозрачности деятельности участников рынка, из-за которых рынок лишается адекватной информационной базы. Отсутствие централизованной открытой маркетинговой стратегии продвижения казахстанских туристских дестинаций, слабое позиционирование и низкая осведомленность потенциальных потребителей – все это требует комплексного маркетингового подхода в управлении туризмом Казахстана.

Подтверждение негативного влияния пандемии на вклад отрасли в ВВП показало, что для экономического роста нужна здоровая эпидемическая ситуация в мире и его регионах, странах. Достижимость вклада туризма в ВВП страны к 2026 г. 8,2 % предположить сложно, так как политическая ситуация в мире, регионе, стране может оказать отрицательное влияние на изменение структуры потребительского рынка. Вместе с тем для Казахстана она открыла новые ниши внутренних и внешних рынков.

За 2022 г. наблюдается положительная динамика перемещений по всем типам туризма, при этом рост въездного туризма за 9 месяцев был более чем в 2,5 раза, в основном из России, Узбекистана, Кыргызстана, Китая, Турции и США за счет событий культурно-спортивного и политического характера.

Туризм как первичная цель посещения Казахстана указывается иностранцами лишь в 1,5%. Следовательно, субъектам рынка нужно расширять предложения по всем целям посещения страны нерезидентами. Поскольку деловые цели составляли до 54,2% в 2021 г. всех посещений Казахстана, то MICE и тренд Bleisure могут дать значительный экономический эффект для туристской отрасли.

Категории в стране имеют всего 4% мест размещения туристов. Таким образом, гостиничный рынок в Казахстане еще не отрегулирован по уровню сервисных услуг, что усложняет выбор места проживания, и ужесточение мер по категоризации мест размещения позволило бы повысить уровень туристской инфраструктуры.

Резиденты чаще пользуются услугами гостиниц, нежели нерезиденты (в среднем за 5 лет соответственно 77,5 и 14%). Большая часть нерезидентов прибывает из стран СНГ. Такая картина наблюдается с 2017 г., и из въехавших в Казахстан туристов только около 20% были обслужены местами размещения. Причинами подобного явления может быть существование серого рынка аренды недвижимости и сокрытие данных.

Большую часть расходов туристы тратят на транспорт (35%), проживание (25%) и питание (20%).

Состояние и развитие туризма в странах характеризуют также показатели международных рейтингов. По глобальному Индексу развития путешествий и туризма ВЭФ 2020 г. и рейтингу «Лучшие страны 2022 года» U.S. News & World Report Казахстан занял места во второй половине анализируемых стран. По отчету Top Countries for Sustainable Tourism за 2021 г. Euromonitor International – в последней тройке. Хотя рейтинги основаны лишь на мнениях экспертов и потребительских опросах, для маркетологов это показатель восприятия страны. И изучение их может дать ответы на вопросы о том, как же менять лояльность к Казахстану.

Перспективность настоящего исследования в дальнейшем обусловлена решением проблем:

- ♦ обеспечения привлекательности мест размещения, в том числе посредством лояльного государственного регулирования и контроля;
- ♦ обучения и задействования предпринимателями отрасли технологий MICE и Bleisure;
- ♦ создания атласа и точечного анализа туристских дестинаций страны с оценкой их привлекательности и обеспеченности соответствующей инфраструктурой;
- ♦ проведение аттестации кадров туристской сферы Казахстана на предмет их подготовленности и соответствия отраслевым рамкам квалификаций;
- ♦ оценка соответствия деятельности туризма республики требованиям устойчивого развития.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 International Tourism Highlights // Туристическая библиотека. URL: https://tourlib.net/wto/WTO_highlights_2019.pdf?ysclid=lcp2b4u0vu212952496 (дата обращения: 31.01.2023)
- 2 International tourism and covid-19 // The World Tourism Organization (UNWTO) библиотека. URL: <https://www.unwto.org/tourism-data/international-tourism-and-covid-19> (дата обращения: 03.01.2023)
- 3 Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года // Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан. URL: <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprogrames/stratplan-2025?ysclid=lcuhez05ek965297642> (дата обращения: 03.01.2023)
- 4 Концепция развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2026. Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 02 марта 2022 г. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mcs/documents/details/276598?lang=ru> (дата обращения: 03.01.2023)
- 5 Manzoor F. et al. The contribution of sustainable tourism to economic growth and employment in Pakistan // International journal of environmental research and public health. 2019. V. 16. No. 19. P. 3785.
- 6 Khan A. et al. Tourism and development in developing economies: A policy implication perspective // Sustainability. 2020. V. 12. No. 4. P. 1618.
- 7 Khalid U., Okafor L.E., Burzynska K. Does the size of the tourism sector influence the economic policy response to the COVID-19 pandemic? // Current Issues in Tourism. 2021. V. 24. No. 19. P. 2801–2820.
- 8 Келлер П. Влияние мировых кризисов на туризм // Вестник РМАТ. – 2013. – №. 3(9). – С. 17–20.
- 9 Moreno-Luna L. et al. Tourism and sustainability in times of COVID-19: The case of Spain // International Journal of Environmental Research and Public Health. 2021. V. 18. No. 4. P. 1859.
- 10 Gössling S., Scott D., Hall C.M. Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19 // Journal of sustainable tourism. 2020. V. 29. No. 1. P. 1–20.
- 11 Nunan D., Malhotra N.K., Birks D.F. Marketing research: Applied insight // Pearson UK, 2020. 951 p.
- 12 Чернышева А., Якубова Т. Маркетинговые исследования и ситуационный анализ в 2 ч. Часть 1. Учебник и практикум для академического бакалавриата. – М.: Litres, 2022. – 244 с.
- 13 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан // Статистический сборник Туризм Казахстана 2017–2021. URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/22/statistic/6> (дата обращения: 05.01.2023)
- 14 Hussain A., Fusté-Forné F. Post-pandemic recovery: A case of domestic tourism in Akaroa (South Island, New Zealand) // World. 2021. V. 2. No. 1. P. 127–138.
- 15 Dias Á.L. et al. Revisiting small-and medium-sized enterprises' innovation and resilience during COVID-19: the tourism sector // Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity. 2022. – V. 8. No. 1. P. 11.
- 16 Mutaliyeva L., Kurmanov N., Akisheva A. Analysis of tourism potential and ecological tourism development in Kazakhstan // E3S Web of Conferences. EDP Sciences, 2020. V. 159. P. 4031.
- 17 Aktymbayeva B. et al. Tourism industry development and governance: a comparative stage review of Kazakhstan's experience for the years of independence, 1991–2020 // GeoJournal of Tourism and Geosites. 2020. V. 34. No. 1. P. 69–76.
- 18 U.S. News & World Report – Kazakhstan #82 in Overall Rankings. URL: <https://www.usnews.com/news/best-countries/kazakhstan> (дата обращения: 07.01.2023)
- 19 Закон Республики Казахстан от 13 июня 2001 года № 211 «О туристской деятельности в Республике Казахстан» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000211_ (дата обращения: 18.01.2023)

20 Постановление Правительства Республики Казахстан от 7 июля 2022 года № 464 «О внесении изменений и дополнения в постановление Правительства Республики Казахстан от 21 января 2012 года № 148 «Об утверждении Правил въезда и пребывания иммигрантов в Республике Казахстан, а также их выезда из Республики Казахстан и Правил осуществления миграционного контроля, а также учета иностранцев и лиц без гражданства, незаконно пересекающих Государственную границу Республики Казахстан, незаконно пребывающих на территории Республики Казахстан, а также лиц, которым запрещен въезд на территорию Республики Казахстан». URL: <https://primeminister.kz/ru/decisions/07072022?ysclid=ldld2dvnc1579495033> (дата обращения: 07.01.2023)

21 Travel & Tourism Development Index 2021: Rebuilding for a Sustainable and Resilient Future. URL: <https://www.weforum.org/reports/travel-and-tourism-development-index-2021> (дата обращения: 10.01.2023)

22 The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019: Travel and Tourism at a Tipping Point. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2019.pdf (дата обращения: 10.01.2023)

23 Arbulú I. et al. Can domestic tourism relieve the COVID-19 tourist industry crisis? The case of Spain // *Journal of Destination Marketing & Management*. 2021. V. 20. P. 100568.

24 Walia S. et al. COVID-19 and the bleisure travellers: an investigation on the aftermaths and future consequences // *Tourism Recreation Research*. 2021. P. 1–11.

25 Chung J.Y. et al. Bleisure tourism experience chain: implications for destination marketing // *Asia Pacific Journal of Tourism Research*. 2020. V. 25. No. 3. P. 300–310.

26 Bonneau C., Aroles J. Digital nomads: A new form of leisure class? // Cambridge University Press, 2021.

27 Hensellek S., Puchala N. The emergence of the digital nomad: A review and analysis of the opportunities and risks of digital nomadism // *The flexible workplace: Coworking and other modern workplace transformations*. 2021. P. 195–214.

28 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Бюллетень «О расходах домашних хозяйств на поездки в Республике Казахстан за 2021 год». URL: <https://stat.gov.kz/> (дата обращения: 12.01.2023)

29 Euromonitor, International Top Countries for Sustainable Tourism. URL: <https://www.euromonitor.com/article/scandinavia-leads-ranking-for-global-sustainable-tourism> (дата обращения: 17.01.2023)

30 Methodology: How the 2022 Best Countries Were Ranked. URL: <https://www.usnews.com/news/best-countries/articles/methodology> (дата обращения: 17.01.2023)

REFERENCES

1 International Tourism Highlights // Turisticheskaja biblioteka. URL: https://tourlib.net/wto/WTO_highlights_2019.pdf?ysclid=lcp2b4u0vu212952496 (дата obrashhenija: 31.01.2023). (In English).

2 International tourism and covid-19 // The World Tourism Organization (UNWTO) biblioteka. URL: <https://www.unwto.org/tourism-data/international-tourism-and-covid-19> (дата obrashhenija: 03.01.2023). (In English).

3 Strategicheskij plan razvitija Respubliki Kazahstan do 2025 goda // Oficial'nyj informacionnyj resurs Prem'er-Ministra Respubliki Kazahstan. URL: <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprograms/stratplan-2025?ysclid=lcuhez05ek965297642> (дата obrashhenija: 03.01.2023). (In Russian).

4 Koncepcija razvitija turistskoj otrasli Respubliki Kazahstan do 2026. Utverzhdena postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 02 marta 2022 g. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mcs/documents/details/276598?lang=ru> (дата obrashhenija: 03.01.2023). (In Russian).

5 Manzoor F. et al. (2019) The contribution of sustainable tourism to economic growth and employment in Pakistan // *International journal of environmental research and public health*. V. 16. No. 19. P. 3785. (In English).

6 Khan A. et al. (2020) Tourism and development in developing economies: A policy implication perspective // *Sustainability*. V. 12. No. 4. P. 1618. (In English).

7 Khalid U., Okafor L.E., Burzynska K. (2021) Does the size of the tourism sector influence the economic policy response to the COVID-19 pandemic? // *Current Issues in Tourism*. V. 24. No. 19. P. 2801–2820. (In English).

8 Keller P. (2013) Vlijanie mirovyh krizisov na turizm // *Vestnik RMAТ*. No. 3(9). P. 17–20. (In Russian).

9 Moreno-Luna L. et al. (2021) Tourism and sustainability in times of COVID-19: The case of Spain // *International Journal of Environmental Research and Public Health*. V. 18. No. 4. P. 1859. (In English).

- 10 Gössling S., Scott D., Hall C.M. (2020) Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19 // *Journal of sustainable tourism*. V. 29. No. 1. P. 1–20. (In English).
- 11 Nunan D., Malhotra N.K., Birks D.F. (2020) *Marketing research: Applied insight* // Pearson UK, 951 p. (In English).
- 12 Chernysheva A., Jakubova T. (2022) *Marketingovyje issledovanija i situacionnyj analiz v 2 ch. Chast' 1. Uchebnik i praktikum dlja akademicheskogo bakalavriata*. M.: Litres, 244 p. (In Russian).
- 13 Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan // *Statisticheskij sbornik Turizm Kazahstana 2017–2021*. URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/22/statistic/6> (data obrashhenija: 05.01.2023). (In Russian).
- 14 Hussain A., Fusté-Forné F. (2021) Post-pandemic recovery: A case of domestic tourism in Akaroa (South Island, New Zealand) // *World*. V. 2. No. 1. P. 127–138. (In English).
- 15 Dias Á.L. et al. (2022) Revisiting small-and medium-sized enterprises' innovation and resilience during COVID-19: the tourism sector // *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*. V. 8. No. 1. P. 11. (In English).
- 16 Mutaliyeva L., Kurmanov N., Akisheva A. (2020) Analysis of tourism potential and ecological tourism development in Kazakhstan // *E3S Web of Conferences*. EDP Sciences, V. 159. P. 4031. (In English).
- 17 Aktymbayeva B. et al. (2020) Tourism industry development and governance: a comparative stage review of Kazakhstan's experience for the years of independence, 1991–2020 // *GeoJournal of Tourism and Geosites*. V. 34. No. 1. P. 69–76. (In English).
- 18 U.S. News & World Report – Kazakhstan #82 in Overall Rankings. URL: <https://www.usnews.com/news/best-countries/kazakhstan> (data obrashhenija: 07.01.2023). (In English).
- 19 Zakon Respubliki Kazahstan ot 13 ijunya 2001 goda № 211 «O turistskoj dejatel'nosti v Respublike Kazahstan» // *Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan*. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000211_ (data obrashhenija: 18.01.2023). (In Russian).
- 20 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 7 ijulja 2022 goda № 464 «O vnesenii izmenenij i dopolnenija v postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 21 janvarja 2012 goda № 148 «Ob utverzhdenii Pravil v#ezda i prebyvanija immigrantov v Respublike Kazahstan, a takzhe ih vyezda iz Respubliki Kazahstan i Pravil osushhestvlenija migracionnogo kontrolja, a takzhe ucheta inostrancev i lic bez grazhdanstva, nezakonno peresekajushhih Gosudarstvennuju granicu Respubliki Kazahstan, nezakonno prebyvajushhih na territorii Respubliki Kazahstan, a takzhe lic, kotorym zapreshhen v#ezd na territoriju Respubliki Kazahstan». URL: <https://primeminister.kz/ru/decisions/07072022?ysclid=ldld2dvnc1579495033> (data obrashhenija: 07.01.2023). (In Russian).
- 21 Travel & Tourism Development Index 2021: Rebuilding for a Sustainable and Resilient Future. URL: <https://www.weforum.org/reports/travel-and-tourism-development-index-2021> (data obrashhenija: 10.01.2023). (In English).
- 22 The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019: Travel and Tourism at a Tipping Point. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2019.pdf (data obrashhenija: 10.01.2023). (In English).
- 23 Arbulú I. et al. Can domestic tourism relieve the COVID-19 tourist industry crisis? The case of Spain // *Journal of Destination Marketing & Management*. 2021. V. 20. P. 100568. (In English).
- 24 Walia S. et al. (2021) COVID-19 and the bleisure travellers: an investigation on the aftermaths and future consequences // *Tourism Recreation Research*. P. 1–11. (In English).
- 25 Chung J.Y. et al. (2020) Bleisure tourism experience chain: implications for destination marketing // *Asia Pacific Journal of Tourism Research*. V. 25. No. 3. P. 300–310. (In English).
- 26 Bonneau C., Aroles J. (2021) *Digital nomads: A new form of leisure class?* // Cambridge University Press. (In English).
- 27 Hensellek S., Puchala N. (2021) The emergence of the digital nomad: A review and analysis of the opportunities and risks of digital nomadism // *The flexible workplace: Coworking and other modern workplace transformations*. P. 195–214. (In English).
- 28 Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan. Bjuleten' «O rashodah domashnih hozjajstv na poezdki v Respublike Kazahstan za 2021 god». URL: <https://stat.gov.kz/> (data obrashhenija: 12.01.2023). (In Russian).
- 29 Euromonitor, International Top Countries for Sustainable Tourism. URL: <https://www.euromonitor.com/article/scandinavia-leads-ranking-for-global-sustainable-tourism> (data obrashhenija: 17.01.2023). (In English).
- 30 Methodology: How the 2022 Best Countries Were Ranked. URL: <https://www.usnews.com/news/best-countries/articles/methodology> (data obrashhenija: 17.01.2023). (In English).

Д.А. КАЙНАЗАРОВА,*¹

докторант.

*e-mail: dana.kainazarova@narxoz.kz

ORCID ID: 0000-0003-2922-2152

Л.К. БАЙМАГАМБЕТОВА,¹

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

e-mail: lyazzat.baimagambetova@narxoz.kz

ORCID ID: 0000-0003-3472-2266

¹Нархоз университеті,

Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН ТУРИЗМІНІҢ ДАМУЫ МЕН КОВИДТІК КЕЗЕҢНЕН KEЙІНГІ ЖАҒДАЙ

Андатпа

Қазақстандық туризм нарығы экспортқа бағдарланған қызметтерді дамытудың перспективалық бағыты ретінде қарастырылады. Халықаралық бағалаулар бойынша Қазақстандағы туризм жас және жеткілікті дамымағанына қарамастан, Қазақстан халықаралық нарықта тартымды салалық өнімді ұсынудың барлық қажетті алғышарттарына ие. Мақалада Қазақстан туризмінің ағымдағы жай-күйіне шолу жасалынды, онда мынадай негізгі көрсеткіштер қарастырылды: туристік ағынның құрылымы, орналастыру орындарында қызмет көрсетілген келушілер саны, олардың сапарларының мақсаттары және республикалық жалпы ішкі өнімге туризмнің жалпы қосылған құнының салымының үлесі. Зерттеудің мақсаты – әлемдегі және Қазақстандағы ковид індетіне дейінгі және одан кейінгі, туризмдегі ағымдағы жағдайды көрсету. Жұмыста ақпарат жинаудың, салыстырмалы талдаудың, жалпылау, талдау және синтездеудің кабинеттік әдістері қолданылды. Зерттеудің негізі – қайталама деректер, автордың соңғы 5 жылдағы дереккөздер мен ғылыми жұмыстарды талдау нәтижелері, статистикалық ақпарат, аналитикалық есептер, салалық басылымдардың мамандандырылған мақалалары болды. Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы туристік қызметтер нарығының қазіргі жай-күйінің көрінісін және оның 2017–2021 жж. дамуын көрсетеді. Жүргізілген зерттеу нәтижелері туристік саланың жай-күйі туралы оның одан әрі дамуының бастапқы нүктесі, оның қызметінің болашақ жоспарларын әзірлеу туралы кешенді түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді. Нәтижелер мен қалыптасқан қорытындылар зерттеушілердің одан арғы жұмыстарында қолданылуы мүмкін, сондай-ақ қазақстандық туроператорлар өздерінің тәжірибелік қызметінде пайдалана алады.

Тірек сөздер: туризм, туристік нарық, туризм түрлері, ковидтіктен кейінгі жағдай, Қазақстанның туристік нарығы.

D.A. KAINAZAROVA,*¹

PhD student.

*e-mail: dana.kainazarova@narxoz.kz

ORCID ID: 0000-0003-2922-2152

L.K. BAIMAGAMBETOVA,¹

c.e.s., associate professor.

e-mail: lyazzat.baimagambetova@narxoz.kz

ORCID ID: 0000-0003-3472-2266

¹Narxoz University,

Almaty, Kazakhstan

POST-COVID STATE AND DEVELOPMENT OF TOURISM IN KAZAKHSTAN

Abstract

Kazakhstani tourism market is considered a promising direction for the development of export-oriented services. Even though according to international estimates, tourism in Kazakhstan is young and underdeveloped, Kazakhstan has all the necessary prerequisites for presenting an attractive industry product on the international market. This article presents an overview of the current state of tourism in Kazakhstan, in which the following key indicators were

considered: the structure of the tourist flow, the number of visitors served by accommodation places, their travel goals, and the share of the contribution of the gross value added of tourism to the republican gross domestic product. The purpose of the study is to present the current situation in tourism before and after the covid epidemic in the world and Kazakhstan. The study used cabinet methods of information collection, comparative analysis, methods of generalization, tourism-specific analysis, and synthesis. The research was based on secondary data, the results of the author's analysis of sources and scientific papers over the past 5 years, statistical information, analytical reports, and specialized articles from industry publications. The results of the study reflect the picture of the current state of the tourism services market in Kazakhstan and its development in 2017–2021. The results of the study will allow us to form a comprehensive view of the state of the tourism industry as a starting point in its further development, and the development of long-term plans for its activities. They and the formed conclusions can be applied in the subsequent works of researchers and can also be used by Kazakhstani tour operators in their practical activities

Key words: tourism, tourism market, types of tourism, postcovision state, Kazakhstan tourism market.

Трибуна Молодого Исследователя
Жас Зерттеушінің Мінбесі
PLATFORM OF YOUNG RESEARCHER

MPHTI 06.56.45
УДК 351/354
JEL H70

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-234-247>

Ш.Ө. ОРАЗГАЛИЕВА,*¹

докторант.

*e-mail: shynara.orazgalieva@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-8276-1345

С.К. ТАЖИЕВА,¹

к.э.н., ст. преподаватель.

e-mail: samal.tazhyieva@gmail.com

ORCID ID: 0009-0006-8148-0625

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

**ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ**

Аннотация

В статье исследуется оценка влияния информационных технологий на эффективность государственного управления. В последнее время рассмотрение вопросов влияния информационных технологий на эффективность государственного управления в Республике Казахстан получило особую важность в условиях развития цифровизации в современном мире, который меняет все устоявшиеся ранее механизмы и принципы функционирования государственного управления. В области информатизации государственного управления в Республике Казахстан сложился ряд проблем. В частности, низкий уровень внедрения цифровых инструментов, не системная цифровизация, неинформативность индикаторов коэффициента полезного действия целей и задач. Очень часто наблюдается в практике, что подведомственные организации, отвечающие за поддержание ИТ, не придают серьезного значения бюджетным расходам и не стараются способствовать их сокращению или оптимизировать их. Также они не заботятся о стандартизации технологий, гибкости новых продуктов и перестройке инфраструктуры на цифровизацию. В статье ставится цель выявить теоретико-прикладные основы оценки влияния информационных технологий на эффективность государственного управления для восполнения имеющегося пробела в науке государственного управления. Результаты данной статьи, полученные в ходе исследования, могут использоваться при дальнейшем совершенствовании системы оценки влияния информационных технологий на эффективность государственного управления, а также в научных исследованиях в области государственного управления. К результатам данного исследования следует отнести выявление теоретико-прикладных основ в системе оценки влияния информационных технологий на эффективность государственного управления.

Ключевые слова: государство, информационные технологии, государственное управление, цифровизация, стандартизации технологий, информатизация.

Введение

Эффективность государственного управления играет важнейшую роль в процессе функционирования любого государства. Сегодня данный вопрос затрагивает напрямую вопросы

качества жизни граждан, а также представляет собой ключевой фактор в процессе развития государства. Придавая высокое значение эффективности государственного управления, в «Концепции развития государственного управления до 2030 года» были определены основополагающие принципы проведения оценки и повышения этой эффективности. Например, в концепции отмечается, что необходимо рациональное или эффективное использование ресурсов в процессе выполнения государственных задач; должна быть специальная система для измерения эффективности деятельности государственных органов и учреждений, которая будет проводиться на регулярной основе [1].

Сильное воздействие на все сферы общественной жизни стала оказывать цифровизация. Это влияние не обошло и государственное управление, где под воздействием цифровизации стали меняться механизмы и принципы функционирования [2].

Вместе с тем в области информатизации государственного управления в Республике Казахстан сложился ряд проблем. Например, можно отметить, что использование цифровых инструментов пока еще находится на низком уровне, не везде было проведено комплексное внедрение. Встречаются случаи, когда используется «лоскутное» внедрение цифровых технологий, что в итоге не позволяет использовать весь потенциал цифровизации. Не реже наблюдается ориентация на показатели, которые не отражают реальной картины дела и являются неинформативными для выработки управленческих решений.

Очень часто в практике подведомственных организаций, отвечающих за поддержание ИТ, не придают серьезного значения бюджетным расходам и не стараются способствовать их сокращению или оптимизировать их. Также они не заботятся о стандартизации технологий, находящихся в их использовании, гибкости новых продуктов и перестройке инфраструктуры на цифровизацию [2].

Таким образом, учитывая все вышеотмеченное, исследование вопросов методических подходов к оценке эффективности государственного управления представляется обоснованным и актуальным.

Объектом исследования является эффективность государственного управления.

Предметом исследования являются отношения по поводу оценки эффективности государственного управления на основе современных информационно-коммуникационных технологий.

Целью исследования является выявление теоретико-прикладных основ оценки влияния информационных технологий на эффективность государственного управления для восполнения имеющегося пробела в науке государственного управления.

Для достижения указанной цели был поставлен и решен следующий ряд теоретических и научно-практических задач: 1) выявить положительные и отрицательные последствия влияния информационных технологий на эффективность государственного управления; 2) рассмотреть взаимосвязи между такими показателями ООН, как развитие электронного правительства, цифровизация государственного управления, электронное участие, и показателями Института Всемирного банка; 3) выявить методические подходы к оценке влияния информационных технологий на эффективность государственного управления.

Материалы и методы

Основными материалами исследования являлись труды отечественных и зарубежных ученых.

Методологической основой статьи выступил диалектический метод, которым обосновывается взаимная обусловленность всех социальных процессов, в том числе в области оценки влияния информационных технологий, на эффективность государственного управления. Для того чтобы проанализировать динамику явлений, использовался метод сравнения, с помощью которого сопоставлялись отдельные элементы общественных отношений, связанных с оценкой влияния информационных технологий на эффективность государственного управления. Для получения конечных выводов были использованы такие общенаучные методы формальной логики, как индукция, дедукция, анализ, синтез.

Основные положения

Основными выявленными положениями в настоящей статье являются следующие теоретико-прикладные основы оценки влияния информационных технологий на эффективность государственного управления, которые восполняют имеющиеся пробелы в науке государственного управления:

- 1) выявленные положительные и отрицательные последствия влияния информационных технологий на эффективность государственного управления;
- 2) выявленные методические подходы к оценке влияния информационных технологий на эффективность государственного управления.

Обзор литературы

Теоретическую основу настоящего исследования составили работы по отдельным вопросам, связанным с проблематикой оценки влияния информационных технологий на эффективность государственного управления, в частности, следующих авторов.

В статье П. Вичницкого, У.Д. Эггерса «Сколько времени и денег искусственный интеллект может сэкономить правительству?» проводилось уникальное исследование на предмет и поиск эффективного использования рабочей силы в системе государственного управления и конкретно когнитивных технологий сотрудников. Акцент сделан на вопросе объема экономии времени за счет когнитивных технологий. Новизна исследования заключалась в том, что проанализировано влияние искусственного интеллекта на загруженность работников аппарата государственного управления. Сделан вывод о том, что некоторые задачи, если их передать искусственному интеллекту на выполнение, освобождают человека для решения более важных задач в процессе трудовой деятельности [3].

Работа Л.С. Макаренко, в которой автор корреляционного и других видов анализов приходит к выводу, что цифровизация оказывает положительное влияние на государственное управление. Макаренко Л.С. выявляет в своей работе прямую связь между внедрением таких инструментов, как искусственный интеллект, анализ больших данных и интернета вещей и рост эффективности решения функций и задач государства. Было показано, что информационно-коммуникационные технологии одинаково сильно влияют на формирование и разработку как государственных политик, так и косвенных механизмов государственного управления [4].

В исследовании А.В. Маковейчука на примере России излагаются принципы и перспективы внедрения и дальнейшего развития цифрового государственного управления, причины и обстоятельства, обосновывающие это развитие, а также описаны социально-экономические последствия на общество через цифровизацию государственного управления [5].

В своих трудах Е.И. Добролюбова, В.Н. Южаков, А.А. Ефремов, Е.Н. Клочкова, Э.В. Талапина, Я.Ю. Старцев «Цифровое будущее государственного управления по результатам», а также «Методические подходы к оценке выгод от цифровизации государственного управления для граждан» представлены материалы, характеризующие основные подходы к созданию перехода от нецифрового к цифровому государственному управлению, при этом преследуя цель увеличения эффективности системы государственного управления. В научном труде была проведена оценка влияния цифровых технологий на систему государственного управления, которая также показала положительную прогнозную динамику результативности государственного управления за счет цифровизации. Чтобы лучше понять потенциал от внедрения цифровизации, был изучен зарубежный опыт, который снова подтверждает эффективность идеи и характеризует цифровизацию как основной фактор перехода к новой модели управления, основанной на результатах, так как без использования цифровых технологий переход к этой модели государственного управления представляется затруднительным [6, 7].

В статье А.К. Пановой «Национальный проект «цифровое государственное управление» как механизм обеспечения эффективности государственного управления» влияние цифровизации на эффективность государственного управления является положительным и будет способствовать дальнейшему развитию государственного сектора [8].

В статьях К.В. Важинского и О.А. Воробьёвой «Пути применения информационных технологий в управлении государственной и муниципальной службой» проводится анализ использования технологий на уровне государственных и региональных программ, а также отмечается важная роль цифровизации на всех уровнях государственной власти [9].

В работе Р.Т. Мухаева «Система государственного и муниципального управления» приводятся основополагающие принципы организации управленческой роли государства с учетом исследования зарубежного опыта. Отмечается, что развитию и успешному внедрению цифровизации способствуют идеология, методы управления, социальное разнообразие и инновационный характер управленческих кадров [10].

В труде К.А. Гусевой, Н.Н. Косиновой «Основные тенденции цифровизации в развитии сферы здравоохранения России» установлено, что среди большинства проблем развития здравоохранения и медицины не последнее место занимает цифровизация, оборудование, основанное на информационно-коммуникационных технологиях, которым необходимо снабдить медицинские учреждения. Кроме этого, автор выделяет проблему нехватки квалифицированных кадров [11].

В статье А.К. Гришко «Выбор оптимальной стратегии управления надежностью и риском на этапах жизненного цикла сложной системы» в условиях некоторого страха и боязни большинства пользователей информационными системами и цифровыми технологиями в связи с уровнем надежности данных инноваций была разработана методика, которая может обеспечить надежную работу даже при условии высокой нагрузки при использовании [12].

Работа И.А. Мурзиной «Анализ эффективности цифрового государственного управления» посвящена изучению процесса внедрения цифровизации, оценке перехода на цифровую основу государственного управления. Особое внимание автор уделяет проблемам, которые могут тормозить данную трансформацию именно в сфере государственного управления [13].

В исследовании М.П. Грачева «Электронная демократия или конец демократии» отмечается, что современные условия, характеризующиеся высокой степенью глобализации и тесного взаимодействия между правительствами отдельных государств, подталкивают их применять цифровизацию и внедрять ее для обеспечения дальнейшего взаимодействия между государствами и их сотрудничества [14].

В труде Роба Ван дер Меулена «5 уровней зрелости цифрового правительства» представлены несколько важных задач перед ответственными должностными лицами за трансформацию и внедрение информационных технологий как на уровне правительств, так и на уровне частного сектора. Суть задачи заключается в выборе направлений осуществления цифровой трансформации. После этого руководителями требуется распространить видение будущей модели цифрового устройства или совершенствования. А также важно для успешного внедрения технологий обеспечить наличие необходимых финансовых ресурсов, поэтому задача обоснования бюджетных расходов имеет немалое значение. Описанные задачи и их решение во многом зависят от продуманных шагов стратегии, характеризующейся устойчивостью и доступностью [15].

Статья В.П. Воробьева, И.А. Мурзиной «Институциональные аспекты развития публичных услуг в современном российском обществе» описывает проблемы отношений между государством и гражданами в период цифровой трансформации. На примере российского общества показано формирование цифровых государственных услуг. Автор отмечает, что успешность реализации цифровой трансформации зависит не только от организационных и нормативно-правовых основ и механизмов, но и от скорости трансформации общества и степени традиционных установок, сформировавшихся в обществе [16].

В работе Ж.С. Соколовой «Информационные технологии в государственном и муниципальном управлении» автор уделяет особое внимание понятию «информационное общество», рассматривая его как один из важных факторов проведения цифровизации. Также исследуется влияние цифровых технологий на изменение системы государственного управления, последствия цифровизации на взаимодействия граждан и государства и как этому переходу способствуют текущие условия [17].

Результаты и обсуждение

Выявим положительные и отрицательные последствия влияния информационных технологий на эффективность государственного управления.

В текущей экономической системе одним из важных критериев эффективности является уровень денежных расходов на поддержание той или иной системы. Вторым важным критерием является скорость осуществления действий. Исходя из этого, авторитетная консалтинговая компания Deloitte в своем аналитическом отчете указывает на то, что цифровизация гарантированно способна снизить расходы бюджетных средств и увеличить скорость выполнения функций государственного аппарата. В качестве примера приводятся цифры из опыта США, где цифровизация смогла высвободить до 100 млн часов рабочего времени у сотрудников сферы государственного управления. Такое освобождение времени позволило сэкономить бюджетные расходы до 3 млрд долларов США [18]. Отмечается, что цифровые технологии таким образом могут сократить временные затраты государственных служащих на 27–30% [3, 4, с. 119].

Такие выводы также подтверждает А.В. Маковейчук в своих исследованиях и указывает на то, что внедрение цифровых технологий в процесс государственного управления может серьезно снизить временные и административные затраты, особенно это выражается в облегчении процесса контроля и надзора, и упрощает коммуникации между различными государственными учреждениями [5, с. 23].

Такая трансформация, как цифровизация государственных органов, может позволить ко всему перечисленному оптимизацию взаимодействия между государством, бизнесом и гражданами. Даже отмечается, что цифровые технологии могут способствовать обеспечению защиты личных и общественных интересов. Следовательно, цифровые технологии позитивно отразятся на государственном управлении [4, с. 122–123].

Исследуя процессы цифрового трансформирования сферы государственного управления, возможен прогноз о том, что автоматический обмен между отдельными информационными системами и технологиями приведет к сокращению числа государственных функций и услуг, они будут осуществляться автоматически, без участия человека. Некоторые процедуры государственного управления также исчезнут, что в итоге может способствовать значительному уменьшению коррупционных рисков [6, с. 50; 7, с. 57].

Благодаря внедрению цифровизации постепенно можно прийти к снижению государственного вмешательства во многие сферы жизни общества и экономики. При этом прогнозируется рост эффективности управления без прямого вмешательства государства. Многие функции возьмут на себя информационные технологии. Предполагается, что эффект от такого развития событий в системе государственного управления может быть значительным [6, с. 58–59].

Обеспечение высокого уровня результатов от внедрения цифровизации зависит от правильной стратегии внедрения этих инноваций. Данная трансформация сведет на нет возможность проявления коррупционных рисков, повысит пропускную способность и увеличит скорость предоставления государственных услуг для бизнеса и населения. Так как цифровые платформы, предоставляющие государственные услуги, по сути являются порталом с широким и безграничным доступом в любое время суток [8, с. 65–67].

К таким же выводам в своих исследованиях приходят О.А. Воробьева, К.В. Важинский, которые отмечают серьезное сокращение максимальных очередей за получением государственных услуг и экономию времени, что облегчает жизнь как государственным служащим, так и получателям услуг. Также авторы отмечают положительное влияние цифровизации на уровень коррупции в государственном аппарате [9, с. 29].

Создание «электронного правительства» приводит к росту эффективности государственного управления и выражается в появлении ряда преимуществ:

- ♦ повышение прозрачности, открытости и более высокий уровень ответственности государственных служащих перед обществом, а также обеспечение эффективности финансового управления и сокращение коррупционных рисков;
- ♦ внедрение цифровых технологий подталкивает систему управления трансформироваться и ориентироваться на результат, который напрямую зависит от степени удовлетворенности получателей услуг (граждан); обеспечивается построение системы оценки результатов труда и

справедливое вознаграждение в виде роста заработной платы при достижении целевых показателей в рамках нового подхода;

- ♦ возрастает гибкость управления и расширяется сфера взаимодействия через информационно-коммуникационные технологии. Широкое использование смартфонов привело к тому, что онлайн-действия можно выполнять из любого места; стало наблюдаться «омоложение» кадрового состава государственного управления;

- ♦ раньше для обслуживания системы государственного управления и осуществления непосредственного управления требовалось намного больше служащих, а с внедрением цифровизации и «электронного правительства» отмечается тенденция к сокращению количества штата государственного аппарата;

- ♦ одно из важных преимуществ развития концепции «электронного правительства» – это более оперативные и глубокие реформы и поправки в нормативно-правовых актах и системе обмена документами [10].

В тех странах, которые обладают достаточным уровнем развития цифровизации в сфере государственного управления, более активное использование технологий наблюдается в предоставлении услуг медицинской помощи. Особое развитие получает мобильная медицинская помощь, в которой трансформация осуществляется быстрее. Такая динамика положительно влияет на доступность медицинской помощи, ее удешевление и на долгосрочном периоде, безусловно, отразится на росте продуктивности системы здравоохранения в целом. Государства с наличием высоких темпов формирования информационного общества стоят на верхних строчках рейтинга и показывают положительные результаты в развитии других сторон социальной жизни общества [11, с. 48].

Учитывая вышеизложенное, к положительным последствиям влияния информационных технологий на эффективность государственного управления относятся:

- 1) снижение расходов бюджетных средств, в том числе и на содержание аппарата государственного управления;

- 2) повышение скорости, снижение временных и административных затрат осуществления функций государственного управления;

- 3) сокращение числа функций государственного управления и (или) некоторых административных процедур;

- 4) снижение временных затрат государственных служащих;

- 5) обеспечение осуществления контрольно-надзорных функций органами государственного управления;

- 6) повышение уровня контроля осуществления государственного управления;

- 7) обеспечение совершенствования внутрифункциональных связей органов государственного управления;

- 8) улучшение взаимодействия органов государственного управления с гражданами и предпринимателями;

- 9) сокращение государственного вмешательства в социальные и экономические процессы;

- 10) снижение административного давления;

- 11) минимизация рисков причинения вреда органами государственного управления;

- 12) обеспечение защиты частных и общественных интересов;

- 13) снижение коррупционных рисков;

- 14) повышение доступности получения государственных услуг, в частности неограниченный доступ к платформам, возможность получения государственных услуг в любой геолокации и в любое время суток, отсутствие очереди при получении справок, оформлении документов, пособий и т.д.;

- 15) экономия времени, средств граждан и предпринимателей;

- 16) повышение открытости и прозрачности деятельности органов государственного управления;

- 17) снижение безответственности государственных служащих;

- 18) повышение доверия к органам государственного управления;

- 19) обеспечение оперативности и качества внесения изменений и дополнений в законодательство;

- 20) повышение уровня жизни населения.

Относительно рисков внедрения информационных технологий вместе с тем необходимо отметить, что при планировании и осуществлении реформирования государства или его политик важными критериями оценки этих реформ должен стать результат, отражающийся на росте экономических показателей или социальных или тех и других. И, например, цифровизация может оказать влияние как на экономическую, так и на социальную сферу. При этом не стоит забывать, что повсеместное внедрение цифровизации оказывает негативное влияние на уровень безработицы в стране. Как уже было неоднократно подтверждено, одним из преимуществ внедрения цифровых технологий в систему государственного управления является сокращение рабочего времени государственных служащих и замена определенного количества государственных функций. Это приведет к росту безработицы и в итоге станет бременем государства по выплате пособий. Последствия необдуманного внедрения цифровизации и массовой замены «человеческих рук» цифровыми технологиями также приведет к росту бедности и падению уровня жизни населения. Итогом таких последствий, вполне возможно, станет снижение доверия граждан к государственной власти, что, безусловно, негативно отразится на экономическом росте [8, с. 65–67].

Острыми проблемами при внедрении цифровизации и нового подхода в систему государственного управления, которые основываются на результатах, является функционирование множества мелких и разрозненных геоинформационных систем. Эти информационные системы частного уровня создавались для решения узких задач в рамках отдельных ведомств и учреждений, в которых на данный момент отсутствует отлаженная система мониторинга и аналитики выполненных действий и их результативности [12, с. 30; 6].

Можно отметить несколько рисков внедрения цифровизации, которые заключаются в следующем:

- 1) снижение управляемости при переходе на цифровые технологии, в отдельных секторах государственного управления, которые требуют более ручного управления;
- 2) риск незаконного использования персональных данных и важной секретной информации на государственном уровне в связи с ростом хакерских атак;
- 3) если полностью автоматизировать процесс принятия решений в сфере государственного управления, то могут возникать ситуации, когда нарушаются личные права граждан;
- 4) страх потери данных и чрезмерной открытости внутриведомственной информации сдерживает переход от локальных информационных систем к надплатформенным и комплексным системам [6; 13, с. 328].

Таким образом, «продвигаемая модель «электронного правительства» имеет ряд недостатков:

- 1) пока все еще не решены проблемы, связанные с развитием инфраструктуры для внедрения цифровых технологий, то есть степень покрытия Интернетом отличается от страны к стране, а также в странах имеются разные по доступности Интернета регионы. Кроме развитости инфраструктуры должно созреть и само общество. Пользование определенными государственными услугами через электронные правительства еще не означает, что человек готов к цифровизации государственного управления и сможет в нее легко внедриться и стать ее ведущим участником. На такой переход может уйти немало времени;
- 2) периодическое появление технических сбоев в системе предоставления государственных услуг – такая ситуация очень часто вызывает опасения и недоверие к полному переходу на цифровые технологии;
- 3) общественность все еще сомневается в создании электронного правительства, основанного на принципах открытости и прозрачности. Эффективность и правильность принятия управленческих решений с помощью новых технологий также вызывает сомнения среди населения. И остается вопрос конфиденциальности информации, предоставления гарантированной защиты против мошеннических действий и несанкционированного доступа к личным данным.

Таким образом, наблюдаются противоречивые тенденции в процессе внедрения цифровых технологий в сферу государственного управления. Исследователи отмечают, что, с одной стороны, цифровизация может снизить риски коррупции, сэкономить бюджетные деньги и, самое главное, повысить прозрачность деятельности государственных органов, но, с другой стороны, возникает опасность, заключающаяся в чрезмерной концентрации информационных потоков и

управлении ими в рамках ограниченного числа людей. Что впоследствии может стать инструментом воздействия на массы людей и определенных манипуляций в своих корыстных целях, а также политических вопросах [14, с. 206; 10].

Из вышеизложенного следует, что к отрицательным последствиям влияния информационных технологий на эффективность государственного управления относятся:

- 1) массовая безработица, повышение уровня бедности, снижение покупательной способности и доходов граждан, снижение уровня ВВП, снижение доверия к органам государственного управления в связи с сокращением штата государственных служащих;
- 2) снижение управляемости при переходе на цифровые технологии в отдельных секторах государственного управления, которые требуют управления более традиционными методами;
- 3) использование персональных данных несанкционированным путем;
- 4) отсутствие гарантии соблюдения конфиденциальности взаимодействия органов государственного управления с гражданами и бизнесом;
- 5) при полной автоматизации процесса принятия решений в сфере государственного управления могут возникать ситуации, при которых нарушаются личные права граждан;
- 6) отсутствие гарантий против мошенничества, взлома компьютеров, похищения данных;
- 7) угроза концентрации информационных потоков в едином центре, а следовательно, в руках узкого круга лиц, которые могут воспользоваться этим положением для достижения своих корыстных целей, включая политическое манипулирование.

Рассмотрим взаимосвязи между такими следующими показателями ООН, как развитие электронного правительства, цифровизация государственного управления, электронное участие, и показателями Института Всемирного банка. В разных государствах на данный момент существуют различные индексы и показатели, характеризующие уровень развития цифровых технологий, их охват и внедрение. Например, Организация Объединенных Наций регулярно рассчитывает индекс электронного правительства или индекс электронного участия и другие. Всемирный банк осуществляет расчеты индексов по государственному управлению, результативности правительства, коррупции, гласности и другие.

Следует отметить, что выявлена сильная связь между индексом электронного правительства, рассчитанным ООН, и индексом результативности правительств, рассчитываемым Всемирным банком. Кроме этого, корреляции наблюдаются и на других показателях развития, таких как простота ведения бизнеса, гласность, и даже рост индекса электронного правительства ООН связан с индексом эффективности государственных расходов. Также эффект от внедрения и развития электронного правительства дает антикоррупционный результат, такую тенденцию и закономерность также отражают корреляционный анализ вышеописанных индексов между собой [4, с. 123–124]. Данные выводы также представлены в научных исследованиях других авторов.

В итоге с уверенностью можно утверждать, что цифровизация имеет четкую корреляцию с эффективностью государственного управления как в целом, так и с отдельными аспектами и функциями государства в рамках социально-экономического развития общества.

В данном исследовании была проанализирована корреляция между таким показателем, как доля граждан, которые отправляли формы путем заполнения на сайтах государственных органов, и таким показателем, как индекс коррупции. Результаты анализа показывают благоприятный эффект, который выражается в снижении взяточничества среди государственных служащих.

При этом исследование показало, что, например, участие посредством электронной формы никак не влияет на бюджетные расходы и их эффективность. А также развитие электронного правительства и индекс гласности выражаются не так явно и имеют среднюю степень взаимовлияния. Поэтому уровень гласности в сфере государственного управления не может быть повышен за счет цифровизации, его значение на этом пути переоценено.

Взаимодействие граждан с государством через электронное правительство и специальные сайты государственных органов показали незначительное влияние на уровень расходов бюджета. При этом все же степень корреляции является статистически значимой, и расходы бюджета в таких условиях будут снижаться безусловно, так как это является закономерным условием, потому что снижаются затраты системы государственного управления [15]. Вопрос заключает-

ся в том, что экономия финансовых ресурсов от внедрения цифровизации хоть и имеет место быть, но все же является несущественной долей в общей структуре расходов. Поэтому цель снизить расходы государственного бюджета за счет внедрения цифровых технологий не приведет к серьезным результатам, и эффективность расходов в большей степени зависит от других факторов проведения государственного управления и принятия управленческих решений.

А в общем характере на основе имеющихся данных и проведенных ранее исследований можно сделать вывод о том, что цифровизация оказывает положительное влияние на качество и результативность государственного управления [6, с. 43–45].

Выявим методические подходы к оценке влияния информационных технологий на эффективность государственного управления.

В науке государственного управления представлены следующие мнения авторов о методических подходах к оценке влияния информационных технологий на эффективность государственного управления.

В частности, чтобы выбрать и оценить подходящие методы внедрения цифровизации в систему государственного управления, необходимо провести сравнительный анализ между технологическими инструментами на предмет того, в какой степени они соответствуют целям и способны решать задачи государственного управления в той или иной отрасли.

Кроме этого, стоит обращать внимание на критерий полученного результата и затраченных ресурсов на достижение этого результата при внедрении цифровизации в государственное управление. При этом результат и затраты должны учитываться не только в денежном выражении, но и в трудовых и временных затратах.

И еще одной стороной в системе оценки эффективности является учет обратной связи со стороны населения, бизнеса и других получателей государственных услуг, так как внедрение цифровых технологий и предоставление услуг через электронное правительство напрямую отражается на самих получателях.

Для оценки развития цифровизации на государственном уровне, в том числе и в сфере государственного управления, можно провести оценку на основе доли бюджетных расходов на программы цифровизации в процентном соотношении от объема ВВП страны. Более детальные показатели, характеризующие развитие цифровизации государственного управления, представляют собой уровень и объемы распределения бюджетных расходов по сферам государственного управления, и стоит наблюдать за динамикой снижения издержек на поддержание и функционирование государственного аппарата.

Социальный эффект от внедрения цифровизации можно проанализировать по таким показателям, как доля населения, которое получает государственные услуги в электронном виде; доля населения или бизнеса, которые участвуют в государственном управлении через общественные слушания, в которых применяются информационно-коммуникационные цифровые технологии; а также определить, насколько довольны жители соответствующим государственным органом в плане использования цифровизации в процессе осуществления государственного управления [5, с. 24–25].

Наиболее значимыми критериями оценки при этом являются достижение результата, экономическая эффективность и внешняя конкурентоспособность. Любая технология цифровизации при внедрении должна преследовать цель повышения качества государственного управления. При этом качество государственного управления можно измерить на основе снижения административных издержек на содержание аппарата [16, с. 114–115; 6]. Если при внедрении цифровизации будут учтены описанные критерии, то это позволит снизить тормозящие факторы успешного развития [13, с. 328].

К механизмам повышения оптимизации государственных услуг в результате внедрения цифровизации можно отнести такие показатели, как:

1. Объем использования цифрового формата взаимодействия между государством и обществом;
2. Уровень отказов и сбоев при оказании цифровых государственных услуг;
3. Объем транзакций и обмена важными документами через цифровые технологии между государственными учреждениями;

4. Объем затрачиваемого времени на заполнение электронной формы при получении государственных услуг и объем перечня обязательных документов, которые требуется предоставить для получения электронной государственной услуги;

5. Длительность получения и ожидания государственной услуги через электронное правительство;

6. Доля заявлений на получение государственных услуг, рассмотренных ведомствами с нарушением регламентного срока;

7. Уровень расходов в виде заработной платы категории сотрудникам, которые непосредственно участвуют в оказании государственных услуг населению и юридическим лицам [17, с. 311–312].

Из вышеизложенного видно, что в настоящее время в науке разработаны следующие комплексные методические подходы к оценке влияния информационных технологий на эффективность государственного управления:

1) оценка влияния информационных технологий на эффективность государственного управления на основе таких показателей, как способность достигать цели, соотношение полезного результата и затраченных ресурсов, бюджетной и социальной эффективности;

2) оценка влияния информационных технологий на эффективность государственного управления с применением таких показателей, как результативность, экономическая эффективность и внешняя конкурентоспособность;

3) оценка влияния информационных технологий на эффективность государственного управления на основе таких показателей, как результативность и экономическая эффективность.

Заключение

Подводя итог исследования, проведенного в настоящей статье, отметим следующее.

1. К положительным последствиям влияния информационных технологий на эффективность государственного управления относятся:

1) снижение расходов бюджетных средств, в том числе и на содержание аппарата государственного управления;

2) повышение скорости, снижение временных и административных затрат осуществления функций государственного управления;

3) сокращение числа функций государственного управления и (или) некоторых административных процедур;

4) снижение временных затрат государственных служащих;

5) обеспечение осуществления контрольно-надзорных функций органами государственного управления;

6) повышение уровня контроля осуществления государственного управления;

7) обеспечение совершенствования внутрифункциональных связей органов государственного управления;

8) улучшение взаимодействия органов государственного управления с гражданами и предпринимателями;

9) сокращение государственного вмешательства в социальные и экономические процессы;

10) снижение административного давления;

11) минимизация рисков причинения вреда органами государственного управления;

12) обеспечение защиты частных и общественных интересов;

13) снижение коррупционных рисков;

14) повышение доступности получения государственных услуг, в частности неограниченный доступ к платформам, возможность получения государственных услуг в любой геолокации и в любое время суток, отсутствие очереди при получении справок, оформлении документов, пособий и т.д.;

15) экономия времени, средств граждан и предпринимателей;

16) повышение открытости и прозрачности деятельности органов государственного управления;

- 17) снижение безответственности государственных служащих;
- 18) повышение доверия к органам государственного управления;
- 19) обеспечение оперативности и качества внесения изменений и дополнений в законодательство;
- 20) повышение уровня жизни населения.

2. К отрицательным последствиям влияния информационных технологий на эффективность государственного управления относятся:

1) массовая безработица, повышение уровня бедности, снижение покупательной способности и доходов граждан, снижение уровня ВВП, снижение доверия к органам государственного управления в связи с сокращением штата государственных служащих;

2) потеря управления в критических сферах государственного управления, в частности сбои в процессе предоставления государственных услуг, проникновение вирусов;

3) несанкционированное использование персональных данных;

4) отсутствие гарантий соблюдения конфиденциальности взаимодействия органов государственного управления с гражданами и предпринимателями;

5) при полной автоматизации процесса принятия решений в сфере государственного управления могут возникать ситуации, когда нарушаются личные права граждан;

6) отсутствие гарантий против мошенничества, взлома компьютеров, похищения данных;

7) угроза концентрации информационных потоков в едином центре, а следовательно, в руках узкого круга лиц, которые могут воспользоваться этим положением для достижения своих корыстных целей, включая политическое манипулирование.

3. При проведении оценки влияния информационных технологий на эффективность государственного управления необходимо принимать во внимание такие следующие комплексные методические подходы, как оценка влияния информационных технологий на эффективность государственного управления на основе таких показателей, как способность достигать цели, соотношение полезного результата и затраченных ресурсов, бюджетной и социальной эффективности; оценка влияния информационных технологий на эффективность государственного управления с применением таких показателей, как результативность, экономическая эффективность и внешняя конкурентоспособность; оценка влияния информационных технологий на эффективность государственного управления с использованием таких показателей, как результативность и экономическая эффективность.

ЛИТЕРАТУРА

1 Указ Президента Республики Казахстан от 26 февраля 2021 года № 522 «Об утверждении Концепции развития государственного управления в Республике Казахстан до 2030 года» / ИПС «Әділет». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000522> (дата обращения: 28.11.2022 г.)

2 Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2021 года № 961 «Об утверждении Концепции развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и цифровой сферы» / ИПС «Әділет». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000961> (дата обращения: 28.11.2022 г.)

3 Viechnicki P., Eggers W. How much time and money can AI save government? Deloitte University Press, April 26, 2017.

4 Макаренко Л.С. Влияние цифровизации на качество государственного управления // Modern Science. – 2020. – № 12(1). – С. 119–124.

5 Маковейчук А.В. Цифровое государственное управление в современной России: проблемы трансформации и актуальные управленческие задачи // Beneficium. – 2020. – № 3(36). – С. 21–27.

6 Добролюбова Е.И., Южаков В.Н., Ефремов А.А., Клочкова Е.Н., Талапина Э.В., Старцев Я.Ю. Цифровое будущее государственного управления по результатам / Е.И. Добролюбова, В.Н. Южаков, А.А. Ефремов, Е.Н. Клочкова, Э.В. Талапина, Я.Ю. Старцев. – М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2019. – 114 с.

7 Добролюбова Е.И. Методические подходы к оценке выгод от цифровизации государственного управления для граждан / Е.И. Добролюбова // Вопросы управления. – 2019. – № 5(60). – С. 51–62.

8 Панова А.К. Национальный проект «цифровое государственное управление» как механизм обеспечения эффективности государственного управления // Научно-практические исследования. – 2020. – № 5–6(28). – С. 63–68.

- 9 Воробьева О.А., Важинский К.В. Пути применения информационных технологий в управлении государственной и муниципальной службой // *Jurnalul Umanitar Modern*. – 2021. – Т. 4. – № 1(7). – С. 26–29.
- 10 Мухаев Р.Т. Система государственного и муниципального управления в 2 т. Том 1: учебник для вузов / Р.Т. Мухаев. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2021. – 299 с. URL: https://studme.org/275122/menedzhment/teoriya_elektronnoego_pravitelstva#231 (дата обращения: 29.11.2022)
- 11 Гусева К.А., Косинова Н.Н. Основные тенденции цифровизации в развитии сферы здравоохранения России // *Прикаспийский вестник медицины и фармации*. – 2021. – Т. 2. – № 2. – С. 46–51.
- 12 Гришко А.К. Выбор оптимальной стратегии управления надежностью и риском на этапах жизненного цикла сложной системы / А.К. Гришко // *Надежность и качество сложных систем*. – 2017. – № 2(18). – С. 26–31.
- 13 Мурзина И.А. Анализ эффективности цифрового государственного управления // *Труды международного симпозиума «Надежность и качество»*. – 2020. – Т. 2. – С. 327–328.
- 14 Грачем М.П. «Электронная демократия» или «конец демократии»? // *Власть и политика: институциональные вызовы XXI в.* – М.: РОССПЭН, 2012. – С. 206.
- 15 Gartner. 5 Levels of Digital Government Maturity. November 6, 2017. URL: <https://www.gartner.com/smarterwithgartner/5-levelsof-digital-government-maturity>.
- 16 Воробьев В.П. Институциональные аспекты развития публичных услуг в современном российском обществе / В.П. Воробьев, И.А. Мурзина // *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки*. – 2011. – № 2. – С. 114–119.
- 17 Соколова Ж.С. Информационные технологии в государственном и муниципальном управлении // *Синергия Наук*. – 2021. – № 63. – С. 304–319.
- 18 AI-augmented government Using cognitive technologies to redesign public sector work. A report from the Deloitte Centre for Government Insights. Deloitte University Press, 2017.

REFERENCES

- 1 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 26 fevralja 2021 goda No. 522 «Ob utverzhenii Konceptcii razvitija gosudarstvennogo upravlenija v Respublike Kazahstan do 2030 goda» / IPS «Әdilet». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000522> (data obrashhenija: 28.11.2022 g.). (In Russian).
- 2 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 dekabrya 2021 goda No. № 961 «Ob utverzhenii Konceptcii razvitija otrasli informacionno-kommunikacionnyh tehnologij i cifrovoj sfery» / IPS «Әdilet». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000961> (data obrashhenija: 28.11.2022 g.). (In Russian).
- 3 Viechnicki P., Eggers W. (2017) How much time and money can AI save government? Deloitte University Press, April 26. (In English).
- 4 Makarenko L.S. (2020) V lijanie cifrovizacii na kachestvo gosudarstvennogo upravlenija // *Modern Science*. No. 12(1). P. 119–124. (In Russian).
- 5 Makovejchuk A.V. (2020) Cifrovoe gosudarstvennoe upravlenie v sovremennoj Rossii: problemy transformacii i aktual'nye upravlencheskie zadachi // *Beneficium*. No. 3(36). P. 21–27. (In Russian).
- 6 Dobroljubova E.I., Juzhakov V.N., Efremov A.A., Klochkova E.N., Talapina Je. V., Starcev Ja. Ju. (2019) Cifrovoe budushhee gosudarstvennogo upravlenija po rezul'tatam / E.I. Dobroljubova, V.N. Juzhakov, A.A. Efremov, E.N. Klochkova, Je. V. Talapina, Ja. Ju. Starcev. M.: Izdatel'skij dom «Delo» RANHiGS, 114 p. (In Russian).
- 7 Dobroljubova E.I. (2019) Metodicheskie podhody k ocenke vygod ot cifrovizacii gosudarstvennogo upravlenija dlja grazhdan / E.I. Dobroljubova // *Voprosy upravlenija*. No. 5(60). P. 51–62. (In Russian).
- 8 Panova A.K. (2020) Nacional'nyj proekt «cifrovoe gosudarstvennoe upravlenie» kak mehanizm obespechenija jeffektivnosti gosudarstvennogo upravlenija // *Nauchno-prakticheskie issledovanija*. No. 5–6(28). P. 63–68. (In Russian).
- 9 Vorob'jova O.A., Vazhinskij K.V. (2021) Puti primenenija informacionnyh tehnologij v upravlenii gosudarstvennoj i municipal'noj sluzhboj // *Jurnalul Umanitar Modern*. V. 4. No. 1(7). P. 26–29. (In Russian).
- 10 Muhaev R.T. (2021) Sistema gosudarstvennogo i municipal'nogo upravlenija v 2 t. Tom 1: uchebnik dlja vuzov / R.T. Muhaev. 3-e izd., pererab. i dop. Moskva: Izdatel'stvo Jurajt, 299 p. URL: https://studme.org/275122/menedzhment/teoriya_elektronnoego_pravitelstva#231 (data obrashhenija: 29.11.2022). (In Russian).
- 11 Guseva K.A., Kosinova N.N. (2021) Osnovnye tendencii cifrovizacii v razvitii sfery zdavoohranenija Rossii // *Prikaspijskij vestnik mediciny i farmacii*. V. 2. No. 2. P. 46–51. (In Russian).

12 Grishko A.K. (2017) Vybor optimal'noj strategii upravlenija nadezhnost'ju i riskom na jetapah zhiznennogo cikla slozhnoj sistemy / A.K. Grishko // Nadezhnost' i kachestvo slozhnyh sistem. No. 2(18). P. 26–31. (In Russian).

13 Murzina I.A. (2020) Analiz jeffektivnosti cifrovogo gosudarstvennogo upravlenija // Trudy mezhdunarodnogo simpoziuma «Nadezhnost' i kachestvo». V. 2. P. 327–328. (In Russian).

14 Grachem M.P. (2012) «Jelektronnaja demokratija» ili «konec demokratii»? // Vlast' i politika: institucional'nye vyzovy XXI v. M.: ROSSPJeN. P. 206. (In Russian).

15 Gartner. 5 Levels of Digital Government Maturity. November 6, 2017. URL: <https://www.gartner.com/smarterwithgartner/5-levelsof-digital-government-maturity>. (In English).

16 Vorob'ev V.P. (2011) Institucional'nye aspekty razvitija publicnyh uslug v sovremennom rossijskom obshhestve / V.P. Vorob'ev, I.A. Murzina // Izvestija vysshih uchebnyh zavedenij. Povolzhskij region. Obshhestvennye nauki. No. 2. P. 114–119. (In Russian).

17 Sokolova Zh.S. (2021) Informacionnye tehnologii v gosudarstvennom i municipal'nom upravlenii // Sinergija Nauk. No. 63. P. 304–319. (In Russian).

18 AI-augmented government Using cognitive technologies to redesign public sector work. A report from the Deloitte Centre for Government Insights. Deloitte University Press, 2017. (In English).

Ш.Ө. ОРАЗГАЛИЕВА,*¹

докторант.

*e-mail: shynara.orazgalieva@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-8276-1345

С.К. ТАЖИЕВА,¹

э.ғ.к., аға оқытушы.

e-mail: samal.tazhyieva@gmail.com

ORCID ID: 0009-0006-8148-0625

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ТИІМДІЛІГІНЕ ӘСЕРІН БАҒАЛАУ

Андатпа

Мақалада ақпараттық технологиялардың мемлекеттік басқару тиімділігіне әсерін бағалау қарастырылады. Соңғы уақытта ақпараттық технологиялардың Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік басқарудың тиімділігіне әсері мәселелерін қарау қазіргі әлемде цифрландыруды дамыту жағдайында ерекше маңызға ие болды, ол мемлекеттік басқарудың жұмыс істеуінің бұрын қалыптасқан барлық тетіктері мен қағидаттарын өзгертеді. Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды ақпараттандыру саласында бірқатар мәселелер қалыптасты. Атап айтқанда, «цифрлық құралдарды енгізу деңгейінің төмендігі, жүйелік емес цифрландыру, мақсаттар мен міндеттердің тиімділігі көрсеткіштерінің ақпараттың жоқтығы. Тәжірибеде ІТ қызмет көрсетуге жауапты ведомстволық бағынысты ұйымдардың бюджеттік шығындарға аса мән бермейтіні және оларды қысқартуға немесе оңтайландыруға үлес қосуға тырыспайтыны жиі байқалады. Сондай-ақ олар қолданатын технологияларды стандарттау, жаңа өнімдердің икемділігі және цифрландыру үшін инфрақұрылымды қайта құрылымдау мәселелеріне мән бермейді. Мақаланың мақсаты – мемлекеттік басқару ғылымында орын алған олқылықтың орнын толтыру үшін ақпараттық технологиялардың мемлекеттік басқару тиімділігіне әсерін бағалаудың теориялық және қолданбалы негіздерін анықтау. Осы мақаланың зерттеу барысында алынған нәтижелерін мемлекеттік басқарудың тиімділігіне ақпараттық технологиялардың әсерін бағалау жүйесін одан әрі жетілдіру үшін, сондай-ақ мемлекеттік басқару саласындағы ғылыми зерттеулерде пайдалануға болады. Бұл зерттеудің нәтижелері ақпараттық технологиялардың мемлекеттік басқару тиімділігіне әсерін бағалау жүйесіндегі теориялық және қолданбалы негіздерді анықтауды қамтиды.

Тірек сөздер: мемлекет, ақпараттық технологиялар, мемлекеттік басқару, цифрландыру, технологияларды стандарттау, ақпараттандыру.

SH.O. ORAZGALIEVA,*¹

PhD student.

*e-mail: shynara.orazgalieva@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-8276-1345

S.K. TAZHIEVA,¹

c.e.s., senior lecturer.

e-mail: samal.tazhyieva@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8276-1345

¹Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

IMPACT ASSESSMENT OF INFORMATION TECHNOLOGIES ON THE PUBLIC ADMINISTRATION EFFICIENCY

Abstract

The article examines the assessment of the impact of information technology on the effectiveness of public administration. Recently, consideration of the issues of the impact of information technologies on the effectiveness of public administration in the Republic of Kazakhstan has become of particular importance in the context of the development of digitalization in today's world, which is changing all the previously established mechanisms and principles of the functioning of public administration. At the same time, a number of problems have developed in the field of informatization of public administration in the Republic of Kazakhstan. In particular, "the low level of implementation of digital tools, non-systemic digitalization, the lack of information in indicators of the efficiency of goals and objectives. It is very often observed in the practice of subordinate organizations that are responsible for maintaining IT do not attach serious importance to budget expenditures and do not try to contribute to their reduction or optimize them. They also do not care about the standardization of the technologies they use, the flexibility of new products and the restructuring of infrastructure for digitalization. In this regard, the goal of the article is to identify the theoretical and applied foundations for assessing the impact of information technologies on the effectiveness of public administration in order to fill the existing gap in the science of public administration. Achieving this goal involved the use of general, general scientific and particular scientific methods of science, including methods of analysis and synthesis, generalization, abstraction, induction, analogy and comparison. The results of this article, obtained in the course of the study, can be used to further improve the system for assessing the impact of information technology on the effectiveness of public administration, as well as in scientific research in the field of public administration. The results of this study include the identification of theoretical and applied foundations in the system for assessing the impact of information technology on the effectiveness of public administration.

Key words: government, information technology, public administration, digitalization, technology standardization, informatization.

ҒТАМИ 06.61.53
ӘОК 314
JEL R10, R11

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-248-258>

Т.Т. ЖҰМАҒҰЛ,*¹

докторант.

*e-mail: torekhan07@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2990-9221

Л.А. БИМЕНДИЕВА,¹

Ә.Ғ.К., доцент.

e-mail: leila.bimendieva@kaznu.kz

ORCID ID: 0000-0003-4965-5908

Н.Б. ШУРЕНОВ,¹

Ә.Ғ.М., аға оқытушы.

e-mail: nursultan.shurenov@kaznu.edu.kz

ORCID ID: 0000-0003-2453-080X

Н.А. ТОВМА,¹

Ә.Ғ.К., аға оқытушы.

e-mail: nataliya-tovma@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9114-6923

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

МОНОҚАЛАЛАРДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТЕНДЕНЦИЯЛАРДЫ ТАЛДАУ МЕН МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ ШАРАЛАРЫ

Андатпа

Мақалада моноқалалардың демографиялық тенденцияларына жалпылама талдау жасалды. Зерттеуде Қазақстан Республикасындағы моноқалалардың жіктелінуі, халық саны, халықтың жұмыспен қамтылуы, көші-қон үрдістері, қала құраушы кәсіпорынның даму келешегімен және шикізат ресурстарының таусылуы жағдайында елді мекеннің экономикасын әртараптандыруды мемлекеттік қолдау шаралары қарастырылды. Егер кейбір моноқалаларда халық санының өсімін көрсек, кейбір моноқалаларда халық санының азаюы байқалады. Сондықтан әртүрлі типтегі моноқалалардың әлеуметтік-экономикалық дамуындағы қалыптасқан үрдістері талданды және олардың едәуір бөлігі демографиялық азаюмен және еңбекке қабілетті халықтың кетуімен сипатталды. Мақалада салыстырмалы талдау, аналитикалық талдау әдістері қолданылып шетелдік және отандық ғылыми әдебиеттерге шолу жүргізілді. Моноқалалар мәселесін шешудің негізгі жолдары, моноқалаларды дамытудың тәсілдері қарастырылды. Ғылыми жұмыста моноқалалардың әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін, стратегиялық дамудың түрлі бағыттарын іске асыру мүмкіндіктерін, мәселелерді шешудегі халықаралық тәжірибе зерттелді әрі моноқалаларды мемлекеттік қолдаудың тиімділігі бағаланды. Тоғыз моноқалалар орналасқан жері бойынша облыс орталықтарымен тығыз экономикалық байланыста, сол арқылы олардың экономикалық дамуына оң әсерін беруде. Бұл қалалардағы халық саны жалпы тұрақты. Бала туылуы, өлім-жітім, көші-қон ұлғаюы, өмір сүру ұзақтығы секілді демографиялық көрсеткіштер арқылы моноқалалардың бәсекеге қабілеттілігін, жұмыс күшінің теңгерімділігін, халықтың өмір сапасын әрі еңбек ресурстары есебінен моноқалалардың экономикасын әртараптандыру байқалады. Аумақтың кеңдігі, елді мекен тығыздығының төмендігі, демографияның өсімі мен азаюы, табиғи ресурстардың шалғай орналасуы мен кен орындарын қарқынды игеруді ескере отырып, моноқалаларды дамыту және өмір сүру мәселесін жақсарту ел экономикасы үшін ең өзекті мәселелердің бірі болып қала береді. Моноқалалардағы халықтың азаюы Павлодар, Қостанай, Шығыс Қазақстан, Маңғыстау облыстарында байқалады және жалпылай алғанда соңғы бесжылдықта Қазақстандағы моноқалалардың халық санының азайғандығын көреміз.

Тірек сөздер: моноқала, демография, қала құраушы компания, әртараптандыру, экономика, мемлекеттік қолдау.

Кіріспе

Моноқалалардың тұрақты түрде даму мәселесі барлық деңгейдегі билік органдарының негізгі міндеттерінің бірі, сондай-ақ қазіргі таңда маңызды зерттеу объектісі ретінде өзекті бола түсуде. Шетелдік және отандық тәжірибе көрсеткендей, моноқалалардың пайда болуы мен дамуы тарихи түрде көліктік-логистикалық тораптардың, өнеркәсіптік нысандар мен кешендердің қалыптасуымен байланысты.

Моноқалалардың негізгі мәселесі, экономикадағы әртараптандыру деңгейінің төмендігі, халықтың жұмыспен қамтылуы қала құраушы кәсіпорынның даму келешегімен және шикізат ресурстарының таусылуымен байланысты.

Нақты деректерді талдауларға сүйенсек, демографиялық өсім динамикасы қала құраушы кәсіпорынның жағдайына байланысты болмауы да мүмкін. Біздің гипотезамыз бойынша моноқаладағы тұрақты әрі табысты компанияның қала халқының оң динамикасының кепілі емес. Қала тұрғындарының теріс болжамы қала құраушы кәсіпорынның тұрақты жұмысына байланысты болып келеді.

Қазақстандағы елді мекендердің көпшілігі дағдарыстың әсерінен қатты әлсіреген. Бүгінде бұл қалалардың өзіне тән әлеуметтік-экономикалық мәселелері бар, мысалға су, жылу, жарық және басқа да инфрақұрылымдарының барынша тозуы, қала экономикасының төмен деңгейде әртараптандыру, жұмыссыздық, халық санының азаюы және т.б. Осыдан шығатыны, моноқалалардың жаңғыртудағы мәселелері өзекті екенін әрі мемлекеттік қолдау қажеттілігін көрсетеді.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысында салыстырмалы талдау, аналитикалық талдау әдістері қолданылды және шетелдік әрі отандық ғылыми әдебиеттерге шолу жүргізілді. Моноқалалар мәселесін шешудің негізгі жолдары, моноқалаларды дамытудың тәсілдері қарастырылды.

Зерттеу барысында Қазақстанның моноқалалар бойынша мәліметтерді жинау және талдау үрдістерін қолдана отырып, авторлар сипаттау әдісін пайдаланды. Зерттеу тықырыбы бойынша ғылыми әдебиеттерді қарастыру кезінде салыстырмалы талдау және жинақтау әдісі, сондай-ақ сараптамалық-логикалық әдістер қолданылды. Ал зерттеу нәтижелерін қорытындылау үшін абстрактілі логикалық тәсіл қолданылды.

Негізгі ережелер

Моноқалалардың тұрақты дамуына қаланың барлық ішкі жүйелер кешенін, яғни әлеуметтік-экономикалық, экологиялық, институционалдық құрылымдарын реттеу арқылы қол жеткізуге болады. Тұрақты дамудың әлеуметтік-экономикалық факторы ең негізгі болып табылады, өйткені ол әлеуметтік және басқарушылық белсенділіктің өсуіне тікелей байланысты, сол арқылы моноқалалар мәселелерін шешуде өз үлесін қосатын және оның маңызыдылығын сезінетін халық арасынан белсенді топтар шығуына әкеледі.

Бүгінгі таңда моноқалалар мәселесін шешудің басты тәсілі, сол елді мекеннің экономикасын әртараптандыру, трансформациялау және қалалық ортаны жақсарту арқылы сақтап қалу. Моноқала жағдайының анықтаушы факторы қала құраушы кәсіпорынның жағдайы мен болашағы болып есептеледі.

Демографиялық тенденциялардың өзгеруі және ең алдымен халықтың моноқаладан тыс жерлерге көшуі қомақты инвестицияны қажет етеді. Демек, тұрғындардың қаладан кетуін тоқтату, оны дамытып, қаланың инфрақұрылымын заманауи деңгейге жеткізуге болады.

Әдебиетке шолу

Бүгінге дейін «моноқала» терминінің мазмұны туралы мәселе ғылыми ортада пікірталас тудыруда, бұл жеткіліксіз құқықтық реттеумен, әкімшілік-аумақтық құрылымдарды жіктеуде бірыңғай белгілерінің жоқтығымен және «толыққанды жаңа статистикалық ақпараттық базаның жоқтығымен байланысты [1].

Өнеркәсіп өндірісінің 20%-дан астамы және еңбекке жарамды халықтың бір немесе бірнеше қала құраушы кәсіпорындарда қызмет ететін орта немесе ірі қалалар – моноқалалар болып есептеледі.

Моноқала – еңбекке жарамды халықтың негізгі бөлігі бір салада немесе бір кәсіпорында еңбек ететін елді мекен. Моноқала – әлеуметтік-экономикалық дамуы кезінде дағдарыс жағдайы туындағанда, экономикасы біржақты дамуға бағытталғандықтан ең үлкен тәуекелге ұшырайтын елді мекен [2]. Бұл термин, пост кеңестік мемлекеттерде өзекті, өйткені кеңестік дәуірдегі экономикалық және әскери жоспарлау жүздеген моноқалаларды құруға себеп болған. Әдетте моноқалалар пайдалы қазбалар, көмір, су энергиясы сияқты табиғи ресурстарға жақын әрі соғыс жағдайында қорғауға жеңіл болуы үшін, мемлекеттік шекарадан алыс жоспарланған [3].

Ғылыми әдебиеттерде моноқалалардың мәселелері кеңінен қамтылғанына қарамастан, моноқалалардағы қалыптасқан демографиялық тенденциялар негізінен көп ескерілмейді. Мүмкін, зерттеушілердің көпшілігі қала құраушы кәсіпорынның тұрақты жұмысы мен халық саны арасындағы тікелей байланыс себебінен шығар. Қала құраушы кәсіпорынның тұрақты жұмысы тұрғындар санының өсуіне немесе сақталуына кепілдік береді.

Халықаралық деңгейде ұқсас салыстырмалар бар, мысалға индустрияландырудың алғашқы кезеңдерінде Ұлыбританияда, АҚШ-та, Германияда және Жапонияда ұқсас зауыт қалалары, фабрика қалалары немесе компания қалалары салынған. Батыс қоғамындағы ел әл-ауқатының жақсаруы және экономикадағы құрылымдық өзгерістер, компания қалашығының үлгісін бірте-бірте ескіртіп, ығыстырды. Қазіргі уақытта, Қазақстанда да экономикалық құрылымдық өзгерістер жүріп жатыр, сондықтан бұл моноқалаларды академиялық талдау үшін өзекті болып отыр.

Моноқалалардың негізгі белгілеріне қала құраушы кәсіпорынмен жүйелі түрдегі байланыс [4], қала құраушы кәсіпорынға тәуелділік [5], тұрақты халық саны жатады. А.Н. Маслова моноқала терминін, қала құраушы кәсіпорындар дамуда шешуші рөл атқаратын муниципалды құрылым ретінде көрсетеді [6].

Халықаралық тәжірибеде «моноқала» ұғымын анықтауға бірыңғай ғылыми көзқарас жоқ. Шетел әдебиетінде мұндай қалаларды білдіретін әртүрлі терминдерді қатар қолдануға болады. Мысалға, АҚШ пен Ұлыбританияның «Factory Town», «Mill Town», «Company Town» секілді ұғымдары біздің «моноқалаға» сәйкес термин ретінде ең кең тараған. Моноқала ұғымын айқындайтын шетелде қолданылатын терминдердің кейбір көрінісі 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1 – Моноқала ұғымына ұқсас анықтамалар

Термин	Мемлекет	Анықтама	Мысал
Моноқала	Қазақстан, Ресей, Украина, Белоруссия	еңбекке жарамды халықтың көп бөлігі бір салада немесе бір кәсіпорында еңбек ететін елді мекен [7].	Набережные Челны (Ресей), Хромтау, Рудный (Қазақстан), Жодино (Белоруссия)
Factory town, Mill town	Ұлыбритания, АҚШ, Еуропа	Өндірістік кәсіпорын ішіндегі елді мекен, әдетте ауылдан үлкен, қаладан кішкентай болатын бір немесе бірнеше кәсіпорынға негізделген елді мекен [8].	Толлегно (Tollegno, Италия), Бриджпорт (Bridgeport, АҚШ)
Railway town	Ұлыбритания, АҚШ	темір жол айырығы маңында орналасқан елді мекен [9].	Креве (Crewe, Ұлыбритания), Атланта (АҚШ)
Resource town	Канада	Өндіруші кәсіпорынның маңында орналасқан елді мекен, алайда mining town, mill town, railway town анықтамаларын да қамтиды [10].	Квебек, Онтарио
Company town	АҚШ, Жапония, Үндістан, Еуропа	Әдетте компания меншігі болып табылатын елді мекен (инфрақұрылым, ғимараттар және т.б.) [11].	Лоуел (Lowell, АҚШ), Томакомаи (Tomakomai, Жапония), Нагда (Nagda, Үндістан), Грумант (Grumant, Норвегия)
Ескертпе: Авторлармен құрастырылған.			

Экономикаға елеулі әсер ететін маңызды әлеуметтік-демографиялық процесс ретінде халықтың көші-қоны мәселелері көптеген авторлардың еңбектерінде зерттелген [12, 13].

XX ғасырдың басынан бастап көші-қон үрдістерін зерттеу үшін математикалық модельдеу әдістері қолданыла бастады [14]. Көші-қон модельдерінің ішінде ең танымалы регрессиялық модельдер, кластерлік талдау [15], оңтайландыру модельдері [16].

Моноқалалар экономикасын әртараптандыру деңгейін арттыру халықты жұмыспен қамтамасыз етуде және жұмыссыздық деңгейін төмендетуде кепілдік бермейді. Құрылатын жұмыс орындарының едәуір бөлігі төмен біліктілікті талап етеді және еңбекке қабілетті халықтың қажеттіліктерін қанағаттандырмайды. Шағын және орта бизнес субъектілерінің көпшілігі шектеулі ішкі сұраныстың қажеттіліктерін қанағаттандыра отырып, тек сол елді мекеннің ішкі нарықтарында ғана жұмыс істейді [17].

Аумақтың кеңдігі, елді мекен тығыздығының төмендігі, демографияның өсімі мен азаюы, табиғи ресурстардың шалғай орналасуы мен кен орындарын қарқынды игеруді ескере отырып, моноқалаларды дамыту және өмір сүру мәселесін жақсарту ел экономикасы үшін ең өзекті мәселелердің бірі болып қала береді. Сондықтан мемлекет тарапынан қолдау шараларын жүзеге асыру қажет.

Нәтижелер мен талқылау

Капиталистік экономикада қала халқы компания есебінен қалыптасқан және олар сол игеріліп жатқан кен орындарының маңында пайда болған ауылдар мен қалалардың өмірін өз бетінше қамтамасыз ететін. Бұл қалалардағы өмір жеке компаниялардың мақсаттарына тәуелді әрі олар еңбек өнімділігін үнемі арттыруға ұмтылған, сол себепті елді мекендердің көлемін және олардың инфрақұрылымын кеңейтуді шектеген.

Кеңес үкіметінде моноқалалар мәжбүрлі жұмыс күші негізінде қалыптасқан, әсіресе соғысқа дейінгі жылдарда моноқалалар көп пайда болған. Олардың дамуы мемлекеттік жоспарлы экономика негізінде болды. Жұмыс күшінің арзандығына байланысты еңбек өнімділігі мәселесіне басымдылық берілмеді. Кейіннен тәуелсіздік жылдары металлургиялық және басқа да өнеркәсіптерді жекешелендіру еңбек өнімділігінің артуына әкелді, сәйкесінше моноқалалар тұрғындарының бір бөлігін қажетсіз етті. Сондықтан еңбек өнімділігіне басымдылық берумен байланысты моноқалалардан халықтың кетуі табиғи үрдіске айналуда.

Моноқалалар мәселесін сәл басқа қырынан да қарауға болады: егер табиғи факторлардың әсерінен және жалпы экономиканың тиімділігін арттырумен байланысты халықтың кетуі орын алса, онда бұл мәселенің шешімі бұл ағынды қолдау. Әңгіме моноқалаларды қолдауға бағытталған жеке және мемлекеттік инвестицияларды қолдану нүктесін өзгерту туралы болып отыр. Бұл халықтың кетуі есебінен де, сондай-ақ жоғары мультипликаторлы инвестиция есебінен елді мекеннің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Әлемдік тәжірибеде моноқалаларға қатысты екі қарама-қайшы тәсіл қолданылады:

1. Солтүстік Америкалық, бұл тәсілде әлеуметтік-экономикалық жағдайы нашар моноқалалардан халықтың көшуін қолдайды.

2. Еуропалық, бұл тәсілде өндірістік кәсіпорындарға көмек береді, осылайша компаниялар мен жоғары оқу орындарының бөлімшелерін ашады. Еуропаның жағдайында бұл қалалар бір-біріне жақын орналасқан, сондықтан географиялық жағдай моноқалаларды қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Қазақстанның жағдайында еуропалық тәсілдегідей барлығы оңай емес, біздің жағдайда моноқалалардың географиялық орналасуы облыс орталықтарынан алыс.

Экономикалық дағдарыс басталғанда бір-екі қала құраушы кәсіпорны бар елді мекендерде жұмыссыздық деңгейі артатынын айта кеткен жөн. Жұмыссыз қалған тұрғындар басқа елді мекендерден жұмыс іздеуге мәжбүр болады. Сонымен қатар, аумақ тұрғындарының тұрғылықты жерін өзгертуі жағымсыз әсер қалдырады, өйткені бұл аумақтың бос қалу қаупі туады. Демек, экономикалық дағдарыс жағдайында айналмалы көші-қон тиімді болып табылады, өйткені экономикалық жағдай тұрақтанғаннан кейін жұмысшыларды олардың тұратын жеріне қайта жұмысқа орналастыруға болады. Сондықтан, айналмалы көші-қон – еңбек мигранттары арқылы бай аймақтардан кедей аймақтарға түсетін табысты қайта бөлудің тәсілі.

Демек, ішкі көші-қонды оңтайландыру тетіктерін қалыптастыру моноқалалардың мәселелерін шешуге және азаматтардың еңбекке басымдық беру құқығын жүзеге асыруға ықпал етеді. Мұндай тетіктердің әдістемелік негізі ретінде муниципалдық деңгейдегі аумақтар арасындағы еңбек мигранттарының ағынын оңтайландыру мәселесі ұсынылады.

Моноқалаларды дамытудағы халықаралық тәжірибе, моноқаланың ерекшеліктерін ескеріп, стратегиялық тәсілдерді инвестициялық климатты жақсарту арқылы әртараптандыруды ынталандыруды, шағын және орта бизнесті дамытуды, адами капиталды қалыптастыруды (жоғары сапалы білім беру, медициналық қызмет және басқа да негізгі қызметтерді көрсету), моноқалаларға жеткілікті өкілеттіктер мен ресурстар беруді, көлік инфрақұрылымын кеңейтуді пайдалана отырып қолдану қажет.

Қазіргі қалалық агломерациялардың басқа да маңызды артықшылықтарының бірі еңбек қатынастары, яғни бір қалада орналасқан компанияның жұмысшылары екінші қалада өмір сүру, сол арқылы көші-қонның қосымша ағындарын қалыптастырады. Моноқалалардың еңбек нарығы тұтастығын тұрғын үй нарығын дамытумен нығайтуға болады, яғни білікті кадрлар, жаңа жобалар мен технологиялардан тұратын адами капитал.

Сонымен, моноқалалар мәселелерін шешуде қалалық агломерацияларды қалыптастыру мен дамыту тиімді басқару шешімдерін қажет ететін күрделі, көп қырлы үрдіс.

Қала құрушы кәсіпорынның өніміне сұраныс төмендегенде немесе банкротқа ұшырағанда, моноқалалардың халқы сыртқы тәуекелдерді өз ресурстарын пайдаланып жеңе алмайды. Экономикалық тоқырау кезеңдерінде моноқалалардың халқы басқаларға қарағанда көбірек зардап шегеді.

Моноқалалар өнеркәсіп өнімінің 40%-ға жуығын өндіреді. Мұнда мұнай-газ, металлургия, химия, энергетика өнеркәсібінің ірі кәсіпорындары шоғырланған, ол туралы Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев моноқалаларды дамыту жөніндегі кеңесте де маңыздылығын айтып өткен. Дегенмен, бұл қалаларда шешілмеген көптеген әлеуметтік-экономикалық және экологиялық мәселелер де бар. Моноқалалардың экономикасын әртараптандыру ерекше маңызға ие. Басқа салаларды дамытып, жаңа жұмыс орындарын ашу – өте өзекті мәселе. Сондықтан өңірлік саясат міндеттерінің бірі – моноқалаларды дамыту [18].

Кесте 2 – Қазақстандағы моноқалалардың басым салалары бойынша жіктелінуі

Сала	Моноқала
Көмір кендерін өндіру	Абай, Саран, Шахтинск, Екібастұз
Мұнай және газ кендерін өндіру	Ақсай, Құлсары, Жаңаөзен
Металл кендерін өндіру	Арқалық, Балқаш, Алтай (Зыряновск), Қаражал, Кентау, Лисаковск, Риддер, Рудный, Текелі, Хромтау
Металлургия және машина жасау өнеркәсібі (алтын, уран)	Степногор, Ақсу
Химия өнеркәсібі	Серебрянск
Басқа да шикізат түрлерін өндіру	Жаңатас, Қаратау, Жетіқара
Ескертпе: Авторлармен құрастырылған.	

Моноқалалар орналасқан жері бойынша облыс орталықтарымен тығыз экономикалық байланыста болса, оның экономикалық дамуына оң әсерін береді, мысалға Шахтинск, Абай, Ақсу, Хромтау, Кентау, Текелі, Рудный, Саран, Теміртау қалалары облыс орталықтарына жақын орналасқан әрі сәйкесінше бұл елді мекендерде халық саны жалпылай тұрақты. Сондай-ақ жалғыз ғылыми-өнеркәсіптік қала Курчатова болып табылады.

2016 жылдан 2022 жылға дейін бұл моноқалаларды өнеркәсіп өндірісінің көлемі 6,3-тен 11,2 трлн теңгеге дейін өскен, бұл ел бойынша жалпы көрсеткіштің 29%-ы. 2016 жылдан бастап моноқалалардағы халық саны 1,5%-ға немесе 22 561 адамға (2022 ж. – 1 425 158 мың адамға, 2016 ж. – 1 447 719 мың адамға) азайған, ол 3-кестеде көрсетілген.

Моноқалалардың әлеуметтік-экономикалық дамуына қарай үш деңгейге бөлуге болады:

- ♦ әлеуметтік-экономикалық жағдайы өте қиын, мысалға, қала құраушы кәсіпорын өндірістік қызметін тоқтатқан немесе қала құраушы кәсіпорын қызметкерлерінің 10%-дан астамын қысқарту жоспарлануда;

- ♦ әлеуметтік-экономикалық жағдайының нашарлау қаупі бар, мысалға, қала құраушы кәсіпорын қызметкерлерінің 3% жұмыстан қысқарту жоспарланса;

- ♦ тұрақты әлеуметтік-экономикалық жағдай, бұл деңгейде қала құраушы кәсіпорынның қызметі тұрақты.

Бүгінде Қазақстанда 1,4 миллионнан астам адам тұратын 27 елді мекен моноқала статусына ие және бұл қалаларда 32 қала құраушы кәсіпорындар жұмыс істейді [19].

Кесте 3 – Қазақстан Республикасы моноқалаларының 2016–2022 жж. халық саны

Облыс	Моноқала	2016 ж. халық саны	2022 ж. халық саны	Экономикалық әлеуеті
Ақмола облысы	Степногор	47 591	44 747	орта
Ақтөбе облысы	Хромтау	25 467	27 439	жоғары
Жетісу облысы	Текелі	31 339	32 099	орта
Атырау облысы	Құлсары	57 395	63 071	орта
Батыс Қазақстан облысы	Ақсай	33 629	35 137	орта
Жамбыл облысы	Қаратау	28 804	30 632	орта
Жаңатас		21 859	23 440	төмен
Қарағанды облысы	Балқаш	71 864	78 642	орта
	Теміртау	178 351	177 316	жоғары
	Шахтинск	38 676	36 674	орта
	Саран	43 921	42 557	орта
	Абай	28 494	28 425	орта
Ұлытау облысы	Сәтбаев	61 559	64 160	орта
	Жезқазған	86 440	86 906	орта
	Қаражал	9 237	7 761	орта
Қостанай облысы	Арқалық	29 662	25 630	төмен
	Жітіқара	35 050	33 762	орта
	Лисаковск	36 807	34 968	орта
	Рудный	115 980	113 153	жоғары
Маңғыстау облысы	Жаңаөзен	113 377	81 947	орта
Павлодар облысы	Ақсу	43 190	42 987	жоғары
	Екібастұз	134 091	131 864	жоғары
Шығыс Қазақстан облысы	Алтай	37 052	34 604	орта
	Риддер	49 695	55 112	жоғары
	Серебрянск	8 796	7 999	орта
Абай облысы	Курчатов	12 277	12 315	орта
Түркістан облысы	Кентау	67 116	71 811	орта
Барлығы		1 447 719	1 425 158	

Ескерте: [20] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.

Халықтың жалпы санының динамикасынан басқа, демографиялық жағдайды талдау үшін әртүрлі жас топтарындағы, атап айтқанда еңбекке қабілетті және еңбекке жарамсыз жастағы халық санының арақатынасының маңызы зор. 3-кестедегі деректерге сүйенсек кейбір моноқалаларда халық санының өсімін көрсек, кейбір моноқалаларда халық санының азаюы байқалады. Жалпылай алғанда моноқалалардағы халықтың азаюы Павлодар, Қостанай, Шығыс Қазақстан, Маңғыстау облыстарында байқалады. Жалпы есеппен соңғы бесжылдықта Қазақстандағы моноқалалардың халық санының азайған теріс динамикасы байқалады. Жалпы

жоғарыда айтылғандай мұндай моноқалалардан халықтың кетуі табиғи жағдай, ол Кеңес үкіметі кезінде болған төмен еңбек өнімділігімен байланысты.

Қоғамның жоғары дамуы және ақпаратпен қамтылуы үшін жаңа ақпараттарды және ғылыми технологияларды енгізу қажет. Ол үшін мемлекет ғылым мен инновациялық технологиялар өндірісін қаржыландыруы керек, ал зерттеулер жүргізуде жоғары оқу орындарының әлеуеті бар. Алайда, елде кадрлардың азаюы мен мамандардың кетуі байқалады. Моноқалалардың көбінде жоғарғы оқу орындары жоқ (4-кесте). Сондықтан, моноқалалардағы ғылыми мамандардың даярлануы аса оң дәрежеде емес.

Кесте 4 – Моноқалалардағы жоғары оқу орындары

Моноқала	Жоғары оқу орны
Жезқазған	Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті
Арқалық	Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты
Рудный	Рудный индустриялық институты
Текелі	Орталық Азия университеті
Теміртау	Қарағанды индустриялық университеті
Екібастұз	Академик Қ. Сәтбаев атындағы Екібастұз инженерлік-техникалық институты
Ескертпе: Авторлармен құрастырылған.	

Моноқалалардағы маңызды мәселелердің бірі су, жылу, электр секілді инфрақұрылымдардың тозуы. Мемлекеттік есептерге сәйкес кәріз желілері инфрақұрылымының тозуы – 66,1%, жылу желілері – 54,5%, сумен жабдықтау желілері – 56,2%, электр желілері – 55,3% (2021 жылға) құрайды. 11 моноқалада жолдардың 50 пайыздан астамы нашар жағдайда.

Кесте 5 – Қазақстан моноқалаларындағы негізгі әлеуметтік көрсеткіштер

Моноқала	18-60 жас аралығындағы халық саны	Жұмыссыздар саны	Мүгедектер саны	Жұмысбастылар саны
Хромтау	14 705	1 283	2128	17 433
Жаңаөзен	44 859	3 914	6491	53167
Екібастұз	73 668	6429	10662	87330
Арқалық	15 537	1356	2249	18418
Ескертпе: Авторлармен құрастырылған.				

Пайдалы қазбалар игеріліп біткен кезде қалада тіршілік ақырын тоқтай бастайды. Мысалға, 2021 ж. Арқалық қаласындағы Торғай боксит кен басқармасының пайдалы қазбаның бітуіне байланысты жұмысын тоқтатуы. Егер моноқала ірі экономикалық орталықтардан алыс орналасса оны қалпына келтіру қиынға соғады, өйткені ол экономикалық тұрғыдан ақталмайды. Осылайша моноқалада әлеуметтік мәселелер пайда болады. Нәтижесінде жұмыссыздық пайда болады, халықтың тұрмыс-тіршілігі төмендейді, халықтың көші-қонына әкеледі, бұл өз кезегінде мемлекеттік қолдау шараларын қажет етеді.

Қорытынды

Моноқалалардан халықтың кетуімен байланысты көші-қон үрдістері ел аумағындағы демографиялық өзгерістерінің біріне айналуда. Сондықтан бұл қалаларды дамытуда халықтың азаюына жол бермес үшін өмір сүру сапасына, қауіпсіздікке, сапалы білім мен денсаулық сақтау саласына, қала ішінде және қалалар арасындағы дамыған көлік байланысына, тиімді қала құрылысына және жоғары экологиялық стандарттарын сақтауға баса назар аударылуы тиіс, бұл әрине мемлекеттік қолдау шаралары негізінде жүзеге асырылуы тиіс.

Мемлекеттік қолдау моноқалалардағы экономиканы және өндірістік қызметті, нарық құрылымы мен кіріс көздерін әртараптандыру мәселесін шешу үшін қажет. Алайда, ол тек қаржыландырумен ғана шектелмейді, бұл мәселеге заңнамалық тұрғыдан кешенді түрде мән беру керек.

Моноқалалар мәселесін шешудің негізгі мақсаты – орта мерзімді және ұзақ мерзімді болашақта қаланың тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуы. Оған, тұрақты жұмыс істейтін кәсіпорындардың өнеркәсіп өніміне тәуелді моноқалалар экономикасын жақсарту. Демек, экономиканы әртараптандыру, оның ішінде шағын және орта бизнесті дамыту. Моноқала тұрғындарын жұмыспен қамтудың және тиімді құрылымды әзірлеу. Экономикалық өсімге бағытталған еңбек ресурстарын арттыру және сол арқылы жұмыс күшін басқару қажет. Халық санын ескере отырып, моноқалалардың әлеуметтік-технологиялық инфрақұрылымдарын жақсарту, білікті мамандар тартуда жағдайлар жасау қажет.

Егер моноқаланы құрайтын кәсіпорында төмен өнімділік, негізгі қорлардың айтарлықтай тозуы, өндірістің төмен бәсекеге қабілеттілігі болса, өндіріс күшін жаңғыртуға бағытталған мемлекеттік шараларды қолға алу қажет.

Егер кәсіпорынның өнімді сатуда уақытша қиыншылықтарға тап болса немесе жеткізушілер алдындағы міндеттемелер көлемінің өсуіне байланысты болса, оған қысқа мерзімді несиелік қаржыландыру немесе моноқалалар тұрғындарын жұмыспен қамтуды қолдауға бағытталған шараларды жүзеге асыру қажет.

Моноқалаларды мемлекеттік қолдау құралдары тікелей әрбір моноқаланың жағдайына байланысты. Егер қала құраушы кәсіпорынның жұмысы тұрақты болса, келешекте келеңсіз жағдайларды болдырмас үшін алдын-ала тексерістер жасау қажет.

Егер технологияның толықтай ескіруі мен негізгі өнімді өткізу нарықтарының алыс болуына байланысты кәсіпорынның одан әрі жұмыс істеуі экономикалық тұрғыдан негізсіз болатын болса, мемлекеттік қолдаудың негізгі құралы кадрларды қайта даярлау арқылы өндірісті әртараптандыруға жәрдемдесу болу керек.

Әртараптандыру жоспарын әзірлеуде, моноқалаларды дамытуды стратегиялық жоспарлауға ерекше мән беру қажет, мысалға ауыл шаруашылығы, тамақ өнеркәсібі секілді басқа да салаларды дамытуға бағытталған шаралар.

Жұмыспен қамту мен халықтың көші-қонын қолдау бағдарламалары шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдаумен байланысты ерекше назар аударатын мәселелер болып табылады.

Алғыс. Мақала BR18574200 «Аумақтық маркетинг негізінде Жаңа Қазақстанды құру жағдайында моноқалаларды жаңғырту» тақырыбындағы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберіндегі бағдарлама бойынша орындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Тургель И.Д. Новые критерии выделения моногородов: проблемы применения // Экономика и политика. – 2015. – № 3(6). – С. 99–103.

2 Гарнов А.П., Одегов Ю.Г. Эффективность мер государственного регулирования занятости населения в моногородах // Научные исследования и разработки. Экономика фирмы. – 2018. – Т. 7. – № 4. – С. 31–39.

3 Kryukova E.M., Vetrova E.A., Maloletko A.N., Kaurova O.V., Dusenko S.V. Social-Economic problems of Russian mono-towns // Asian Social Science. 2015, no. 11, p. 258.

4 Антонова И.С. Динамический подход к оценке процесса диверсификации экономики моногорода // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – 2017. – Т. 13. – Вып. 3. – С. 431–441.

5 Дулесов А.Н., Бехтерев Д.В. Классификация моногородов по их жизненному циклу // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 10. – С. 161–165.

6 Маслова А.Н. Современные границы социальной ответственности градообразующих предприятий // Провинция: экономика, туризм, гостеприимство, экология, архитектура, культура: сборник статей II Всероссийской научно-практической конференции. – Пенза: РИО ПГСХА, 2008, С. 91–94.

7 Cerrone D., López Baeza J., Lehtovuori P., Quercia D., Schifanella R., Aiello L. Implementing Gehl's Theory to Study Urban Space. The Case of Monotowns // Sustainability. 2021, no. 13, p. 5105. URL: <https://doi.org/10.3390/su13095105>

8 Sidorenko M., Ponomareva Zh. Factory towns of the Urals. The uniqueness of the planning structures of these towns. 2020. IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng. 962 032036. DOI 10.1088/1757-899X/962/3/032036

9 Domingo C. Railway Towns: a Long-term Global Perspective // HoST – Journal of History of Science and Technology. 2018, no. 12(1), pp. 132–154. DOI:10.2478/host-2018-0006

10 Hayter R. Single Industry Resource Towns // A Companion to Economic Geography. 2008, pp. 290–307. DOI:10.1002/9780470693445.ch18

11 Green H. Company Towns in the United States // Oxford Research Encyclopedia of American History. 2018. URL: <https://oxfordre.com/americanhistory/view/10.1093/acrefore/9780199329175.001.0001/acrefore-9780199329175-e-569>.

12 Шабашев В.А., Шорохов С.И., Верхозина М.Ф., Челомбитко А.Н. Экономические, социальные и демографические факторы миграционной привлекательности российских регионов // Региональная экономика: теория и практика. – 2017. – № 2(437).

13 Chernova E., Meshechkin V., Glinchikov K. Migration Outflow in Monotowns of Kemerovo Region Studied by Methods of Mathematical Modelling: Integrated Approach // IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 2019. doi:10.1088/1755-1315/272/3/032154

14 Корепина Т.А. Сравнительный анализ подходов к моделированию миграции // Вопросы территориального развития. – 2017. – № 1(36).

15 Шаститко А.Е., Фатихова А.Ф. Моногорода: опыт количественного анализа // Балтийский регион. – 2016. – № 2. DOI: 10.5922/2074-9848-2016-2-1

16 Некрасова Е.В. Оптимизация внутренней миграции как механизм решения проблем моногородов Свердловской области // Экономика региона. – 2012. – № 2. URL: <https://www.economyofregion.com/archive/2012/40/1759/>

17 Ivanova M. Demographic contraction as an indicator of the problems of single-industry municipalities // Population and Economics. 2021. No. 5(2). P. 76–91. DOI 10.3897/popcon.5.e65661

18 Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. – 4 қараша 2021. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-monokalalardy-damytu-zhoninde-respublikalyk-kenesotkizdi-4104231> (Өтініш берілген күні 01.02.2023)

19 Қазақстан Республикасы Премьер Министрінің ресми ақпараттық ресурсы – 22 желтоқсан 2022. URL: <https://primeminister.kz/ru/news/novye-podhody-po-resheniyu-problem-monogorodov-utverdiliv-pravitelstve-rk-2211464> (Өтініш берілген күн: 04.02.2023)

20 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы сайты. URL: <https://www.stat.gov.kz/official/industry/61/statistic/6> (Өтініш берілген күн: 25.01.2023)

REFERENCES

1 Turgel' I.D. (2015) Novye kriterii vydelenija monogorodov: problemy primeneniya // Jekonomika i politika. № 3(6). P. 99–103. (In Russian).

2 Garnov A.P., Odegov Ju.G. (2018) Jefferktivnost' mer gosudarstvennogo regulirovaniya zanjatosti naselenija v monogorodah // Nauchnye issledovanija i razrabotki. Jekonomika firmy. V. 7. No. 4. P. 31–39. (In Russian).

3 Kryukova E.M., Vetrova E.A., Maloletko A.N., Kaurova O.V., Dusenko S.V. (2015) Social-Economic problems of Russian mono-towns // Asian Social Science, no. 11, p. 258. (In English).

4 Antonova I.S. (2017) Dinamicheskij podhod k ocenke processa diversifikacii jekonomiki monogoroda // Nacional'nye interesy: priority i bezopasnost'. V. 13. Vyp. 3. P. 431–441. (In Russian).

5 Dulesov A.N., Behterev D.V. (2015) Klassifikacija monogorodov po ih zhiznennomu ciklu // Fundamental'nye issledovanija. No. 10. P. 161–165. (In Russian).

6 Maslova A.N. (2008) Sovremennye granicy social'noj otvetstvennosti gradoobrazujushhih predpriyatij // Provincija: jekonomika, turizm, gostepriimstvo, jekologija, arhitektura, kul'tura: sbornik statej II Vserossijskoj nauchno-prakticheskoj konferencii. Penza: RIO PGSHA. P. 91–94. (In Russian).

7 Cerrone D., López Baeza J., Lehtovuori P., Quercia D., Schifanella R., Aiello L. (2021) Implementing Gehl's Theory to Study Urban Space. The Case of Monotowns // Sustainability, no. 13, p. 5105. URL: <https://doi.org/10.3390/su13095105>. (In English).

8 Sidorenko M., Ponomareva Zh. (2020) Factory towns of the Urals. The uniqueness of the planning structures of these towns. . IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng. 962 032036. DOI 10.1088/1757-899X/962/3/032036. (In English).

9 Domingo C. (2018) Railway Towns: a Long-term Global Perspective // HoST – Journal of History of Science and Technology, no. 12(1), pp. 132–154. DOI:10.2478/host-2018-0006. (In English).

10 Hayter R. (2008) Single Industry Resource Towns // A Companion to Economic Geography, pp. 290–307. DOI:10.1002/9780470693445.ch18. (In English).

- 11 Green H. (2018) Company Towns in the United States // Oxford Research Encyclopedia of American History. URL: <https://oxfordre.com/americanhistorical/view/10.1093/acrefore/9780199329175.001.0001/acrefore-9780199329175-e-569>. (In English).
- 12 Shabashev V.A., Shorohov S.I., Verhozina M.F., Chelombitko A.N. (2017) Jekonomicheskie, social'nye i demograficheskie faktory migracionnoj privlekatel'nosti rossijskih regionov // Regional'naja jekonomika: teorija i praktika. No. 2(437). (In Russian).
- 13 Chernova E., Meshechkin V., Glinchikov K. (2019) Migration Outflow in Monotowns of Kemerovo Region Studied by Methods of Mathematical Modelling: Integrated Approach // IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. . doi:10.1088/1755-1315/272/3/032154. (In English).
- 14 Korepina T.A. (2017) Sravnitel'nyj analiz podhodov k modelirovaniju migracii // Voprosy territorial'nogo razvitija. No. 1(36). (In Russian).
- 15 Shastitko A.E., Fatihova A.F. (2016) Monogoroda: opyt kolichestvennogo analiza // Baltijskij region. No. 2. DOI: 10.5922/2074-9848-2016-2-1. (In Russian).
- 16 Nekrasova E.V. (2012) Optimizacija vnutrennej migracii kak mehanizm reshenija problem monogorodov Sverdlovskoj oblasti // Jekonomika regiona. No. 2. URL: <https://www.economyofregion.com/archive/2012/40/1759/>. (In Russian).
- 17 Ivanova M. (2021) Demographic contraction as an indicator of the problems of single-industry municipalities // Population and Economics. No. 5(2). P. 76–91. DOI 10.3897/popecon.5.e65661. (In English).
- 18 Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ resmi saity. – 4 qaraşa 2021. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-monokalalardy-damytu-zhoninde-respublikalyk-kenesotkizdi-4104231> (Ötiniş berilgen küni 01.02.2023). (In Kazakh).
- 19 Qazaqstan Respublikasy Premer Ministriniñ resmi aqparattyq resursy – 22 jeltoqsan 2022. URL: <https://primeminister.kz/ru/news/novye-podhody-po-resheniyu-problem-monogorodov-utverdili-v-pravitelstverk-2211464> (Ötiniş berilgen küni: 04.02.2023). (In Kazakh).
- 20 Qazaqstan Respublikasy Strategialyq josparlau jäne reformalar agenttigi Ülttyq statistika bürosy saity. URL: <https://www.stat.gov.kz/official/industry/61/statistic/6> (Ötiniş berilgen küni: 25.01.2023). (In Kazakh).

Т.Т. ЖҰМАҒҰЛ,*¹

докторант.

e-mail: torekhan07@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2990-9221

Л.А. БИМЕНДИЕВА,¹

к.э.н., доцент.

e-mail: leila.bimendieva@kaznu.kz

ORCID ID: 0000-0003-4965-5908

Н.Б. ШУРЕНОВ,¹

м.э.н., ст. преподаватель.

e-mail: nursultan.shurenov@kaznu.edu.kz

ORCID ID: 0000-0003-2453-080X

Н.А. ТОВМА,¹

к.э.н., ст. преподаватель.

e-mail: nataliya-tovma@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9114-692

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

АНАЛИЗ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ТЕНДЕНЦИЙ В МОНОГОРОДАХ И МЕРЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ

Аннотация

В статье проведен общий анализ демографических тенденций моногородов. Рассмотрены классификация, численность населения, занятость населения, миграционные тенденции и меры государственной поддержки по диверсификации экономики моногородов в Республике Казахстан с перспективами развития градостроительного предприятия в случае истощения сырьевых ресурсов. Если в одних моногородах мы видим прирост населения, то в некоторых моногородах наблюдается отток населения. Поэтому проанализированы существующие тенденции социально-экономического развития моногородов, и значительная часть из них

характеризуется демографическим спадом и оттоком трудоспособного населения. В статье проведен сравнительный анализ с использованием методов аналитического анализа и обзора зарубежной и отечественной научной литературы. Рассмотрены основные пути решения проблемы и методы развития моногородов. В научной работе изучен уровень социально-экономического развития, международный опыт по решению проблем, дана оценка эффективности государственной поддержки моногородов. Девять моногородов благодаря своему расположению имеют тесные экономические связи с областными центрами, что положительно сказывается на их экономическом развитии. Население в этих городах в целом стабильное. Наблюдается диверсификация экономики за счет конкурентоспособности моногородов, баланса рабочей силы, качества жизни населения и трудовых ресурсов через демографические показатели, такие как рождаемость, смертность, миграционный прирост, продолжительность жизни. Учитывая обширность территории, низкую плотность населения, рост и спад демографии, удаленность от природных богатств и интенсивную разработку месторождений, развитие моногородов и улучшение условий жизни населения остаются одной из наиболее актуальных задач. Уменьшение населения в моногородах наблюдается в Павлодарской, Костанайской, Восточно-Казахстанской, Мангистауской областях, и в целом видим, что население моногородов в Казахстане за последние пять лет уменьшилось.

Ключевые слова: моногород, демография, градостроительная компания, диверсификация, экономика, государственная поддержка.

T.T. ZHUMAGUL,*¹

PhD student.

e-mail: torekhan07@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2990-9221

L.A. BIMENDIYEVA,¹

c.e.s., associate professor.

e-mail: leila.bimendieva@kaznu.kz

ORCID ID: 0000-0003-4965-5908

N.B. SHURENOV,¹

master, senior lecturer.

e-mail: nursultan.shurenov@kaznu.edu.kz

ORCID ID: 0000-0003-2453-080X

N.A.TOVMA,¹

c.e.s., senior lecturer.

e-mail: nataliya-tovma@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9114-692

¹Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

ANALYSIS OF DEMOGRAPHIC TRENDS IN ONOTOWNS AND STATE SUPPORT MEASURES

Abstract

The article provides a general analysis of the demographic trends of monotowns. Classification, population, employment, migration trends and state support measures for economic diversification of monotowns in Kazakhstan with prospects for the development of town forming enterprise in case of depletion of raw materials. If in some monotowns we see growth of population then others demonstrate the population outflow, therefore we analyzed existing trends in socio-economic development of monotowns, but significant part of them shows demographic decline and outflow of skilled labor force. We provided a comparative analysis, methods of analytical analysis and a review of foreign and domestic scientific literature. We consider the ways of solving problems and development methods of monotowns. We studied socio-economic development level, international experience in solving problems and evaluated the effectiveness of state aid for monotowns. Nine monotowns due to their location have close economic ties with regional centers, which has a positive effect on their economic development. Population in these cities is generally stable. Economy diversification due to competitiveness of monotowns, balance of labor force, labor resources through demographic indicators such as mortality, migration growth, life expectancy. Vast territory, low population density, demographic growth and decline, remoteness from natural resources and intensive development of deposits, development of monotowns remain one of the most main tasks. The population decline in monotowns is observed in Pavlodar, Kostanay, East Kazakhstan, Mangystau regions, and the population of monotowns in Kazakhstan has decreased over the past five years.

Key words: monotown, demography, town forming enterprise, diversification, economy, state support.

IRSTI 73.01.11

UDK 332.1

JEL L91

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-259-271>

A.A. RAKHMETULINA,*¹

PhD student.

*e-mail: rakhmetulina@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4629-6508

T.A. ABYLAYKHANOVA,¹

c.e.s.

e-mail: tablaihanova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-3934-0606

¹S. Amanzholov East Kazakhstan University,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF TRANSPORT INFRASTRUCTURE: KAZAKHSTAN AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

Abstract

The main and important element of infrastructure is transport, therefore, in order to increase the efficiency of public production, it is necessary to develop transport infrastructure, high-quality transport services in order to ensure the connectivity of the economic area. Currently, any country sets a goal – that is the formation of a modern highly efficient transport and logistics infrastructure. Transport needs to be viewed in a dynamic context in terms of its ability to contribute to the economy. The development of transport infrastructure is multidimensional, which depends on many factors. It has several directions, the evaluation of which requires a new approach to the development of new methods that would ensure the objectivity of research in modern conditions. The paper substantiates the need for effective interaction of railway, automobile, river and sea modes of transport in a balanced distribution of cargo flows, reducing transport costs in the price of goods, which will increase the competitiveness of domestic goods on the world market. The authors discuss the main trends in the development of foreign and domestic transport infrastructure. It is concluded that the development of transport infrastructure is possible due to the development, development of methods and methods of high-performance and efficient use of high-tech technologies, innovative forms and methods of organization, information, and digital technologies.

Key words: economy, transport infrastructure, logistics, modes of transport, knowledge-intensive technologies, development trends, transport sector.

Introduction

In the global economy, as you know, the transport system is one of the most important industries. For the effective development of the national economy, the improvement of this sphere is one of the main tasks. According to the World Bank Group, world transport services amount to \$4.2 trillion (6.8%) and \$110 billion annually. More than 100 million tons of cargo and 1 trillion More than 100 million passengers are transported, and the transport infrastructure is over 100 million [1].

The experience of Kazakhstan and foreign countries shows that the development of transport is one of the key factors in the development of territories. Transport infrastructure ensures the mobility of the population and goods, creates conditions for the growth of labor productivity, increasing the efficiency of production, distribution, consumption of goods and services, thereby forming the competitiveness of the economy of the region.

European policy in recent decades has focused on the harmonisation of technical systems and safety and operational regulations, and on increasing competition in the market for international passenger rail transport [2–3]. Despite this, rail's share of the international transport market within Europe has not changed much (remaining at around 7.8%) [4]. Considering the importance of transport infrastructure, we will consider the issues of its development abroad.

Materials and methods

The methodology of comparative analysis of the transport systems of the world is based on indicators characterizing the transport system, which is a combination of transport infrastructure, enterprises, facilities and transport management, to ensure the coordinated development and functioning of all modes of transport in order to maximize the satisfaction of transport needs at minimal cost.

The study of transport and logistics enterprises of transport systems was conducted on the basis of studying the ratings of world transport companies in terms of cargo turnover per year and logistics companies in terms of annual revenue. The research has been used efficiently by comparing economic analysis, systematic approach, selection tracking, and logical approach.

Main provisions

The transport system is understood as the transport infrastructure, transport enterprises and vehicles and management complexes. Another important element in assessing the country's transport potential is the transit potential and the potential of the country's logistics system.

The transport system is important for the socio-economic development of any state. The specificity of transport is that this industry does not produce goods, but provides raw materials, materials, production equipment of the enterprise, delivers finished products to the consumer, that is, participates in the value chain of goods.

In this connection, transport in Kazakhstan is the most important sphere. One of the main factors contributing to the formation of a highly developed transport services market in the country is the attention paid at the government level to the development of domestic infrastructure.

The purpose of this study is to analyze foreign experience in the development of transport and identify trends affecting the development of transport infrastructure.

Literature review

Theoretical and methodological problems of integrated development of transport systems are reflected in the works of Bracaglia V., D'Alfonso T., Nastasi A., Sheng D., Wan Y., Zhang A. [2], Martí-Henneberg J. [3]. Also, Rakhimov H.S. [5], Kunanbayeva D., Kozhamkulova Z., Nurseiytova G., Sharapiyeva M. [6] were engaged in research of complex transport problems.

The works of both Kazakh scientists Raimbekov Z.S., Syzdykbayeva B.U., Mussina K.P., Dulatbekova Z.A., Sadykov B.Y., Baktymbet A.S. [7], Zhenskhan D. [8], Azatbek T., Sharipbekova K. [9] and foreign economists Śladkowski A. [9], Peter B. [10], Friebel G., Ivaldi M., Vibes C. [11], Ahlfeldt G., Feddersen A. [12], Carbo J. [13], Albalade D., Bel G. [14], Golskay Y.N. [15] and others are devoted to modern trends in the development of the world transport system, international transport corridors.

Results and discussions

When analyzing the Logistics Performance Index results, the highest percentage of surveillance and competition and timely delivery are relatively high. However, logistics efficiency in developed countries is significantly lower compared to performance [4].

According to Professor Raimbekov Zh., the logistics system is based on the effective use of the geographical location of Kazakhstan. The location of our republic has predetermined the development of certain sectors of the economy, which only benefit due to the presence of the country at the intersection of important transport corridors [7–9].

Kazakh scientists write in their research that Kazakhstan, in order to take a worthy place in the world transport system, needs to improve international transport corridors, improve the technical level of roads and railways in the country, introduce innovative technological processes, create transport and logistics centers, improve the quality of passenger transportation [6].

The infrastructure complex is the most important system-forming element of the national economy. Infrastructure capital goods have a number of features [15]:

1. Significant capital intensity, high costs for the creation, operation and repair of infrastructure facilities.
2. Long-term investments and their payback period with an increasing level of technical and operational depreciation. Infrastructure facilities should serve for a long time, while with the increase in the life of the wear increases, and the additional costs of maintaining the facilities.
3. Long service life. The specificity of the current maintenance, repair, modernization of infrastructure facilities determines the specification of all ownership rights to them.
4. The overall social utility of infrastructure resources and services limits the competition of producers, effectively monopolizing local markets, infrastructure complexes and services.
5. The leading role of the state and organizations affiliated with the state in the creation of infrastructure resources and the formation of infrastructure capital.
6. Negative environmental consequences resulting from the construction and operation of infrastructure facilities and systems, as well as the provision of infrastructure services. The highlighted features cause specific requirements for infrastructure: they must be strong, durable, must be designed taking into account future trends in the emergence of new technologies, new materials and new requirements from the users of infrastructure facilities. That is, they must be advanced and meet not only current but also future demands.

In recent years, various studies have been regularly conducted, ratings of the development of logistics, transport infrastructure, and the effectiveness of communication routes are compiled, among which one could be distinguished [16, 17]. Every two years, from 2007 to 2018, the World Bank has been presenting a publication on the study of logistics opportunities [12], which contains the “Logistics performance index” (LPI) (Figure 1).

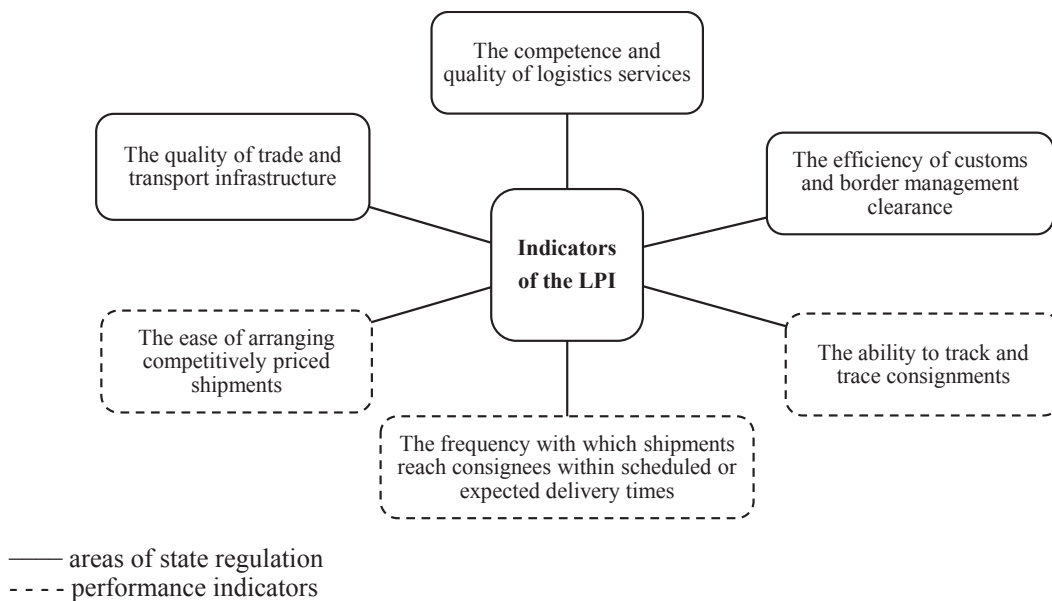

Figure 1 – Indicators of the Logistics Performance Index (LPI)

Note: Compiled by the source [16].

Based on the data obtained, the logistics efficiency index is calculated, reflecting its convenience and safety.

According to the final average scores, a rating is compiled in which Kazakhstan took 71st place in 2018 (after 2018 this rating was not carried out). In 2012–2016, the Republic of Kazakhstan occupied 88th to 77th places. The dynamics of Kazakhstan’s indicators is shown in Figure 2 (p. 262) The low position of the Republic of Kazakhstan indicates that international logistics operators consider the Republic of Kazakhstan not very attractive from the point of view of international trade partnership.

Germany is the long-term leader of the rating, followed by the Netherlands, Sweden, Belgium, Singapore, but the area of the territory, the length of the transport infrastructure, the volume and structure of the economy of these countries are not comparable with Kazakhstan's. Source [17] is an annual study of emerging logistics markets from Agility. The first four lines of the final rating were traditionally occupied by China, India, the UAE, and Malaysia. Kazakhstan ranks 22nd in the ranking.

Let's consider countries with similar economic, spatial and other characteristics that occupy leading positions in these studies. These are the United States of America (10th place in the ranking), China (27th place), Germany. The values of the LPI indicators of these countries are shown in Figure 3.

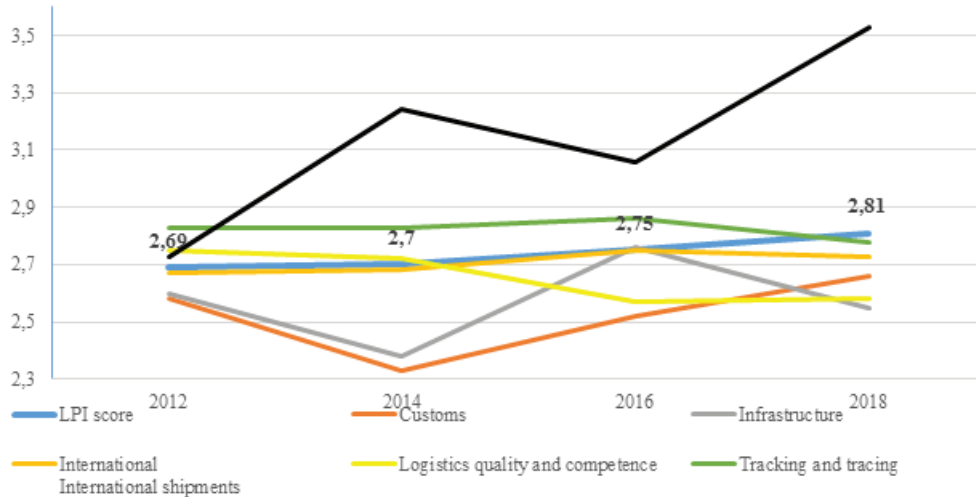

Figure 2 – Dynamics of indicators of LPI of Kazakhstan

Note: Compiled by the source [16].

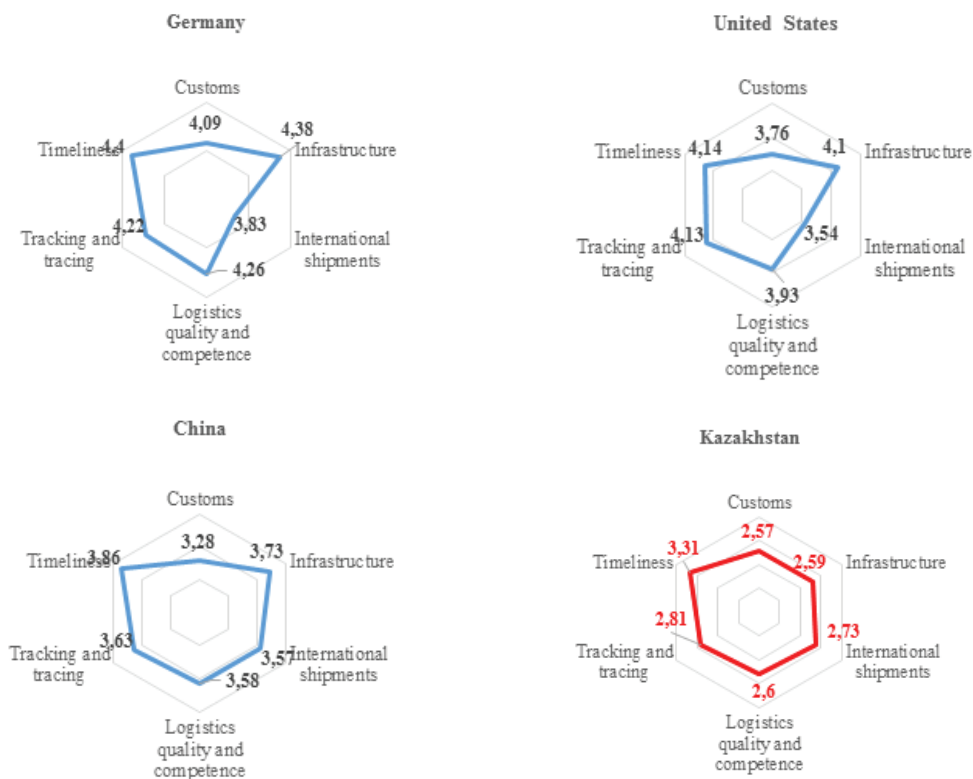

Figure 3 – Aggregated international LPI results across four editions

Note: Compiled by the source [16].

Also, the level of the logistics system was assessed by the Global Competitiveness Index in the Infrastructure component until 2020 (Global Competitiveness Report). This index was evaluated by the World Economic Forum. Despite some improvements, an improvement in the position in the ranking, the main planned indicators of the Nurly Zhol state program have not been achieved. The main reason in the market of transport and logistics services was increased competition. Data on the “Transport infrastructure” sub-index for the Republic of Kazakhstan are presented in Table 1.

Table 1 – Kazakhstan in the “Global Competitiveness Report” rating, “Transport infrastructure” sub-index

Index	2018	2019
Overall rating	59 (61,8)	55 (62,9)
2. Transport infrastructure	69 (67,3)	73 (48,7)
2.01 Road connectivity	59 (69,0)	56 (79,3)
2.02 Quality of road infrastructure	106 (37,1)	93 (43,2)
2.03 Railroad density km/1,000 km ²	64 (14,2)	66 (14,9)
2.04 Efficiency of train services	34 (55,5)	33 (53,4)
2.05 Airport connectivity score	72 (46,4)	72 (46,4)
2.06 Efficiency of air transport services	82 (55,9)	89 (54,0)
2.08 Efficiency of seaport services	92 (41,1)	99 (38,9)
Note: Compiled by the source [16].		

World practice shows that transport infrastructure can play different roles in the development of the economy of territories, while the functions of the state and the private sector differ. Three models of transport infrastructure development could be presented (Figure 4).

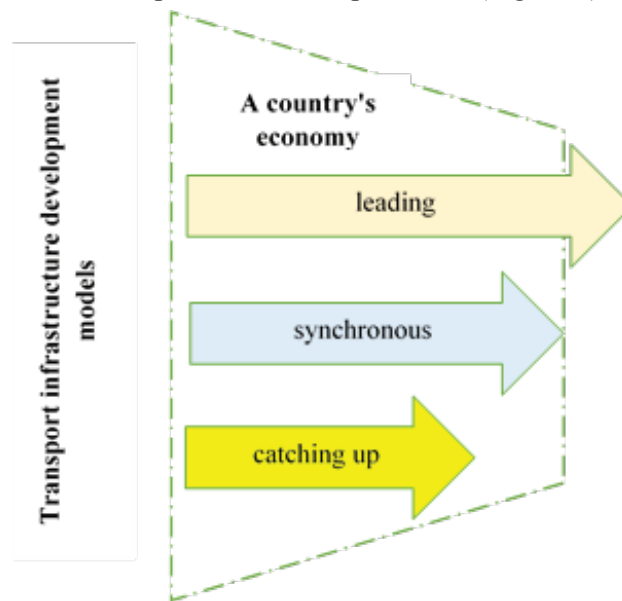

Figure 4 – Transport infrastructure development models

Note: Compiled by the authors.

The advanced development of transport determines its leading role in the formation of spheres and points of economic growth. The state determines the necessary directions for the development of transport infrastructure and finances them. The insignificant participation of private business in such projects is explained by high risks and significant initial investments.

With catching up development, it is characteristic to respond to the needs of production through the elimination of infrastructural constraints that restrain its growth. A leading role in planning and financing the construction of transport infrastructure is played by a business interested in expanding bottlenecks.

Synchronous infrastructure development is characterized by a combination of elements of both catching up and advancing development: the absence or minimal barriers to business, state participation in the management of individual modes of transport, which attracts private capital to the development of transport infrastructure. The key factors determining the development model are presented in Figure 5.

Examples of advanced infrastructure development are the USA until the middle of the XX century and modern China. Currently, the US is characterized by a model of catch-up development.

The modern transportation network of the USA is the most powerful in the world and includes all traditional modes of transport. Highways have the greatest length in the USA (more than 6.5 million km). These indicators are explained by the large share of automobile transportation (both passenger and freight), as well as the high level of motorization of the population (more than a third of American households have 2 cars).

The USA has the longest pipeline system in the world – about 1.3 million km (oil pipeline system – 325 thousand km, product-wire infrastructure – 245 thousand km, gas pipelines – 549 thousand km), this is due to the long history of the formation of the oil and gas industry, significant dispersion of the resource base, high level of energy consumption.

	Priorities	The role of the state	The role of business	Financing	Regulation
leading	major national projects	active management	limited opportunities	subsidies, investment component in tariffs	state control, partial liberalization
synchronous	selected national projects and support for business initiatives	balance of interests	support of state projects, promotion of own	various forms of public and private instruments	combination of public and private control
catching up	specific solutions to business problems	regulation	active management	private investment, state guarantees, funds	concession, full liberalization of certain industries

Figure 5 – Factors determining the infrastructure development model

Note: Compiled by the authors.

Recent years have been characterized by significant changes in the US economy and its transport industry, which have led to increased competition in the transport market, an increase in traffic volumes and transport costs, and increased requirements for the quality of transportation. These factors significantly affect the functioning and development of railway transport. U.S. railroads are the world's leading and most efficient freight transportation industry. The peculiarities of rail transportation in the United States are the absence of a shortage of capacity, the presence of parallel lines on which freight transportation is carried out by vertically integrated companies, and passenger transportation is carried out by a separate company.

The US rail transport system includes 7 major first class roads. This group includes companies with annual revenue of at least \$490 million. Each such railroad operates in several states over thousands of miles of track. At the same time, they own both infrastructure and locomotives. They account for the bulk of the work: about 68% of freight train mileage, 88% of employees and 94% of income.

For a long time, the railways of the United States suffered not from a shortage of infrastructure, but from its redundancy. The maximum length of the operational railway network was recorded in 1916, which is more than 400 thousand km on Class I roads. According to the Association of American Railroads, this indicator has been steadily decreasing since then, but is currently the highest in the world and is more than 200 thousand km.

At the same time, small Class II railways operating on short segments are the most numerous in the USA. Many, in fact, on the access roads of enterprises. There are over 600 such “first and last mile” roads. Together, the freight railways of the United States form an integrated system with a length of almost 140 thousand miles (225.3 thousand km), which in 2019 brought revenue of \$ 80 billion. In total, the share of railways accounts for about 40% of traffic in the country.

If 40 Class I railways were registered at the beginning of the 1980s (18 of them are large), at present there are only 7 of them left.

This gave more opportunities for capacity consolidation, opened up opportunities for integrated planning of operations and investments.

As for short lines, their activities are supported by the state. In March 2020, the US Department of Transportation (USDOT) announced the allocation of grants totaling \$248.5 million to modernize and improve the safety of railway infrastructure.

As part of the provision of long-term low-cost loans for short lines and regional transportation, RRIF Express has allocated over \$1 billion in recent years.

In the conditions of competition, railway companies are forced to reduce the cost of transportation, trying to compensate for the loss of coal transportation at the expense of other goods – cars, agricultural and chemical, but intermodal transportation, door-to-door and just-in-time cargo delivery with the prospect of an increase of 5-7% are of particular relevance from the point of view of traffic volume growth per year.

In addition to optimization and innovation, U.S. railroads have shown a remarkable ability to adapt to changing market conditions.

In parallel with deregulation in the 1980s, two important events took place in the country’s freight transportation market, which largely predetermined the development of freight transportation.

Firstly, it is a shift in international trade from Europe to Asian countries. Imports from Japan, Taiwan and South Korea arrive in the United States at ports on the western (Pacific) coast, and then move to densely populated cities in the east.

To do this, two-tier container trains were introduced on the American railway. The cost of intermodal transportation was also halved, which made it possible to compete with road transportation. As a result, containers are now the fastest growing and most profitable segment of the U.S. railroad business.

In 2013, revenue from intermodal transportation (about \$15 billion) exceeded revenue from coal transportation (\$14.3 billion), which has been the main cargo for a long time. Intermodal transportation in the USA breaks records almost every year. If we take the time interval from 1980 to 2018, they grew from 3 to 14 million TEU, that is, almost 5 times. According to the Intermodal Association of North America (IATA), 54% of the total volume is international cargo.

The second important event that contributed to the development of the US railways was the rapid expansion of coal mining in the Powder River Basin (Montana).

Despite the achieved high level of development of all types of transport infrastructure, federal budget investments in transport infrastructure amount to 3% of GDP. At the same time, the private sector has taken a leading role in infrastructure development.

Historically, access to the railway network is an important driver of long-term growth. Studies on the economic impact of railway expansion tend to consider population growth as their outcome of interest.

High-speed (HS) rail investment provides economic benefits if major economic hubs anchor the routes. Ahlfeldt and Feddersen [12] find that 10 percentage point faster growth in market access following the construction of a HS railway between Cologne and Frankfurt leads to 2-3 percentage point higher GDP per growth during 1992-2006. Similar results are found by Carbo et al. [13] for the HS rail corridor connecting Madrid to Barcelona. The main difference between traditional and HS

railway investment is that while traditional railway also serves the purpose of shipping goods, HS railway eases passenger traffic and business trips. Therefore, while the first-order impact of traditional railway investment is likely to be on the manufacturing sector, the most likely consequences of HS railway investment are trade in services and a reorganisation of production in multi-establishment firms. A cautionary note is that the cost of HS railway investment is high, both for the initial development and for the subsequent operation of the lines. Most currently existing lines connect major cities with substantial passenger flows between them. The costs and required subsidies vary substantially even between these major lines [14], which means that any development requires careful evaluation of the potential demand.

The effect of shutting down a railway is negative. Most academic studies focus on the development of new infrastructure, few studies analyse the impact of disinvestments, partly due to the rarity in the occurrence of disinvestment projects. The economic interest for this type of projects should be high given that current infrastructure faces the risk of becoming obsolete in face of newer technologies.

An example of synchronous infrastructure development is the experience of Germany. The development of transport in Germany is inextricably linked with the increase in domestic and foreign trade. Today, the country's transport system is a complex intersectoral complex, one of the leading in the world. There are about 2 km of various roads and communications per 1 sq. km of territory.

The German railway system is the longest in Western Europe (more than 37 thousand km), represented by a large vertically integrated holding Deutsche Bahn AG (DB), divided by type of activity into 3 groups: passenger transportation, freight transportation and logistics, infrastructure maintenance. Deutsche Bahn AG has competitors in passenger and freight transportation.

After the unification of Germany and the GDR, in the context of the general deregulation of the public sector, the reform of railways also began, since excessive regulation proved ineffective and led to two negative consequences: transportation tariffs exceeded market prices by 20%, German goods could not be competitive due to the opening of national markets and the inefficiency of railways. Based on this, the following recommendations were developed:

- ◆ exclusion from government railway management functions;
- ◆ removal of responsibility from railways for fulfilling the tasks of the state in the economic and social spheres;
- ◆ separation of infrastructure and transportation activities;
- ◆ introduction of competition in the railway transportation market [18].

Reform goals:

- ◆ creation of a market commercial company in the form of a joint-stock company on the basis of two state-owned companies;
- ◆ reduction of government spending on the maintenance of railways;
- ◆ stabilization and increase of the share of railways in the total volume of traffic;
- ◆ opening access to infrastructure to third-party carriers [19].

The results of the reforms allow us to conclude that all the goals have been achieved to one degree or another. The liberalization of the industry has led to the development of competition, its scale is increasing every year. The share of rail transport in the total volume of passenger and freight traffic has increased. Competition in subsidized local transport has reduced government spending and attracted passengers to rail transport.

Germany has a well-developed transport infrastructure, and the private sector is capital-intensive, while the management and financing of the bulk of infrastructure construction costs is carried out by the state through DB. The business owns roads, ports, and also manages transportation.

In modern China, there is an explosive growth of transport infrastructure. Over the past 10 years, China's comprehensive three-dimensional transport network has accelerated its development, China has built the world's largest network of high-speed railways and highways, as well as a group of world-class ports. Flights and sea routes closely connect China with the world. Integrated transport network China has exceeded 6 million kilometers. The operational length of the railways has reached 150 thousand km, of which 40 thousand km is accounted for by a high-speed railway, which is comparable to the length of the Earth's equator. The length of expressways exceeded 160 thousand km, and the density of the road network reached 55 km per 100 km², which is 24.6% more than in 2012. In 51

cities of China, urban rail transport has been opened and put into operation, while the total mileage has increased 4.2 times compared to 2012. The total number of civil aviation airports has reached 250 units, more than 3,000 new routes have been opened, as a result, the total number of routes has reached 5,581 units. The shipping route of the inland waterway reaches 128 thousand km and has 2,659 berths with a carrying capacity of 10 thousand tons and above [20].

An integrated transport system with huge scales and uninterrupted internal and external communications effectively supports development China as the world's second largest economy and the world's largest commodity trader. The main indicators, such as passenger and cargo turnover of railway, automobile, water transport and civil aviation, as well as cargo turnover of ports, the volume of China's postal express delivery has been one of the first places in the world for many years in a row. In 2021, on average, more than 69 thousand ships were serviced daily at ports, 26,800 aircraft were serviced at airports, and almost 300 million express shipments were processed. During peak hours, on average, more than 10 thousand passenger trains run daily on the railway, and the capacity of the expressway exceeds 60 million units of vehicles. China has become one of the busiest countries in the world in the field of transport.

Transport has shortened space-time distances, accelerated the flow of goods and personnel, and profoundly changed the face of rural areas and the way of life of people in China. Railways covered 81% of the counties of the country, and the high-speed railway covered 93% of cities with half a million people. At the end of 2021, the number of passengers served by high-speed rail reached 2.53 billion, which is five times more than in 2012. We can say that the concept of "seeing China on a high-speed railway" has become a reality for ordinary people who enjoy their wonderful lives. Online taxi booking covers more than 300 cities China, while the average daily volume of orders is about 21 million times. Door-to-door passenger transportation services have been launched in 27 provinces, which fully meets the needs of customers. China is diligently promoting "paperless travel", and at this time electronic tickets have reached full coverage in the field of railways and civil aviation. They are also actively promoting "universal" tourist services, accelerating the development of combined air and rail transport, expanding mutual recognition of safety checks of railway and urban rail transport.

The development of transport in China not only effectively guarantees the uninterrupted movement of domestic and international traffic, but also makes an important contribution to the development of the world economy. China has become the world economy with the highest degree of maritime communication and trade in goods. China has signed bilateral air service agreements with 128 countries and regions and opened 895 international air routes. Under normal conditions, Chinese airlines operate international scheduled passenger flights to 153 cities in 62 countries around the world, at the same time, about 5,000 international cargo flights are operated weekly, which effectively ensures the stability of the global production chain and supply. China's international shipping volume is 1/3 of the world's shipping volume. In addition, China actively promotes cooperation in foreign railway projects and consistently opens the Mombasa-Nairobi railway, Djibouti-Addis Ababa and China-Laos Railways [20].

Large transport projects abroad often bring both direct and indirect profits, new sources of financing are attracted, including public-private partnerships.

The development of Kazakhstan's transport system does not correspond to any of the formulated models. There are not enough resources for advanced development, insufficient infrastructure, entrepreneurship capable of playing a leading role for catching up and synchronous.

As previously noted, in Kazakhstan, transport infrastructure plays a major role in the infrastructure complex, ensuring economic development. Unfortunately, today the domestic transport infrastructure cannot meet all the needs of the economy. According to the International competitiveness rating developed by the world economic forum, Kazakhstan is in 73rd place out of 141 rated countries in terms of the quality of transport infrastructure. According to official data, over 1 trillion tenge was allocated in 2020–2021 for the construction, repair and maintenance of roads. Although roads remain one of the main items of budget expenditures, out of 96 thousand km of highways of republican significance, only 13.4 thousand km were built during the years of independence of the Republic of Kazakhstan. The Engel coefficient – density of the road network adjusted for population density – is significantly lower than in all BRICs countries. There are no high-speed Railways in Kazakhstan.

The network of airports and airfields is extremely rare. Kazakhstan is in the third world cluster in terms of the quality of transport infrastructure. The degree of depreciation of fixed assets for transport enterprises is 33.2% in 2021.

The existing model of transport development is focused on meeting the transport demand of raw materials sectors of the economy, involves the financing of infrastructure projects on a residual basis and the development of backward technological bases. The level of expenditures of state budget on transport infrastructure over the past 10 years has been at the level of 2–2.9% of GDP, which is a high indicator relative to many OECD countries, but insufficient relative to countries actively developing transport infrastructure.

Until 2025, Kazakhstan plans to invest \$20 billion to diversify transit and transport routes and introduce integrated logistics solutions. Over the past 15 years, about \$35 billion has already been invested in the development of the transport industry in Kazakhstan.

Conclusion

The analysis of the world experience in the development of transport allows us to identify the following trends:

- ◆ developed countries are increasing the competitiveness of harmonized transport systems by abolishing quotas, tariff and other restrictions for modes of transport and carriers;
- ◆ there is an integration of elements of the transportation process and logistics in the conditions of digitalization and complexity of the transport services market;
- ◆ transport (logistics) centers have become managing elements, transport corridors have turned from a set of routes into a system of managing transportation centers and transport hubs;
- ◆ the competitiveness and quality of transport services are growing.

New technologies should be introduced in the transport infrastructure, taking into account the main trends of world development. We will highlight the main technological trends and technologies developed in the world that will affect the development of transport infrastructure.

1. New concepts and technologies of cargo and passenger transportation: high-speed railway transport:

- ◆ magnetic levitation transport, or Maglev; Actively developed and operated in the world since the 1980s, Technology is at the stage of concept;

- ◆ hyperloop (hyperpaths) – vacuum trains project.

Technologies are not currently represented in Kazakhstan.

2. Unmanned passenger and cargo transport.

3. "Uberization" of passenger and cargo transportation.

4. General Autonomous electric Vehicles.

5. The spread of satellite technology.

6. Create safer roads with electronic devices for drivers.

7. Targeted delivery to end users, due to the growth of the e-Commerce market.

8. The use of digital technologies: the introduction of the Internet of things in transport, the formation and use of big data, the concept of Maas (mobility as a service), the introduction of blockchain technologies.

The results of the functioning of the transport infrastructure have an impact on the overall parameters of the country's life. Domestic and foreign experience shows that the development of growing volumes of transport work is possible not only due to the quantitative increment of infrastructure, human resources, technologies, but also due to the development, development of methods of high-performance and efficient use of knowledge-intensive technologies on the existing infrastructure, more advanced forms and methods of organization, information, and digital technologies.

REFERENCES

- 1 The World Bank: World Development Indicators. URL: [https:// data.worldbank.org/indicator](https://data.worldbank.org/indicator) (accessed: 05.04.2023)
- 2 Bracaglia V., D'Alfonso T., Nastasi A., Sheng D., Wan Y., Zhang A. Highspeed rail networks, capacity investments and social welfare // *Transportation Research. Part A*. 2020. Vol. 132. P. 308–323.
- 3 Martí-Henneberg J. The influence of the railway network on territorial integration in Europe (1970–1950) // *Journal of Transport Geography*. 2017. Vol. 62. P.160–171.
- 4 European Commission. Seventh monitoring report on the development of the rail market under Article 15(4) of Directive 2012/34/EU of the European Parliament and of the Council. European Commission: Brussels, 2021.
- 5 Rakhimov H.S. Assessment of the economic efficiency of development of transport infrastructure // *International Journal of Research in Management & Business Studies (IJRMBS)* 2019). 2019. Vol. 6. Iss.3.
- 6 Sharapiyeva M., Kunanbayeva D., Nurseiytova G., Kozhamkulova Z. Energy efficiency of transport and logistics infrastructure: the example of the Republic of Kazakhstan // *International Journal of Energy Economics and Policy*. 2019. Vol. 9(5). P.331–338. DOI: <https://doi.org/10.32479/ijeep.8204>
- 7 Raimbekov Z.S., Syzdykbayeva B.U., Mussina K.P., Dulatbekova Z.A., Sadykov B.Y., Baktymbet A.S. The impact of international transport corridors on the economic development of regions (on the example of the Kazakhstani railway corridor) // *International Journal of Economic Policy in Emerging Economies*. Inderscience Enterprises Ltd. 2022. No. 15(1). P. 46–69. URL: <https://ideas.repec.org/a/ids/ijeep/v15y2022i1p46-69.html> (accessed: 05.04.2023)
- 8 Raimbekov Zh., Syzdykbayeva B., Rakhmetulina Zh., Zhenskhan D. The effectiveness of logistics development and its impact on the economies of the countries along the Silk Road passing through Kazakhstan // *Transport problems*. 2018. Vol. 13. Iss. 4. P. 127–143. DOI:10.20858/tp.2018.13.4.12
- 9 Raimbekov Z., Śladkowski A., Syzdykbayeva B., Azatbek T., Sharipbekova K. Improving the Efficiency of Transportation and Distribution of Goods in Modern Conditions // *Studies in Systems, Decision and Control*. 2022. P. 197–276.
- 10 Peter B. *Railway Reform in Germany: Restructuring, Service Contracts, and Infrastructure Charges*. Berlin: Technische Universität. 2008. 236 p.
- 11 Friebel G., Ivaldi M., Vibes C. Railway (de)regulation: a European Efficiency Comparison. IDEI. 2003.
- 12 Ahlfeldt G., Feddersen A. From periphery to core: Measuring agglomeration effects using high-speed rail // *Journal of Economic Geography*. 2018. Vol. 18/2. P. 355–390.
- 13 Carbo J. et al. Evaluating the causal economic impacts of transport investments: Evidence from the Madrid-Barcelona high speed rail corridor // *Journal of Applied Statistics*. 2019. Vol. 46/9. P. 1714–1723.
- 14 Albalade D. and Bel G. High-speed rail: Lessons for policy makers from experiences abroad // *Public Administration Review*. 2012. Vol. 72/3. P. 336–349.
- 15 Golskay Y.N. Modern trends of development of transport infrastructure // *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*. 2019. doi:10.1088/1757-899X/667/1/012026
- 16 *Connecting to Compete 2018: Trade Logistics in the Global Economy*. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29971> (accessed: 04.04.2023)
- 17 Agility emerging markets logistics index 2022 URL: [https:// www.agility.com/wp-content/uploads/2022/02/Agility-Emerging-Markets-Logistics-Index-2022-English.pdf](https://www.agility.com/wp-content/uploads/2022/02/Agility-Emerging-Markets-Logistics-Index-2022-English.pdf) (accessed: 05.04.2023)
- 18 Peter B. *Railway Reform in Germany: Restructuring, Service Contracts, and Infrastructure Charges*. Berlin: Technische Universität. 2008. 236 p.
- 19 Friebel G., Ivaldi M., Vibes C. Railway (de)regulation: a European Efficiency Comparison. IDEI. 2003.
- 20 Transport development is at the forefront of China's modernization. URL: http://kg.china-embassy.gov.cn/rus/ggwj/202209/t20220923_10770762.htm (accessed: 05.04.2023)

А.А. РАХМЕТУЛИНА,*¹

докторант.

*e-mail: rakhmetulina@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4629-6508

Т.А. АБЫЛАЙХАНОВА,¹

Э.Ф.К.

e-mail: tablaihanova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-3934-0606

¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

КӨЛІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ДАМЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ ТРЕНДТЕРІ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ

Андатпа

Көлік инфрақұрылымның негізгі және маңызды элементі болып табылады, сондықтан қоғамдық өндірістің тиімділігін арттыру үшін экономикалық кеңістіктің байланысын қамтамасыз ету мақсатында көлік инфрақұрылымын, сапалы көлік қызметтерін дамыту қажет. Қазіргі уақытта кез-келген ел заманауи тиімділігі жоғары көлік-логистикалық инфрақұрылымды қалыптастыруды мақсат етіп отыр. Көлікті экономикаға үлес қосу қабілеті тұрғысынан динамикалық контекстте қарастыру қажет. Көлік инфрақұрылымын дамыту мәселесі көп қырлы және көптеген факторларға байланысты. Оның бірнеше бағыттары бар, қазіргі жағдайда оларды бағалау зерттеудің объективтілігін қамтамасыз ететін жаңа әдістерді әзірлеудің жаңа тәсілін қажет етеді. Жұмыста әлемдік нарықтағы отандық тауарлардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін жүк ағындарын теңгерімді бөлуде теміржол, автомобиль, өзен және теңіз көлігі түрлерінің тиімді өзара іс-қимылының және тауарлар бағасындағы көлік шығындарын төмендетудің қажеттілігі негізделеді. Авторлар шетелдік және отандық көлік инфрақұрылымын дамытудың негізгі трендтері қарастырылады. Көлік инфрақұрылымын дамыту ғылымды қажетсінетін технологияларды, ұйымдастырудың инновациялық нысандары мен әдістерін, ақпараттық және цифрлық технологияларды жоғары өнімді және тиімді пайдаланудың әдістері мен тәсілдерін әзірлеу есебінен мүмкін болады деген қорытынды жасалды.

Тірек сөздер: экономика, көлік инфрақұрылымы, логистика, көлік түрлері, ғылымды қажет ететін технологиялар, даму трендтері, көлік секторы.

А.А. РАХМЕТУЛИНА,*¹

докторант.

*e-mail: rakhmetulina@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4629-6508

Т.А. АБЫЛАЙХАНОВА,¹

К.Э.Н.

e-mail: tablaihanova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-3934-0606

¹Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ОСНОВНЫЕ ТРЕНДЫ РАЗВИТИЯ ТРАНСПОРТНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ: КАЗАХСТАНСКИЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Аннотация

Основным и важным элементом инфраструктуры является транспорт, в связи с чем для повышения эффективности общественного производства необходимо развивать транспортную инфраструктуру, качественные транспортные услуги с целью обеспечения связности экономического пространства. В настоящее время любая страна ставит цель – формирование современной высокоэффективной транспортно-логистической инфраструктуры. Транспорт необходимо рассматривать в динамичном контексте с точки зрения его способности вносить вклад в экономику. Вопрос о развитии транспортной инфраструктуры многоаспектен и

зависит от множества факторов. Имеет несколько направлений, оценка которых требует нового подхода к разработке новейших методов, которые обеспечили бы объективность исследований в современных условиях. В работе обосновывается необходимость эффективного взаимодействия железнодорожного, автомобильного, речного и морского видов транспорта в сбалансированном распределении грузопотоков, снижения транспортных издержек в цене товаров, что повысит конкурентоспособность отечественных товаров на мировом рынке. Авторы рассматривают основные тренды развития зарубежной и отечественной транспортной инфраструктуры. Сделан вывод, что развитие транспортной инфраструктуры возможно за счет разработок, развития методов и способов высокопроизводительного и эффективного использования наукоемких технологий, инновационных форм и методов организации, информационных и цифровых технологий.

Ключевые слова: экономика, транспортная инфраструктура, логистика, виды транспорта, наукоемкие технологии, тренды развития, транспортный сектор.

MPHTI 06.77.59

УДК 331.1

JEL O15, J2

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-272-284>

Л.С. САГАНДЫКОВА,*¹

докторант.

*e-mail: 21220697@turana-edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-9936-2081

Г.Ж. ТАЯУОВА,¹

PhD, ассоциированный профессор.

e-mail: g.tayauova@turana-edu.kz

ORCID ID: 0000-0001-8061-3955

¹Университет «Туран»,

г. Алматы, Казахстан

КОНЦЕПЦИЯ УСТОЙЧИВОГО УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ

Аннотация

Устойчивое управление человеческими ресурсами (Sustainable HRM) – это новая концепция, предложенная учеными как ответ глобальной трансформации системы управления человеческими ресурсами в компаниях. Концепция направлена на эффективное применение человеческих ресурсов для достижения экономических, социальных и экологических целей организации, не ставя под угрозу способность будущих поколений удовлетворять собственные потребности. Устойчивое управление человеческими ресурсами ставит своей целью гармоничное и долгосрочное развитие всех важнейших стейкхолдеров компании: сотрудников, самой организации и общества. С переходом всего мира в сторону устойчивого развития данный подход к управлению человеческими ресурсами является актуальным. Отношение к развитию сотрудников и компании со стратегией долгосрочного развития положительно влияет на такие ключевые показатели, как удовлетворенность, лояльность, вовлеченность сотрудников, а эти показатели ведут к росту продуктивности и развитию компании в целом. Цель данной статьи – раскрыть сущность концепции устойчивого управления человеческими ресурсами и составить авторскую модель концепции. В работе был применен метод обзора литературы на основе базы данных Scopus за весь период. Отбор работ проводился по методу авторов Шидериг, Титце, Херштагт в три этапа. На основе отобранных работ был произведен анализ зарождения и развития концепции, даны определения, выявлены и систематизированы основные характеристики и модели концепции устойчивого управления человеческими ресурсами, а также представлена авторская модель этой концепции. Исследование может служить теоретической и практической основой в компаниях для достижения долгосрочных целей развития.

Ключевые слова: устойчивое управление, человеческие ресурсы, долгосрочное развитие, сотрудники, организация, теория стейкхолдеров.

Введение

В последние три десятилетия преобладающим направлением в научной сфере HR было стратегическое управление человеческими ресурсами [1], где главной целью было достижение в первую очередь финансовых целей компании [2]. Однако в последние годы руководители начали понимать важность гармоничного развития компании, переходя от стратегии потребления к стратегии устойчивого развития. Всемирная комиссия по окружающей среде и развитию определила устойчивое развитие как развитие, которое удовлетворяет потребности настоящего, не ставя под угрозу способность будущих поколений удовлетворять собственные потребности [3]. Важную роль в процессе перехода на устойчивое развитие всей организации играет отдел управления человеческими ресурсами, поскольку формирование новой корпоративной культуры идет в первую очередь через обучение и развитие сотрудников компании. Как ответ новым вызовам появилась концепция в практике и в научной деятельности, получив-

шая название устойчивого управления человеческими ресурсами (УУЧР). Согласно Теванесу и Арулрадже, концепция УУЧР – это эффективное, действенное и инновационное применение человеческих ресурсов и их практики для достижения экономических (прибыль), социальных и экологических целей организации этическими способами и средствами, не ставя под угрозу способность будущих поколений удовлетворять собственные потребности [4].

Данная концепция появилась как ответ нарастающим проблемам в УЧР. Текущие глобальные перемены в экономике, обществе требуют нового подхода к управлению людьми. Существует общее согласие в том, что человеческие ресурсы приобретают все большее значение в экономике, ориентированной на знания. В этом контексте управление человеческими ресурсами должно становиться все более важным, поскольку эта функция направлена на создание, развитие и поддержание ориентированного на будущее потенциала человеческих ресурсов [5]. Компании начали понимать, что традиционное потребительское отношение к человеческим ресурсам несет в себе угрозы и для бизнеса. И поэтому сегодня бизнесу необходимо по-новому относиться к сотрудникам, развивать их, соблюдать баланс работы и личной жизни. У сотрудника с высоким показателем удовлетворенности от работы выше и вовлеченность, а вовлеченность ведет к росту продуктивности [6]. Концепция УУЧР предлагает подход к долгосрочному развитию сотрудников, что в итоге приносит пользу и самому бизнесу. Все перечисленные показатели являются важными для компаний в мире, в том числе и в Казахстане. Результаты исследования концепции УУЧР могут быть применены отделами управления персоналом в казахстанских компаниях для определения дальнейшей стратегии работы с сотрудниками.

Цель данного исследования – раскрыть сущность и понятие концепции УУЧР, на основе систематизации знаний о концепции разработать авторскую модель УУЧР.

Материалы и методы

Для достижения цели работы проведен теоретический обзор литературы. Рассмотрены научные работы одной из самых крупных библиографических баз данных Scopus за период до декабря 2022 г.

Отбор работ проводился по методу авторов Шидериг, Титце, Херштатт [7] в три этапа:

1. При отборе статей был применен поиск по ключевым словам в названии, аннотации – Sustainable Human Resources Management (найдено 97 документов).

2. Далее поиск был сужен по предметной отрасли – «Социальные науки», «Бизнес, менеджмент, учет», «Экономика» (отобрано 82 работы).

3. На третьем уровне анализа были отобраны работы, опубликованные в журналах, связанных с управлением человеческими ресурсами и устойчивым развитием (62 работы).

На основе обзора полученных работ автором была проведена работа по раскрытию основной сути концепции, изучены и систематизированы модели и характеристики концепции, представленные другими авторами, сформирована авторская модель концепции.

Основные положения

УУЧР – новое направление, принципы и практики которого активно используются в крупнейших компаниях мира. Необходимость использования человеческих ресурсов не только в стратегии потребления, но и в стратегии воспроизводства и развития сделала УУЧР актуальной концепцией для научного мира и бизнеса. В статье был проведен теоретический обзор концепции, рассмотрены четыре основные модели концепции зарубежных авторов, основные характеристики УУЧР. На основе изученных работ представлена авторская модель концепции, основные составляющие которой переключаются с концепцией 3Р [8]: сотрудник (People), организация (Profit) и общество (Planet). По каждому направлению проведена систематизация характеристик концепции.

Проведенное исследование концепции УУЧР, раскрытие ее сущности, разработка модели могут помочь компаниям в построении стратегии развития человеческих ресурсов.

Обзор литературы

Несмотря на возрастающий интерес к концепции УУЧР, литература фрагментарна, разнообразна и неструктурирована [9]. Фрагментарность проявляется уже и на уровне терминологии. На данный момент нет единой принятой формулировки определения УУЧР, и разные авторы по-разному трактуют его. Работы, посвященные УУЧР, отличаются акцентом на конкретные внешние и внутренние результаты. УУЧР использовалось для обозначения социальных и человеческих результатов, которые способствуют продолжению деятельности организации в долгосрочной перспективе.

По отношению к УУЧР используется ряд других терминов: «устойчивые рабочие системы» (the sustainable work systems, SWSs), «устойчивость человеческих ресурсов» (HR sustainability), «устойчивое управление человеческими ресурсами» (sustainable management of HRs), «устойчивое лидерство» (sustainable leadership) и «устойчивое управление человеческими ресурсами» (sustainable HRM) [9], «устойчивая организация» (sustainable organization), «социально ответственное управление человеческими ресурсами» (socially responsible HRM) [1]. Несмотря на то что все эти термины отличаются с точки зрения полученных результатов, объединяет их явное или неявное признание человеческих и социальных результатов организации. Все они признают влияние результатов управления человеческими ресурсами на выживание и успех компании.

Согласно Крамар, в попытке дать определение концепции выделяются следующие моменты:

- ♦ во-первых, основное внимание уделяется развитию человеческого капитала как важному результату процессов управления человеческими ресурсами;
- ♦ во-вторых, устойчивое управление человеческими ресурсами подвергает сомнению идею о том, что основной целью управления человеческими ресурсами должно быть достижение бизнес-результатов;
- ♦ в-третьих, основная забота связана с долгосрочным выживанием организации, а также с процессами и результатами управления человеческими ресурсами, которые могут способствовать этому выживанию [1].

Первое упоминание управления человеческими ресурсами в контексте устойчивого развития появляется у Голлана в 2000 г. [10], в это же время ряд других авторов также рассматривает УУЧР, однако полное и наиболее цитируемое до сегодняшнего дня определение дали Энерт и другие авторы, определив УУЧР как принятие стратегий и практик управления человеческими ресурсами, которые позволяют достичь финансовых, социальных и экологических целей, с воздействием внутри и за пределами организации и в долгосрочной перспективе, при этом контролируя непреднамеренные побочные эффекты и отрицательную обратную связь [11]. В таблице 1 представлены наиболее цитируемые определения УУЧР разных авторов согласно базе данных Scopus.

Таблица 1 – Наиболее цитируемые определения концепции УУЧР согласно базе данных Scopus

№	Автор	Определение
1	Энерт и другие авторы (2016)	Принятие стратегий и практик УЧР, которые позволяют достичь финансовых, социальных и экологических целей, с воздействием внутри и за пределами организации и в долгосрочной перспективе, при этом контролируя непреднамеренные побочные эффекты и отрицательную обратную связь [11].
2	Энерт (2009)	Устойчивое управление человеческими ресурсами – это модель запланированных или возникающих стратегий и практик в области человеческих ресурсов, предназначенных для достижения целей организации при одновременном воспроизведении базы человеческих ресурсов в течение длительного календарного времени и контроля за самоиндуцированным побочным эффектом и эффектом обратной связи на системы управления персоналом, базу HR и, следовательно, на саму компанию [9].

Продолжение таблицы 1

3	Крамар (2014)	УУЧР – это адаптация практик и стратегий управления человеческими ресурсами, которая позволяет достигать финансовые, экологические и социальные цели в долгосрочной перспективе с контролем негативной обратной связи [1].
4	Генари (2022)	УУЧР определяется как набор методов, которые способствуют экономической, социальной и экологической устойчивости корпорации с долгосрочным видением и способствуют благополучию, приверженности и удовлетворенности профессионалов [12].
5	Теванес, Арулраджа (2017)	УУЧР – это эффективное, действенное и инновационное применение человеческих ресурсов и их практики для достижения экономических (прибыль), социальных и экологических целей организации этическими способами и средствами, не ставя под угрозу способность будущих поколений удовлетворять собственные потребности [4].
6	Сталь и другие авторы (2020)	УУЧР включает в себя адаптацию стратегий и действий управления человеческими ресурсами, которые приводят организацию к достижению ее целей с влиянием на внутреннюю и внешнюю сторону организации, а также на долгосрочный временной горизонт [13].
Примечание: Составлено авторами на основе обзора литературы базы данных Scopus.		

В результате исследования научных работ по УУЧР и принимая во внимание существующие определения, в данной статье предлагается следующее авторское определение:

УУЧР – это концепция, направленная на гармоничное взаимодействие и долгосрочное развитие сотрудников, самой организации и общества с целью достижения экономической, социальной и экологической устойчивости компании.

Согласно статистике базы данных Scopus, в последние годы наблюдается рост числа публикаций, посвященных УУЧР (рисунок 1).

Рисунок 1 – Анализ публикационной активности

Примечание: Составлено авторами на основе базы данных Scopus.

Крамар подразделяет всю литературу по изучению УУЧР на несколько больших кластеров с точки зрения результатов:

- 1) работы, в которых доказываются экономические выгоды от практик УУЧР и создание «устойчивого конкурентного преимущества» – воспроизведение мощности;
- 2) работы, в которых рассматриваются более широкие результаты деятельности, включая экологические и/или социальные и человеческие последствия – продвижение социального и экологического здоровья;

3) группа работ, которые выходят за рамки только практики управления человеческими ресурсами и исследуют взаимосвязи между методами управления, включая управление человеческими ресурсами, и организационными результатами, которые включают экологические и социальные результаты – взаимосвязи [1].

Маке и Генари, анализируя литературу по УУЧР с точки зрения положительных результатов от внедрения концепции, подразделяют ее на три группы:

- ♦ к первой группе относятся исследования, посвященные устойчивому лидерству, основанному на индивидуальной и групповой силе, а также его принципам, практике, процессам и ценностям;

- ♦ во вторую группу входят работы, посвященные взаимосвязи между управлением человеческими ресурсами, экологической устойчивостью и организационной эффективностью;

- ♦ третья группа работ отражает парадоксы, существующие между управлением человеческими ресурсами и устойчивостью: с одной стороны, управление человеческими ресурсами должно концентрироваться на сокращении расходов и повышении доходов компании (в краткосрочной перспективе), а с другой стороны, должны работать над долгосрочной устойчивостью организационной эффективности [14].

Для понимания концепции УУЧР важно понять основные ее цели. Во-первых, это поддержка, развитие и воспроизводство человеческих и социальных ресурсов, например, с помощью отношений взаимного обмена [15]. В контексте управления человеческими ресурсами бизнесу экономически выгодно балансировать между потреблением и воспроизводством человеческих ресурсов, сотрудничая с бизнес-средой [15].

Во-вторых, это необходимость оценить негативные последствия деятельности по управлению персоналом [15]. Это исходит из теории о том, что управление человеческими ресурсами имеет негативный эффект на сотрудников и других стейкхолдеров компании [16]. А УУЧР предложено как решение для снижения вреда для сотрудников, оно обладает эффектом синтеза, когда компании могут использовать практики управления человеческими ресурсами для повышения прибыли и снижения вреда для стейкхолдеров компании.

В-третьих, это балансировка между долгосрочным и краткосрочным эффектом, между экономической и относительной рациональностью, между использованием человеческих ресурсов эффективно и сохранением их устойчивости [18].

Вышеназванные цели УУЧР соответствуют теории стейкхолдеров, которая подчеркивает, что организация должна нести ответственность за заботу обо всех стейкхолдерах компании.

Говоря о сути концепции, Энерт выделила два ключевых элемента УУЧР:

- ♦ признание многочисленных, потенциально противоречивых, экономических, экологических и социальных целей;

- ♦ сложные взаимосвязи между системами управления человеческими ресурсами и их внутренней и внешней средой с упором на отношения, которые позволяют долгосрочное воспроизводство ресурсов и контроль внешних эффектов [11].

Авторы по-разному подходят к описанию концепции УУЧР. Так, Коэн и другие авторы выделили следующие основные функции УУЧР:

- ♦ поддерживает стратегию устойчивого развития организации;

- ♦ подчеркивает справедливое отношение, развитие и благополучие сотрудников;

- ♦ способствует развитию навыков, ценности и доверия сотрудников и увеличивает их участие в устойчивом развитии;

- ♦ ориентируется на благополучие внутренних (сотрудников) и внешних (все субъекты, заинтересованные в функционировании организации) стейкхолдеров;

- ♦ поддерживает экологически безопасные организационные методы [17].

Большое количество работ посвящено изучению положительных эффектов и преимуществ от применения практик УУЧР в компаниях. Полезная роль УУЧР варьируется в отношении организации, сотрудников и общества [18].

УУЧР заботится не только о благе и развитии сотрудников, но также и о долгосрочном развитии самого бизнеса. Компании, где внедрены принципы УУЧР, показывают лучшие результаты в производительности труда [19], в них выше уровень лояльности сотрудников [20], а также уровень удовлетворенности от работы [21]. Поэтому сегодня многие организации стремятся внедрить устойчивость в свои цели и стратегии [22].

Существует ряд работ, где выявляются факторы, влияющие на вовлеченность сотрудников. Есть работы, выявляющие положительную взаимосвязь между устойчивостью в организации и высоким уровнем вовлеченности сотрудников [23]. УУЧР ставит своей целью создание здоровой рабочей атмосферы и предоставление возможностей для развития [9]. Практики УУЧР повышают максимизацию прибыли организации и в то же время снижают негативное вредное влияние на сотрудников, их семьи и сообщества [24].

Результаты и обсуждение

Обзор моделей УУЧР. Модель – это упрощенное изображение некоторого изучаемого объекта [18].

Ввиду новизны концепции УУЧР в академическом мире нет единой принятой модели УУЧР, есть несколько моделей, выдвинутых разными авторами. Одна из первых моделей была представлена авторами Заугг, Блюм и Том, определивших три основные составляющие:

1. Баланс между работой и личной жизнью (обеспечение гармоничного баланса между работой и личной жизнью);
2. Автономия в профессиональном развитии (использование модели совместного управления для повышения индивидуальной ответственности);
3. Возможность трудоустройства работников (повышение возможности трудоустройства сотрудников) [5].

Соответственно, авторы определили следующие цели концепции: обеспечение гармоничного баланса между работой и личной жизнью, использование моделей совместного управления для повышения индивидуальной ответственности и повышение возможностей трудоустройства. Достижение этих целей возможно, только если сотрудники и компания рассматриваются как равные партнеры.

Модель из четырех составляющих представила Де Принс, выделив следующие основные моменты концепции:

1. Социологический подход предполагает сделать управление человеческими ресурсами более социальной практикой. Интересы и вовлеченность трех составляющих – работника, работодателя и общества – четко взаимосвязаны, и внимание сосредоточено на социальной политике компании, охране здоровья и управлении многообразием.
2. Психологический подход – поддержание баланса между профессиональной и личной жизнью сотрудников, что повышает их лояльность и эффективность; самостоятельность, саморазвитие и диалог с сотрудниками. Психологический подход фокусируется на работнике, именно на том, какие вопросы он или она считает важными.
3. Стратегический подход – концентрация внимания на необходимости создания связи между УУЧР и стратегическим управлением человеческими ресурсами. Внимание направлено на то влияние, которое УУЧР оказывает на традиционные сферы управления персоналом: найм и отбор, текучесть кадров, аспекты оценки и трудоустройства.
4. Экологический подход – развитие экологического сознания персонала, поддержка развития экологических компетенций, формирование имиджа компании как экологически ориентированной организации, упоминание экологического поведения как компетенции, обучение по вопросам устойчивого развития, стимулирование экологически сознательного поведения и создание «зеленого» бренда работодателя [8].

Более классическую модель описал в своей работе Поштовски. По его мнению, концепция УУЧР представлена в трех основных направлениях:

1. Социальное направление – выражается в создании такой рабочей среды, в которой сотрудники могут достигать своих профессиональных целей в соответствии со стратегией компании [25]. Сюда автор отнес оптимальное использование человеческих ресурсов при соблюдении прав сотрудников, учете их ожиданий и участии в активном диалоге между персоналом и компанией.
2. Экологическое направление – это новое направление в науке и практике, получившее название Green Human Resource Management. Экологическое управление человеческими ресур-

сами (ЭУЧР), объединяющее сферы управления человеческими ресурсами и экологического менеджмента [26]. Основной целью ЭУЧР является развитие у сотрудников экологической чувствительности и информирование их о том, как они могут поддерживать окружающую среду своим поведением [25]. ЭУЧР относится ко «всем действиям, связанным с разработкой, внедрением и текущим обслуживанием системы, направленной на то, чтобы сделать сотрудников организации экологичными. Это сторона HRM, которая занимается преобразованием обычных сотрудников в «экологичных» сотрудников, чтобы достичь экологических целей организации и внести вклад в экологическую устойчивость. Это относится к политике, практике и системам, которые делают сотрудников организации «экологичными» на благо человека, общества, окружающей среды и бизнеса» [27].

3. Экономическое направление – проявляется стремлением к высокой эффективности работы отдельных сотрудников, команд и организации в целом [25]. Экономический компонент УУЧР учитывает измерение эффективности работы и отношения между практикой управления персоналом и корпоративной эффективностью [25].

Похожей модели придерживается и Энерт, выделяя три главных индикатора УУЧР: экономический, экологический и социальный [9].

Обзор характеристик. Характеристики дают объяснение особенностей концепции и позволяют исследователям и практикам отличать ее от других концепций. Характеристики УУЧР помогают понять, как устойчивость используется в управлении человеческими ресурсами. Они также описывают, каким образом должно выглядеть управление человеческими ресурсами, чтобы быть устойчивым.

Разные авторы выделяют ряд характеристик. Станкевичуте и Саваневичене определили 11 характеристик УУЧР: долгосрочная ориентация, забота о сотрудниках, забота об окружающей среде, прибыльность, участие сотрудников и социальный диалог, развитие сотрудников, внешнее партнерство, гибкость, соблюдение трудовых норм, сотрудничество сотрудников, справедливость и равенство [15]. Каждое из перечисленных направлений является важным в процессе управления человеческими ресурсами, а потому бизнесу необходимо понимать важность применения на практике основ УУЧР. Заугг и другие авторы выделяют гибкость, участие сотрудников, ценностную ориентацию, ориентацию на стратегию, компетентность и ориентацию на знания, ориентацию на заинтересованные стороны, построение доверительных отношений между работником и работодателем [5]. Коэн и другие авторы отмечают важными характеристиками справедливость, благополучие, развитие сотрудников [17]. Парк отметил в своей работе в качестве характеристик разнообразную рабочую силу, развитие сотрудников, гибкость, волонтерскую работу, здоровье сотрудников и ЭУЧР [28]. Баррена-Мартинес и другие авторы выделяют следующие характеристики: разнообразная рабочая сила, социальный диалог, управление трудовыми отношениями, справедливость и равенство, равные возможности, справедливое вознаграждение, коммуникация, социальная защита, условия труда, обучение, охрана труда и техника безопасности, трудоустройство [29]. Бучюнене и Казлаускайте отмечают следующие основные характеристики УУЧР: коммуникации, доли владения, участие работников из числа меньшинств, гибкое управление рабочим временем и ротацией рабочих мест, здоровье и благополучие сотрудников [30].

Энерт в своем исследовании охарактеризовала УУЧР следующими направлениями:

- ◆ привлечение талантов и признание в качестве предпочтительного работодателя;
- ◆ поддержание здоровой и продуктивной рабочей силы;
- ◆ инвестирование в навыки нынешней и будущей рабочей силы;
- ◆ создание доверия между сотрудниками, надежности работодателя и устойчивых трудовых отношений [9].

Авторская модель и характеристики. Мазур в своей работе отметила, что полезная роль УУЧР варьируется в отношении трех основных направлений: организации, сотрудников и общества [18]. С этим подходом перекликается концепция 3Р: People, Planet, Profit [8]. На основе этих подходов была разработана авторская модель концепции УУЧР (рисунок 2, стр. 279) и авторский подход к систематизации характеристик (рисунок 3, стр. 279).

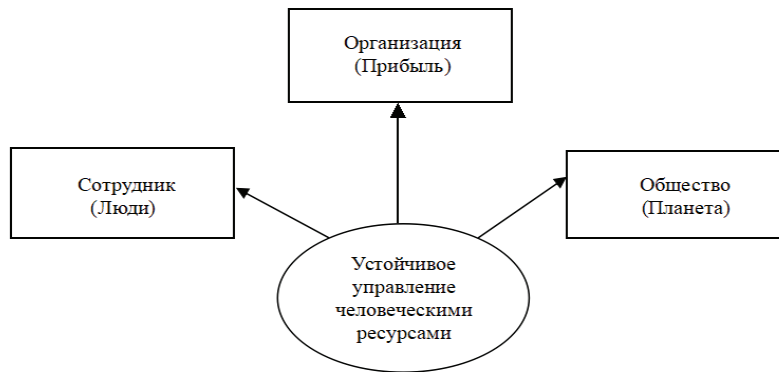

Рисунок 2 – Модель концепции УУЧР

Примечание: Составлено авторами на основе обзора литературы.

	Сотрудник (люди)	Организация (прибыль)	Общество (планета)
индивидуальный эффект	↓	↓	↓
	создание ценностей сотрудника;	ориентация на заинтересованные стороны;	справедливость и равенство;
	забота о сотруднике;	долгосрочная ориентация;	равные возможности;
	долгосрочное развитие и обучение, повышение компетенций;	рентабельность;	справедливое вознаграждение;
	здоровье, безопасность и общее благополучие сотрудника;	внешнее партнерство;	разнообразная рабочая сила;
	гибкие условия работы;	ориентация на стратегию;	участие работников из числа меньшинств;
	атмосфера сотрудничества между сотрудником и работодателем-сотрудником;	доли собственности.	участие сотрудников и социальный диалог;
	коммуникации;		волонтерская работа;
	социальная защита;		управление трудовыми отношениями;
	возможности трудоустройства;		забота об окружающей среде;
соблюдение норм трудового законодательства.		ЭУЧР.	
	организационно-экономический эффект	социальный, экологический эффект	

Рисунок 3 – Модель концепции УУЧР и характеристики

Примечание: Составлено авторами на основе обзора литературы.

Разделение концепции именно на эти три направления обусловлено выбором важнейших стейкхолдеров в жизнедеятельности организации и самой теорией стейкхолдеров. Важнейший ресурс организации – сотрудник (people), экономическая эффективность самой организации (profit), а также общество, куда автор включил не только социальные отношения, но и экологическую составляющую (planet). Далее будет подробно рассмотрен каждый блок модели и относящиеся туда характеристики концепции.

Сотрудник. Центральное звено в концепции УУЧР занимает человек и его гармоничное развитие вместе с организацией и обществом. Согласно концепции УУЧР в организации нужно обращать внимание на создание ценностей сотрудника [18] и заботу о нем [15], на его долгосрочное развитие и обучение, повышение компетенций [15, 17, 28, 29, 18], на здоровье, безопасность и общее благополучие сотрудника [17, 30, 28, 29], предоставлять гибкие условия работы [15, 5, 28], обеспечивать атмосферу сотрудничества между сотрудниками и работодателем и сотрудником [15, 5], коммуникаций [29, 30], предоставлять социальную защиту, возможности трудоустройства [29], а также соблюдать нормы трудового законодательства [15].

Организация. Применение практик УУЧР несет в себе положительный эффект не только для сотрудников, но и для организации. Организационная и экономическая составляющие модели (Profit) включают в себя ориентацию на заинтересованные стороны [5]; долгосрочную ориентацию, рентабельность, внешнее партнерство [15]; ориентацию на стратегию [5]; доли собственности [30].

Общество. Согласно концепции УУЧР важное место в деятельности организации и достижении ею долгосрочных положительных результатов играет социальная составляющая (Planet). К этому направлению относится справедливость и равенство, равные возможности, справедливое вознаграждение [15, 17, 29]; разнообразная рабочая сила, участие работников из числа меньшинств [28, 29, 30]; участие сотрудников и социальный диалог [15, 5, 29]; волонтерская работа [28]; управление трудовыми отношениями [29]; забота об окружающей среде [15] и ЭУЧР [28].

Заключение

Глобальные перемены принесли с собой ряд новых вызовов для организаций. Традиционный подход потребления всех ресурсов компаний ради финансовых показателей уже не работает в долгосрочной перспективе. Пришло понимание необходимости развития с учетом мнения всех стейкхолдеров организации, включая общество и самих сотрудников. Ответом на этот запрос появилась новая концепция УУЧР, которая направлена на долгосрочное развитие человеческих ресурсов для достижения компанией экономических, социальных и экологических целей. Несмотря на то что концепция новая, она уже привлекла внимание ученых: за последнее десятилетие наблюдается рост числа публикаций по этому направлению. Исследователи изучали как теоретическую составляющую концепции, так и проводили опытную часть, выявив положительное влияние использования практик УУЧР на ряд ключевых показателей – лояльность, удовлетворенность, вовлеченность сотрудников, а также на рост продуктивности сотрудников. Данная концепция помимо исследователей также получила пристальное внимание крупнейших компаний мира. Для Казахстана концепция УУЧР является новой. Внедрение ее практик в казахстанских компаниях может помочь поменять отношение к главной ценности организации – человеку, повысив вовлеченность, лояльность, удовлетворенность сотрудников, а эти показатели, в свою очередь, могут повысить продуктивность и эффективность организации.

В данной работе было раскрыто понятие и сущность концепции УУЧР, даны определения, проанализированы существующие модели и характеристики концепции в работах разных авторов и разработана авторская модель концепции УУЧР. В работе также были рассмотрены положительные показатели, к которым приводит УУЧР, среди которых высокий уровень лояльности, вовлеченности, удовлетворенности от работы. Данная работа может служить теоретической основой для исследователей, занимающихся изучением концепции УУЧР, а также для компаний, желающих внедрить концепцию УУЧР на практике с целью гармоничного развития сотрудников, компании и общества.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Kramar R. Beyond strategic human resource management: is sustainable human resource management the next approach? // *The International Journal of Human Resources Management*. 2014, no. 8, pp. 1069–1089.
- 2 Jabbour C., Santos F. The Central Role of Human Resource Management in the Search for Sustainable Organizations // *The International Journal of Human Resource Management*. 2008, no. 12, pp. 2133–2154.
- 3 Brundtland G. Report of the World Commission on Environment and Development: Our common future // *United Nations General Assembly document A/42/427*. 1987.
- 4 Thevanes N., Arulrajah A. The Relationships among Environmental Training, Environmental Attitude of Employee and Environmental Orientation of Organization // *Proceedings of 3rd Jaffna University International Research Conference (JUICE)*. 2017, pp. 61–67.
- 5 Zaugg J., Blum A., Thom N. Sustainability in Human Resource Management // *Evaluation Report*. 2001.

- 6 Qodariah Akbar M., Mauluddin M. Effect of work engagement, job satisfaction, and organizational commitment to employee performance // *International Journal of Recent Technology and Engineering*. 2019, no. 8, pp. 815–822.
- 7 Schiederig T., Tietze F., Herstatt C. Green innovation in technology and innovation management – an exploratory literature review // *R&D Management*. 2012, no. 2.
- 8 De Prins P., De Vos A., Van Beirendonck L., Segers J. Sustainable HRM for Sustainable Careers: Introducing the ‘Respect Openness Continuity (ROC) Model’ // *Management Revue*. 2015, no. 4, pp. 263–284.
- 9 Ehnert I. Sustainable Human Resource Management: A Conceptual and Exploratory Analysis from a Paradox Perspective // *Contributions to Management Science*. 2009.
- 10 Gollan P. Human resources, capabilities and sustainability // *Sustainability: The corporate challenge of the 21st century*. 2000, pp. 55–77.
- 11 Ehnert I., Parsa S., Roper I., Wagner M., Muller-Camen M. Reporting on sustainability and HRM: A comparative study of sustainability reporting practices by the world’s largest companies // *The International Journal Human Resources Management*. 2016, no. 1, pp. 88–108.
- 12 Genari D. Sustainable Human Resources Management practices and the impacts on organizational commitment // *Journal of Business Management*. 2022, no. 5, pp. 1–23.
- 13 Stahl G., Brewster C., Collings D., Hajro A. Enhancing the role of human resource management in corporate sustainability and social responsibility: A multi-stakeholder, multidimensional approach to HRM // *Human Resource Management Review*. 2020, no. 3.
- 14 Macke J., Genari D. Systematic literature review on sustainable human resource management // *Journal of Cleaner Production*. 2019, no. 208, pp. 806–815.
- 15 Stankevičiūtė Ž., Savanevičienė A. Raising the Curtain in People Management by Exploring How Sustainable HRM Translates to Practice: The Case of Lithuanian Organizations // *Sustainability*. 2018, no.10.
- 16 Voorde K., Paauwe J., Veldhoven M. Employee well-being and the HRM–organizational performance relationship: A review of quantitative studies // *International Journal of Management Reviews*. 2012, no. 14, pp. 391–407.
- 17 Cohen E., Taylor S., Muller-Camen M. HR’s role in corporate social responsibility and sustainability // *Research Report SHRM Society*. 2010.
- 18 Mazur B. Sustainable Human Resource Management and its Models // *International Journal of Contemporary Management*. 2017, no. 3, pp. 211–223.
- 19 Manzoor F., Wei L., Banyai T., Nurunnabi M., Subhan Q. An Examination of Sustainable HRM Practices on Job Performance: An Application of Training as a Moderator // *Sustainability*. 2019, no. 8.
- 20 Strenitzerova M., Achimsky K. Employee Satisfaction and Loyalty as a Part of Sustainable Human Resource Management in Postal Sector // *Sustainability*. 2019, no. 17.
- 21 Davidescu A., Apostu S., Paul A., Casuneanu I. Work Flexibility, Job Satisfaction, and Job Performance among Romanian Employees–Implications for Sustainable Human Resource Management // *Sustainability*. 2020, no. 12, pp. 60–86.
- 22 Milliman J. Leading-Edge Green Human Resource Practices: Vital Components to Advancing Environmental Sustainability // *Environmental Quality Management*. 2013, no. 2.
- 23 Gao S., Zhang J. Stakeholder engagement, social auditing and corporate sustainability // *Business Process Management Journal*. 2006, no. 6, pp. 722–740.
- 24 Mariappanadar S. Sustainable HRM: The synthesis effect of high performance work systems on organisational performance and employee harm // *Asia-Pacific Journal of Business Administration*. 2014, no. 3, pp. 206–224.
- 25 Poczowski A. Sustainable Human Resource Management in the Theory and Practice // *Journal of Management and Finance*. 2016, no. 2/1, pp. 303–314.
- 26 Арзамасова Г., Эсаулова И. Green Human Resource Management – концепция управления человеческими ресурсами экологически ответственного бизнеса // *Вестник НГУЭУ*. – 2020. – № 2. – С. 42–43.
- 27 Opatha H., Arulrajah A. Green Human Resource Management: A Simplified General Reflections // *International Business Research*. 2015, no. 8, pp. 101–112.
- 28 Park L. EOR-Based HRM System and Organizational Ambidexterity // *Academy of Management Proceedings*. 2017, no.1.
- 29 Barrena-Martinez J., López-Fernández M., Romero-Fernández R. Socially responsible human resource policies and practices: Academic and professional validation // *European Research on Management and Business Economics*. 2017, no. 23, pp. 55–61.
- 30 Buciumiene I., Kazlauskaite R. The linkage between HRM, CSR and Performance Outcomes // *Baltic Journal Management*. 2012, no.1, pp. 5–24.

REFERENCES

- 1 Kramar R. (2014) Beyond strategic human resource management: is sustainable human resource management the next approach? // *The International Journal of Human Resources Management*, no. 8, pp. 1069–1089. (In English).
- 2 Jabbour C., Santos F. (2008) The Central Role of Human Resource Management in the Search for Sustainable Organizations // *The International Journal of Human Resource Management*, no. 12, pp. 2133–2154. (In English).
- 3 Brundtland G. (1987) Report of the World Commission on Environment and Development: Our common future // *United Nations General Assembly document A/42/427*. (In English).
- 4 Thevanes N., Arulrajah A. (2017) The Relationships among Environmental Training, Environmental Attitude of Employee and Environmental Orientation of Organization // *Proceedings of 3rd Jaffna University International Research Conference (JUICE)*, pp. 61–67. (In English).
- 5 Zaugg J., Blum A., Thom N. (2001) Sustainability in Human Resource Management // *Evaluation Report*. (In English).
- 6 Qodariah Akbar M., Mauluddin M. (2019) Effect of work engagement, job satisfaction, and organizational commitment to employee performance // *International Journal of Recent Technology and Engineering*, no. 8, pp. 815–822. (In English).
- 7 Schiederig T., Tietze F., Herstatt C. (2012) Green innovation in technology and innovation management – an exploratory literature review // *R&D Management*, no. 2. (In English).
- 8 De Prins P., De Vos A., Van Beirendonck L., Segers J. (2015) Sustainable HRM for Sustainable Careers: Introducing the ‘Respect Openness Continuity (ROC) Model’ // *Management Revue*, no. 4, pp. 263–284. (In English).
- 9 Ehnert I. (2009) Sustainable Human Resource Management: A Conceptual and Exploratory Analysis from a Paradox Perspective // *Contributions to Management Science*. (In English).
- 10 Gollan P. (2000) Human resources, capabilities and sustainability // *Sustainability: The corporate challenge of the 21st century*, pp. 55–77. (In English).
- 11 Ehnert I., Parsa S., Roper I., Wagner M., Muller-Camen M. (2016) Reporting on sustainability and HRM: A comparative study of sustainability reporting practices by the world’s largest companies // *The International Journal Human Resources Management*, no. 1, pp. 88–108. (In English).
- 12 Genari D. (2022) Sustainable Human Resources Management practices and the impacts on organizational commitment // *Journal of Business Management*, no. 5, pp. 1–23. (In English).
- 13 Stahl G., Brewster C., Collings D., Hajro A. (2020) Enhancing the role of human resource management in corporate sustainability and social responsibility: A multi-stakeholder, multidimensional approach to HRM // *Human Resource Management Review*, no. 3. (In English).
- 14 Macke J., Genari D. (2019) Systematic literature review on sustainable human resource management // *Journal of Cleaner Production*, no. 208, pp. 806–815. (In English).
- 15 Stankevičiūtė Ž., Savanevičienė A. (2018) Raising the Curtain in People Management by Exploring How Sustainable HRM Translates to Practice: The Case of Lithuanian Organizations // *Sustainability*, no. 10. (In English).
- 16 Voorde K., Paauwe J., Veldhoven M. (2012) Employee well-being and the HRM–organizational performance relationship: A review of quantitative studies // *International Journal of Management Reviews*, no. 14, pp. 391–407. (In English).
- 17 Cohen E., Taylor S., Muller-Camen M. (2010) HR’s role in corporate social responsibility and sustainability // *Research Report SHRM Society*. (In English).
- 18 Mazur B. (2017) Sustainable Human Resource Management and its Models // *International Journal of Contemporary Management*, no. 3, pp. 211–223. (In English).
- 19 Manzoor F., Wei L., Banyai T., Nurunnabi M., Subhan Q. (2019) An Examination of Sustainable HRM Practices on Job Performance: An Application of Training as a Moderator // *Sustainability*, no. 8. (In English).
- 20 Strenitzerova M., Achimsky K. (2019) Employee Satisfaction and Loyalty as a Part of Sustainable Human Resource Management in Postal Sector // *Sustainability*, no. 17. (In English).
- 21 Davidescu A., Apostu S., Paul A., Casuneanu I. (2020) Work Flexibility, Job Satisfaction, and Job Performance among Romanian Employees–Implications for Sustainable Human Resource Management // *Sustainability*, no. 12, pp. 60–86. (In English).
- 22 Milliman J. (2013) Leading-Edge Green Human Resource Practices: Vital Components to Advancing Environmental Sustainability // *Environmental Quality Management*, no. 2. (In English).
- 23 Gao S., Zhang J. (2006) Stakeholder engagement, social auditing and corporate sustainability // *Business Process Management Journal*, no. 6, pp. 722–740. (In English).

24 Mariappanadar S. (2014) Sustainable HRM: The synthesis effect of high performance work systems on organisational performance and employee harm // *Asia-Pacific Journal of Business Administration*, no. 3, pp. 206–224. (In English).

25 Poczowski A. (2016) Sustainable Human Resource Management in the Theory and Practice // *Journal of Management and Finance*, no. 2/1, pp. 303–314. (In English).

26 Arzamasova G., Jesaulova I. (2020) Green Human Resource Management – koncepcija upravljenja chelovecheskimi resursami jekologicheski odgovornogo biznisa // *Vestnik NGUJeU*. No. 2. P. 42–43. (In Russian).

27 Opatha H., Arulrajah A. (2015) Green Human Resource Management: A Simplified General Reflections // *International Business Research*, no. 8, pp. 101–112. (In English).

28 Park L. (2017) EOR-Based HRM System and Organizational Ambidexterity // *Academy of Management Proceedings*, no. 1. (In English).

29 Barrena-Martinez J., López-Fernández M., Romero-Fernández R. (2017) Socially responsible human resource policies and practices: Academic and professional validation // *European Research on Management and Business Economics*, no. 23, pp. 55–61. (In English).

30 Bucuniene I., Kazlauskaite R. (2012) The linkage between HRM, CSR and Performance Outcomes // *Baltic Journal Management*, no. 1, pp. 5–24. (In English).

Л.С. САГАНДЫКОВА,*¹

докторант.

*e-mail: 21220697@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-9936-2081

Г.Ж. ТАЯУОВА,¹

PhD, қауымдастырылған профессор.

e-mail: g.tayauova@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0001-8061-3955

¹«Тұран» университеті,

Алматы қ., Қазақстан

АДАМ РЕСУРСТАРЫН ТҰРАҚТЫ БАСҚАРУ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

Аңдатпа

Адам ресурстарын тұрақты басқару (Sustainable HRM) – бұл ғалымдар кәсіпорындардағы адам ресурстарын басқару жүйесінің жаһандық трансформациясына жауап ретінде ұсынған жаңа тұжырымдама. Тұжырымдама ұйымның экономикалық, әлеуметтік және экологиялық мақсаттарына жету үшін келешек ұрпақтың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігіне нұқсан келтірмей, адам ресурстарын тиімді пайдалануға бағытталған. Адам ресурстарын тұрақты басқару кәсіпорынның барлық маңызды мүдделі тараптарының – қызметкерлердің, ұйымның және қоғамның үйлесімді және ұзақ мерзімді дамуына бағытталған. Адам ресурстарын басқарудың бұл тәсілі, бүкіл әлемнің тұрақты дамуға көшуінің арқасында өзекті. Қызметкерлердің және ұзақ мерзімді даму стратегиясы бар компанияның дамуына деген көзқарас қанағаттану, адалдық, қызметкерлердің белсенділігі сияқты негізгі көрсеткіштерге оң әсер етеді және бұл көрсеткіштер өнімділіктің жоғарылауына және тұтастай алғанда компанияның дамуына әкеледі. Бұл мақаланың мақсаты – адам ресурстарын тұрақты басқару тұжырымдамасының мәнін ашу және тұжырымдаманың авторлық үлгісін жасау. Жұмыста барлық кезеңдегі Scopus деректер базасына негізделген әдебиеттерді шолу әдісі қолданылды. Жұмыстарды іріктеу Шидериг, Титце, Герстатт сияқты авторлардың әдісі бойынша үш кезеңде жүргізілді. Таңдалған еңбектер негізінде тұжырымдаманың шығуы мен дамуына талдау жасалып, анықтамалар беріліп, адам ресурстарын тұрақты басқару түсінігінің негізгі сипаттамалары мен үлгілері анықталып, жүйеленді, сонымен қатар тұжырымдаманың авторлық моделі ұсынылды. Зерттеу ұзақ мерзімді даму мақсаттарына жету үшін кәсіпорындарда теориялық және практикалық негіз бола алады.

Тірек сөздер: тұрақты басқару, адами ресурстар, ұзақ мерзімді даму, қызметкерлер, ұйым, мүдделі тараптар теориясы.

L.S. SAGANDYKOVA,*¹

PhD student.

*e-mail: 21220697@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-9936-2081

G.ZH. TAYAUOVA,¹

PhD, associate professor.

e-mail: g.tayauova@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0001-8061-3955

¹Turan University,

Almaty, Kazakhstan

CONCEPT OF SUSTAINABLE HUMAN RESOURCES MANAGEMENT

Abstract

Sustainable human resources management is a new concept proposed by scientists as a response to the global transformation of the human resource management system in companies. The concept aims at the effective use of human resources to achieve the economic, social and environmental goals of an organization, without compromising the ability of future generations to meet their own needs. Sustainable human resource management aims at the harmonious and long-term development of all important stakeholders of the company – employees, organization and society. With the transition of the whole world towards sustainable development, this approach to human resource management is relevant. The attitude to development of employees and company with the strategy of long-term development positively influences such key indicators as satisfaction, loyalty, involvement of employees, and these indicators lead to the growth of productivity and development of the company as a whole. The purpose of this article is to reveal the essence of the concept of sustainable human resource management and to make the author's model of the concept. The method of literature review on the basis of Scopus database for the whole period was applied in the work. The selection of works was carried out according to the method of the authors Schiederig, Titze, Herstatt in three stages. On the basis of the selected works the analysis of the origin and development of the concept was made, definitions were given, the main characteristics and models of the concept of sustainable human resource management were identified and systematized, and the author's model of this concept was presented. The study can serve as a theoretical and practical basis in companies to achieve long-term development goals.

Key words: sustainable human resources management, long-term development, employees, organization, society, stakeholder theory.

FTAXP 06.81.23
ЭОЖ 330.1
JEL C89, O30, O34

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-285-296>

А.А. НУРПЕИСОВА,¹

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

e-mail: aigul.nurpeisova@narxoz.kz,

ORCID ID: 0000-0002-4853-6686

Д. ФАЗЫЛЖАН,^{*2}

докторант.

*e-mail: damir.fazylzhan@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3743-506X

¹Нархоз университеті,

Алматы қ., Қазақстан

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

АДАМИ КАПИТАЛДЫ ДАМУДЫ ТИІМДІ БАСҚАРУДЫҢ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа

Жаһандық цифрландыру контексінде мемлекеттердің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің негізгі ресурсы адам болып табылады. Бүгінгі таңда ғылыми және қоғамдық ортада зияткерлік капиталдың құны меншікті капиталдан да жоғары деген пікірлер бар. Мақаланы жазуда шет мемлекеттердің адами капиталды дамыту тәжірибесі ғылыми қызығушылық тудырды. Зерттеудің өзектілігі әлемдік деңгейде мемлекеттің даму стратегияларын әзірлеу барысындағы негізгі критерийлерін, атап айтқанда, ел экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттыру, инновациялық және әлеуметтік даму деңгейлерін арттыру қажеттілігімен байланысты. Зерттеу жұмысының мақсаты – интеллектуалдандыру, цифрландыру, экономикалық даму және елдердің адами капиталды дамыту арасындағы байланысты анықтау, сондай-ақ мемлекеттік стратегияларды іске асыру құралы ретінде адами капиталдың рөлін анықтау. Зерттеу жұмысында халықаралық ұйымдардың, атап айтқанда БҰҰ Даму бағдарламасының Адам дамуы туралы есебі, Халықаралық валюта қоры, Әлеуметтік прогресс императиві, Дүниежүзілік экономикалық форум және т.б. өзекті жарияланымдарында, индекстелетін рейтингті журналдардың зерттеулерінде ұсынылған деректер негізінде адами капиталды дамытуды басқарудың әлемдік тәжірибесіне талдау жасалды.

Тірек сөздер: адами капитал, мемлекеттік стратегия, адами даму, жаһандану, зияткерлік экономика.

Кіріспе

Жаһандық деңгейде орын алып жатқан қарқынды цифрлық трансформация үдерісі жаңа зияткерлік экономиканы қалыптастырып отыр. Цифрландыру жағдайында жоғары білімді, кәсіби дағдылары жіті, заман талабына сай біліктілікке ие адами капиталды дамыту мемлекеттер үшін басымдықты басқарушылық бағыт болып табылады. Заманауи үдерістер, цифрлық технологияларды жаппай енгізу қоғамды білім мен ғылымға негізделген жаңа әлеуметтік-экономикалық даму жолына көшіріп отыр. Осы себепті адами капиталды дамыту және оны басқару мәселесі өзектеле түсті. Ғылымға, білімге және әлеуметтік салаға инвестициялар халықтың экономикалық мүмкіндіктерін кеңейтуге, сондай-ақ мемлекеттердің ұлттық стратегияларын іске асыруға ықпал ететін әлеуметтік-экономикалық маңызға ие.

Әлемде білім құрған құннан артық тиімді ештеңе жоқ. Соңғы зерттеулерге сәйкес, мемлекеттердің инновациялық технологиялар саласына жасалған инвестициялары ЖІӨ көлемін 20 есеге, ал қалған инвестициялар ЖІӨ-ді небәрі 3 есеге арттырды. Осы тенденцияға сүйене отырып, ғалымдар 2025 жылға қарай бүкіләлемдік ЖІӨ-нің төрттен бір бөлігі (24,3%) жасанды интеллект, үлкен деректер, блокчейн және бұлтты технологиялар сияқты инновациялық технологияларға тән болады деп болжайды [1]. Бұл өз кезегінде экономикалық қарым-қатынастарды және басқарушылық әдістер мен қызмет талаптарын түбегейлі өзгертеді. Мем-

лекеттік басқару тұрғысынан жаһандық үрдістерді зерттеп, тиісті стратегияларды қабылдау маңызды. Осы себепті, адами капиталды дамытуды басқару теориялық зерттеулерге сүйене отырып, уақыт талабына сай жүзеге асырылуы қажет.

Зерттеу жұмысының мақсаты адами капиталды дамыту бойынша шетелдік тәжірибеге шолу жасау арқылы мемлекеттің даму деңгейі мен адам дамуы арасындағы байланысты дәлелдеу. Мақсатқа жету үшін келесідей міндеттер қойылды: біріншіден, адами капиталды бағалау бойынша халықаралық индекстерге шолу жасау; екіншіден, алынған мәліметтерге сәйкес жетекші мемлекеттердің стратегиялық бағдарламаларын қарастыру; үшіншіден, адами капиталды дамыту мен мемлекеттің даму деңгейі арасындағы байланысты қарастыру.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысында шетелдік және отандық жетекші ғылыми еңбектер мен халықаралық ұйымдардың, ғылыми-зерттеу орталықтарының материалдарына талдау жасалып, адами капиталды дамытуды басқару модельдері қарастырылып, мемлекеттердің стратегиялық бағдарламаларында маңызды критерийі екендігін дәлелдеу талпынысы жасалды.

Мақаланы әзірлеу екі кезеңде жүзеге асты – біріншіден, халықаралық ұйымдардың мемлекеттер деңгейінде адами капиталдың дамуы бойынша жариялайтын материалдарына шолу жасалды; екіншіден, алынған деректерді ескере отырып, ондағы жетекші мемлекеттердің адами капиталды дамыту бойынша стратегиялық бағдарламалары, сонымен қатар басқару модельдеріне талдамалы шолу жасалды. Осылайша, мемлекеттің халықаралық индекстер мен рейтингтерде алатын орны мен адами капиталды дамыту арасындағы байланысты табу әрекеті қолға алынды.

Қазіргі жаһандық дүрбелең жағдайында адами капиталды дамытуды мемлекеттік басқару тұрғысынан қарастыру өзектілігі артып отыр. Халықаралық экономикалық қатынастардың трансформациясы мемлекеттерге даму стратегияларын уақыт талабына сай құруды талап етеді. Осы тұрғыда шетелдік дамыған мемлекеттердің адами капиталды дамытуды басқарудың тиімді тәжірибесі қосымша зерттеу жүргізуге ықпалын тигізеді.

Негізгі ережелер

Бүгінгі таңда елдердің стратегиялық және тактикалық әлеуметтік-экономикалық дамуының қозғаушы факторы адами капитал болып табылады деп айтуға болады. Адами капиталды дамыту теориясы тұрғысынан оған ықпал ететін бірнеше түрткіжайттарды атап өтуге болады: біріншіден, экономикалық фактор; құқықтық; инфрақұрылымдық; әлеуметтік; стратегиялық; мәдени; демографиялық түрткіжайт. Аталған түрткіжайттар арасында адами капиталды дамыту теориясы тұрғысынан стратегиялық фактор басқаруды бағыттауда, ынталандыруда жетекші рөл атқарады. Мысалы, ресейлік ғалым Т.В. Кокуйцева өз зерттеуінде адами даму индексі, жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексі мен жан басына шаққандағы жалпы ішкі өнім арасында тікелей корреляциялық байланысты дәлелдеп, жоғарыда аталған тұжырымды растады [2].

Осы себепті мақаланы әзірлеу барысында аталған көрсеткіштерге және қазіргі жаһандық ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, адами капиталды дамытуды басқарудың үздік шетелдік тәжірибелерін саралап, жүргізілген талдау нәтижесінде басқару модельдері ұсынылды.

Әдебиетке шолу

Джон Стюарт Милль, Адам Смит, Уильям Петти, Карл Маркс сияқты саяси экономиканың классикалық зерттеушілерінің ғылыми еңбектерінде адами капитал идеясының негіздерін байқауға болады. Олар жұмыс беруші, қызметкер және қоғам арасындағы қарым-қатынастың маңыздылығын атап өтті, сонымен бірге адамның еңбек дағдылары, білімі, тәжірибесі мен құзыреті сияқты өнімді қызметінің негізгі себептерін табуға тырысты. Белгілі британдық ғалым Адам Смит адамның ұтымды әрекеттеріне, яғни оның дағдыларын толық пайдалануға деген ұмтылысына назар аудара отырып, экономикалық дамуға және әл-ауқатты жақсартуға өзіншіл әрекеттермен тікелей қатысқан экономикадағы адамның «серпінді» моделін тұжырымдады [3].

Карл Маркстың еңбектерінде қызметкердің жеке қасиеттеріне қарағанда қарапайым жұмысқа баса назар аударылады. Оның пікірінше, мамандандырылған жұмысты экономикадағы ерекше категория ретінде қарастыруға болмайды. Мысал ретінде К. Маркс иіруші мен зергердің еңбегі арасындағы салыстыруды келтіреді. Ол тек жұмыс күшінің құнын өтейтін еңбек көлемі оның артық құнын тудыратын қосымша еңбек көлемінен сапалы түрде ерекшеленбейтінін айтады [4]. Алайда, Маркс жұмысшылардан арнайы білім мен дағдыларды талап ететін ғылыми-техникалық жаңалықтардың маңыздылығын жоққа шығармады. К. Маркстың арқасында экономикалық ғылымдағы «капитал» термині артық құн теориясының негізі болып табылады. Саяси экономистер өз еңбектерінде адами капитал теориясын зерттеудің негізін қалады. Олар адамның білімінің, дағдылары мен құзыреттілігінің маңыздылығы мен құндылығын, адамның ұлттық әл-ауқатты арттыруда маңызды рөл атқара алатындығын дәлелдей алды. А. Маршалл өзінің «Экономикалық ғылымның принциптері» атты еңбегінде адам біліміне салынған инвестициялардың кірістілігінің ғылыми дәлелдерін келтіреді. Ғалым И. Ньютон, Л. Бетховен, А. Эйнштейн сияқты көрнекті тұлғалардың пайда болуына себеп болса, сапалы білімге инвестиция салу өз нәтижесін бере алады деп сенді [5].

Теориялық тұрғыда адами капиталы тұжырымдамасына Теодор Шульц, Гарри Беккер, Джон Стюарт Милль, Адам Смит, Уильям Петти, Бартон Вайсборн, Ли Хансен, Джордж Минцер сияқты саяси экономияның классиктерінің еңбектерінде талдау берілген. Ресейлік ғалымдардың арасында адами капитал теориясына А. Добрынин, М. Крицкий, С. Курганский, Л. Симкина, Е. Цыренова және т.б. ғылыми еңбектерін арнаған. Тұжырымдаманың заманауи үрдістер аясындағы теориялық аспектілеріне келесідей отандық ғалымдар зерттеу жүргізді: М.К. Мельдеханова, Б.Н. Исабеков, Л.Қ. Мұхамбетова, К.Қ. Хасенова және басқалары.

Нақты инновациялық стратегиясыз жаңа технологияларды (цифрландыруды) кеңінен енгізу бәсекеге қабілеттіліктің артуына кепілдік бермейтінін дәлелдейтін бірқатар шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері қарастырылды. Аталған ғылыми зерттеулер ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен экономика арасында оң байланыс бар екенін көрсетті. Негізгі ғылыми әдебиеттер ұсынғандай, себеп-салдарлық байланыс АКТ және экономикалық өсумен байланысты. Шын мәнінде, бұл қарым-қатынастар макроэкономикалық деңгейде дамуды итермелейтіндігін, сонымен қатар микроэкономикалық деңгейде, мысалы, үдерістерді, өнімдерді, сатылымдарды және жеке пайданы ұлғайтатындығы расталды [6, 7, 8, 9].

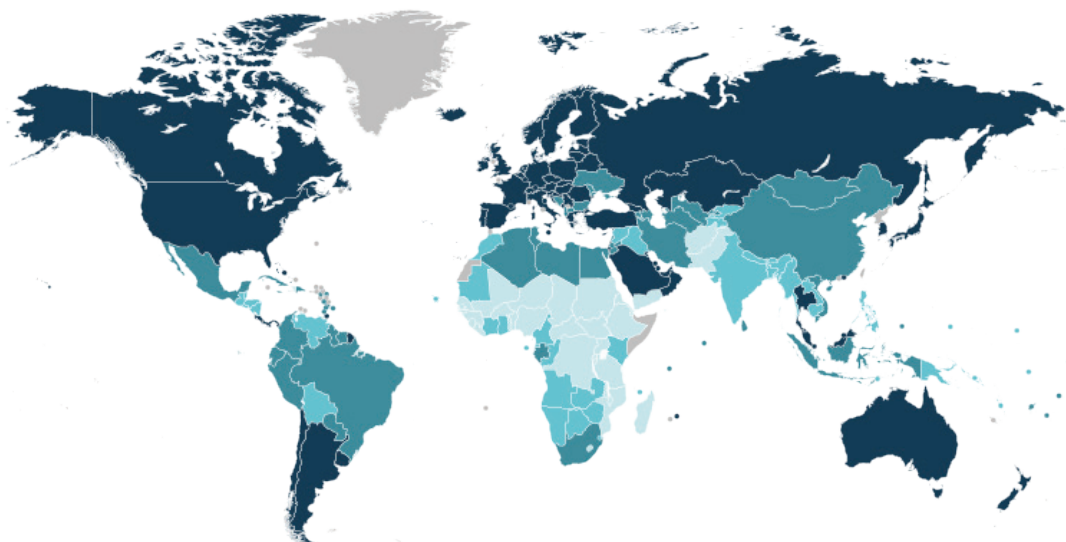
Зерттеу жұмысы барысында жүргізілген әдебиетке шолу тақырып бойынша адами капиталды мемлекеттік стратегияның негізгі түрткіжайты ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін бірыңғай әдістеменің қалыптаспағанын көрсетіп отыр. Адами капиталды дамытуды тиімді басқару мемлекеттің бәсекеге қабілеттігін, экономикалық, әлеуметтік, инновациялық әлеуетін еселейтіні дәлелденгенімен, мемлекеттің құзіреттілігі нақтылауды талап етеді. Осыған орай, инновациялық стратегияларды жүзеге асыру, цифрландыру және адами капиталды осы үрдістер аясында дамытуды мемлекеттік басқару мәселесіне қосымша зерттеу жүргізу қажет.

Нәтижелер мен талқылау

Адами капиталды дамыту тиімділігін бағалаудың неғұрлым кешенді көрсеткіші Адами даму индексі болып табылады. Осы индекстің мәндерін 2019 ж. әлем елдері бойынша бөлу 1-суретте (288 б.) көрсетілген.

Суретте адам капиталы саласындағы ең дамыған елдер – Еуропа елдері, АҚШ, Канада, Австралия және т.б. болып табылатындығы айқын көрсетілген.

2021 жылғы негізгі жаһандық даму рейтингтерін талдау нәтижелері 1-кестеде (288 б.) келтірілген. Онда адами капиталды дамыту бойынша елдердің рейтингі бастапқы нүкте болды. Бізді алғашқы он жетекші ел қызықтырды. Кестеде Жаһандық бәсекеге қабілеттік, Жалпы ішкі өнім, Инновациялар және Әлеуметтік даму индекстері бойынша мемлекеттердің рейтингтері көрсетілді. Аталған рейтингтер аясында жетекші орын алған мемлекеттердің адами капиталды дамытуды басқару саласында қандай басқарушылық әдістер қолданатынына талдау жасалды. Жетекші орындар рейтингтердің сомасына қарай анықталды, яғни әр рейтинг бойынша алатын орындардың қосындысы неғұрлым аз болса, соғұрлым мемлекеттің индексі жоғары болады.

Өте жоғары 0,800–1,000
Жоғары 0,700–0,799

Орташа 0,550–0,699
Төмен 0,350–0,549

Сурет 1 – 2021 ж. әлем елдері бойынша Адами даму индексі

Ескертпе: Human Development Report, 2022 дереккөз негізінде құрастырылған.

Кесте 1 – Елдердің әлемдік рейтингтерінің талдамалық кестесі

Мемлекет	АДИ*		ӘДР**		ЖБҚР***		ЖІӨ****		ИИ*****		Орын сомасы
	орын	индекс	орын	индекс	орын	индекс	орын	трлн дол.	орын	индекс	
Норвегия	1	0,953	1	90,26	17	78,1	29	0,435	19	51,9	67
Швейцария	2	0,944	3	89,97	5	82,3	20	0,705	1	67,69	31
Аустралия	3	0,939	15	88,32	16	78,7	13	1,432	22	50,3	69
Ирландия	4	0,938	12	88,82	24	75,1	32	0,382	10	58,13	82
Германия	5	0,936	9	89,21	7	81,8	4	3,997	9	58,39	34
Исландия	6	0,935	2	90,24	26	74,7	108	0,026	20	51,5	162
Гонконг	7	0,933	87	64,57	3	83,1	36	0,026	13	55,5	146
Швеция	8	0,933	11	88,99	8	81,2	22	0,551	2	63,82	51
Сингапур	9	0,932	23	85,42	1	84,8	35	0,364	7	58,69	75
Нидерланды	10	0,931	7	89,34	4	82,4	17	0,913	3	63,36	41
Дания	11	0,929	4	89,96	10	81,2	38	0,352	6	58,70	69
АҚШ	13	0,924	25	84,78	2	83,7	1	20,494	4	61,40	45
Ұлыбритания	14	0,922	13	88,74	9	81,2	5	2,825	5	60,89	46
Финляндия	15	0,920	5	89,77	11	80,2	44	0,274	8	58,49	83
Жаңа Зеландия	16	0,917	10	89,12	19	76,7	53	0,205	25	49,6	123
Жапония	19	0,909	6	89,74	6	82,3	3	4,971	15	54,7	49
Люксембург	21	0,904	8	89,27	18	77,0	73	0,069	18	53,5	138
Қытай	86	0,752	87	64,57	28	73,9	2	13,608	14	54,8	217
Үндістан	130	0,641	100	64,57	68	61,4	7	2,726	52	36,6	357
Қазақстан	51	0,825	67	72,66	55	68,7	52	0,182	77	28,6	302

*АДИ – әлем елдері бойынша Адами даму индексі;

**ӘДР – әлеуметтік даму деңгейі бойынша әлем елдерінің рейтингі;

*** ЖБҚР – елдердің жаһандық бәсекеге қабілеттілік рейтингі;

****ЖІӨ – жалпы ішкі өнім мөлшері бойынша әлем елдерінің рейтингі;

***** ИИ – инновациялар индексі бойынша әлем елдерінің рейтингі.

Ескертпе: Кесте [<https://hdr.undp.org> – БҰҰ Даму бағдарламасының Адам дамуы туралы есебі; <https://www.socialprogress.org/> – Әлеуметтік прогресс императиві; <https://www.weforum.org/> – Дүниежүзілік экономикалық форум; <https://www.imf.org/> – Халықаралық валюта қоры; <https://www.insead.edu/> – Жаһандық инновация индексі] дереккөзі негізінде құрастырылды

Рейтингтер сомасы бойынша Швейцария (31), Германия (34), Нидерланды (41), АҚШ (45), Ұлыбритания (46), Жапония (49) көшбасшылық ететінін анықтадық. Аталған мемлекеттер БҰҰ Даму бағдарламасының Адами даму есебіне енгізілген адами капитал индексында алғашқы 20 елдердің қатарында. Осы орайда мемлекеттердің даму деңгейі, инновациялық бағдарлануы, бәсекеге қабілеттігі мен адами капиталды дамыту арасында өзара байланыс анықталды. Адами капиталды дамытуды басқаруда мемлекеттік стратегиялардың атқаратын рөлі ерекше. Талдау барысында қарастырылған рейтингтер бойынша жетекші орын алатын мемлекеттерде тікелей адами капиталды дамытуға бағытталған стратегиялар қабылданғаны белгілі болды.

Атап айтқанда, біздің талдауымыз бойынша (1-кесте) көшбасшы мемлекет Швейцария қабылдаған стратегиялық бағдарламалар денсаулық сақтау, білім беру, көлік, экология салаларын дамыту мақсатында инновациялық технологияларды енгізуге бағдарланған. Нидерланды мемлекетінің Үкіметі инновациялық дамыған мемлекеттердің көшбасшысы болуын қамтамасыз ету мақсатында ғылым саласын дамытуды, оған деген қаржыландыруды ЖІӨ-нің 2,5% ұлғайтып отыр. Жаһандық экономикалық дүрбелең жағдайына қарамастан, инновациялық технологияларға деген инвестиция деңгейінің артып отырғаны айқын. Бұл тұжырымдаманы дәлелдеу үшін мемлекеттердің инвестицияларының орташа мөлшерін қарастыру жеткілікті. Зерттеулерге сәйкес Ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға жұмсалған жаһандық шығындар соңғы 20 жыл аралығында екі есеге артты.

Қазіргі таңда жаһандық ғылымның даму деңгейі өзінің шарықтау шегіне жетіп отыр. Әлемнің үздік ғылыми институттары Қытай, АҚШ, Германия сияқты мемлекеттерде орналасқан. Германия мемлекеттік өнеркәсіпті Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы қауіп-қатерлерге төтеп беру мақсатында алғашқылардың бірі болып Стратегиялық бастама – «Индустрия 4.0» тұжырымдамасын қабылдаған болатын. Тұжырымдамаға сәйкес мемлекетте киберфизикалық жүйелерге баса назар аудара отырып, оларды өндіріс саласына енгізуді, цифрлық технологияларды жаппай қолданысқа енгізуді меңзейтін «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялық стратегиясы» қабылданды [10].

Аталмыш стратегия қабылданған сәттен Германияда ұлттық идея ретінде қарастырылып, кейінірек әлемдік деңгейде мойындалып, мемлекеттер Германияның мысалына қарай стратегиялық бағдарламалар әзірлей бастады. Атап айтқанда, Францияда 2013 ж. өнеркәсіп саласына инновациялық технологияларды енгізуді көздейтін «Жаңа өнеркәсіптік Франция» мемлекеттік бағдарламасы әзірленді; Швейцария 2016 ж. әлеуметтік-экономикалық саланы цифрландыру мақсатында «Цифрлық Швейцария» стратегиясын бекітті; Нидерланды 2014 ж. өнеркәсіп пен өндірісті жаңа технологиялармен қамтамасыз етуді көздей отырып «Ақылды өнеркәсіп» бағдарламасын негіздеді; 2017 ж. Ұлыбританияда Цифрлық технологияларды дамыту стратегиясы қабылданды; Америка Құрама Штаттарында 2014 ж. өндірісті ақылды технологиялармен, жасанды интеллектімен жабдықтау мақсатында өнеркәсіптік интернет консорциумы ашылды; сондай-ақ Қазақстанда да 2017 ж. «Ақпараттық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының негізінде «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы бекітілді.

АҚШ үшін өнеркәсіптік секторды жаңғырту және өндірістік жабдықты виртуалды әлеммен цифрлық желілік байланыстыру, Германиядағыдай, ең маңызды ұлттық басымдықтарға жатады. Өнеркәсіптік интернет консорциумы барлық халық шаруашылығы салаларында интернет-үдерістерді пайдалануға негізделген инновациялық модельдерге (Google, Facebook және т.б.) сүйенеді [11].

Сингапур мен Жапония адами ресурстан басқа ресурсы жоқ елдерге жатады. Соған қарамастан, бұл елдер ең дамыған мемлекеттер қатарынан орын алады. 2014 ж. Сингапур үкіметі адамдар мен компаниялар цифрлық революцияның артықшылықтарын толық пайдалана алуы үшін «Ақылды ұлт» бастамасын ұсынды [12]. Бұл стратегиялық бастама Сингапурға 2020 ж. елдердің жаһандық бәсекеге қабілеттілік рейтингінде әлемдік көшбасшы болуға мүмкіндік берді, көбінесе адами капиталды дамытудың арқасында (АДИ бойынша 9-орын (2-кесте) жүзеге асыра алды. Жапонияда өнеркәсіпті және оны цифрландыруды ғана емес, бүкіл қоғамды дамытуға көп көңіл бөлінеді. Жапония өзінің «Қоғам 5.0» әлеуметтік-экономикалық даму тұжырымдамасын ілгерілетіп келеді. Бұл стратегиялық бастаманы «Кэйданрэн» жапондық ірі бизнес федерациясы «ақылды» желілердің интеллектуалды өндірістік және көліктік жүйелері саласында әзірледі [13].

Үндістан мен Қытай нәтижелерінің жақсарғанын ерекше атап өткен жөн. 2011 жылдан бастап Үндістан Орталық және Оңтүстік Азиядағы ең инновациялық ел болып, 2020 жылғы жаһандық рейтингте 52-ші белгіге дейін көтеріліп, жасанды интеллектті енгізу бойынша танылған көшбасшы болып табылады. Жылдан жылға Үндістан АКТ саласындағы қызметтердің экспорты, инженерлер мен жаратылыстану ғылымдары бойынша мамандар дипломын алған жоғары оқу орындары түлектерінің саны, шығармашылық еңбек өнімдерінің экспорты және т.б. сияқты инновациялар факторлары бойынша әлемдегі ең озық елдердің қатарына кіреді.

Қытай стратегиясының негізі «Қытай ұлтын ұлы жаңғырту» идеясы болып табылады. Өз стратегиясында қытайлар бәрін қарастырған. Қисын, егжей-тегжей, есептеулер мен қорытындылардың көптігі таң қалдырады. Қытай Коммунистік партиясының XIX съезі барысында екі кезеңді стратегиялық жоспар қабылданды. Сәйкесінше, бірінші кезең 2020–2035 жж. аралығын қамтып, социалистік жаңғырту басты міндет ретінде қарастырылды; екінші кезең 2035–2050 жж. қамтып, Қытай Халық Республикасын дамыған, қуатты, өркениетті әрі бай социалистік мемлекет қылу көзделді. Сонымен қатар, ҚКП Қытайды 2030 жылға дейін жаһандық деңгейде цифрлық технологиялар саласында жетекші мемлекет қылуды көздейтін жол картасын жария еткен болатын.

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының сарапшылары адами капитал саласында тұрақты негізде зерттеудің әртүрлі әдістерін қолдана отырып зерттеулер жүргізеді. Мұндай жұмыстар осы халықаралық ұйымның барлық зерттеу тақырыптары аясында өзекті болып саналады. Олардың нәтижелері экономикалық өсу, инновация және адами капиталдың сапасы арасындағы тығыз байланысты дәлелдейді [14]. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының зерттеу нәтижелері инновациялар мемлекет тарапынан басқа экономикалық факторлардың қатысуымен және қолдауымен тұрақты дами алатынын айқын көрсетеді:

- ◆ білікті жұмыс күші, нарық пен қоғамның қажеттіліктерін, жаңа технологияларды ойлап табуға және бейімдеуге қабілетті адамдар;
- ◆ технологиялар мен зияткерлік капиталға инвестициялар, сондай-ақ компаниялардың жаңа идеялары мен бизнес-модельдері бар «эксперименттері» қолдау көрсетілетін қолайлы бизнес-орта;
- ◆ адам ресурстарын дамыту тетіктері, білім экономикасының инфрақұрылымына инвестициялар арқылы білімді құру мен таратудың тиімді жүйесі;
- ◆ компаниялардың инновациялық белсенділігін ынталандыратын құралдардың кең спектрі [15].

Адами капиталдың сапасы мен кірістер, өнімділік пен экономикалық өсу арасындағы оң корреляция теория мен практикалық өлшемдерде бұрыннан дәлелденгеніне қарамастан, инновациялар мен технологиялармен бірге адами капиталды дамыту мәселелерін ұсынудың (және зерттеудің) жалпы және терең контексті енді ғана қарастырыла бастады. Адами капиталды дамытудың маңызды бағыттарын Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының сарапшылары 2012 ж. құзыреттерді дамыту стратегияларын шолуда тұжырымдады және маңызды салаларды қамтыды. Қажетті дағдыларды дамыту бөлігінде әртүрлі құзыреттерге сұраныстың тұрақты мониторингі; өңірлік ерекшелікті есепке алу; алған білімдерін практикада қолдануды ынталандыру; барлық деңгейлердегі білім сапасын Мемлекеттік бағалау; халықтың барлық топтарының білім алуына тең қолжетімділікті қамтамасыз ету; жұмыс берушілерді қызметкерлерді қосымша оқытуға инвестициялауға ынталандыру сияқты тәсілдер мен құралдарды әзірлеуге және пайдалануға; жұмсақ көші-қон саясатын жүргізуге және т.б. баса назар аударылды.

Осы күш-жігердің негізгі мақсаттары тұрақты экономикалық өсуді қолдау үшін қажетті құзыреттілік тапшылығын жоюға, сондай-ақ барлық деңгейлерде білім беруді дамытуға байланысты. Экономика мен жалпы қоғам үшін адами капиталдың дамуынан оң нәтиже күтуге мүмкіндік беретін жеткілікті себептер бар: жұмысшылардың білім деңгейі неғұрлым жоғары болса, технологиялық прогресс соғұрлым белсенді болады, қоғамның инновацияға бейімділігі артады [16]. Әлеуметтік сала неғұрлым тұрақты болса (білім беру, денсаулық сақтау және т.б.), жұмысшылардың өнімділігі соғұрлым жоғары болуы мүмкін, соғұрлым олар ұзақ уақыт жұмыс істей алады. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының адами капиталды қалыптастыру және дамыту жөніндегі стратегиясында жетіспейтін құзыреттер

мен дағдылардың ауқымын біртіндеп азайтуға, олардың құрылымын жақсартуға ықпал еткен институционалдық жағдайлар айқындалған [17]. Олардың ішінде реттеу тетіктері біздің еліміз үшін ерекше қызығушылық тудыруы мүмкін:

- ◆ «негізгі» немесе «жалпы» дағдыларды дамытуға баса назар аудару, олардың негізінде «мамандандырылған» құзыреттерді алу оңайырақ;

- ◆ студенттерге қолжетімді білім беру бағдарламаларын оңай бағдарлауға, олардың болашағын бағалауға, ал жұмыс берушілерге студенттердің алған біліктіліктерінің мәнін түсінуге мүмкіндік беретін ақпараттық жүйелерді құруға және қолдауға жәрдемдесу;

- ◆ білім беру қызметтерін жеткізушілер арасында ресурстарды икемді бөлу;

- ◆ жұмыс берушілерді құзыреттер мен дағдыларды дамыту стратегияларын әзірлеуге тарту;

- ◆ жұмыскерлерді бос жұмыс орындарын белсенді іздеуге және ұзақ мерзімді жұмыспен қамтуға ынталандыратын еңбек нарығын басқару стратегияларын әзірлеу;

- ◆ кадрлардың ұтқырлығын арттыруға жәрдемдесу;

- ◆ еңбек нарығының қажеттіліктерін айқындауды, халық арасында демографиялық және білім беру өзгерістерін мониторингілеуді (мигранттарды есепке алмағанда), жұмыс күшін тартудың ресми арналарын құруды, жұмыс визаларын алуды жеңілдетуді, тиімді шекаралық бақылауды арттыруды көздейтін сұранысқа бағдарланған көші-қон режимін қалыптастыру [18].

Тиісті дағдыларды дамыту білім берудің барлық деңгейлерінде жүруі керек. Мысалы, университеттерде студенттік шығармашылықты дамыту үшін, экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымына мүше елдерде қолдануға болатын құралдар, тәсілдер мен педагогикалық тәжірибелер жиынтығы үнемі және айтарлықтай кеңейіп келеді.

Адами капиталды басқару халықаралық тәжірибесіне талдау жасай отырып, оны басқарудың бірнеше модельдеріне тоқталып өткен жөн. Адами капиталды дамытуды басқару күрделі үрдіс. Оны жүйелеу мақсатында келесідей бағыттарға бөліп қарастыру ұсынылады: Біріншіден, адами капиталды басқаруға қойылатын қазіргі таңдағы экономиканың сын-тегеуріндері. Басқару модельдерінің эволюциясы және құндылыққа негізделген басқару моделінің маңызды артықшылықтары; Екіншіден, мемлекеттік органдардың бақылау мәдениеті мен даму мәдениеті, оның құндылықтарын өзгерту негізінде адами капиталды басқаруды ұйымдастырушылық тұрғыдан дамыту; Үшіншіден, басқарушылық қызметке қатысты жеке тұлғалық қасиеттер. Атап айтқанда, басқарушының қызметкерлер алдында атқаратын рөлі, оның жеке дағдылары, құзіреттілігі, ұжымдағы ауызбіршілікті қалыптастыратын және қызметкерлердің әлеуметтік капиталын дамытатын жеке қасиеттері, сондай-ақ басқарушының қызметкерлерге деген эмоциялық әсері.

Жоғарыда аталған мәліметтер негізінде көрсетілген бағыттардың алғашқысы жеке қарастыруды қажет етеді. Басқарушылық тұрғыдан ұйым қызметкерлерінің және ұйымдық мәдениеттің аталған ұйымда атқаратын рөліне назар аудармау оның тұрақты дамуына, тиімді қызмет атқаруына орасан қауіп төндіреді. Қазіргі таңда кез келген ұйым, мекеменің тәжірибелі әрі жоғары білімі бар білікті маманға деген сұранысы өте жоғары болып, бұл өз кезегінде тиімді басқаруды маңызды критерий етіп отыр. Зерттеулер персоналды басқару мен дамытудың прогрессивті әдістері жаңа технологиялар мен әзірлемелерге (ҒЗТҚЖ) қарағанда тиімдірек екенін растап отыр. Бәсекеге қабілетті стратегия немесе жұмыс сапасын жақсарту бастамаларын қолданатын, адами капиталды басқару саясатында икемділік танытатын және инновацияларды қолданатын компаниялар өз қызметкерлерін сәтті жалдап, ұзақ уақытқа сақтап қала алады [19]. Ұлыбританияда жүргізілген зерттеу (Management Today) қызметкерлер компаниялардың қорытынды жетістіктеріне тигізетін әсерін дәлелдейтін сандық нәтижелерді ұсынды. Персонал және даму институты 7 жыл уақыт аралығында өндіріспен айналысатын жүз мекеменің теңгерімдік есептемелерін зерттеді. Зерттеу нәтижесінде мекемелер арасындағы өнімділік айырмашылығының 19 пайызы мен табыстылықтың 18 пайызы басқарушылық қызметке тиесілі болды. Нәтижесінде, мұндай көрсеткіштер ҒЗТҚЖ айырмашылығынан жоғары болып шықты. Осы орайда, жүргізілген зерттеуге сәйкес мекемелердегі сапаны арттыру, инновациялық технологияларды енгізу және бәсекеге қабілеттілікті арттыруға бағытталған стратегиялық бағдарламалар табыстылықты небәрі 1%-ға арттыруға қабілетті екені белгілі болды.

Қызметтің жоғары өнімділігі басқарушы лауазымдардың табыстылығына байланысты болатынын, жұмысты икемді ұйымдастыру, қызметаралық байланыстың тиімділігін, еңбек

ресурстарын тиімді пайдалану табыстылықты арттыратынын дәлелдейтін тағы бір зерттеу жұмысына назар аударған жөн [20]. Watson Wyatt Consulting халықаралық компаниясының зерттеуіне сәйкес, формулалар арқылы персоналды басқарудың әртүрлі әдістерінің корпоративтік өнімділікке әсерін бағалайтын және бағалау нәтижелерін белгілі бір индексте қорытындылайтын адами капитал индексі компания қызметкерлерінің өнімділігі мен акционерлердің жоғары табысы арасында нақты байланыс бар екенін растайды. Сонымен қатар, зерттеушілер келесі қорытындыға келді: кәсіби жалдау, нақты сыйақы және есеп беру саясаты, ынтымақтас-тыққа негізделген икемді жұмыс мәдениеті, тиімді байланыс жоспарлары және ресурстарды ұтымды пайдалану акционерлік құнды айтарлықтай арттырады. Дәстүрлі командалық-әкімшілік тәжірибе инновациялар, әртүрлі жағдайларға бейімделу және сәтті бәсекелесу үшін маңызды шығармашылық процесті тежейді. XX ғасырда орын алған өзгерістер корпоративтік мәдениетті жанарту жолында ұйымдық құрылым мен басқару философиясын түбегейлі қайта қарауға әкелді. Яғни мекеме қызметкерлері арасындағы тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында ұйымдық мәдениетті дамыту, сондай-ақ қызмет барысына жаңа идеяларды енгізу мен басқа әдістерді дамытуға ықпал ету қажет. Негізгі міндет жұмыс нәтижелерін бағалаудың тиімді тетіктерін қысқарту кезінде компанияның әрбір қызметкерінің әлеуетін ашу болып табылады.

Қазіргі уақытта Нұсқаулық бойынша басқару, Мақсаттар бойынша басқару және испандық зерттеушілер С. Долан мен С. Гарсия ұсынған Құндылықтар негізінде басқару моделі сияқты жалпы басқарушылық модельдер белгілі [19]. Осы модельдерді енгізу кезінде жинақталған тәжірибе адами капиталды тиімді басқаруға бағытталған қазақстандық шындық аясында да сұранысқа ие болуы мүмкін. Қазіргі саяси-экономикалық дүрбелең жағдайда әр қызметкермен байланыс арқылы мемлекеттік орган қызметі тиімділігінің әлеуетін ашатын стратегиялық басқару құралы қажет. Мұндай құрал ретінде Құндылықтар негізінде басқару моделі қарастырылуы мүмкін.

Нұсқаулық бойынша басқару және Мақсаттар бойынша басқарудан айырмашылығы, Құндылықтар негізінде басқару моделі күнделікті жұмыстың алуантүрлігін қамтиды. Басқарудың құндылықтарға негізделген моделі жұмыстың сапалылығына, қызметкерлер мен басшының табыстылыққа тікелей қатынасына, ұйымдық құрылымның оңтайландырылған әрі тиімді үлгісінің болуына негізделеді. XX ғасырда орын алған экономикалық қарым-қатынастар жүйесінің трансформациясы белгісіздік пен қарқынды даму жағдайында менеджмент саласының эволюциясына алып келді. Қазіргі таңда дамушы елдерде жиі қолданылатын мақсаттар негізінде басқару моделі 1960 жылдары дәстүрлі нұсқаулық негізінде басқару моделін алмастырған болатын. Цифрландыру, жаппай инновациялық технологиялар заманында Құндылықтарға негізделген басқару моделі өзекті болып отыр.

Салыстырмалы талдау жүргізу мақсатында жоғарыда аталған адами капиталды дамытуды басқару модельдерін келесі параметрлерге бөліп қарастырамыз:

Нұсқаулық бойынша басқару. Жағдай – күнделікті жұмыс, орындаушыларды басқару; көшбасшы түрі – дәстүрлі; клиенттің бейнесі – тұтынушы-сатып алушы; тауар нарығы – монополияланған, стандартталған; ұйымдық құрылым – көп деңгейлі пирамида; белгісіздікке бейімделу қажеттілігі және тәуелсіздікке, жауапкершілікке деген қажеттілік – төмен; нарық түрі – тұрақты; басқару философиясы – жоғарыдан төменге, тікелей қызметті бақылау; ұйымның мақсаты – өндірісті қолдау; стратегиялық көзқарастың ауқымы – қысқамерзімді; негізгі мәдени құндылықтар – сандық өндіріс, адалдық, тәртіп.

Мақсаттар бойынша басқару. Жағдай – орташа күрделілік, салыстырмалы түрде стандартталған өндіріс; қызметкерлерді басқару; көшбасшы түрі – ресурстарды бөлуге бағытталған; клиенттің бейнесі – тұтынушы-клиент; тауар нарығы – сегменттелген; ұйымдық құрылым – бірнеше деңгейлі пирамида; белгісіздікке бейімделу қажеттілігі және тәуелсіздікке, жауапкершілікке деген қажеттілік – орташа; нарық түрі – орташа-өзгермелі; басқару философиясы – жеке жетістіктерді бақылау және ынталандыру; ұйымның мақсаты – нәтижелерді жақсарту; стратегиялық көзқарастың ауқымы – орта мерзімді; негізгі мәдени құндылықтар – нәтижелерді бағалау, оңтайландыру, уәждемеу, тиімділікті арттыру.

Құндылықтар негізінде басқару. Жағдай – күрделі мәселелерді шешу үшін креативке деген қажеттілік, кәсіпқойларды басқару; көшбасшы түрі – өзгерістер көшбасшысы (өзгерістерге ықпал ететін); клиенттің бейнесі – клиент таңдау еркіндігін пайдаланады; ұйымдық құрылым –

функционалдық бірлестіктер, жобалық командалар; белгісіздікке бейімделу қажеттілігі, тәуелсіздікке, жауапкершілікке деген қажеттілік – жоғары; нарық түрі – болжау мүмкін емес, динамикалық; басқару философиясы – өзін-өзі бақылауды ынталандыру; ұйымның мақсаты – процесті үнемі жетілдіру; стратегиялық көзқарастың ауқымы – ұзақ мерзімді; негізгі мәдени құндылықтар – қызметкерлердің процеске қатысуы, шығармашылық, өзара сенім, адалдық.

12 өлшем бойынша бір-бірінен ерекшеленетін басқарудың осы үш тәсілі адами капиталды басқарудың басымдықтарын айқын көрсетеді, күрделі мәселелерді шешуде шығармашылық, кәсібилік, белгісіздікке бейімделу қабілеті, дербестік пен жауапкершілік, өзін-өзі бақылау, өзара сенім, компанияға деген адалдық сияқты қызметкерлердің қызметіндегі құндылықтарды ерекшелейді. Осылайша, егер бұрын құндылықтар басқарудың байыпты тәсіліне ену үшін тым әлсіз және тұрақсыз тұжырымдама болып саналса, енді олар ұйымдық стратегияның негізіне айналады. Құндылықтарға негізделген модельді басқарудың философиясы мен тәжірибесі деп атауға болады, себебі бұл тәсіл компанияның маңызды құндылықтарына және оның стратегиялық мақсаттарына бір уақытта бағытталады. Құндылықтар ұжымдық жауапкершілікті шабыттандыратын корпоративтік мәдениетті үнемі жаңартып отырудың икемді негізі болып табылады.

Қорытынды

Адами капиталды дамытуды басқарудың шетелдік тәжірибесін зерделеуді қорытындылай келе мемлекеттік деңгейде қысқа және ұзақ мерзімді, уақыт талабына сай стратегиялық бағдарламалардың тиянақты әзірленіп, қабылдануы және одан әрі тиімді жүзеге асуы басты шарт екенін айтуға болады. Жаһандық дүрбелең жағдайында адами капиталды дамыту және оны басқару әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-технологиялық дамудың басты түрткіжайты, негізгі қозғаушы күші болып отыр. Осы себепті бұл мәселеге тың назар аударылып, оны микро және макро деңгейде қарастыру қажет. Зерттеу адами капиталды дамытуды тиімді басқару мен мемлекеттің инновациялық стратегияларды жүзеге асыруы арасында тығыз байланыс бар екенін көрсетті. Адами даму, әлеуметтік даму, жаһандық бәсекеге қабілеттік, инновациялық индекс, жалпы ішкі өнім индексі сияқты халықаралық деңгейдегі көрсеткіштерге дамыған мемлекеттер іске асырып отырған мемлекеттік стратегиялардың, жаппай инновациялық, цифрлық технологияларды енгізудің оң әсері расталды. Мақалада келтірілген шетелдік тәжірибе отандық «Цифрлық Қазақстан» сияқты стратегиялық бағдарламаларды жетілдіруге септігін тигізуі мүмкін.

Қаржыландыру туралы ақпарат. Бұл мақала ҚР ҒЖБМ ҒК-нің қаржыландыру аясында әзірленді (Грант № AP09057996 «Қазақстандық жастардың саяси мәдениетіне цифровизацияның ықпалы»)

ӘДЕБИЕТТЕР

1 How is the Fourth Industrial Revolution changing our economy? URL: <https://www.weforum.org/agenda/2019/11/the-fourth-industrial-revolution-is-redefining-the-economy-as-we-know-it>. (accessed: 15.12.2022)

2 Тенденции и перспективы развития человеческого капитала в России // Креативная экономика. – 2014. – № 10: URL: <https://creativeconomy.ru/lib/5185>. (дата обращения: 21.12.2022)

3 Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М: Соцэргиз, 1962. – 684 с.

4 Маркс К. Капитал. Вторая книга. Процесс обращения капитала / К. Маркс. URL: https://istmat.org/files/uploads/59308/k.marks_kapital._tom_2._1951_g.pdf (дата обращения: 06.01.2023)

5 Маршалл А. Принципы экономической науки: в 3 т.: пер. с англ. А. Маршалл. – М.: Прогресс, 1993. – 350 с.

6 Fernández-Portillo A., Almodóvar-González M., Sánchez-Escobedo M.C., Coca-Pérez J.L. The role of innovation in the relationship between digitalisation and economic and financial performance // A company-level research, European Research on Management and Business Economics. 2022, vol. 28, issue 3, pp. 100–190. ISSN 2444-8834. URL: <https://doi.org/10.1016/j.iedeen.2021.100190> (accessed: 21.12.2022)

7 Cárcaba A., Arrondo R., González E., Does good local governance improve subjective well-being? // *European Research on Management and Business Economics*. 2022, vol. 28, issue 2. URL: <https://doi.org/10.1016/j.iedeen.2021.100192> (accessed: 21.12.2022)

8 Li S., Gao L., Han C., Gupta B., Alhalabi W., Almakdi S. Exploring the effect of digital transformation on Firms' innovation performance // *Journal of Innovation & Knowledge*. 2023, vol. 8, issue 1. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jik.2023.100317> (accessed: 20.12.2022)

9 Andersen A., Garela A., Gilbert A., Tourani-Rad A. Social capital, human capital, and board appointments // *Global Finance Journal*, 2022, no. 54, art. no. 100758.

10 Белов В.Б. Новая парадигма промышленного развития Германии – стратегия «Индустрия 4.0» // *Современная Европа*. – 2016. – № 5(71). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/novaya-paradigma-promyshlennogo-razvitiya-germanii-strategiya-industriya-4-0> (дата обращения: 13.12.2022)

11 Тхуров Л. Будущее капитализма. – Нью-Йорк: Пингвин, 1996.

12 Сингапур растит «умную нацию». URL: <http://www.iksmedia.ru/articles/5414017-Singapur-rastit-umnuyu-naciyu.html#ixzz4zZV7UO4g> (дата обращения: 04.12.2022)

13 Цифровизация экономического роста по-японски в проекте на российскую экономическую модель. URL: <https://promvest.info/ru/novosti-promyshlennosti/obschestvo-50-tsifrovizatsiya-ekonomicheskogo-rosta-po-yaponski-v-proekte-na-rossiyskuyu-ekonomicheskuyu-model> (дата обращения: 14.12.2022)

14 Барнов С., Бурт С. Изучение взаимосвязи между управлением эффективностью и воздействием программы: пример изучения Закона о партнерстве по обучению работе // *Журнал анализа и управления политикой*. – 2000, № 1.

15 Баирд Л., Мешоулам И. Управление двумя вариантами стратегического управления человеческими ресурсами // *Академия управления обзором*. – 1988. – № 13. – С. 116–128.

16 Стратегия навыков ОЭСР. – 2011. – С. 3.

17 Жасксон С.Е., Счулер Р.С. Понимание управления человеческими ресурсами в контексте организаций и их среды. Портер Л.В. (ред) // *Ежегодный обзор психологии*. Ежегодные обзоры. Пало-Альто. СА. – 1995. – Том 46. – С. 237–264.

18 Oliver J. Invest In People and Improve Profitability and Productivity // *Management Today*. 1998, March.

19 Kay L., Luss R. Creating Superior Returns to Shareholders Through Effective Human Capital Management, The Watson Wyatt Human Capital Index; Human Capital Index; Linking Human Capital and Shareholder Value. 1999. URL: http://www.watsonwyatt.com/homepage/Human_Capital_Index/index.htm

20 Долан С., Гарсия С. Управление на основе ценностей. Корпоративное руководство по выживанию, успешной жизнедеятельности и умению зарабатывать деньги в XXI веке. – М., 2008.

REFERENCES

1 How is the Fourth Industrial Revolution changing our economy? URL: <https://www.weforum.org/agenda/2019/11/the-fourth-industrial-revolution-is-redefining-the-economy-as-we-know-it>. (data obrashhenija: 15.12.2022). (In English).

2 Tendencii i perspektivy razvitija chelovecheskogo kapitala v Rossii // *Kreativnaja jekonomika*. 2014. No. 10: URL: <https://creativeconomy.ru/lib/5185>. (data obrashhenija: 21.12.2022). (In Russian).

3 Smit A. (1962) Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov. M: Socjkgiz, 684 p. (In Russian).

4 Marks K. Kapital. Vtoraja kniga. Process obrashhenija kapitala / K. Marks. URL: https://istmat.org/files/uploads/59308/k.marks_kapital._tom_2._1951_g.pdf (data obrashhenija: 06.01.2023). (In Russian).

5 Marshall A. (1993) Principy jekonomicheskoy nauki: v 3 t.: per. s angl. A. Marshall. M.: Progress, 350 p. (In Russian).

6 Fernández-Portillo A., Almodóvar-González M., Sánchez-Escobedo M.C., Coca-Pérez J.L. (2022) The role of innovation in the relationship between digitalisation and economic and financial performance // *A company-level research, European Research on Management and Business Economics*, vol. 28, issue 3, pp. 100–190. ISSN 2444-8834. URL: <https://doi.org/10.1016/j.iedeen.2021.100190> (data obrashhenija: 21.12.2022). (In English).

7 Cárcaba A., Arrondo R., González E. (2022) Does good local governance improve subjective well-being? // *European Research on Management and Business Economics*, vol. 28, issue 2. URL: <https://doi.org/10.1016/j.iedeen.2021.100192> (data obrashhenija: 21.12.2022). (In English).

- 8 Li S., Gao L., Han C., Gupta B., Alhalabi W., Almakdi S. (2023) Exploring the effect of digital transformation on Firms' innovation performance // Journal of Innovation & Knowledge, vol. 8, issue 1. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jik.2023.100317> (data obrashhenija: 20.12.2022). (In English).
- 9 Andersen A., Garel A., Gilbert A., Tourani-Rad A. (2022) Social capital, human capital, and board appointments // Global Finance Journal, no. 54, art. no. 100758. (In English).
- 10 Belov V.B. (2016) Novaja paradigma promyshlennogo razvitija Germanii – strategija «Industrija 4.0» // Sovremennaja Evropa. No. 5(71). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/novaya-paradigma-promyshlennogo-razvitiya-germanii-strategiya-industriya-4-0> (data obrashhenija: 13.12.2022). (In Russian).
- 11 Thurov L. (1996) Budushhee kapitalizma. N'ju-Jork: Pingvin. (In Russian).
- 12 Singapur rastit «umnuju naciju». URL: <http://www.iksmmedia.ru/articles/5414017-Singapur-rastit-umnyu-naciju.html#ixzz4zZV7UO4g> (data obrashhenija: 04.12.2022). (In Russian).
- 13 Cifrovizacija jekonomicheskogo rosta po-japonski v proekte na rossijskuju jekonomicheskiju model'. URL: <https://promvest.info/ru/novosti-promyshlennosti/obschestvo-50-tsifrovizatsiya-ekonomicheskogo-rosta-po-yaponski-v-proekte-na-rossiyskuyu-ekonomicheskuyu-model> (data obrashhenija: 14.12.2022). (In Russian).
- 14 Barnov S., Burt S. (2000) Izuchenie vzaimosvjazi mezhdou upravleniem jeffektivnost'ju i vozdejstviem programmy: primer izuchenija Zakona o partnerstve po obucheniju rabote // Zhurnal analiza i upravlenija politikoj. No. 1. (In Russian).
- 15 Baird L., Meshoulam I. (1988) Upravlenie dvumja variantami strategicheskogo upravlenija chelovecheskimi resursami // Akademija upravlenija obzorom. No. 13. P. 116–128. (In Russian).
- 16 Strategija navykov OJeSR. 2011. P. 3. (In Russian).
- 17 Zhaskson S.E., Schuler. R.S. (1995) Ponimanie upravlenija chelovecheskimi resursami v kontekste organizacij i ih sredy. Porter. L.V. (red) // Ezhegodnyj obzor psihologii. Ezhegodnye obzory. Palo-Al'to. CA. Vol. 46. P. 237–264. (In Russian).
- 18 Oliver J. (1998) Invest In People and Improve Profitability and Productivity // Management Today. March. (In English).
- 19 Kay L., Luss R. (1999) Creating Superior Returns to Shareholders Through Effective Human Capital Management, The Watson Wyatt Human Capital Index; Human Capital Index; Linking Human Capital and Shareholder Value. URL: http://www.watsonwyatt.com/homepage/Human_Capital_Index/index.htm. (In English).
- 20 Dolan S., Garsija S. (2008) Upravlenie na osnove cennostej. Korporativnoe rukovodstvo po vyzhivaniju, uspešnoy zhiznedejatel'nosti i umeniju zarabatyvat' den'gi v XXI veke. M. (In Russian).

А.А. НУРПЕЙСОВА,¹

к.э.н., ассоциированный профессор.

e-mail: aigul.nurpeisova@narxoz.kz.

ORCID ID: 0000-0002-4853-6686

Д. ФАЗЫЛЖАН,^{*2}

докторант.

*e-mail: damir.fazylzhan@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3743-506X

¹Университет Нархоз,

г. Алматы, Казахстан

²Казахский национальный

университет им. аль-Фараби,

г. Алматы, Казахстан

МИРОВОЙ ОПЫТ ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЕМ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Аннотация

В контексте глобальной цифровизации основным ресурсом обеспечения конкурентоспособности государств является человек. На сегодняшний день в научной и общественной среде преобладает мнение о том, что интеллектуальный капитал имеет более высокую цену, чем имущественный капитал. Опыт зарубежных государств по управлению развитием человеческого капитала вызвал научный интерес при написании дан-

ной статьи. Актуальность исследования обусловлена необходимостью повышения основных критериев при разработке стратегий развития государства на мировом уровне, в частности уровня инновационного и социального развития, повышения конкурентоспособности экономики страны. Целью исследовательской работы является выявление взаимосвязи между интеллектуализацией, цифровизацией, экономическим развитием и развитием человеческого капитала странами, а также определение роли человеческого капитала как инструмента реализации государственных стратегий. В исследовательской работе проведен анализ мировой практики управления развитием человеческого капитала на основе данных, представленных в актуальных публикациях международных организаций, в частности в Программе развития ООН по человеческому развитию, Международного валютного фонда, Императива социального прогресса, Всемирного экономического форума и др., также в исследованиях индексируемых рейтинговых журналов.

Ключевые слова: человеческий капитал, государственная стратегия, человеческое развитие, глобализация, интеллектуальная экономика.

A.A. NURPEISSOVA,¹

c.e.s., associate professor.

e-mail: aigul.nurpeisova@narxoz.kz

ORCID ID 0000-0002-4853-6686

D. FAZYLZHAN,^{*2}

PhD student.

*e-mail: damir.fazylzhan@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3743-506X

¹Narxoz University, Almaty, Kazakhstan

²Kazakh National University named after Al-Farabi
Almaty, Kazakhstan

WORLD EXPERIENCE OF EFFECTIVE MANAGEMENT OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT

Abstract

In the context of global digitalization, the main resource for ensuring the competitiveness of states is a person. Today, the prevailing opinion in the scientific and public environment is that intellectual capital has a higher price than property capital. The experience of foreign countries in the management of human capital development aroused scientific interest when writing this article. The relevance of the study is due to the need to increase the main criteria for the development of state development strategies at the global level, in particular, the level of innovative and social development, improving the competitiveness of the country's economy. The purpose of the research work is to identify the relationship between intellectualization, digitalization, economic development and the development of human capital by countries, as well as to determine the role of human capital as a tool for implementing government strategies. The research paper analyzes the world practice of managing the development of human capital on the basis of data presented in current publications of international organizations, in particular the United Nations Development Program for Human Development, the International Monetary Fund, the Imperative of Social Progress, the World Economic Forum, etc., as well as in studies of indexed rating journals.

Key words: human capital, state strategy, human development, globalization, intellectual economy

МРНТИ 82.13.37
УДК 352.2
JEL R58

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-297-309>

А.Т. АЛИШАРИПОВ,*¹

докторант.

*e-mail: a.alisharipov@apa.kz

ORCID ID: 0009-0006-0108-0358

Л.И. КУСАИНОВА,¹

к.э.н., профессор.

e-mail: l.kussainova@apa.kz

ORCID ID: 0000-0003-4973-8703

Д.М. ХАМИТОВА,²

к.э.н., профессор.

e-mail: dariga.hamitova@iuth.edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-2903-9908

Ж.М. ДЮСЕМБЕКОВА,³

к.э.н., ассоциированный профессор.

e-mail: zhanar.dyussembekova@narхоз.kz

ORCID ID: 0000-0003-3373-5591

¹Академия государственного управления при Президенте РК,
г. Астана, Казахстан

²Международный университет туризма и гостеприимства,
г. Туркестан, Казахстан

³Университет Нархоз,
г. Алматы, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СТАТИСТИЧЕСКИХ ДАННЫХ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ ПРИ ПРИНЯТИИ РЕШЕНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

Человечество вступило в новую фазу, где экономическое развитие определяется не столько производственными, финансовыми, потребительскими и т.п. факторами, сколько социальными, экологическими, институциональными. Ученые разных стран приходят к пониманию, что экономические процессы намного сложнее в своей структуре и требуют большего изучения качественных показателей для дальнейшего развития. Данные исследования показывают значимость субъективных статистических данных и важность их изучения. В Казахстане вектор политического развития ориентируется на «человекоцентричность» при принятии решений и разработке стратегических планов. Для реализации поставленных задач обделить вниманием изучение субъективных статистических показателей было бы большим упущением. Цель данного исследования состоит в том, что Казахстан не должен отставать в тенденции изучения альтернативных (субъективных) видов статистических данных при разработке и реализации стратегических планов территориального развития. Анализ научной литературы по проблемам территориального развития качества жизни и сравнительный анализ зарубежного использования определения статистических данных показателей качества жизни с казахстанской практикой являются методологией исследования. Изучение в этом направлении выявило ряд недостатков и ограничение в методологии статистических данных «качества жизни», начиная со сбора данных, выборки, обработки и оценки. Также можно отметить отсутствие данных качества жизни на местном уровне или разбивки по регионам для более глубокого изучения. Данное исследование обращает внимание на важность субъективных показателей при принятии управленческих решений, разработке и реализации стратегических планов территориального развития. Мы предполагаем, что кризисных ситуаций, таких как январские события, можно избежать в будущем, если субъективные статистические данные будут учитываться наравне с экономическими показателями количественного характера.

Ключевые слова: качество жизни, территориальное развитие, субъективные статистические данные, управленческие решения, статистические показатели.

Введение

На сегодняшний день уровень благосостояния и уровня жизни народа отдельно взятой страны является показателем официальной статистики. Являясь универсальным инструментом при изучении через количественные методы исследования, статистика стала неотъемлемой частью в разных областях науки (химия, физика, биология, социология и т.д.).

В социальных и экономических науках статистика играет основополагающую роль. На основании статистических данных подтверждаются и опровергаются всевозможные гипотезы и теории, разрабатываются стратегические планы по развитию не только отдельных государств, но и всего мира в целом. Глобальные институты (ООН, ВТО и т.д.) повсеместно выдвигают стратегические планы развития на их основании. В этой связи тяжело переоценить роль статистики и в государственном управлении.

Так, согласно декларации Статистической комиссии ООН, «официальная статистика – это необходимый элемент информационной системы демократического общества, обеспечивающий правительство, экономические круги и общественность данными об экономическом, демографическом, социальном и экологическом положении. С этой целью официальные статистические данные, имеющие практическую ценность, подготавливаются и распространяются на объективной основе государственными статистическими ведомствами для обеспечения уважения права граждан на общественную информацию» [1].

Использование статистических данных о качестве жизни при принятии решений о территориальном развитии относится к использованию статистической информации о различных аспектах качества жизни для обоснования процессов принятия решений, связанных с территориальным развитием. Этот подход признает, что решения в области развития должны основываться не только на экономических показателях, но и учитывать благополучие и удовлетворенность отдельных лиц и сообществ.

Концепция качества жизни охватывает целый ряд аспектов, включая, но не ограничиваясь здравоохранением, образованием, доходом, занятостью, жильем, социальными связями, безопасностью и условиями окружающей среды. Статистические данные по этим аспектам могут дать представление о сильных и слабых сторонах различных регионов или территорий, помогая лицам, принимающим решения, определять приоритеты и разрабатывать соответствующие стратегии развития.

Объединяя статистические данные о качестве жизни, лица, принимающие решения, могут получить более полное представление о потребностях и чаяниях населения на конкретной территории. Эта информация может помочь в распределении ресурсов, разработке политики и программ, а также в оценке их эффективности с точки зрения улучшения благосостояния жителей.

Статистические показатели и источники данных, используемые при оценке качества жизни, могут варьироваться в зависимости от контекста и конкретных целей территориального развития. Они могут включать официальную статистику, собранную правительственными учреждениями, обследования, переписи, административные отчеты и другие соответствующие источники данных.

Использование статистических данных о качестве жизни в процессах принятия решений по территориальному развитию представляет собой переход к более целостному и ориентированному на людей подходу к развитию. В нем признается, что устойчивое и инклюзивное развитие требует не только экономического роста, но и улучшения общего благосостояния и качества жизни отдельных людей и сообществ.

Материалы и методы

Для анализа данных качества жизни при принятии управленческих решений территориального развития Республики Казахстан используется анализ научной литературы по проблемам территориального развития качества жизни и сравнительный анализ зарубежного использования определения статистических данных показателей качества жизни с казахстанской практикой.

Поиск необходимой информации осуществлялся в открытых источниках, включая статистические данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, Статистического управления Финляндии, Австралийского бюро статистики.

Преимуществом выбранной стратегии является проведение исследования в достаточно короткий период времени, а также возможность проведения комплексного анализа государственной стратегии в отношении качества жизни в системе государственного управления.

Основные положения

Принятие решений с использованием концепции, основанной на данных, или data-driven, относится к процессу использования данных и анализа для информирования и руководства процессами принятия решений. Это включает в себя сбор соответствующих данных, их анализ для выявления инсайтов и использование этих инсайтов для принятия обоснованных решений. Данная концепция является базой при использовании статистических данных «качества жизни».

Ключевые шаги и соображения для принятия решений с использованием данных «качества жизни»:

Определение проблемы: четко сформулированное решение или проблема, которую надо решить. Это поможет сосредоточиться на сборе наиболее релевантных данных.

Определить источники данных: определить источники данных, которые доступны. Это могут быть внутренние данные организации, внешние данные из сторонних источников или даже данные, которые собираются специально для процесса принятия решений (например, с помощью опросов или экспериментов).

Сбор и очистка данных: собрать необходимые данные и обеспечить их качество. Очистить и предварительно обработать данные, чтобы удалить любые ошибки, несоответствия или выбросы, которые могли бы повлиять на анализ.

Анализ данных: использовать соответствующие аналитические методы и инструменты для получения информации на основе полученных данных. Это может включать описательную статистику, визуализацию данных, корреляционный анализ, регрессионное моделирование или более продвинутые методы, такие как машинное обучение.

Интерпретировать результаты: после того как данные проанализированы, интерпретируются полученные результаты в контексте решения или проблемы. Определить закономерности, тенденции или взаимосвязи, которые имеют отношение к процессу принятия решений.

Учитывать другие факторы: хотя данные ценны, они не должны быть единственным фактором принятия решений. Следует учитывать другие контекстуальные факторы, такие как цели организации, ограничения и мнения экспертов, чтобы принять взвешенное решение.

Принятие решения: использовать информацию, полученную в результате анализа данных, наряду с другими релевантными факторами, для принятия обоснованного решения. Это может включать в себя выбор варианта, реализацию стратегии или принятие конкретного плана действий.

Мониторинг и оценка: после принятия решения проследить за выполнением и оценить результаты. Постоянно оценивать влияние принятого решения и при необходимости совершенствовать подход.

Учиться и совершенствоваться: учитывать обратную связь и извлеченные уроки из процесса принятия решений для улучшения будущих решений. Это может включать в себя усовершенствование ваших методов сбора данных, совершенствование ваших аналитических методов или корректировку вашей системы принятия решений.

Как можно судить из вышеописанного, любые решения, основанные на данных, и «качество жизни» в том числе, должны всегда совершенствовать систему аналитики и методологию данных. Процесс принятия решения должен базироваться на правильной аналитической базе, закреплённой не только количественными, но и качественными статистическими данными.

В этой связи изучение статистических данных «качества жизни» и их значимость для совершенствования принятия решений для устойчивого территориального развития являются важными.

Обзор литературы

В развитых странах повышение благосостояния граждан – основная задача государственного управления. Главная роль в этом процессе отводится рыночному механизму для справедливого распределения общественных благ. Однако дебаты с экономической точки зрения по справедливому распределению благ при ограниченности ресурсов в целях улучшения благосостояния граждан, учитывая экономические, культурные, политические и моральные факторы, ведутся постоянно.

В своей работе «Экономика благосостояния в государственной политике: практический подход к оценке проектов и политики» Р.Э. Джаст, Д.Л. Хьюэт и А. Шмитц обеспечивают практическую основу для оценки государственной политики и проектов с точки зрения экономики благосостояния. Авторы затрагивают целый ряд тем, включая анализ затрат и выгод, измерение благосостояния, провалы рынка и роль правительства в повышении социального благосостояния.

Их идеи основываются на практическом применении, предлагая многочисленные примеры, тематические исследования и численные методы для иллюстрации обсуждаемых концепций. В нем подчеркивается важность эмпирического анализа и подходов, основанных на данных, для точной оценки воздействия политики на различные заинтересованные стороны и общество в целом.

Начиная с представления фундаментальных концепций и инструментов экономики благосостояния, таких как излишки потребителей и производителей, эффективность и функции социального обеспечения. Затем переходят к анализу затрат и выгод, который включает количественную оценку затрат и выгод от политических вмешательств и их сравнение для определения их желательности.

Авторы обсуждают различные вопросы, связанные с оценкой проектов и политики, включая измерение влияния на благосостояние, учет неопределенности и риска, а также учет проблем распределения. Они исследуют проблемы, возникающие в результате сбоя рынка, такие как внешние эффекты и общественные блага, и обсуждают роль правительства в устранении этих сбоев [2].

В итоге исследователи в поисках действенного измерения человеческого благосостояния выдвинули подходы – от основанного на полезности к ресурсному подходу и новому подходу, основанному на возможностях. Известный труд Джона Роулза «Теория справедливости», который определил базисные понятия справедливости как максимально либеральные традиции и дальнейшее применение своей теории при распределении благ через принятие общего консенсуса социумом. Одним из ключевых вкладов теории Роулза является его акцент на приоритете справедливости над эффективностью или экономическими соображениями. Роулз утверждает, что справедливое общество должно уделять приоритетное внимание благополучию наименее обеспеченных членов и обеспечивать, чтобы неравенство было оправданным и приносило пользу всем. Этот подход бросает вызов традиционным утилитарным теориям, которые ставят во главу угла общую социальную полезность без учета распределения выгод.

Работа оказала значительное влияние на политическую философию и повлияла на дебаты о социальной справедливости, равенстве и роли государства. Его теория обеспечивает основу для размышлений о принципах, которыми должно руководствоваться общество, и стимулирует многочисленные дискуссии и критические замечания ученых в этой области. В целом «Теория справедливости» Роулза остается влиятельной и широко изучаемой работой в современной политической философии [3].

Дальнейшее переосмысление этой теории породило подход к возможностям, разработанный Амартией Сен в «Идее справедливости». Подход, основанный на потенциале, в основном на человеческом потенциале, при анализе инициатив в области политики развития подчеркивает важность учета индивидуальных способностей и функций при оценке справедливости. Он утверждает, что благополучие людей не должно измеряться исключительно их материальным богатством или доходом, но должно охватывать их способность функционировать в обществе и вести полноценную жизнь. Сен вводит концепцию «подхода к возможностям», которая фокусируется на свободах и возможностях, которыми обладают люди, чтобы жить так, как они ценят.

По словам Сена, справедливое общество должно стремиться расширять возможности и свободы индивидов с помощью различных средств, таких как обеспечение доступа к образованию, здравоохранению, социальная поддержка и участие в политической жизни. Он утверждает, что важно уделять приоритетное внимание сокращению неравенства и расширению возможностей людей в продвижении социальной справедливости.

Кроме того, критикуются чисто утилитарные подходы к правосудию и утверждается, что правосудие не должно основываться исключительно на совокупных результатах или максимизации общего счастья. Он подчеркивает важность оценки справедливости с точки зрения индивидуального опыта, свобод и ликвидации различных форм дискриминации и угнетения.

«Идея справедливости» предлагает более широкий взгляд на правосудие, выходя за рамки узких экономических соображений и включая целый ряд социальных, культурных и политических факторов, влияющих на благосостояние людей. Работа Сена оказала влияние на такие области, как экономика развития, экономика социального обеспечения и политическая философия, стимулируя дискуссии об основах справедливости и измерении благосостояния в обществе [4].

Самым распространенным статистическим показателем развития является ВВП на душу населения. В 2010 г. лауреаты Нобелевской премии по экономике Сен А., Стиглиц Д. и французский экономист Фитусси П. по инициативе тогдашнего президента Франции Николя Саркози опубликовали доклад комиссии по изучению роли ВВП как надежного индикатора экономического и социального прогресса, где исключительно ресурсный подход в определении качества жизни граждан ставится под сомнение и предлагаются концептуальные подходы к их измерению.

В докладе утверждается, что ВВП, хотя и является широко используемым показателем, не отражает важных аспектов благосостояния и социальной защищенности. В нем подчеркиваются ограничения ВВП как показателя, такие как его ориентация на экономическое производство и неспособность учитывать такие факторы, как неравенство доходов, ухудшение состояния окружающей среды и ценность нерыночной деятельности.

Авторы выступают за более широкий и всесторонний подход к измерению общественного прогресса. Они предлагают использовать альтернативные показатели, которые учитывают более широкий спектр факторов, включая образование, здравоохранение, социальное неравенство, экологическую устойчивость и субъективное благополучие. В докладе подчеркивается важность учета этих аспектов при разработке государственной политики и оценке ее воздействия на общество.

«Неправильное измерение нашей жизни» также касается необходимости более точного измерения экономической активности, что требует совершенствования методов сбора данных и учета. В нем содержится аргумент в пользу перехода к более инклюзивной и многоаспектной структуре, отражающей различные аспекты человеческого благополучия и социального прогресса.

В целом этот отчет служит критическим анализом ограничений ВВП как показателя общественного прогресса и дает ценную информацию о важности учета множества аспектов благосостояния и устойчивости. Это оказало значительное влияние на дискуссии об альтернативных показателях прогресса и повлияло на разработку более широких систем, таких как индекс человеческого развития и показатель реального прогресса.

В данном подходе отмечается высокая роль данных, основанных на понятии субъективного благополучия. То есть усредненные и исключительно количественные методы определения не могут полностью отразить показатели уровня качества жизни. Учитывая субъективные данные, которые имеют множество переменных факторов, не зависящих от платежеспособности, можно получить более полную картину домохозяйства [5]. Несмотря на то что экономические показатели до сих пор преобладают в официальной статистике, в западных странах проходит процесс пересмотра уровня развития стран через повышение роли показателей целей устойчивого развития.

Данную тенденцию важно учитывать и при реализации стратегических планов территориального развития, учитывая, что на местном уровне существуют разного рода лаги (временные, институциональные, социальные и т.д.) по восприятию развития территорий. Многие зарубежные ученые отмечают важность устойчивого развития на местном уровне и баланс при

реализации краткосрочных, среднесрочных планов территориального развития [6]. Применяя подход к территориальному планированию, правительства и лица, определяющие политику, могут создавать стратегии и директивные указания, способствующие сбалансированному территориальному развитию, уменьшению региональных диспропорций и повышению общего благосостояния граждан. Этого можно достичь путем распределения ресурсов, инвестиций в инфраструктуру, создания возможностей для трудоустройства и предоставления надлежащих государственных услуг в слаборазвитых или неблагополучных районах.

Однако важно признавать ограничения территориального планирования как подхода к управлению. Территориальное планирование осуществляется в более широком контексте политической, экономической и социальной динамики, которая может влиять на его эффективность. Ограничения могут возникать из-за конфликта интересов заинтересованных сторон, неадекватного институционального потенциала, нехватки финансовых ресурсов или непредвиденных внешних факторов.

Кроме того, территориальное планирование само по себе не может полностью устранить все пространственные диспропорции или решить сложные социальные проблемы. Это должно быть дополнено другими подходами к управлению, такими как координация политики, принятие решений на основе широкого участия и социальная интеграция, для решения многогранных проблем, связанных с территориальным развитием.

Вовлеченность гражданского общества в территориальное планирование способствует интеграции различных целей и интересов, расстановке приоритетов. Процедура планирования с участием большего числа участников также может расширить возможности для достижения экологических и социальных целей [7].

Также нужно отметить, что для принятия эффективных управленческих решений или разработки и реализации государственной политики на местном уровне недостаточно изучения исключительно инфраструктурной составляющей, нужно учитывать и нематериальные факторы, связанные с воспринимаемым качеством жизни [8].

Важность показателей качества жизни для устранения наиболее важных диспропорций и постепенного снижения дифференциации регионов Казахстана также отмечается местными исследователями [9]. Для понимания текущего положения и дальнейшего развития необходимо изучение именно субъективных показателей статистических данных, что повышает актуальность данной работы.

Результаты и обсуждение

Президент Республики Казахстан Токаев К.К. во многих своих выступлениях часто говорит о значимости роли граждан в развитии государства, но показатели социально-экономического развития (региональные, общереспубликанские, месячные, годовые и т.д.) формируются без учета данных о качестве жизни граждан.

Одним из самых важных статистических показателей является качество жизни населения. Согласно методологическому пояснению ежегодного бюллетеня «Качество жизни населения РК», целью обследования является получение данных о субъективной оценке респондентов, отражающих характеристику уровня жизни населения. Обследование по данному модулю является составной частью программы выборочных обследований домашних хозяйств по оценке уровня жизни [10].

В Казахстане сбор и обработку статистических данных осуществляет Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан (далее – Бюро). Деятельность Бюро регулируется Законом «О государственной статистике», Положением Бюро, утвержденным приказом председателя АСПиР, и иными нормативными правовыми актами Республики Казахстан.

Согласно Закону «О государственной статистике», «официальная статистическая информация – статистическая информация, формируемая органами государственной статистики в соответствии с планом статистических работ» [11].

В феврале 2021 г. утверждена «Концепция развития государственного управления в Республике Казахстан до 2030 года», во введении которой четко обозначено:

«Вместе с тем действующая модель государственного управления, основанная на административно-контрольной форме взаимодействия государства и населения, не в полной мере отвечает ожиданиям населения.

Вследствие чего назрела необходимость формирования сервисной и «человекоцентричной» модели государственного управления, в которой главными ценностями являются граждане и их благополучие» [12].

То есть мы признаем, что:

- ♦ текущая модель государственного управления не соответствует современным требованиям;
- ♦ главными ценностями (активом) государства являются граждане.

Согласно официальной статистике «Качества жизни населения», за последние 5 лет субъективная «удовлетворенность жизнью» неуклонно росла, и только с 2021 г. показала отрицательную динамику (рисунок 1). Данную тенденцию легко объяснить последними внешними (глобальная пандемия, геополитические шоки, рост инфляции и т.д.) и внутренними (противоковидные ограничения, январские события и т.д.) факторами. Что касается показателя «частично удовлетворены», который имеет положительную динамику, то он преподносится в положительной интерпретации. Но противоречивыми кажутся показатели по «неудовлетворенности», их динамика тоже снижена в сравнении с 2019 и 2020 гг., что кажется маловероятным, особенно учитывая, что опрос проводился в марте и в памяти свежи январские события 2022 г. Возможные причины в устаревшем процессе производства данных «Статистики уровня жизни», которые не смогли объективно отразить общее настроение граждан [13].

В этой связи был изучен опыт Финляндии и Австралии при определении уровня «качества жизни». Обоснованием выбора именно этих стран являются их реформы по трансформации консервативной статистики в современные тенденции управления данными и высокий рейтинг Индекса человеческого развития (Human Development Index), который также называют Индексом стран мира по уровню жизни, подготовленного экспертами ООН на 2021–2022 гг. (Финляндия – 11-е место, Австралия – 7-е). Опыт Австралии также важен с точки зрения большой территории и меньшей плотности населения в целом [14].

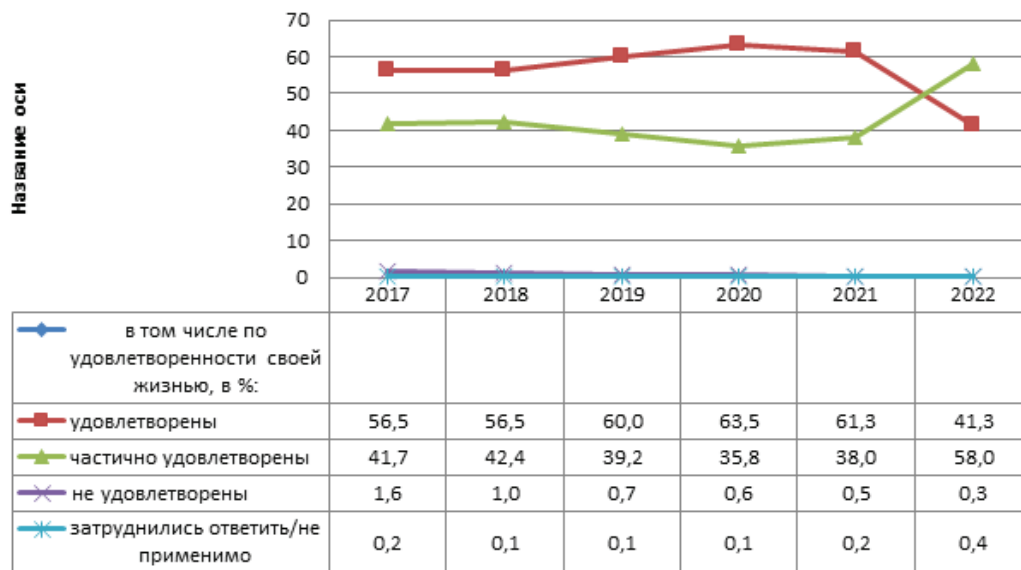

Рисунок 1 – Удовлетворенность качеством жизни

Примечание: Составлено авторами на основе источника www.stat.gov.kz.

Сразу бросается в глаза, что соотношение участников опроса к населению в Финляндии намного выше других, что говорит о более широком представительстве разных социальных групп и более детальных показателях для дальнейшего принятия решения (таблица 1, стр. 304).

Только в Казахстане анкетирование проводится исключительно на бумажном носителе, учитывая поведенческие изменения граждан в сторону онлайн-формата во время пандемии.

Таблица 1 – Сравнение выборки домашних хозяйств по обследованию уровня жизни среди исследуемых стран

	Казахстан	Финляндия	Австралия
Участвовали ДХ	12000	10000	8768
Население млн ч. (на 2021г.)	18,9	5,5	25,9
Метод проведения опроса	Анкетирование на бумажном носителе	По телефону и онлайн-анкеты	По телефону и онлайн-анкеты
Примечание: Составлено авторами на основе официальных данных статистических агентств.			

Параметры, исключаяющие определенную категорию домохозяйств при методологии выборки:

1. Казахстан – домохозяйства, проживающие в коммунальных квартирах, общежитиях, домах престарелых и инвалидов, тюрьмах и других аналогичных жилых помещениях [15].

2. Австралия – посетители частных домов, иностранные гости, которые не работают или не учатся в Австралии в течение 12 месяцев или более или не собираются этого делать, члены неавстралийских сил обороны, дислоцированных в Австралии, и их иждивенцы, неавстралийские дипломаты, дипломатический персонал и члены их семей, люди, которые обычно живут в нечастных жилищах, таких как гостиницы, мотели, общежития, больницы, дома престарелых и стоянки для домов на колесах (люди в стоянках для домов на колесах длительного пребывания, промышленных жилых комплексах и пристанях для яхт входят в сферу охвата), люди в очень отдаленных районах, отдельные общины аборигенов и жителей островов Торрессова пролива [16].

3. Финляндия – лица, проживающие в учреждениях или в институциональных условиях (например, пожилые люди, живущие с помощью на дому), и другие подобные лица, которые не несут ответственности за собственное использование денег (например, лица, находящиеся под опекой), не принадлежат к домохозяйствам, как предполагалось в обследовании доходов, и условия проживания. Состояние здоровья или возраст лица, включенного в выборку, не сам по себе является препятствием для участия в обследовании, поскольку наиболее важным критерием является то, несет ли его или ее домохозяйство ответственность за использование денег домохозяйством [17].

Здесь можно отметить Финляндию, где в методологии выборки было четко определено исключение не по типу жилья, а по праву распоряжения деньгами домохозяйств, что повышает репрезентативность выборки в соотношении с остальными странами. Австралия ввиду своей географической и культурной особенности исключает очень отдаленные районы, общины аборигенов и островных жителей и также четко дает определение. В Казахстане параметры исключения размыты, без точного определения (например, существуют частные общежития для работников заводов, предприятий и т.д., которые не могут участвовать в опросе, хотя являются активными членами домохозяйств).

Конечные итоговые оценки «качества жизни» тоже отличаются в трех странах. Все страны пользуются 10-балльной шкалой, где «0» – это совсем неудовлетворен, а «10» – удовлетворен полностью. Но оценка диапазона удовлетворенности разная.

Финляндия: 9–10 – очень удовлетворен, 7–8 – удовлетворен, 0–6 – совсем неудовлетворен или удовлетворен частично. Шкала определения удовлетворенности всего до 7, ответы ниже этой шкалы уже неудовлетворительные.

Австралия: итоговая оценка выражается в среднем числе от 0 до 10. Например, средний уровень удовлетворенности – 7,3, что делает дальнейшее определение общей картины более понятным.

Казахстан: 8–10 – удовлетворен, 4–7 – частично удовлетворен и 0–3 неудовлетворен. Как мы видим, самым большим диапазоном является «частично удовлетворен», который сложно определить. В сравнении с другими странами итоговые оценки тоже более размыты.

Опираясь на вышеизложенное, можно отметить, что методология производства субъективного статистического показателя «качество жизни» требует дополнения и улучшения, начиная

от фазы выборки респондентов до конечной оценки уровня качества жизни граждан. Это является важной задачей для дальнейшего использования в принятии решений государственной политики как на государственном уровне, так и на региональном.

Заключение

Новые подходы при разработке и реализации стратегических документов требуют не только аналитики объективных экономических показателей, но также для полноты определения текущей ситуации в моменте дополнения субъективными стратегическими показателями. Государству при оценке и прогнозе развития необходимо переходить на «человекоцентричный» подход, который будет учитывать ощущение граждан на удовлетворенность в моменте. Текущие показатели социально-экономического развития не учитывают эти показатели, что увеличивает разрыв восприятия настроения граждан, взаимопонимание между государством и обществом. К сожалению, в нашей стране перекося именно в сторону сухих цифр превалирует над сигналами, которые общество пытается донести до государства.

При принятии решений государство должно акцентировать внимание не только на исключительно экономических (количественных) данных, но и учитывать субъективные данные восприятия граждан (качественные) текущего и будущего времени. Развитие страны или локальных территорий не должно определяться исключительно в ресурсном эквиваленте.

На основании анализа методологии и применения субъективных данных в Казахстане можно отметить необходимость внедрения новых подходов при выборке, сборе и оценке статистического показателя качества жизни.

Исключение всех граждан, проживающих в общежитиях, при оценке качества жизни не учитывает очень большой пласт респондентов, что сильно ограничивает широту представительства граждан. В нашей стране еще очень много жилищного фонда общежитского типа частных предприятий, государственных органов и бюджетных организаций, жители которого являются активными участниками домохозяйств. Перенимание опыта Финляндии, где исключение определено как «субъект, который не может быть ответственным за использование собственных средств», является максимально полным и качественным для более широкой репрезентативности выборки.

Во всех развитых странах уже давно перешли на дистанционные методы сбора данных. Уровень цифровизации в развивающихся странах и особенно в Казахстане развивается семимильными шагами. Мы гордимся нашими достижениями, и небеспочвенно. В отчете за 2022 г., составленным ООН, из почти двухсот стран мы занимаем 28-е место по уровню цифровизации. К сожалению, несмотря на глобальные поведенческие изменения в мире и в нашей стране в частности, метод сбора данных качества жизни остается механического формата, что отражает низкую значимость субъективных данных для государства.

Анализируя методы оценки зарубежных стран в приведенные выше, напрашивается необходимость в более четкой оценке удовлетворенности. В Казахстане оценку уровня в диапазоне 4–10 можно определить как «удовлетворен или частично удовлетворен», что отражает положительную картину. В Финляндии диапазон 0–6 определяет понятие «частично удовлетворен и неудовлетворен» в одной категории, частичное удовлетворение определяется в отрицательном выражении. То есть понимание того, что частичное удовлетворение – это не положительное выражение, важно, так как дает понимание того, что субъект неудовлетворен жизнью. Мы также должны принять тот факт, что частичное удовлетворение не дает положительного выражения, что разительно меняет картину восприятия показателя качества жизни в Казахстане (таблица 1).

В заключение хотелось бы отметить, что субъективные статистические данные учитываются не в полной мере на региональном уровне. Об этом можно судить на основании ежегодных и ежемесячных статистических буклетов социально-экономического развития и докладов территориальных руководителей, где данные показатели не отражены. В этой связи хотелось бы рекомендовать внедрение субъективных показателей «качество жизни» на региональный уровень. Важность этих показателей уже доказана многими учеными в области экономики и лауреатами Нобелевской премии (А. Сен, Штиглиц, Д. Роулз, Д. и т.д.), и они должны быть учтены при принятии решений по совершенствованию государственного регулирования территориального развития.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Статистическая комиссия ООН. Основные принципы официальной статистики. URL: unstats.un.org/unsd/methods/statorg/fp-russian.pdf.
- 2 Just R.E., Hueth D.L., Schmitz A. *The Welfare Economics of Public Policy: A Practical Approach to Project and Policy Evaluation*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2004.
- 3 Роулз Д. Теория справедливости. Перевод на русский язык: В.В. Целищев при участии А.А. Шевченко и В.Н. Карповича. (Rawls J. *A Theory of Justice*. 1971.) Научный редактор В.В. Целищев. – Новосибирск, 1995. (Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. – 21.07.2012)
- 4 Сен А. *Идея справедливости*. – Лондон: Пингвин, 2010.
- 5 Sen A., Stiglitz J.E., Fitoussi J-P. *Mismeasuring our lives: why GDP doesn't add up: the report*. New York: New Press Distributed by Perseus Distribution. 2010. ISBN 9781595585196.
- 6 An Y., Kim M. *The Current State of Territorial Development of ASEAN Countries and Strategic Types for Balanced Development // Sustainability*. 2022, no. 14, p. 12707. URL: <https://doi.org/10.3390/su141912707>
- 7 Knickel K., Almeida A., Bauchinger L., Casini M.P., Gassler B., Hausegger-Nestelberger K., Heley J., Henke R., Knickel M., Oostindie H., Ovaska U., Pina C., Rovai M., Vulto H., Wiskerke J.S.C. *Towards More Balanced Territorial Relations – The Role (and Limitations) of Spatial Planning as a Governance Approach // Sustainability*. 2021, no.13, p. 5308.
- 8 Arbolino R., Yigitcanlar T., L'Abbate P., Ioppolo G. *Effective growth policymaking: Estimating provincial territorial development potentials, Land Use Policy*. 2019, volume 86, pp. 313–321. ISSN 0264-8377.
- 9 Панзабекова А.Ж., Тажиева А.Е., Нурлихина Г.Б., Аппакова Г.Н. *Институциональные механизмы повышения качества жизни населения в условиях формирования информационного общества // Economics: the strategy and practice*. 2021, no. 16(1), pp. 20–33.
- 10 *Качество жизни населения в Республике Казахстан / Бюро национальной статистики Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан*. URL: <https://www.stat.gov.kz/official/industry/64/statistic/5>.
- 11 Закон Республики Казахстан «О государственной статистике» от 19 марта 2010 года № 257-IV.
- 12 Указ Президента Республики Казахстан «Об утверждении Концепции развития государственного управления в Республике Казахстан до 2030 года» от 26 февраля 2021 года № 522.
- 13 Бюллетень 26 серия «Качество жизни населения в Республике Казахстан». – 2021.
- 14 *Human Development Report 2021-22 // Human Development Reports (undp.org)*
- 15 Методика построения выборки домашних хозяйств по обследованию уровня жизни. Утверждена приказом Председателя Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан от 14 декабря 2015 года № 202.
- 16 *General Social Survey: Summary Results, Australia methodology / Australian bureau of statistics*. URL: <https://www.abs.gov.au/methodologies/general-social-survey-summary-results-australia-methodology/2020>
- 17 *Survey on Income and living conditions / Statistics Finland*. URL: https://www.stat.fi/keruu/tuel/kasitteet_en.html

REFERENCES

- 1 Statisticheskaja komissija OON. *Osnovnye principy oficial'noj statistiki*. URL: unstats.un.org/unsd/methods/statorg/fp-russian.pdf. (In Russian).
- 2 Just R.E., Hueth D.L., Schmitz A. (2004) *The Welfare Economics of Public Policy: A Practical Approach to Project and Policy Evaluation*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham. (In English).
- 3 Roulz D. *Teorija spravedlivosti. Perevod na russkij jazyk: V.V. Celishhev pri uchastii A.A. Shevchenko i V.N. Karpovicha*. (Rawls J. *A Theory of Justice*. 1971.) Nauchnyj redaktor V.V. Celishhev. – Novosibirsk, 1995. (Jelektronnaja publikacija: Centr gumanitarnyh tehnologij. – 21.07.2012). (In Russian).
- 4 Sen A. (2010) *Ideja spravedlivosti*. – London: Pingvin. (In Russian).
- 5 Sen A., Stiglitz J.E., Fitoussi J-P. (2010) *Mismeasuring our lives: why GDP doesn't add up: the report*. New York: New Press Distributed by Perseus Distribution. ISBN 9781595585196. (In English).
- 6 An Y., Kim M. (2022) *The Current State of Territorial Development of ASEAN Countries and Strategic Types for Balanced Development // Sustainability*, no. 14, p. 12707. URL: <https://doi.org/10.3390/su141912707>. (In English).
- 7 Knickel K., Almeida A., Bauchinger L., Casini M.P., Gassler B., Hausegger-Nestelberger K., Heley J., Henke R., Knickel M., Oostindie H., Ovaska U., Pina C., Rovai M., Vulto H., Wiskerke J.S.C. (2021) *Towards More Balanced Territorial Relations – The Role (and Limitations) of Spatial Planning as a Governance Approach // Sustainability*, no.13, p. 5308. (In English).

8 Arbolino R., Yigitcanlar T., L'Abbate P., Ioppolo G. (2019) Effective growth policymaking: Estimating provincial territorial development potentials, *Land Use Policy*, vol. 86, pp. 313–321. ISSN 0264-8377. (In English).

9 Panzabekova A.Zh., Tazhieva A.E., Nurlihina G.B., Appakova G.N. (2021) Institucional'nye mehanizmy povysheniya kachestva zhizni naseleniya v usloviyah formirovaniya informacionnogo obshchestva // *Economics: the strategy and practice*, no. 16(1), pp. 20–33. (In Russian).

10 Kachestvo zhizni naseleniya v Respublike Kazahstan / Bjuro nacional'noj statistiki Agentstvo po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan. URL: <https://www.stat.gov.kz/official/industry/64/statistic/5>. (In Russian).

11 Zakon Respubliki Kazahstan «O gosudarstvennoj statistike» ot 19 marta 2010 goda No. 257-IV. (In Russian).

12 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan «Ob utverzhdenii Konceptii razvitiya gosudarstvennogo upravleniya v Respublike Kazahstan do 2030 goda» ot 26 fevralja 2021 goda No. 522. (In Russian).

13 Bjulleten' 26 serija «Kachestvo zhizni naseleniya v Respublike Kazahstan». 2021. (In Russian).

14 Human Development Report 2021-22 // *Human Development Reports* (undp.org). (In English).

15 Metodika postroeniya vyborki domashnih hozjajstv po obsledovaniju urovnja zhizni. Utverzhdena prikazom Predsedatelja Komiteta po statistike Ministerstva nacional'noj jekonomiki Respubliki Kazahstan ot 14 dekabrja 2015 goda No. 202. (In Russian).

16 General Social Survey: Summary Results, Australia methodology / Australian bureau of statistics. URL: <https://www.abs.gov.au/methodologies/general-social-survey-summary-results-australia-methodology/2020>. (In English).

17 Survey on Income and living conditions / Statistics Finland. URL: https://www.stat.fi/keruu/tuel/kasitteet_en.html. (In English).

А.Т. АЛИШАРИПОВ,*¹

докторант.

*e-mail: s.ayubayeva@apa.kz

ORCID ID: 0009-0006-0108-0358

Л.И. КУСАИНОВА,¹

э.ғ.к., профессор.

e-mail: l.kussainova@apa.kz

ORCID ID: 0000-0003-4973-8703

Д.М. ХАМИТОВА,²

э.ғ.к., профессор.

e-mail: dariga.hamitova@iuth.edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-2903-9908

Ж.М. ДЮСЕМБЕКОВА,³

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

e-mail: zhanar.dyussembekova@narxoz.kz

ORCID ID: 0000-0003-3373-5591

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясы,

Астана қ., Қазақстан

²Халықаралық Туризм және Меймандостық университеті,

Түркістан қ., Қазақстан,

³Нархоз университеті,

Алматы қ., Қазақстан

АУМАҚТЫҚ ДАМУ ШЕШІМІН ҚАБЫЛДАУ КЕЗІНДЕ ӨМІР САПАСЫНЫҢ СТАТИСТИКАЛЫҚ ДЕРЕКТЕРІН ПАЙДАЛАНУ

Андатпа

Адамзат дамудың жаңа кезеңіне өтті, онда экономикалық даму өндірістік, қаржылық, тұтынушылық және т.б. емес, әлеуметтік, экологиялық, институционалдық тұрғыдан анықталады. Әртүрлі елдердің ғалымдары экономикалық процестердің құрылымы жағынан әлдеқайда күрделі және одан әрі даму үшін сапалық

көрсеткіштерді көбірек зерттеуді қажет ететінін түсінеді. Зерттеу деректері субъективті статистиканың маңыздылығын және оларды зерттеудің маңыздылығын көрсетеді. Қазақстанда саяси даму векторы шешімдер қабылдау және стратегиялық жоспарларды әзірлеу кезінде «адамға бағдарлануға» алға қояды. Қойылған міндеттерді іске асыру үшін субъективті статистикалық көрсеткіштерді зерделеуге назар аудармау үлкен олқылық болар еді. Бұл зерттеудің мақсаты – Қазақстан аумақтық дамудың стратегиялық жоспарларын әзірлеу және іске асыру кезінде статистикалық деректердің баламалы (субъективті) түрлерін зерделеу үрдістерінен қалыс қалмауы тиіс. Өмір сүру сапасын аумақтық дамыту мәселелері бойынша ғылыми әдебиеттерді талдау және қазақстандық практикамен өмір сапасы көрсеткіштерінің статистикалық деректерін айқындауды шетелде пайдалануды салыстырмалы талдау зерттеу әдіснамасы болып табылады. Бұл бағытта зерттеу – деректерді жинау, іріктеу, өңдеу және бағалаудан бастап «өмір сапасына» дейінгі статистикалық деректер әдіснамасында бірқатар кемшіліктер мен шектеулерді анықтады. Сондай-ақ, тереңірек зерттеу үшін жергілікті деңгейде өмір сүру сапасы немесе аймақтар бойынша бөлінген деректерінің жоқтығын атап өтуге болады. Бұл зерттеу басқару шешімдерін қабылдау, аумақтық дамудың стратегиялық жоспарларын әзірлеу және іске асыру кезінде субъективті көрсеткіштердің маңыздылығына назар аударуға бағытталған. Егер субъективті статистика сандық сипаттағы экономикалық көрсеткіштермен тең дәрежеде ескерілсе, болашақта қаңтар оқиғасы сияқты дағдарыстық жағдайларды болдырмауға болады деп болжаймыз.

Тірек сөздер: өмір сапасы, аумақтық даму, субъективті статистикалық деректер, басқару шешімдерін қабылдау, статистикалық көрсеткіштер.

A.T. ALISHARIPOV,*¹

PhD student.

*e-mail: a.alisharipov@apa.kz

ORCID ID: 0009-0006-0108-0358

L.I. KUSSAINOVA,¹

c.e.s., professor.

e-mail: l.kussainova@apa.kz

ORCID ID: 0000-0003-4973-8703

D.M. KHAMITOVA,²

c.e.s., professor.

e-mail: dariga.hamitova@iuth.edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-2903-9908

ZH.M. DYUSSEMBEKOVA,³

c.e.s., associate professor.

e-mail: zhanar.dyussembekova@narxoz.kz

ORCID ID: 0000-0003-3373-5591

¹Academy of Public Administration

under the President of the Republic of Kazakhstan,

Astana, Kazakhstan

²International University of Tourism and Hospitality,

Turkestan, Kazakhstan

³Narxoz University,

Almaty, Kazakhstan

USE OF STATISTICAL DATA ON THE QUALITY OF LIFE IN MAKING DECISIONS ABOUT TERRITORIAL DEVELOPMENT

Abstract

Humanity has entered a new phase of development where economic growth is determined not so much by production, finance, consumption, etc., but by social, environmental, and institutional factors. Scientists from different countries have come to the understanding that economic processes are much more complex in their structure and require a greater study of qualitative indicators for further development. These studies show the importance of subjective statistical data and the importance of studying them. In Kazakhstan, the vector of political development

is focused on “human-centeredness” in decision-making and the development of strategic plans. It would be a great omission to neglect the study of subjective statistical indicators in order to achieve the set objectives. The aim of this research is to ensure that Kazakhstan does not lag behind in the trend of studying alternative (subjective) types of statistical data in the development and implementation of territorial development strategic plans. The analysis of scientific literature on the problems of territorial development of the quality of life and the comparative analysis of foreign use of the definition of statistical indicators of the quality of life with Kazakhstani practice is the methodology of the study. The study in this direction has revealed a number of shortcomings and limitations in the methodology of statistical data on «quality of life» starting from data collection, sampling, processing, and evaluation. It is possible to note a the lack of data on the quality of life at the local level or a breakdown by region for a more in-depth study. This research aims to draw attention to the importance of subjective indicators in making management decisions, developing and implementing strategic plans for territorial development. We assume that crisis situations, such as the «January events» can be avoided in the future if subjective statistical data is taken into account on an equal footing with quantitative economic indicators.

Key words: quality of life, territorial development, subjective statistics, management decisions, statistical indicators.

FTAMI 82.13.11
ӘОК 35.082.22
JEL H-7

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-310-321>

Б.Н. БОҚАЕВ,¹

PhD, профессор.

e-mail: b.bokaev@apa.kz

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1037-7085>

Ә.А. БАЛМАНОВА,^{*1}

докторант.

*e-mail: a.balmanova@apa.kz

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9174-2864>

Қ.Қ. САДЫКОВА,¹

PhD.

e-mail: k.sadykova@apa.kz

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8232-5121>

¹Қазақстан Республикасы Президенті

жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы,

Астана қ., Қазақстан

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТЕРІ: ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің қоғаммен өзара іс-қимыл барысы кезінде сақталуы тиіс әдептік қағидалары, міндеттері, талаптары бекітілгенімен, қоғаммен өзара іс-қимыл барысы кезінде сақталуы тиіс коммуникативті құзыреттеріне, коммуникативті дағдыларына түсінік берілмеген. Сонымен қатар Қазақстан Республикасында жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасында жергілікті өзін-өзі басқарудың қолданыстағы моделі жиынтығында мемлекеттік қызметшілердің мәртебесі, функциялары мен өкілеттігін нақтылау қажеттілігі туралы да айтылған. Зерттеу жұмысында Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының 2021 ж. қазақстандықтардың мемлекеттік орган қандай болғанын қалайтындығы туралы әлеуметтанулық сауалнама қорытындысы, атап айтқанда, мемлекеттік органның қолжетімділігі, оның ішінде байланыс пен мекенжай мәліметтерінің ашық қолжетімділікте болуы, қызметі мен бюджеті туралы ақпарат берудегі ашықтығы, халықпен кері байланыстың қолданыстағы арналарының болуы сипаттамалары ескерілді. Сауалнама қорытындысы арқылы Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілері үшін қажетті кәсіби коммуникативті құзыреттері, талаптары мен функциялары анықталды. Ұлыбритания, Франция, АҚШ, Швейцария, Жапония, Канада, Оңтүстік Корея елдерінің мемлекеттік қызметін реформалау барысының мазмұны мен даму тарихы тәжірибелері, мемлекеттік қызметшілердің мінез-құлық стандарттарына талдау жасалды. Шетелдік тәжірибе негізінде, Швеция, Франция, Германия, Португалия, АҚШ, Ұлыбритания, Канада, Жапония елдерінің жергілікті жердегі мемлекеттік қызметшілердің қызмет көрсету функцияларының толығымен үйлестірілуі, мемлекеті «қызмет беруші – азамат» кері байланысын орната алуы, мемлекеттік басқару жүйесіне бенчмаркинг процесін енгізу тәжірибесі, елінің мемлекеттік аппарат тарапынан азаматтық қызмет комиссиясы, мемлекеттік қызмет мектебі, еліндегі қайырымдылық пен қамқорлық көрсете білу қағидастары қазақстандық мемлекеттік қызметшілердің кәсіби коммуникативті құзыреттер моделін қалыптастыру бойынша ұсыныстар берілді.

Тірек сөздер: мемлекеттік қызметші, құзыреттер, әдеп жөніндегі қағидастар, қызмет көрсету функциялары, мемлекеттік басқару, мінез-құлық стандарттары.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы Тәуелсіз мемлекет болып танылған кезеңнен бастап, елдегі мемлекеттік қызмет төрт даму кезеңінен өткен болатын: мемлекеттік басқарудың жүйесі енгізілді; «Қазақстан – 2030», 2010 жылға дейінгі стратегиялық жоспарға бағытталған орталықтандырылған мемлекеттік аппарат қызметі іске қосылды; «Қазақстан – 2050», 2020 жылға

дейінгі стратегиялық даму жоспары қабылданып, мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігі бағаланды; бес институционалдық реформа жарияланып, «Ашық үкімет» бастамасы енгізіліп, кәсіби мемлекеттік аппарат қалыптасты.

Пандемия залалы мен «Қасіретті қаңтар сабағы» мемлекеттік органдағы қағазбастылық, формализм, кадрлық потенциалдың төмен деңгейлігі, бәсекеге қабілетсіз мемлекеттік қызмет – мемлекеттік аппарат пен халық арасындағы өзара іс-қимылдың тиісті дәрежеде болмағандығының айқын көрсеткіші болды. Аталған мәселелерді шешу бойынша жоспар мемлекеттік басқару жүйесінің кезекті, бесінші реформасында қабылданды.

Мемлекеттік басқару жүйесінің бесінші реформасы – «Халық үніне құлақ асатын мемлекет», «Ең алдымен адамдар» басты қағидаттарына негізделген клиентке бағдарланған мемлекеттік басқару, халықпен тікелей және кері байланыс арналарын жүйелеу, халықтан келіп түскен өтініштерге жедел ден қою, азаматтармен өзара іс-қимылы бойынша «бір терезе» құру, мемлекеттік органдардың проактивтілігін қамтамасыз етуден құралған жаңа модельден қалыптасты [1].

Бұл ретте, мемлекет пен қоғам арасындағы байланысты орнату және жүйелі түрде жүргізу үшін, мемлекеттік қызметшілердің біліктілік талаптары мен кәсіби құзыреттері жеткілікті болуы тиіс. Себебі мемлекеттік қызметші – мемлекет мүддесін қорғай отырып, мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын жүзеге асырушы, сындарлы қоғамдық диалог құрушы болып табылады.

Негізгі ережелер

Көптеген зерттеушілер мемлекеттік қызметтің сапасын арттыру үшін кәсібилік пен құзыреттілік тетіктерін жетілдіру қажеттігін анықтап отыр. Бұл ретте, кәсібилік – жеке тұлғаның кәсіби талаптарға сәйкес келетін жан-жақты білімі, мемлекеттік қызмет саласындағы практикалық дағдылары ретінде түсіндірілсе, құзыреттілік – кәсіби білімін, хабардарлығын және алған білімін мемлекеттік қызметте жүзеге асыра алатын көрсеткіштер жиынтығы деп түсіндіріледі.

Құзыреттер – бұл нақты мемлекеттік лауазымда кәсіби қызметті тиімді түрде атқару үшін қажетті білімнің, икемнің және дағдылардың жиынтығы [2], кәсіби құзырет – бұл кәсіби міндеттер мен талаптарды орындаудағы қабілеттілік, ал коммуникативті құзырет – бұл тұлғаның іскерлік қарым-қатынас кезіндегі жеке коммуникативті қабілеттері, білімі, икемі мен дағдылары [3]. Үш анықтаманы қорытындылай келе, кәсіби коммуникативті құзырет – бұл жеке тұлғаның іскерлік қарым-қатынасы кезіндегі кәсіби міндеттер мен талаптарды орындаудағы жеке коммуникативті қабілеттері, білімі, икемі мен дағдыларының жиынтығы.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметшілеріне қоғаммен өзара іс-қимыл барысы кезінде сақталуы тиіс әдептік қағидалар, міндеттер, талаптар бекітілгенімен, қоғаммен өзара іс-қимыл барысы кезінде сақталуы тиіс коммуникативті құзыретіне, коммуникативті дағдыларына, түсінік берілмеген.

Аталғанға байланысты, мемлекет пен қоғам және қоғамдық институттар арасындағы ұзақ өзара іс-қимылдың нәтижесінде мемлекеттік аппараттың кәсіби коммуникативтік құзыреті қалыптасатындығын ескере отырып, негізгі қоғамдық қағидаттарды сақтай отырып, жоғары мәртебеге ие болған мемлекеттік қызмет институтын құрған өзге мемлекет тәжірибесіндегі ерекшеліктерді зерттеу арқылы ұсыныстар дайындау, осы зерттеу жұмысының негізгі мақсаты болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Талдау барысында салыстырмалы аналитикалық, ғылыми жалпылау әдістері, сонымен қатар шетелдік ғалымдардың, қазақстандық және халықаралық ұйымдардың материалдары мен еңбектерін салыстыруға мүмкіндік беретін жалпы логикалық әдістер қолданылды.

Ғылыми әдебиеттерді талдау нәтижесінде, мемлекеттік қызметті ұйымдастыру және үйлестірудің қағидаттары – кәсібилілік пен құзыреттілік екендігі анықталды. Өз алдына аталған екі қағидат мемлекеттік қызметшілердің мәртебесін қалыптастыруға оң септігін тигізеді.

Бұл ретте, мемлекеттік қызмет мемлекеттік қызметшілердің құзыреттілік бағытына сәйкес заңдылық, қазақстандық патриотизм, мемлекеттік қызметшілердің кәсібилігі, әдептілік, мемлекеттік қызметшілерді оқытудың және қажетті құзыреттерін дамытудың үзіліссіз болуы, мемлекеттік қызметшілерді даярлаудың, қайта даярлаудың және олардың біліктілігін арттырудың практикалық бағдарлануы қағидаттарына негізделген. Мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасында мемлекеттік басқарудың негізгі қағидаттарында кәсіби мемлекет қағидаты жоғары стандарттарға сәйкес келетін құзыреттер мен кадр әлеуетін трансформациялау арқылы жүзеге асырылатындығы туралы айтылған.

Нәтижесінде, мемлекеттік қызметшілердің кәсібилігі мен құзыреттілігіне қатысты ғылыми зерттеулерді талдау, жүйелеу, зерттеу барысында мемлекеттік қызметшінің мәртебесіне әсер ететін кәсіби коммуникативті құзыреттіліктерді анықтадық.

Сонымен қатар, мемлекеттік қызметшілердің кәсіби коммуникациясын қалай түсінетіндігін анықтау мақсатында, сапалық құрамы репрезентативтілікпен жіктелетін таңдама бойынша сауалнама жүргізілді, оның қатысушылар саны – 4606 мемлекеттік қызметші. Орталық атқарушы органдар мен жергілікті мемлекеттік органдардың мемлекеттік қызметшілері үшін сауалнама мемлекеттік органдардың ресми электрондық пошталарына сауалнамаға сілтеме жіберу арқылы жүзеге асырылды.

Әдебиетке шолу

Еліміздегі мемлекет пен халық арасындағы байланыс туралы С. Жаненов, Б. Наир, Б. Серикбаев, А. Данилов, Е. Саиров сынды авторлардың зерттеулерінде жарияланды. Ж. Медеуов Қазақстан Республикасындағы коммуникативті саясаттың заманауи жағдайы мен даму барысы туралы жазған. Ғалымдардың негізгі зерттеу мақсаты мемлекет пен халық арасындағы концептуалды байланысты көрсету.

Ресейлік ғалым С. Дружиловтың айтуынша, кәсіби құзыреттілік – жеке тұлғаның өзіндік икемдері мен ғылыми-теориялық білімдерінің жинағынан, оны практикада қолдана білуінен, әдептілігінің көрсеткіші және құндылықтарынан құралған көпбейінді сапалы мінездемесі [4].

Британдық психолог Д. Равен, құзыреттілік – бұл дағдылардан, сыни ойлаудан және іс-әрекетіне жауапкершілік алу біліктілігінен құралып, арнайы ортада нәтижелі нақты іс-әрекеттерді орындауға бағытталған арнайы қабілеттілік деп саралады. Ғалым өз еңбектерінде арнайы құзыреттілікті – саланы білу деңгейімен, бақылау, қызметтік хат жазу, шешім қабылдау, әңгімелесушіге көңіл бөлу, өзара байланыс кезіндегі қақтығыстар кезіндегі өзін-өзі ұстау дағдыларымен анықтайды [5].

Ресейлік ғалым Е. Яхонтова, құзыреттілікті – тұлғаның орта туралы білімінен, дағдыларынан, еңбек өтілінен және біліктілігінен құралған атрибут ретінде сипаттайды [6].

Құзыреттілік модельдері алғаш рет Ұлыбритания және АҚШ елдерінде жасақталып, заңнама актілерімен бекітіліп, мемлекеттік қызметшілер үшін қызметтік талаптар, әдеп нормалары ретінде қызмет етті.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының 2021 ж. қазақстандықтардың мемлекеттік орган қандай болғанын қалайтындығы туралы әлеуметтанулық сауалнама барысында қатысушылардың 57,5% мемлекеттік орган сыбайлас жемқорлыққа жол бермеу керек екендігін, 42,2% «шешімдер қабылдау кезінде азаматтардың мұқтаждықтары мен қажеттіліктерін ескеретін» болуы керектігін, 41,3% мемлекеттік органдардан азаматтардың өтініштеріне, шағымдарына және ұсыныстарына жедел жауап беру қажеттілігін атап өтті.

Сонымен қатар респонденттердің 39,7%-ы халық үшін ашық мемлекеттік орган (кедергісіз ортаның болуы, рұқсат беру және тексеру жүйесінің болмауы, байланыс пен мекенжай мәліметтерінің болуы) қолжетімді болуын, 35,1%-ы мемлекеттік органның ашықтығы үшін ағымдағы қызметі, бюджеті, атқарылған жұмыстары және алдағы жоспарлар (статистика, деректер, есептер) туралы ақпарат беруін маңызды деп санайды. Респонденттердің үштен

бір бөлігі халықпен кері байланыс арналарын (жеке кездесулер, сенім телефондары, онлайн-мессенджерлер, өтініштер және т.б.) қамтамасыз ету мемлекеттік орган қызметінің ашықтығы үшін негіз болатынын атап өтті [7] (1-сурет).

Сурет 1 –Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының 2021 ж. қазақстандықтардың мемлекеттік орган қандай болғанын қалайтындығы туралы әлеуметтанулық сауалнама қорытындысы

Ескертпе: [7] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.

Әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері мемлекеттік органның келесідей сипаттамаға ие болу қажеттілігін көрсетеді:

- 1) мемлекеттік органның қолжетімділігі;
- 2) халықпен белсенді кері байланыс арналарының болуы.

Мемлекеттік қызметшілердің коммуникативтік құзыреттілігі әлеуметтік коммуникацияның маңызды түрі. Себебі мемлекеттік органның әрбір қызметшісінің іс-әрекеті, жарияланымы мемлекеттік органның позициясы ретінде қабылданып, мемлекеттік қызмет мәртебесіне тікелей әсер етеді. Сол себепті мемлекеттік қызметшілердің кәсіби коммуникативті құзыреттілігі маңызды дағдылардың бірі болып келеді.

Аталғанға байланысты, еліміздегі мемлекеттік қызметшілері мемлекеттік қызметшінің немесе мемлекеттік органның кәсіби коммуникациясын қалай түсінетіндігін анықтау мақсатында сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға 4606 мемлекеттік қызметші қатысты. Орталық атқарушы органдар мен жергілікті мемлекеттік органдардың ресми электрондық пошталарына сауалнамаға сілтемені жолдау арқылы мемлекеттік қызметшілерге таратылды.

Сауалнама қорытындысы бойынша кәсіби коммуникацияны, респонденттердің 5%-ы (жергілікті атқарушы орган өкілдері – 82,7%, орталық атқарушы орган өкілдері – 17,3%) мемлекеттік қызметшінің өзге әріптестерімен немесе азаматтармен тек қана ауызша өзара байланысы деп есептейді, респонденттердің 2,8%-ы (жергілікті атқарушы орган өкілдері – 72%, орталық атқарушы орган өкілдері – 27,9%) мемлекеттік қызметшінің өзге әріптестерімен немесе азаматтармен тек қана жазбаша өзара байланысы деп жауап берді, респонденттердің 54%-ы (жергілікті атқарушы орган өкілдері – 80,3%, орталық атқарушы орган өкілдері – 19,7%) барлық көрсетілген коммуникация түрін белгілеген, сауалнамаға қатысқан мемлекеттік

қызметшілердің 37,4% респонденттері (жергілікті атқарушы орган өкілдері – 81,7%, орталық атқарушы орган өкілдері – 18,1%) дұрыс жауапты, мемлекеттік қызметшілердің өзара немесе азаматтармен ақпарат алмасу процесі жауабын көрсетті (2-сурет).

Сурет 2 –Мемлекеттік қызметшілердің «Мемлекеттік қызметшінің немесе мемлекеттік органның кәсіби коммуникациясы» сауалына жауаптары

Ескертпе: [4] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.

Сауалнама қорытындысы бойынша мемлекеттік қызметшілер мен мемлекеттік орган кәсіби коммуникацияның келесідей сипаттамаға ие болуы қажеттігін көрсетеді:

- 1) трансформациялық көшбасшылықты қалыптастыру бойынша қызметтерді жандандыру;
- 2) мемлекеттік қызметшілердің халықпен өзара коммуникация әдістерін жетілдіру бойынша әдіснамалық қолдау көрсету.

Кәсіби коммуникация тетіктерін жетілдіру бүгінгі күннің бірден-бір талаптарына айналып отыр.

Бүгінгі таңда жергілікті өзін-өзі басқарудың қолданыстағы модель жиынтығында мемлекеттік органның халықпен толыққанды жұмыс істеуіне кедергі келтіретін бірқатар мәселелер бар:

- ◆ жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мәртебесін, функциялары мен өкілеттігінің нақтыланбауы;
- ◆ ауылдық округ әкімдері құзыреттерінің нақтыланбауы;
- ◆ азаматтардың жергілікті маңызы бар мәселелер бойынша шешімдер қабылдау процесіне белсенділік танытпауы.

Бұл ретте, жергілікті өзін-өзі басқарудың қолданыстағы моделі мемлекеттік қызметшілердің кәсіби құзыреттілігіне әсер ететін бірден-бір көрсеткіш екендігін көрсетеді.

Әлемдік тәжірибеде, азаматтардың қоғамдағы белсенділігі, мемлекеттік органдардың халыққа ашықтығы мен алдында есеп беру тетіктерін жетілдіруі, мемлекеттік қызметшілердің кәсіби құзыреттілігін жақсартуға септігін тигізеді.

Бүгінгі таңда Аустралия, Канада, Польша мемлекеттерінің жергілікті халықтың тыныс-тіршілігін қамтамасыз ету бойынша көрсетілген қызметтер ұсынуды қамтитын өкілеттіктері-

нің кең спектрлігі, азаматтарды жергілікті өзін-өзі басқаруға тартуда маңызды рөл атқаратын азаматтық бастамалар үшін электрондық портал құру бөлігінде Финляндия тәжірибесі Қазақстан Республикасының жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасында орын алған [8].

Көрсетілген елдердің тәжірибесіне қоса, мемлекеттік қызметшілердің қоғаммен өзара іс-қимыл құруға бағытталған реформалау жұмыстары бойынша жоғарғы көрсеткіш көрсеткен елдердің тәжірибесі зерделенді.

Ұлыбритания, АҚШ елдерінде құзыреттілік модельдері – белгілі бос мемлекеттік лауазымға келген үміткерге қойылатын талаптардың нәтижесінде (заңнаманы білу, қаржылық талдау дағдыларынан, мінездемелерінен) пайда болды.

АҚШ мемлекеттік қызметіндегі құзыреттілік моделі 3 негізге блокқа негізделген: нәтижеге бағытталған, қызмет көрсету сапасы, ұжымда бірлесіп қызмет ету.

Бірінші блок қызметшіден нәтижені жақсартуды, кәсіби ортада үздік көрсеткіштерге қол жеткізуді және тұлғалық дамуды талап етеді.

Екінші блок халықпен өзара байланысты орнатуға, қызмет алушыны қанағаттандыруға бағытталған.

Үшінші блок қызметшінің ұжымда қызмет істей білу қабілеттілігі, әріптестерімен диалог құра білу дағдыларын анықтауға бағытталған.

Ұлыбритания мемлекеттік азаматтық қызметтегі құзыреттілік моделі 10 құзыреттен құралып, 3 кластерге жинақталған. Олар: стратегиялық кластер «даму бағытын орнату», нәтижелілік «нәтижеге қол жеткізу», «азаматтардың қызығушылығын ояту».

Оның ішінде «азаматтардың қызығушылығын ояту» кластері 3 құзыреттен құралған:

- ◆ көшбасшылық пен коммуникативтілік;
- ◆ ынтымақтастық пен әріптестік;
- ◆ мүмкіндіктермен қамтамасыз ету.

Көшбасшылық пен коммуникативтілік құзыреттері – лауазымдық міндеттерін адал орындау, адалдық, әділдік, қарым-қатынас орнату барысында ашықтық, басшылықтың қызметшілер үшін жағымды психологиялық ахуал қалыптастыра алу, өз алдына қызметшілердің өзара қарым-қатынас кезінде бір-біріне сыйластықпен қарау қабілеттерінен жасақталған.

Ынтымақтастық пен әріптестік құзыреттері – ұжымдағы іскерлік және қайырымдылық қарым-қатынастарды және конструктивті ынтымақтастықты қалыптастыруынан, басшылықтың әріптестермен және қызмет алушылармен қызметті бірге үйлестіре білу дағдыларынан, қызметшілердің мүдделер қақтығысын шеше білу дағдыларынан құралады.

Мүмкіндіктермен қамтамасыз ету құзыреттері – өзін-өзі дамыту, білім алу, қызметшінің біліктілігін арттырудан құралады. Басшылық білім мен дағды алуға бағытталған курстарды ұйымдастырады, үздік қызметшілердің тәжірибесімен бөлісуге қолдау көрсетеді.

Мемлекеттік қызметтің сапасы, тиімділігі, мемлекеттік басқару туралы зерттеулердің бірі СОСОПС жобасы [9]. Бұл жоба негізінде әкімшілік реформалардың Европа елдеріне әсерін, оның ішінде мемлекеттік басқарудың бөлшектенуі, үйлестіру мәселелерінің шиеленісуі, мемлекеттік қызметшілердің әдептілік нормаларының әлсіреуі мәселелеріне ерекше көңіл аударылды. Жоба респонденттері – Австрия, Ұлыбритания, Венгрия, Германия, Дания, Ирландия, Испания, Италия, Литва, Нидерланд, Норвегия, Португалия, Сербия, Финляндия, Франция, Швеция және Эстония мемлекеттері болды.

Жоба барысында:

- ◆ мемлекеттік қызметтің бірлігі, сапасы және тиімділігі;
- ◆ үкіметтің ұлттық шығындары;
- ◆ басшылардың нәтижеге бейімділігі;
- ◆ мемлекеттік қызметтің қызмет көрсетуі;
- ◆ мемлекеттік органдар қызметінің үйлестірілуі;
- ◆ болашақтағы мемлекеттік басқару мен әкімшіліктің түрлендірілуі бағыттары бойынша ұсыныстар енгізілген.

СОСОПС жобасын зерттеу барысында басқару құралдары (сапаны басқару, бенчмаркинг, қызмет көрсету) агенттіктер қызметінде, ал мемлекеттік басқару құралдары (стратегиялық жоспарлау, әдеп кодекстері, мақсатқа қол жеткізу) министрліктер қызметінде басымдылық көрсететіндігін анықтады.

Бірінші топ (Ұлыбритания, Нидерланд, Солтүстік Еуропа елдері) елдері мемлекеттік басқарудың барлық салаларында басқару құралдарын (сапаны басқару, бенчмаркинг, қызмет көрсету) пайдаланады, айта кетсек, Швеция мемлекеттік қызметте адами ресурстарды басқару бойынша көшбасшы ел болып саналады, себебі 1980 жылдан бастап агенттіктің қызметшілерді таңдау және оларға төлемақы жүргізу функциялары өзге функциялардан бөлектенді. Нидерланд елі мемлекеттік қызметшілердің қызмет алушыға бағытталғанымен ерекшеленеді.

Екінші топ (Франция және Германия) елдерінің жергілікті жердегі мемлекеттік қызметшілердің қызмет көрсету функциялары толығымен үйлестірілген.

Үшінші топ (Португалия, Италия, Испания) елдерінен Португалия мемлекеті «қызмет беруші – азамат» кері байланысын орната алды.

Төртінші топ (Эстония, Литва, Венгрия, Сербия) мемлекеттік басқару персоналды басқару функциясы негізінде екендігі анықталды.

Бұл ретте, озық елдерде қоғаммен өзара іс-қимыл құруға бағытталған реформалау жұмыстарын жүргізу барысында мемлекеттік қызметшілердің мәдени ерекшеліктеріне, адами құндылықтарына және басшылықтың реформалау жұмыстарын жүргізу тәсілдеріне аса көңіл бөлінуі қажеттілігі ескертіледі.

Мемлекеттік қызмет дамуының ұзақ мерзімді тарихы бар елдерге тоқталсақ:

Ұлыбритания: Ұлыбритания мемлекеттік қызметшілерінің жеке жауапкершілігі және тәжге адалдығы мемлекеттік қызметшілердің кәсіби әдебін дамытуға және мемлекеттік басқаруды орталықсыздандыруға мүмкіндік берді. Бұған негізгі нормалардан, қағидаттардан және ережелерден құралған кодекстер дәлел. «Министр кодексінде» жоғары лауазымды мемлекеттік қызметшілер үшін негізгі қағидаттардан құралған қоғаммен өзара іс-қимыл құру кезіндегі моральдық-адамгершілік нормалар жинақталған.

Сонымен қатар, «Парламент мүшелерінің мінез-құлқы», «Азаматтық қызмет кодексі», «Шенеуніктердің мінез-құлық стандарттары» бекітіліп, жүзеге асырылуда. Бұл кодекстер адамгершілік, әдептілік негіздерді баяндап қана қоймай, бақылау жүргізуге өзіндік септігін тигізуде. Мысалы, «Шенеуніктердің мінез-құлық стандарттарында» мемлекеттік қызметшілер жеке тұлғалармен болған мүдделер қақтығысын хабарлай отырып, оны болдырмау бойынша шаралар қабылдайды, мемлекеттік қызметшілерді қызметке қабылдау және мемлекеттік қызмет бабында ілгерілету бойынша әрекеттер, мемлекеттік қызметшінің халықпен өзара іс-қимыл жасау қабілеттері мен кәсіби даярлығына сәйкес қабылданады.

Мемлекет пен халықтың өзара іс-қимылын қамтамасыз ету мақсатында, мемлекеттік аппарат тарапынан азаматтық қызмет комиссиясы құрылған. Комиссия құрамына патшайым қоғам қайраткерлерін, ғылым және өнер өкілдерін және бизнес өкілдерін тағайындайды. Комиссияның негізгі мақсаты – мемлекеттік басқару өкілдерінің қызметіне қадағу жүргізу, мемлекеттік аппарат қызметшілерін тағайындау және мемлекеттік басқару жүйесін реформалау бойынша ұсыныстар әзірлеу функцияларынан құралған.

Франция: Франция мемлекетіндегі ерекшелікке тоқталатын болсақ, бұл елде мемлекеттік қызметтің кадрлық аппаратын даярлау бойынша тұрақты жүйе қалыптасқан. Шарль де Голльдің бастамасымен ашылған Әкімшіліктің ұлттық мектебі жоғары лауазымды тұлғаларды даярлаумен айналысады. Білім беру бағдарламаларына сәйкес басқару және басшылық дағдыларына аса көңіл бөлінеді. Сонымен қатар, мемлекеттік басқару жүйесін реформалау, мемлекеттік қызметшілермен мемлекеттік басқару функцияларын сапалы жүзеге асыру, халық қажеттіліктерін ескеру міндеттеріне негізделген.

АҚШ: АҚШ Президентінің 1989 жылғы 12 сәуірдегі № 12674 Жарғысына сәйкес атқарушы органдардың қызметшілері үшін 14 негізгі қағидат анықталған, аталған принциптер 1993 ж. АҚШ-тың мемлекеттік органдардағы қызметтік әдеп басқармасымен атқарушы мемлекеттік қызметшілердің әдептік стандарттарына кодталды. Бұл ретте, мемлекеттік қызметшілердің қоғаммен өзара іс-қимылы барысында сақталуы тиіс мінез-құлық нормаларына басымдылық берілген.

АҚШ мемлекеттік басқару жүйесіне бенчмаркинг процесін енгізу тәжірибесімен ерекшеленеді. Бұл өзге саланың ең үздік тәжірибелерін өз саласына енгізу арқылы жетістіктерге жетуді білдіреді. Екі мемлекеттік органдағы мемлекеттік қызметшілердің қоғаммен өзара іс-қимыл жасау дағдыларын бағалай отырып, үздігі таңдалады және қолданысқа енгізіледі.

Мемлекеттің басқару жүйесіндегі тағы бір ерекшелігі – мемлекет пен қоғам арасындағы өзара іс-қимылды реттеуге бағытталған мемлекеттік әдеп жөніндегі басқарма. Аталған басқарманың қызметі іскерлік және жеке қарым-қатынас барысында пайда болған мүдделер қақтығысының, қызметтік жағдайын асыра сілтеп пайдалануының алдын алуға бағытталған. Бұндай функциялар мемлекеттік қызметшінің қоғам алдындағы жауапкершілігін арттыра түсіп, қоғамның мемлекеттік аппарат туралы жағымды пікір қалыптастыруына септігін тигізеді [10].

АҚШ-тағы коммуникация стратегиялары саяси және сайлау жүйелерімен және үкіметтік құрылымдармен қалыптасады. АҚШ үкіметі күрделі федералистік демократия, институттар тиісті деңгейде билікті бөлісетін құрылымдық сипатта [11]. Орталық және штаттық үкіметтер және жергілікті автономиялық үкіметтер биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарынан тұрады. Сондай-ақ мемлекеттік саясат үшін күрделі деңгейлі жүйе мен коммуникациялық контекстті жасайтын көптеген атқарушы агенттіктер мен министрліктер бар. Әрбір билік бөлімінде және басқару деңгейінде арнайы білімі мен кәсіби тәжірибесі бар коммуникаторлар бар. Қоғаммен байланыс жөніндегі офицерлер стратегиялық мәселелерді басқаруда, дағдарыстар мен қақтығыстарды басқаруда маңызды рөл атқарады.

Америка Құрама Штаттарында қоғамдық-мемлекеттік коммуникациялардың бірнеше түрін ажыратуға болады, соның ішінде президент деңгейіндегі коммуникациялар, үкіметтің қоғаммен байланыс бөлімдерімен байланысты федералдық коммуникациялар және ағымдағы нақандық (сайлау) коммуникациялары, бұқаралық ақпарат құралдарының байланысы және электрондық үкімет коммуникациялары.

АҚШ үкіметіндегі бұқаралық ақпарат құралдарының қарым-қатынасы, әсіресе дағдарыс кезінде, үкіметтік коммуникациялар БАҚ-ты қамтуға әсер еткендіктен, тарихи маңызды рөл атқарды [12].

Сондай-ақ, зерттеулер көрсеткендей, АҚШ үкіметінің коммуникаторлары коммуникация функциясынан басқарушылық және көшбасшылық рөлге дейін көтерілуде қиындықтарға тап болады. Авторлардың пікірінше, алдыңғы қатарлы қоғамдық коммуникациялар олар қызмет көрсететін азаматтармен де, жұртшылыққа ақпарат жеткізу үшін сенетін бұқаралық ақпарат құралдарымен де қарым-қатынасты жақсартып алады [13].

Швейцария: Швейцария мемлекетінің мемлекеттік қызмет туралы концепциясы «азаматтық мемлекет» идеясы негізінде құрылған. Бұл ретте, мемлекет «адамға бағдарланған» моделін қалыптастырған, халық мемлекеттен қажетті ақпаратын еркін ала алады. Көпжылдық зерттеулер Швейцария мемлекетінің халқы билікке жоғары сенімде екендігін көрсетіп келеді.

Мемлекетте халық сенімін арттыратын институттардың болуы, азаматтық және тұлғалық құқықтардың қорғалуы, үкіметтің ашықтығы және қоғам пікірін еркін қабылдауы, «адамға бағдарланған» мемлекеттік аппараттың болуы Швейцария мемлекетінің халық пен мемлекет арасындағы өзара іс-қимылдарының жоғары дәрижеде екендігін нақтылап, мемлекеттік басқару жүйесіндегі үлгілі ел деп айтуға болады [14].

Жапония: М. Лих зерттеулеріне сәйкес, Жапония мемлекетінде мемлекеттік қызметшілердің моральдық-адамгершілік нормалар жинағы VII ғасырдың өзінде-ақ пайда болған, бұл ретте, саяси идеялар моральдық-адамгершілік құндылық ретінде жазылған. Жапония мемлекетінің әдептілік қағидаттары конфуциандық, буддизм, христиан діндерінен келіп, бүгінгі күннің талаптарына сәйкестендірілген. Мемлекеттік басқаруда әлеуметтік иерархия бойынша жоғары тұрған тұлға төменгі иерархиядағы тұлғаға қайырымдылық пен қамқорлық көрсетуі тиіс.

Канада: Мемлекеттік аппараттағы мемлекеттік қызметшілерді қабылдау, біліктілігін арттыру, кәсіби бейімделуін жүргізу, мемлекеттік басқарудағы жаңа модельдерді енгізу қызметін Канада мемлекеттік қызмет мектебі жүзеге асырады. Бұл ретте, елдің барлық мемлекеттік қызметшілері халықпен өзара іс-қимыл құруға бағытталған білім мен дағдыларды орталықтандырылған жүйеде оқиды [15].

Оңтүстік Корея: Мемлекеттік қызметшінің мемлекеттік қызметке жеке сіңірген еңбектері ескеріледі, жас мамандардың қызметке қабылдануы «адами ресурстарды» дамыту моделіне сәйкес жүргізіледі. Бұл ретте мемлекеттік қызметке өзге салаларда елеулі жетістіктерге жеткен, кәсіби және саяси көзқарасы бейтарап, қызметтік міндеттерді адал орындайтын, қоғаммен өзара байланыс құра алатын мамандар шақырылады.

Сонымен қатар мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыру және қайта даярлау оқулары басқару және қауіпсіздік министрлігіне, орталық даярлау институтына және өзге оқу ұйымдарына бағынады. Мемлекеттік қызметшілерді оқыту үдерісі мемлекеттік қызмет құндылығы, көшбасшылық, әлемдік құндылықтар, салалық дағдылар мен икемдер (коммуникативті құзырет) сияқты негізгі қағидаттар негізінде жүзеге асады [16].

Қорытынды

Мемлекеттік қызметшілердің коммуникативтік құзыреттілігін атап айтқанда, тұлғаның коммуникативтік қабілеттерін, біліктілігін, икемділігін, интеллектуалдық және жеке құзыреттерін жетілдіру арқылы арттыруға болады. Бұл ретте, мемлекеттік қызметші дербес және жауапты тұлға ретінде кез келген ортада кәсіби деңгейде өзара қарым-қатынас құра алуы арқылы мемлекеттік қызметтің мәртебесін арттыруға септігін тигізеді.

Ұсынылған мемлекеттерде жүргізілген реформаларды қорытындылай келе «Ең алдымен адамдар» – адамға бағдарланған модельді жүзеге асыру үшін, мемлекеттік қызметшілердің құзыреттерін мемлекеттік қызметшінің халықпен өзара байланыс құру барысындағы мәселелерді шешу, халықпен өзара байланыс құра білу құзыреттерімен бағалауды ұсынамыз. Ол өз кезегінде:

- ♦ мемлекеттік қызметшілер мен қоғам арасындағы өзара іс-қимыл құру бойынша іргелі коммуникативті құзыреттер қағидатын жасақтау, халықтың мемлекеттік аппаратқа сенімділігін арттыруға мүмкіндік береді;

- ♦ коммуникативті құзыреттерді анықтайтын түсініктерді бекіту арқылы мемлекеттік қызметшінің іс-қимыл қағидатын жүйелеуге болады;

Шетелдік тәжірибе негізінде, Швеция мемлекетінің мемлекеттік қызметшілерді таңдау және оларға төлемақы жүргізу функцияларын енгізуі, Франция және Германия елдерінің жергілікті жердегі мемлекеттік қызметшілердің қызмет көрсету функцияларының толығымен үйлестірілуі, Португалия мемлекеті «қызмет беруші – азамат» кері байланысын орната алуы, АҚШ мемлекеттік басқару жүйесіне бенчмаркинг процесін енгізу тәжірибесі, Ұлыбритания елінің мемлекеттік аппарат тарапынан азаматтық қызмет комиссиясы, Канада мемлекеттік қызмет мектебі, Жапония еліндегі қайырымдылық пен қамқорлық көрсете білу қағидаттары қазақстандық мемлекеттік қызметшілердің кәсіби коммуникативті құзыреттер моделін жасақтауға өзіндік септігін тигізе алады.

Қаржыландыру туралы ақпарат. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылыми комитетінің гранттық қаржыландыруы негізінде жазылды (ИРН АР14872210).

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 26 ақпандағы «Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» № 522 Жарлығы. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000522/compare>

2 Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» заңы. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416/compare>

3 Манушкина М., Шестаков О. Остыловская Профессиональные компетенции: структура, состав, особенности формирования – 2020. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=726573&p=1>

4 Дружилов С. Критерии и уровни индивидуального профессионализма / Психология профессионализма. 2-е изд., испр., доп. – Харьков: Изд-во «Гуманитарный центр», 2017. – 360 с.

5 Равен Д. Компетентность в современном обществе. – М.: Когито-Центр, 2002. – С. 19–24.

6 Яхонтова Е. Стратегическое управление персоналом. – Москва: Дело, 2013. – 378 с.

7 Strategy–2050. Какими хотят видеть казахстанцы государственные органы. URL: <https://strategy2050.kz/ru/news/kakimi-khotyat-videt-kazakhstantsy-gosudarstvennye-organy/>

8 Дрыгина Н. Государственные служащие как социально-профессиональная группа. – 2015.

9 Купряшин Г. Теоретическая рефлексия административных реформ в Европе: обзор результатов международного исследовательского проекта COCOPS (Coordinating for Cohesion in the Public Sector of the Future) – 2019. URL: <https://www.uib.no/fg/polorg/38668/cocops>

10 Артыкаева Н. Профессиональная адаптация государственных служащих: Россия и зарубежный опыт. – 2022.

11 Liu B.F., Levenshus A.B. Opportunities, challenges, and trends in US Federal government communication // in the book *Government Communication Cases and challenges* / edited by K. Sanders, M.J. Canel. Bloomsbury Publishing Plc. 2013. 1–337. P. 61. ISBN 978-1-84966-612-1

12 Liu B.F. President Bush's major post-Katrina speeches: enhancing image repair discourse theory applied to the public sector // *Public Relations Review*. 2007. No. 33. P. 8.

13 Fairbanks J., Plowman K.D., Rawlins B.L. Transparency in government communication // *Journal of Public Affairs*. 2007. No. 7(1). P. 22–37.

14 Кумейко Д. Информационно-коммуникативная компетентность гражданских служащих: понятие, диагностика, развитие. – Белгород: Белгородский государственный национальный исследовательский университет, 2015. – С. 217–221.

15 Меньшова В. Актуализация модели профессионального обучения и профессиональной подготовки государственных гражданских служащих: возможности и перспективы, профессиональное образование в современном мире // *Профессиональное образование в современном мире (научно-практ. журнал)*. – 2021. – № 4.

16 Rabovsky T. The politics of higher education: university president ideology and external networking // *Public Administration Review*. 2016. No. 5. P. 764–777.

REFERENCES

1 Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ 2021 jylǵy 26 aqpandaǵy «Qazaqstan Respublikasynda memlekettik basqarudy damytudyñ 2030 jylǵa deingi tǵyrymdamasyn bekitu turaly» No. 522 Jarlyǵy. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000522/compare>. (In Kazakh).

2 Qazaqstan Respublikasynyñ 2015 jylǵy 23 qarasadaǵy № 416-V QRZ «Qazaqstan Respublikasynyñ memlekettik qyzmeti turaly» zañy. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416/compare>. (In Kazakh).

3 Manushkina M., Shestakov O. Ostylovskaja Professional'nye kompetencii: struktura, sostav, osobennosti formirovaniya – 2020. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=726573&p=1>. (In Russian).

4 Druzhilov S. (2017) Kriterii i urovni individual'nogo professionalizma / *Psihologija professionalizma*. 2-e izd., ispr., dop. Har'kov: Izd-vo «Gumanitarnyj centr», 360 p. (In Russian).

5 Raven D. (2002) *Kompetentnost' v sovremennom obshhestve*. M.: Kogito-Centr. P. 19–24. (In Russian).

6 Jahontova E. (2013) *Strategicheskoe upravlenie personalom*. Moskva: Delo, 378 p. (In Russian).

7 Strategy–2050. Kakimi hotjat videt' kazahstancy gosudarstvennyye organy. URL: <https://strategy2050.kz/ru/news/kakimi-khotyat-videt-kazahstancy-gosudarstvennyye-organy/>. (In English).

8 Drygina N. (2015) *Gosudarstvennyye sluzhashhie kak social'no-professional'naja gruppa*. (In Russian).

9 Kuprjashin G. (2019) Teoreticheskaja refleksija administrativnyh reform v Evrope: obzor rezul'tatov mezhdunarodnogo issledovatel'skogo proekta COCOPS (Coordinating for Cohesion in the Public Sector of the Future). URL: <https://www.uib.no/fg/polorg/38668/cocops>. (In Russian).

10 Artykaeva N. (2022). Professional'naja adaptacija gosudarstvennyh sluzhashhih: Rossiya i zaruzhebnyj opyt. (In Russian).

11 Liu B.F., Levenshus A.B. (2013) Opportunities, challenges, and trends in US Federal government communication // in the book *Government Communication Cases and challenges* / edited by K. Sanders, M.J. Canel. Bloomsbury Publishing Plc. 1–337. P. 61. ISBN 978-1-84966-612-1. (In English).

12 Liu B.F. (2007) President Bush's major post-Katrina speeches: enhancing image repair discourse theory applied to the public sector // *Public Relations Review*. No. 33. P. 8. (In English).

13 Fairbanks J., Plowman K.D., Rawlins B.L. (2007) Transparency in government communication // *Journal of Public Affairs*. No. 7(1). P. 22–37. (In English).

14 Kumejko D. (2015) *Informacionno-kommunikativnaja kompetentnost' grazhdanskih sluzhashhih: ponjatje, diagnostika, razvitie*. – Belgorod: Belgorodskij gosudarstvennyj nacional'nyj issledovatel'skij universitet. P. 217–221. (In Russian).

15 Men'shova V. (2021) Aktualizacija modeli professional'nogo obuchenija i professional'noj podgotovki gosudarstvennyh grazhdanskih sluzhashhih: vozmozhnosti i perspektivy, professional'noe obrazovanie v sovremennom mire // *Professional'noe obrazovanie v sovremennom mire (nauchno-prakt.zhurnal)*. No. 4. (In Russian).

16 Rabovsky T. (2016) The politics of higher education: university president ideology and external networking // *Public Administration Review*. No. 5. P. 764–777. (In English).

Б.Н. БОКАЕВ,¹

PhD, профессор.

e-mail: b.bokaev@apa.kz

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1037-7085>

А.А. БАЛМАНОВА,^{*1}

докторант.

*e-mail: a.balmanova@apa.kz

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9174-2864>

К.К. САДЫКОВА,¹

PhD.

e-mail: k.sadykova@apa.kz

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8232-5121>

¹Академия государственного управления

при Президенте Республики Казахстан,

Астана қ., Қазақстан

КОММУНИКАТИВНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Аннотация

На сегодняшний день в законе о государственной службе РК для государственных служащих утверждены этические правила, задачи, требования, которые должны соблюдаться при взаимодействии с обществом, однако не даны разъяснения коммуникативных компетенций, коммуникативных навыков, которые должны соблюдаться при взаимодействии с обществом. В концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан до 2025 г. изложена необходимость уточнения статуса, функций и полномочий государственных служащих в совокупности действующей модели местного самоуправления. В работе использованы результаты социологического опроса, проведенного Казахстанским институтом стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан в 2021 г., которые указывают на основные характеристики государственного органа: доступность госоргана, начиная с наличия контактов и адреса в открытом доступе, открытость в предоставлении информации о деятельности и бюджете, наличие действующих каналов обратной связи с населением. Данный результат еще раз подтверждает необходимость совершенствования коммуникативных компетенций государственных служащих РК. В ходе исследования проведен анализ содержания и истории развития процесса реформирования государственной службы стран Великобритании, Франции, США, Швейцарии, Японии, Канады, Южной Кореи, стандартов поведения государственных служащих. На основе зарубежного опыта, по полной координации функций Службы государственных служащих, по опыту внедрения процесса бенчмаркинга в систему государственного управления, принципов комиссии гражданской службы, Школы государственной службы, благотворительности и заботы в стране даны рекомендации по формированию модели профессиональных коммуникативных компетенций казахстанских государственных служащих.

Ключевые слова: государственный служащий, компетенции, принципы по этике, функции оказания услуг, государственное управление, стандарты поведения.

B.N. BOKAYEV,¹

PhD, professor.

e-mail: b.bokaev@apa.kz

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1037-7085>

A.A. BALMANOVA,*¹

PhD student.

*e-mail: a.balmanova@apa.kz

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9174-2864>

K.K. SADYKOVA,¹

PhD.

e-mail: k.sadykova@apa.kz

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8232-5121>

¹Academy of Public Administration under the President
of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Kazakhstan

COMMUNICATIVE COMPETENCIES OF CIVIL SERVANTS: FOREIGN EXPERIENCE

Abstract

To date, the Law on the Civil Service of the Republic of Kazakhstan for civil servants has approved ethical rules, tasks, requirements that must be observed when interacting with society, however, explanations of communicative competencies, communication skills that must be observed when interacting with society are not given. The concept of development of local self-government in the Republic of Kazakhstan until 2025 outlines the need to clarify the status, functions, and powers of civil servants taken together of the current model of local self-government. The research paper uses the results of a sociological survey conducted by the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan in 2021, which indicate the main characteristics of the state body: accessibility of the state body, starting with the availability of contacts and addresses in the public domain; openness in providing information about activities and budget; availability of existing feedback channels with the population. This result once again confirms the need to improve the communicative competencies of civil servants of the Republic of Kazakhstan. In the course of writing the article, the analysis of the content and history of the development of the process of reforming the civil service of the countries of Great Britain, France, USA, Switzerland, Japan, Canada, South Korea, standards of conduct of civil servants was carried out. Based on foreign experience, on the full coordination of the functions of the Civil Servants Service, on the experience of introducing the benchmarking process into the public administration system, the principles of the Civil Service Commission, the School of Public Service, Charity and Care in the country, recommendations are given on the formation of a model of professional communicative competencies of Kazakhstan civil servants.

Key words: civil servant, competencies, ethics principles, functions of rendering services, public administration, standards of conduct.

**ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ: МЕТОДОЛОГИЯ, ТЕОРИЯ, ТЕХНОЛОГИЯ
БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ОҚЫТУ: ӘДІСТЕМЕ, ТЕОРИЯ, ТЕХНОЛОГИЯ
EDUCATION AND TRAINING: METHODOLOGY, THEORY, TECHNOLOGY**

IRSTI 06.81.23
UDC 330.123.6
JEL A20, I21, I25, F63

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-322-334>

D.K. NURTAYEVA,*¹

master, senior-lecturer.

*e-mail: d.nurtayeva@turand-edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-0187-9550

G.ZH. NURMUKHANOVA,¹

d.e.s., professor.

email: g.nurmukhanova@turand-edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-7283-6187

¹Turan University,

Almaty, Kazakhstan

**RESEARCH AND ANALYSIS OF INTERNATIONAL
MODELS FOR HIGHER EDUCATION AND BUSINESS COOPERATION**

Abstract

Educational services are a commodity that benefits primarily those who consume it (individuals and the state). In the context of this topic such aspects as the quality of the workforce, a high level of income, high wages for workers and sustained economic growth are very important. All this defines the investment nature of educational services. Consequently, education in the context of its interaction with business can be understood as a social institution, which trains a skilled workforce in accordance with market requirements, the state of culture, changes in science and technology, as well as oriented towards the dynamic development of society and the growth of competitiveness of national (regional) economy. The ongoing reforms in higher education still leave many problems and challenges unresolved. The State Programme of Education and Science Development for 2020–2025 implemented in Kazakhstan requires a new level of relations between educational institutions, business, and society. Undoubtedly, business understands both the challenges and difficulties of higher education and in general is ready to participate in such processes as development of professional standards, formation of the content of educational programmes, monitoring of labour market needs in development of innovative education. However, new effective models and mechanisms of interaction between HEIs and business, based on a systematic approach including economic, managerial and legal aspects, are needed. The aim of the study is to develop theoretical, practical, methodological recommendations for improving the models of interaction between universities and business structures, which will allow the implementation of high quality innovative education.

Key words: educational services, international models, education, business, investment nature, labor market, innovation.

Introduction

The higher education system, in the context of its interaction with society and business, presents education as an area whose outcomes are only seen in perspective, and the effect on individuals and society are difficult to quantify. It should be kept in mind that educational services are a commodity that primarily benefits those who consume it (individuals and the state), but indirectly through the quality of the workforce, high income levels, high wages for employees and sustainable economic growth. All this defines the investment nature of educational services. Consequently, education in the context of

its interaction with business can be understood as a social institution, which trains a skilled workforce in accordance with market requirements, the state of culture, changes in science and technology, as well as oriented towards the dynamic development of society and growth of competitiveness of the national (regional) economy.

The ongoing reforms in higher education at the present stage still leave many problems and challenges unresolved. The main reasons for this situation can be seen as:

- ◆ the lack of a clearly defined field of cooperation with society during the reform of the education system, which clearly affects the interests of a significant part of citizens;
- ◆ lack of a clear alignment of the processes of modernising the content of education with the implementation of economic, organisational reforms, the development of the legal framework and the provision of new mechanisms;
- ◆ weak linkage of higher education adaptation processes with the real economy and business.

The State Programme of Education and Science Development for 2020–2025 implemented in Kazakhstan requires a new level of relations between educational institutions, business, and society. Undoubtedly, business understands both the challenges and difficulties of higher education and in general is ready to participate in such processes as development of professional standards, formation of the content of educational programmes, monitoring of labour market needs in the development of innovative education. However, new effective models and mechanisms of interaction between HEIs and business, based on a systematic approach including economic, managerial and legal aspects, are needed.

The authors share the Russian researchers' views on the collaboration between the higher education system and the business community, which should be developed in the following directions:

- ◆ formation of professional standards with the participation of the business community;
- ◆ business involvement in the ranking of educational institutions, based on determining whether the quality of training corresponds to labour market needs in order to obtain reliable information on the competitiveness of the university and its graduates;
- ◆ establishment of corporate training and retraining centres for employees based on the vocational education system [1].

In this regard, the purpose of the study is to develop theoretical, practical, methodological recommendations to improve the models of interaction between higher education institutions and business structures, which will allow the implementation of innovative education of high quality.

Materials and methods

The authors used scientific works and publications on the study of foreign experience of interaction between the sphere of education and business, analytical information on the topic of research, and expert information on the effectiveness of existing models of building stakeholder partnerships as their main materials.

This study employs a comparative analysis approach to examine and evaluate international models for higher education and business cooperation. Next, a diverse range of international models implemented in different countries or regions are selected. Factors considered during the selection process include the scope of collaboration, nature of partnerships, governance structures, etc. The research relies on various materials, including academic literature such as journals, research reports, and books, as well as online resources and relevant analysis. A comparative analysis used evaluates the level of industry engagement, research collaboration, entrepreneurship support, and impact on students' employability.

By conducting this research and analysis of international models for higher education and business cooperation, the study aims to provide a comprehensive understanding of successful practices, challenges, and opportunities for collaboration. The findings will contribute to the development of effective strategies and policies that enhance partnerships between higher education institutions and businesses on a global scale.

The key research methods include systemic, comparative and factor analysis methods. The authors have meticulously studied the models under study, identified their strengths and weaknesses, and identified the main directions for building a domestic innovative model of partnership between education and the business community.

Literature review

Growing international competition and dynamic technological change are prompting active encouragement of university-business collaboration. Such collaboration, as a means of enhancing the effectiveness of innovation, ensures the rapid and successful transfer of research results to business, contributing to economic growth and prosperity. The opportunities for such interaction are vast.

Researchers present various typologies of relationship building for effective interaction. However, creating a typology that reflects all possible areas of university-business interaction is a difficult task. One option is a simple classification, based on formal features. That is, the interaction between universities and business is carried out through various formal and informal channels. [2, 3]. We can consider 10 channels that are important for the interaction between universities and the business community (Table 1).

Table 1 – Channels of interaction between universities and business

Formal channels – suppose involvement of formal agreements, contracts and other forms of commitment between the university and the business.	Informal
Joint research – research projects carried out by universities, partly or fully funded by business. Projects can be carried out through contractual services and academic consultancy, where business commissions universities to carry out research. Research services are set up to solve a specific business problem or to create new knowledge in accordance with business specifications and are of a practical nature.	Scientific publications in academic journals and other specialist media. Science-intensive businesses strongly complement basic academic research and the R&D of their companies can usually make use of research publications [4].
Intellectual property (IP) transactions – the licensing and sale of IP. For example, patents and licences (created by universities) are licensed and sold to businesses.	Conferences and networking – can be conducted as a formal events or as a dissemination events, but also in more informal settings, such as meeting and contacting alumni or colleagues [4].
Research mobility – permanent, and temporary teams of university researchers working in business and vice versa. I.e., channels and links – “knowledge brokers” or “bridging the boundaries” between university and business, as they well understand both university and business. [5], [6]	Geographical proximity – promotes networking and informal interaction between university and business researchers. Science parks close to universities, firm laboratories on university campuses or on university premises. Collaborative research often takes place locally as well as in nearby regions, highlighting the importance of having research institutes in close geographical proximity to business structures as well as the importance of the university to the economic growth of the regions.
A university spin-off company is a company set up by scientists (or alumni) to develop and commercialise knowledge (research results).	Equipment sharing refers to universities and their business partners sharing specific infrastructure: laboratories and equipment. As a rule, it is often expensive to establish a laboratory. Consequently, universities often have laboratories that can be used both for teaching students and for conducting research for business.
Workforce mobility – getting university graduates into business jobs Russian authors [7] argue that students are the most important form of knowledge transfer into business.	Joint training includes courses and continuing education provided by universities to companies, as well as guest lectures and master classes run by businesses at the university. Training is also linked to workforce mobility, and there is also an opportunity for companies to interact with students during their training.
Note: Compiled by the authors.	

Summarising the information presented in the table, we can see the position of Russian and other foreign authors who believe that due to the interaction between HEIs and businesses, universities can:

- ♦ increase the relevance of their research to business needs;
- ♦ contribute to the attraction of relevant expertise and knowledge into business technology resources;
- ♦ generate new opportunities for innovation through research.

Partners tend to depend on the other side and interact with each other to obtain the necessary resources and generate synergies.

An analysis of the perceived importance of “university-business” interaction channels conducted among German academics by Meyer-Kramer and Schmoch [8] showed that for business, formal interaction with universities is more important than publications and patents.

The great importance for business of formal interactions with higher education institutions is also emphasised by Monjon and Waelbroeck [9].

De Fuentes and Dutrenit [10, 11] in their research surveyed R&D and product development executives and academic researchers in Mexico and found that all channels of interaction, both formal and informal, benefit business. They also found that channels related to collaborative and contract R&D work, intellectual property and human resource mobility (graduates and scientists) have the greatest impact on long-term business benefits. As for the impact of patents and licenses, Cohen W.M. found them to be highly useful for technology transfer in knowledge-intensive business areas such as biotechnology, pharma. And according to D’Este and Patel [12] who carried out a large-scale survey of British academic researchers, it is the university researchers who interact most with business through channels such as consultancy and contract research, collaborative research and teaching, and to a lesser extent through the channel of patents.

In general, research on university-business interactions, which is widely reviewed in the literature, is mostly based on formal interactions through channels such as contract research, collaborative research or patent deals. These formal channels can be effective in creating and consolidating an internal knowledge base for business. However, the role of informal channels of interaction between education and business is also important. Informal channels have a great impact on the innovative performance of businesses. In this regard.

Universities should carefully establish channels of communication, taking into account specific business requirements and the university’s capabilities.

Research shows that in some countries, business and universities operate as two separate entities without any relationship. In this case, informal channels can create an initial trusting approach between business and the university. Through understanding, a formal relationship will gradually be established. That is, informal links are fundamental steps to the success and benefits of formal interactions. Formal and informal interactions need to be used together to enhance the efficiency of innovation.

Main provisions

The study of the problem of higher education system and business collaboration is based on the study of existing international experience. Looking deeper into the problem, the conceptual framework describing the collaboration between HEIs and business is the Triple Helix proposed by Henry Etzkowitz and Loet Leydesdorff in 1995. The model represents the cross sections between the three spirals: government, university and business, in the context of generating new knowledge and stimulating innovation. The triple helix model has undergone an evolution in which the following variations can be traced.

The first option is the Statist model: the government plays a key role in planning, stimulating scientific and business processes. Positive sides: business is seen as a driver of the economy, universities play the role of centres of education and research. Negatives: the model limits the ability to initiate and develop innovative transformations of the economy.

The second option is the feedback model (Laissez-faire model): limited government intervention in the economy, with businesses developing as the driving force and universities and the state as supporting structures. The positive side is that businesses develop without excessive state intervention, the negative side is that there is not the necessary interaction with the state and the university for effective innovation.

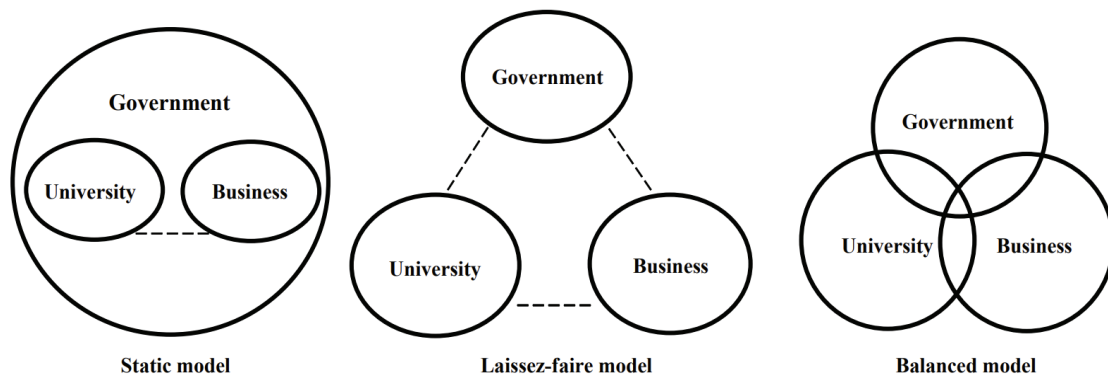

Figure 1 – Evolution of the Triple Helix model

Note: Compiled by the authors based on the source [2].

The third option is the Balanced triple helix model: in a knowledge-based development process, the university becomes a key driver of the development model and takes part in regulating the economy simultaneously with government and business.

Interaction between higher education and business appears to be an important area for modernising higher education and making it more innovative. According to experts, it can be carried out through the conclusion of agreements on the implementation of joint educational programmes and research, R&D commercialisation, technology transfer, etc.

As an example, there are many models of collaboration between universities and business in Russian practice. Each university develops its own version reflecting the specifics of the interaction. One can cite such universities as: Lomonosov Moscow State University; Saint Petersburg State University; National Research University “Higher School of Economics”; ITMO University; Bauman Moscow State Technical University; National Research Nuclear University MEPhI, etc.

Of interest is the model developed by scientists at National Research Tomsk Polytechnic University (TPU) for universities in the Tomsk region, shown in the figure. The university is among the ten largest universities in Russia (Figure 2).

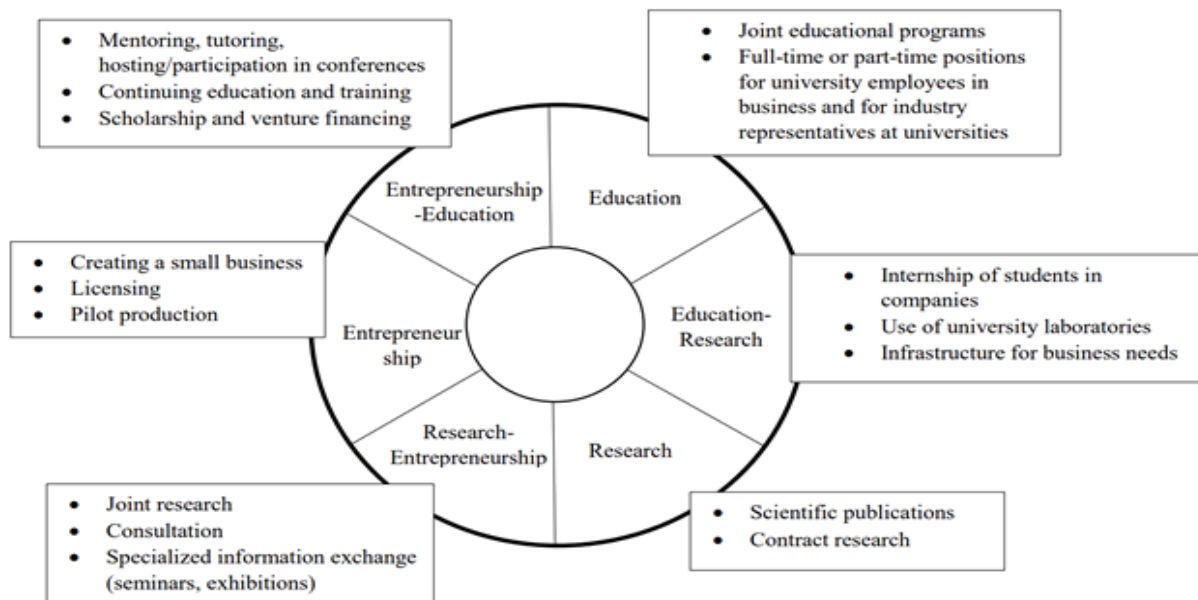

Figure 2 – Model for university-business interaction TPU

Note: Compiled by the authors based on the source [14].

Supporting the interaction of university innovation ecosystems with business is positioned by Tomsk University as a long-term development strategy [13].

The investigated model reflects the three main areas of the entrepreneurial university: education, research, entrepreneurship, and the areas of interaction between these areas:

- ♦ entrepreneurship – education;
- ♦ education – research;
- ♦ research – entrepreneurship.

The model is flexible, as it aims to streamline the main areas of interaction between universities and businesses. The model allows for any modifications suitable for the research tasks of any particular university in any innovation system specific to a particular region and the country as a whole.

Tomsk Polytechnic University interacts with business in the traditional framework of cooperation. This approach to interaction contributes to the formation of rational human resources. The business community is actively involved in the educational process of undergraduate students, as it considers it as a prospect for the selection of graduates. In parallel, companies actively participate in the educational process through the development of professional training. That is to say, traditional cooperation is characterised by a transparent exchange of information and human resources, as both students and university (or business) staff are involved in the interaction process. A common channel of interaction between Tomsk Polytechnic University and business is contractual obligation.

However, the model under consideration does not sufficiently reflect such important areas and features of interaction of universities with business structures as processes of management of common company resources, which influence decision-making on funding of research, development and educational programmes. Also, the model does not clearly reflect the factors that influence the interaction process, which facilitates universities and businesses in identifying potential partners.

The strength of this model is the possibility to separate the interaction activities of the partners according to the innovation function of the individual university in order to create a clear governance and to avoid duplication.

The experience of Southeast Asian countries can be considered equally interesting. The authors considered the experience of interaction between higher education and business in Malaysia. For example, the University Kebangsaan Malaysia (UKM), ranked by the Ministry of Education among the top five research universities in the country, specialises in education, consulting and health care management. The university focuses on networking with businesses to facilitate the commercialisation of university research, and provides the basic infrastructure to attract businesses to conduct research at UKM. Thus, in order to commercialise research products and to promote research with business, the university has established the UKM-MTDC Intellectual Technology Centre. Cooperation between university and business can take various forms, but at UKM this process proceeds as follows (Figure 3).

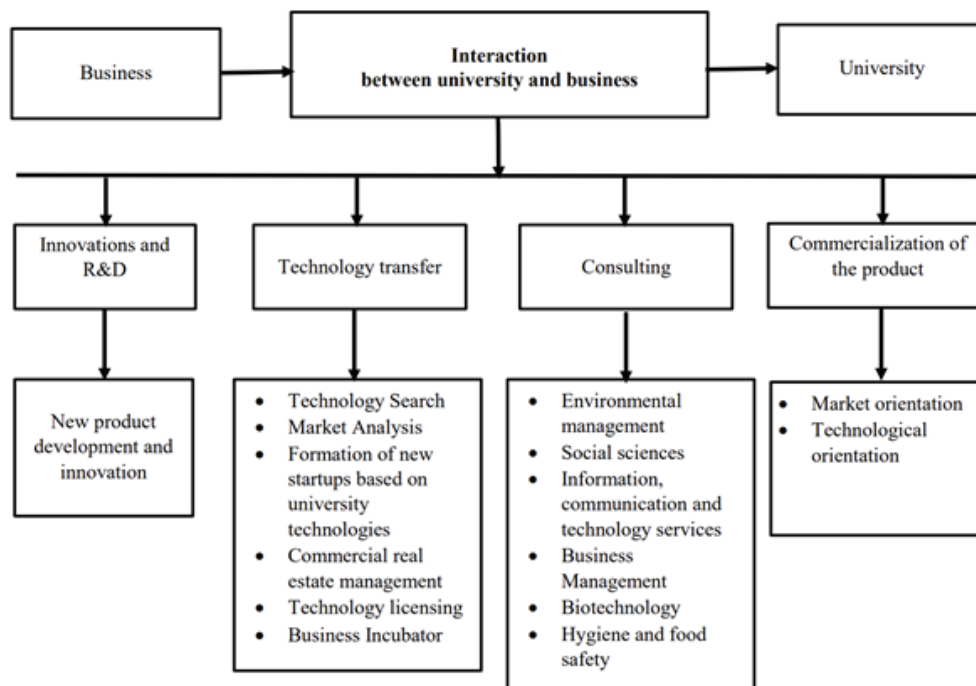

Figure 3 – A model for university-business interaction in Malaysia

Note: Compiled by the authors based on the source [14].

The model is based on 4 key areas of cooperation, namely innovation and R&D, technology transfer, consulting and commercialisation.

The potential of the model is that it details the objectives based on the academic characteristics and capabilities of the university.

In studying the European experience of interaction between education and business, the authors have identified both positive and problematic aspects. The following can be stated as problems, in particular, using the example of Great Britain [15].

1) The human factor – not all academics and teachers can “keep up” with business. That is, teachers and researchers do not want to meet the requirements of business, do not consider it necessary to have entrepreneurial skills, and are convinced that a university is a research and educational institution and the concept of a “research university” is closer to them than an “entrepreneurial” one.

This approach is true for many teachers and academics, both Russian and Kazakh, for example. This is where the belief in state funding and unwillingness to earn financial resources on one’s own works.

In order to solve this problem, firstly, it is necessary to change the mindset and realise that scientific research, the produced specialist are market goods, the subject of innovative and entrepreneurial activity; secondly, to recognise that the educational services market needs a qualitatively new educational service, which meets the modern requirements of the labour market and is provided with innovative educational technologies, which involves in-demand competences.

2) Time frame – the timing of specialist training and research does not coincide with the dynamics of production processes (specialist training – 4–6 years, scientific research within a dissertation – 3 years). Often these timescales become too long to produce results in the real sector or in business. Nevertheless, in Kazakhstan, despite the compliance of specialist training in the framework of joining the Bologna Process with the general European ones, graduates already work in their 3–4th year in the acquired specialty, which allows companies to obtain a specialist in a shorter period and with a certain work experience by the end of their studies. This is also beneficial for the future specialist as it allows him/her to gain work experience already during his/her studies.

In the field of developmental research, the authors agree with Russian scientists who point out the need to follow the path of selecting and applying various forms of scientific activity and incentives for young scientists to accelerate the research process.

3) Speed of decision-making. Universities are inherently conservative and bureaucratic. This is a well-known fact. But in order to develop mutually beneficial and trustworthy collaborations, they need to change their ‘risk avoidance’ policy and develop expertise in taking risks, including commercial ones, for themselves. Of course, this is difficult to achieve, in an environment based on the principles of academia and reliance on state funding.

Russia and Kazakhstan are no exception to the rule. A number of documents that need to be drawn up in order to conclude an agreement between a university and a company go through several approval structures, which takes quite a long time.

4) Organisational structure. HEIs, being unwilling and unable to be entrepreneurial and innovative, close in on themselves, insufficiently use marketing, advertising technologies, which allow to make themselves known in the market of educational services and research developments. It is necessary to learn how to carry out marketing activities, relying on new forms, taking into account the specifics of educational institutions.

5) Missions and objectives. Even the mission and objectives become a “stumbling block” between business and higher education, as, for example, the university’s desire to publish research results may threaten the company’s policy of protecting its commercial interests. In addition, the purpose of higher education system activities is more social than economic and a shift in management paradigm is required to recognise the fact that achieving social goals can be the result of economic development.

Development and implementation of innovations and new technologies based on the results of SRW and R&D will entail economic development, growth of competitiveness of the region, the country as a whole, which will lead to the realization of social goals of educational activities. The imperative of the latter should be the achievement of economic development, which will entail social development.

6) Management. The role of HEI's management, its support or rejection of entrepreneurship, its clear policy on partnership with business and effective management of decision-making process in concluding contracts with businesses in the business community is one of the key factors in developing the system of interaction between higher education and businesses.

7) Networks. The UK experience of linking directly with private companies, bypassing existing networks and network organizations (such as chambers of commerce, associations, various agencies, etc.), is illustrative.

The situation in Kazakhstan is not clear-cut. A number of traditional higher education institutions, which have retained their links with firms and enterprises since the time of the planned economy, continue to support them without the aim of creating new collaborations. However, the agenda is dominated by progressive educational institutions which are establishing new links, in which case cooperation with the chamber of commerce and industry, with the union of entrepreneurs and employers and with associations of small and medium-sized businesses is quite effective.

8) Internal culture and incentive structure. The specific nature of the internal culture of universities may create some obstacles in case teaching and research is a priority. This is reinforced by a system of external incentives (financial and other) for staff aimed only at teaching and research work. This practice clearly demonstrates the dominance of state management of higher education and the relevant legislation, as well as the aversion to entrepreneurial activities of the HEI by its administration.

9) Business strategies. Modern HEIs need a well-defined business strategy with outlined priorities for the types of businesses that should be assisted and supported. This is relevant if the higher educational institution wants to use its resources as efficiently as possible. Also, HEIs' strategy can be built according to specific requests of partner companies, existing groups of companies or market niches not covered by other educational institutions.

In Kazakhstan, HEIs design development strategies, but this is often an inappropriate element of management for this type of organisation – which requires justification, development and application of new management methods.

10) Intellectual property. The importance of the issue is that all teaching and research activities fall under the concept of “intellectual property”, which can certainly be used for commercial purposes.

Results and discussion

The situation in Kazakhstan's educational institutions shows that most technical universities have a well-developed system of patenting and registering developments and software, but humanities universities are lagging behind in this respect. It is necessary to improve the legislation in the field of intellectual property.

Strategic issues need to be addressed, as UK practice shows, through the implementation of practical objectives, namely:

- ♦ through increased professionalism in the interaction between business and education. Here it is important to understand that the topic is multifaceted and covers many practical issues: a user-friendly university website designed in accordance with the needs of the business community whose representatives approach it; the quality of responses to initial enquiries; the extent to which the university is active in finding new consumers of the services provided. For Kazakhstan, this problem is still quite relevant;

- ♦ through the creation of databases (centralised database), which should be accessible from anywhere in the university: e.g. academic affairs department, business partner department, faculty dean's offices. It is important to organize a clear system of registration of business contacts and to develop a system of client base management, which will significantly expand the sphere of interaction and development of relations with potential clients. An almost insoluble problem is the lack of complete automation of HEIs. Automated HEI systems are mostly fragmented and do not cover all structures and activities of HEIs.

- ♦ through centralised coordination at the policy development level of the HEI to provide complete and consistent responses to customer enquiries and to create and maintain a positive image of the HEI as a reliable and responsible business partner.

In the UK, the problem is posed somewhat lopsidedly, as they see the HEI only as a business partner.

Kazakhstani higher education institutions view business not only from the entrepreneurial side, but also from the social and educational side, i.e. for higher education institutions companies are interested not only as consumers of the results of research and innovation activities, but also as partners in training qualified in-demand specialists.

The research shows that the global trend of stakeholder engagement models is a balanced Triple Helix model. This is exacerbated by the fact that the most favourable conditions for innovation are created at the intersection of these three institutional spheres. Today, an increasing number of universities are forming a more complex innovation ecosystem, including technology transfer offices, incubators, science parks, conducting applied research and entrepreneurship education. In this context, the model of strategic partnership between education and business should reflect interaction in different areas of university activities, as well as with previous levels of education.

In the authors' view, the formation of a Kazakhstani model of interaction between higher education and the business community should be implemented:

- ♦ through staff development to acquire the competences needed for university staff: academic staff, administrative staff, top managers. Professional development of university staff is an acute problem in Kazakhstan, as expenditure for this purpose is insufficiently financed and often teachers undergo professional development within their own HEI, which is ineffective and does not lead to high results.

- ♦ by identifying groups of companies or sectors (rather than individual business units) with which successful cooperation, development of networks and network organizations are possible. Obviously, if the HEI does not have a clearly formulated business strategy and specific lines of action aimed at organising effective partnerships with the business community, it is very difficult to solve such a task. But even if all these measures are taken, they will not make any difference if the university's work does not initially meet the real needs of business. The success of an effective collaboration starts with the perception that the university's activities are adequate to the needs of business.

A study of the UK experience by Russian authors shows that a feature of Aston University's organisation and business networking is the active encouragement of staff who carry out research and consultancy for businesses and organisations and are involved in organising links with the business community [16].

In established practice, all curricula should reflect the existing relationship with business, including the research and consultancy provided by lecturers. The university provides additional and vocational retraining and professional development courses for employees of companies with work experience, which are fully relied on the practical experience of the trainees for whom they are intended. Corporate and prospective clients are apprised of the efforts made by the university to meet their needs.

According to M. Gibson, A. Yu Afonin, the contribution of higher education to the development of the regional business community includes 3 key positions:

1. Business development – as an adaptation of the university's core activities, teaching and research work to the needs of business development through joint research, commercialisation of SRW and R&D results, establishment of research centres and technology parks. Collaboration, clustering, creation of business incubators, partnerships in knowledge transfer can be expected as an outcome.

2. Skills and Employment – as a continuous professional development of university graduates contributing to the economic development of the region.

3. Renovation: material, technical and cultural – as investment in the physical renovation of buildings and facilities, supporting certain types of production [15].

The interaction model can be applied either by individual universities and individual companies working in bilateral partnerships or as a network, thus achieving synergy effect.

Of course, HEIs may not participate in the process of building effective interaction with business due to high time costs, but it should be realised that they then risk losing funding opportunities, receiving it in a more limited amount, losing their relevance for the business community, reducing the employability of their graduates, losing influence on the regional socio-economic situation and reducing the probability of their participation in international cooperation.

Thus, the reluctance of universities to participate in the system of forming a system of interaction with business has led to the development of corporate universities, which are separate from the sphere of traditional higher education. This trend is most clearly seen in the US, Western Europe and Russia. According to experts, the reason for the creation of such educational and research structures is the insufficient level of traditional educational institutions to provide quality educational and innovative services, as they do not have sufficient level and depth of understanding of business needs. Therefore, companies do not try to turn to traditional educational institutions and facilitate the chain of knowledge and skills transfer, making it to their needs at the lowest cost. This, in turn, creates quite a few potential competitors, which can attract the core activities of higher education institutions as well. The most advanced corporate universities do not limit themselves to specific training for employees of their companies, but provide training services on undergraduate and graduate programmes, in some cases jointly with traditional universities. Thus, by shaping the system of interaction independently, business is shifting its focus in its own direction, which is a negative and threatening factor for the higher education system.

Conclusion

The considered models allow building processes of interaction between educational institutions and business structures in different areas of activity. Nevertheless, as practice shows, none of the models has been able to achieve holistic interaction corresponding to a balanced Triple Helix model. Some researchers consider the sphere of management as a necessary and new area of university-business interaction. That is, interaction in management provides opportunities for improving regional governance and organisational management, sharing infrastructure facilities: premises, equipment and other resources, which seems to be more effective.

The authors believe that in this situation it is necessary to focus on the development of an effective mechanism involving the organisation and implementation of a system of interaction between higher education and business in various areas, namely through educational programmes, investment projects, graduate employment programmes, information and consultancy projects.

In fact, effective collaboration between key stakeholders in the education market is an integral part of the innovation management process. Consequently, important decisions related to financial, managerial, organisational, socio-economic aspects are necessary in determining the factors that influence the results and success of university innovation activities.

In shaping and implementing an optimal model of interaction between education and business, the following results should be emphasised:

1. In the area of legal and regulatory provision:
 - ◆ ensure accessibility, transparency, taking into account the best national traditions of education;
 - ◆ to improve the legal and regulatory framework governing the development of partnerships between the education system and businesses.
 2. In the field of resources:
 - ◆ to develop a common information (digital) space of educational outcomes and business demands;
 - ◆ to qualitatively advance the infrastructure capacities of higher education institutions and improve the material, technical and information and communication equipment of educational institutions;
 - ◆ create conditions for the profiling and securing the contingent of applicants and students for particular companies.
 3. In the area of quality assurance and educational continuity:
 - ◆ training in accordance with the order of the business environment;
 - ◆ building the learning process on the principles of duality, securing internship and traineeship bases for both students and teachers;
 - ◆ jointly identifying the prospects for developing partnerships to provide businesses and the real economy with qualified human resources;
 - ◆ development of a mechanism for cooperation between education and business to form a new model of corporate governance based on social responsibility of business, government and education;
 - ◆ establishment of a certification system and introduction of methods for independent evaluation of the quality of vocational training and qualifications with the participation of the business community.
- The achievement of these results is possible with the involvement of business structures at various territorial levels and the higher professional education system.

REFERENCES

- 1 Шудегов В.Е. Интеграция науки и образования как необходимое условие инновационного развития экономики России // Аналитический вестник. – 2021. – № 25(313). – С. 13.
- 2 Etzkowitz H., Zhou C. The triple helix: University-industry-government innovation and entrepreneurship. Routledge, 2017.
- 3 Guerrero M. Entrepreneurial universities in two European regions: A case study comparison // The journal of technology transfer. 2014. V. 39. No. 3. P. 415–434.
- 4 Ramos-Vielba I., Fernández-Esquinas M. Beneath the tip of the iceberg: exploring the multiple forms of university-industry linkages // Higher Education. 2012. V. 64. No. 2. P. 237–265.
- 5 OECD. University-Industry Collaboration New Evidence and Policy Options. OECD Publishing, 2019.
- 6 Rosli A. et al. The long-term impact of engaged scholarship: how do SMEs capitalise on their engagement with academics to explore new opportunities? // International Small Business Journal. 2018. V. 36. No. 4. P. 400–428.
- 7 Кудряшова Е.В., Сорокин С.Э., Бугаенко О.Д. Взаимодействие университетов со сферой производства как элемент реализации «третьей миссии» // Высшее образование в России. – 2020. – № 5. – С. 9–21.
- 8 Meyer-Krahmer F., Schmoch U. Science-based technologies: university-industry interactions in four fields // Research policy. 1998. V. 27. No. 8. P. 835–851.
- 9 Monjon S., Waelbroeck P. Assessing spillovers from universities to firms: evidence from French firm-level data // International Journal of Industrial Organisation. 2003. V. 21. No. 9. P. 1255–1270.
- 10 De Fuentes C., Dutrénit G. Best channels of academia-industry interaction for long-term benefit // Research Policy. 2012. V. 41. No. 9. P. 1666–1682.
- 11 Cohen W.M., Nelson R.R., Walsh J.P. Links and impacts: the influence of public research on industrial R&D // Management science. 2002. V. 48. No. 1. P. 1–23.
- 12 D’Este P., Patel P. University-industry linkages in the UK: What are the factors underlying the variety of interactions with industry? 2007. V. 36. No. 9. P. 1295–1313.
- 13 Pavlova I., Burenina M. University-industry cooperation in the context of the regional innovation system in Russia: A case of the Tomsk region // Journal of Eastern Europe Research in Business and Economics. 2016. V. 2016. P. 415–623.
- 14 Павлова Е.А., Нгуен Е.Х. Анализ моделей взаимодействия вузов и бизнеса и рекомендации для вузов Вьетнама // ФГАОУ ВО «Национальный исследовательский университет ИТМО». – 2022. URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/>.
- 15 Гибсон М. Бизнес и высшее образование: опыт взаимодействия в Великобритании / М. Гибсон, А.Ю. Афонин // Университетское управление: практика и анализ. – 2004. – № 4(32). – С. 53–66.
- 16 Взаимодействие системы высшего профессионального образования и бизнеса как фактор развития. – 2022. URL: http://www.aup.ru/books/m1524/2_2.htm.

REFERENCES

- 1 Shudegov V.E. (2021) Integracija nauki i obrazovanija kak neobhodimoe uslovie innovacionnogo razvitija jekonomiki Rossii // Analiticheskij vestnik. No. 25(313). P. 13. (In Russian).
- 2 Etzkowitz H., Zhou C. (2017) The triple helix: University-industry-government innovation and entrepreneurship. Routledge. (In English).
- 3 Guerrero M. (2014) Entrepreneurial universities in two European regions: A case study comparison // The journal of technology transfer. V. 39. No. 3. P. 415–434. (In English).
- 4 Ramos-Vielba I., Fernández-Esquinas M. (2012) Beneath the tip of the iceberg: exploring the multiple forms of university-industry linkages // Higher Education. V. 64. No. 2. P. 237–265. (In English).
- 5 OECD. University-Industry Collaboration New Evidence and Policy Options. OECD Publishing, 2019. (In English).
- 6 Rosli A. et al. (2018) The long-term impact of engaged scholarship: how do SMEs capitalise on their engagement with academics to explore new opportunities? // International Small Business Journal. V. 36. No. 4. P. 400–428. (In English).
- 7 Kudrjashova E.V., Sorokin S.Je., Bugaenko O.D. (2020) Vzaimodejstvie universitetov so sferoj proizvodstva kak jelement realizacii «tret'ej missii» // Vysshee obrazovanie v Rossii. No. 5. P. 9–21. (In Russian).
- 8 Meyer-Krahmer F., Schmoch U. (1998) Science-based technologies: university-industry interactions in four fields // Research policy. V. 27. No. 8. P. 835–851. (In English).

- 9 Monjon S., Waelbroeck P. (2003) Assessing spillovers from universities to firms: evidence from French firm-level data // *International Journal of Industrial Organisation*. V. 21. No. 9. P. 1255–1270. (In English).
- 10 De Fuentes C., Dutrénit G. (2012) Best channels of academia-industry interaction for long-term benefit // *Research Policy*. V. 41. No. 9. P. 1666–1682. (In English).
- 11 Cohen W.M., Nelson R.R., Walsh J.P. (2002) Links and impacts: the influence of public research on industrial R&D // *Management Science*. V. 48. No. 1. P. 1–23. (In English).
- 12 D'Este P., Patel P. (2007) University-industry linkages in the UK: What are the factors underlying the variety of interactions with industry? V. 36. No. 9. P. 1295–1313. (In English).
- 13 Pavlova I., Burenina M. (2016) University-industry cooperation in the context of the regional innovation system in Russia: A case of the Tomsk region // *Journal of Eastern Europe Research in Business and Economics*. V. 2016. P. 415–623. (In English).
- 14 Pavlova E.A., Nguen E.H. (2022) Analiz modelej vzaimodejstvija vuzov i biznesa i rekomendacii dlja vuzov V'etnama // FGAOU VO “Nacional'nyj issledovatel'skij universitet ITMO”. URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/>. (In Russian).
- 15 Gibson M. (2004) Biznes i vysshee obrazovanie: opyt vzaimodejstvija v Velikobritanii / M. Gibson, A.Ju. Afonin // *Universitetskoe upravlenie: praktika i analiz*. No. 4(32). P. 53–66. (In Russian).
- 16 Vzaimodejstvie sistemy vysshego professional'nogo obrazovanija i biznesa kak faktor razvitija. 2022. URL: http://www.aup.ru/books/m1524/2_2.htm. (In Russian).

Д.К. НУРТАЕВА,*¹

математика магистрі, сениор-лектор.

*e-mail: d.nurtayeva@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-0187-9550

Г.Ж. НУРМУХАНОВА,¹

э.ф.д., профессор.

e-mail: g.nurmukhanova@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-7283-6187

¹«Тұран» университеті,

Алматы қ., Қазақстан

ЖОҒАРЫ БІЛІМ МЕН БИЗНЕСТІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІНІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕРІН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Білім беру қызметтері – бұл пайдасын ең алдымен оны тұтынушы (тұлға мен мемлекет) алатын тауар. Бұл тақырып аясында жұмыс күшінің сапасы, жоғары табыс деңгейі, жұмысшылардың жоғары жалақысы және тұрақты экономикалық өсу сияқты аспектілер маңызды. Мұның бәрі білім беру қызметтерінің инвестициялық сипатын анықтайды. Демек, білім беру деп оның бизнеспен өзара іс-қимылы контекстінде нарық талаптарына, мәдениеттің жай-күйіне, ғылым мен техникадағы өзгерістерге сәйкес білікті жұмыс күшін даярлау жүзеге асырылатын, сондай-ақ қоғамның серпінді дамуына және ұлттық (аймақтық) экономиканың бәсекеге қабілеттілігінің өсуіне бағдарланған әлеуметтік институт деп түсінуге болады. Қазіргі кезеңде жоғары білім беру жүйесінде жүргізіліп жатқан реформалар көптеген мәселелер мен міндеттерді әлі де шешілмеген күйінде қалдыруда. Қазақстанда іске асырылатын білім беру мен ғылымды дамытудың 2020–2025 жж. арналған мемлекеттік бағдарламасы білім беру мекемелері, бизнес және қоғам арасындағы өзара қарым-қатынастардың жаңа деңгейін талап етеді. Бизнес жоғары мектептің міндеттерін де, қиындықтарын да түсінетіні сөзсіз және жалпы кәсіби стандарттарды әзірлеу, білім беру бағдарламаларының мазмұнын қалыптастыру, инновациялық білім беруді дамытудағы еңбек нарығының қажеттіліктерін мониторингтеу сияқты үрдістерге қатысуға дайын. Алайда, экономикалық, басқарушылық және құқықтық аспектілерді қамтитын жүйелік тәсілге негізделген ЖОО мен бизнестің өзара іс-қимылының жаңа тиімді модельдері мен тетіктері қажет. Зерттеудің мақсаты жоғары сапалы инновациялық білім беруді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін жоғары оқу орындары мен бизнес-құрылымдар арасындағы өзара іс-қимыл модельдерін жетілдіру бойынша теориялық, практикалық, әдістемелік ұсынымдар әзірлеу болып табылады.

Тірек сөздер: білім беру қызметтері, халықаралық модельдер, білім беру, бизнес, инвестициялық сипат, еңбек нарығы, инновация.

Д.К. НУРТАЕВА,*¹

магистр математики, сениор-лектор.

*e-mail: d.nurtayeva@turand.edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-0187-9550

Г.Ж. НУРМУХАНОВА,¹

д.э.н., профессор.

e-mail: g.nurmukhanova@turand.edu.kz

ORCID ID: 0000-0002-7283-6187

¹Университет «Туран»,

г. Алматы, Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ И АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНЫХ МОДЕЛЕЙ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И БИЗНЕСА

Аннотация

Образовательные услуги – это товар, пользу от которого получает в первую очередь тот, кто его потребляет (личность и государство). В рамках данной темы важное значение имеют такие аспекты, как качество рабочей силы, высокий уровень дохода, высокая заработная плата работников и устойчивый экономический рост. Все это определяет инвестиционную природу образовательных услуг. Следовательно, под образованием в контексте его взаимодействия с бизнесом можно понимать социальный институт, в котором осуществляется подготовка квалифицированной рабочей силы в соответствии с требованиями рынка, состоянием культуры, изменениями в науке и технике, а также ориентацией на динамичное развитие общества и рост конкурентоспособности национальной (региональной) экономики. Проводимые реформы в системе высшего образования на современном этапе все еще оставляют нерешенными множество проблем и задач. Государственная программа развития образования и науки на 2020–2025 гг., реализуемая в Казахстане, требует нового уровня взаимоотношений между образовательными учреждениями, бизнесом и обществом. Несомненно, бизнес понимает задачи и трудности высшей школы, в целом готов участвовать в таких процессах, как разработка профессиональных стандартов, формирование контента образовательных программ, мониторинг потребностей рынка труда в развитии инновационного образования. Однако нужны новые эффективные модели и механизмы взаимодействия вузов и бизнеса, основанные на системном подходе, включающем экономические, управленческие и правовые аспекты. Целью исследования является разработка теоретических, практических, методических рекомендаций по совершенствованию моделей взаимодействия между вузами и бизнес-структурами, которая позволит реализовать инновационное образование высокого качества.

Ключевые слова: образовательные услуги, международные модели, образование, бизнес, инвестиционная природа, рынок труда, инновации.

МРТИ 06.77.61
УДК 330.322.3
JEL J21, J24

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-335-349>

Д.Д. ЕРМЕКБАЕВА,*¹

PhD, доцент.

*e-mail: ermekbaevad@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-8910-6239

С.Б. САУРАНБАЙ,²

PhD, ассоциированный профессор.

e-mail: bss0609@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-7567-6900

С.К. БАЙДЫБЕКОВА,³

к.э.н., ассоциированный профессор.

e-mail: b-saltanat@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-7974-1236

¹Университет международного бизнеса им. К. Сагадиева,
г. Алматы, Казахстан

²Алматы менеджмент университет,
г. Алматы, Казахстан

³Жетысуский университет им. И. Жансугурова,
г. Талдыкорган, Казахстан

ОБРАЗОВАНИЕ КАК ИНВЕСТИЦИИ В РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ СТРАН

Аннотация

Тема исследования является актуальной в связи с тем, что система образования относится к одной из основных и важных сфер устойчивого развития и совершенствования стран. Целью темы исследования является отражение роли и привлечение инвестиций в образование как в один из основных факторов устойчивого экономического роста и развития как отдельных предприятий, так и общества в целом. В статье отражена важность и ценность получения качественного образования населения на всех ступенях обучения. В процессе проведения исследований выявлено и отмечено, что для повышения качества образования необходимо привлечение вложений в виде инвестиций. При проведении исследований применялись различные методы и приемы, основными из которых являются анализ и синтез, дедукция и индукция, экономико-статистический анализ и др. Материалами научного исследования послужили статистические данные Евразийского экономического союза за 2017–2021 гг. Результаты исследования. По результатам проведенных исследований отражены основные пути повышения уровня образования, которое оказывает влияние на повышение качества человеческого капитала: формирование единого рынка труда в евразийском пространстве, привлечение инвестиций в образование, что будет способствовать росту квалифицированных и конкурентоспособных кадров. Несмотря на то что вопросы привлечения инвестиций в образование как основа развития экономики рассматриваются в работах многих ученых-экономистов, данная проблема все еще остается актуальной.

Ключевые слова: образование, инвестиции, человеческий капитал, инновационные технологии, рынок труда, интеллектуальный потенциал, уровень образования.

Введение

Есть выражение: «Кто владеет информацией, тот владеет миром». Это говорит о том, что чем большим объемом знаний будет владеть человек в условиях автоматизации и цифровизации, тем больше у него возможностей получать выгоды в виде вознаграждений. Знания и информация, которые получает конкретный человек, должны быть подкреплены практическими умениями, навыками и компетенциями. В связи с этим можно сказать, что образование является одной из основных сфер деятельности стран и регионов, для развития и совершенствования которой необходимо привлечение вложений в виде инвестиций.

Инвестиции, вкладываемые в образование, являются одним из основных и важных компонентов экономического роста и развития.

В широком смысле инвестиции в человеческий капитал включают в себя вложения, которые вкладываются в течение всей жизни человека начиная с его рождения: вложения в питание человека, поддержание здоровья, получение образования, подготовку и переподготовку и др. [1].

Инвестиции вкладываются практически во все сферы деятельности: в недвижимость, золото, драгоценные металлы, стартапы и другие. Одной из сфер деятельности для привлечения инвестиций является человеческий капитал, в частности образование, которое включает различные этапы обучения на различных стадиях, а также самосовершенствование.

В последние годы время показало необходимость привлечения инвестиций в образование, так как расходы, направленные на получение образования, в перспективе приведут к росту грамотных, квалифицированных и конкурентоспособных специалистов на рынке труда. В свою очередь, вложение средств в развитие человеческого капитала дает возможность людям получить более высокооплачиваемую и перспективную работу, предприятие может увеличить прибыль и рентабельность от эффективной работы своих сотрудников [2].

Качество полученного образования как в развитых, так и в развивающихся странах влияет на доход, который получает человек в течение определенного периода времени. Но говорить о том, что только наличие образования является основным критерием, влияющим на уровень доходов, однозначно нельзя. В течение продолжительного периода времени для развития и совершенствования человеческого капитала должны привлекаться средства, направленные на различных ступенях для получения необходимого качественного образования. Инвестиции, вложенные в развитие, будут эффективными и продуктивными только в том случае, если человек приобретает необходимые и полезные знания, навыки и способности и применяет их в практической деятельности. В том же случае, если человек, вложив средства в образование и развитие, не использует знания и умения в практической деятельности, можно говорить о низкой эффективности или отсутствии отдачи вложенных инвестиций [3].

Многие ученые-экономисты при рассмотрении факторов, влияющих на систему образования, большое внимание уделяют таким показателям, как финансирование образования, количество людей с различными уровнями образования и т.д. Но в последние годы возникла необходимость в применении различных качественных характеристик, которые являются более эффективными для повышения уровня образования.

Одним из основных подходов к определению уровня образования является построение модели определения качества образования, которая должна включать длительный процесс определения качественных характеристик людей, начиная от начального образования до окончания высшего и послевузовского образования, и личностный рост каждого человека.

В современных условиях основными результатами рационального и устойчивого экономического роста и развития являются интеллектуальные ресурсы и инновационные технологии.

В условиях рынка основными требованиями работодателей, предъявляемыми к претендентам, являются такие качества, как креативность, умение работать в команде, умение слушать друг друга, стрессоустойчивость, быстрая обучаемость и др.

Основной проблемой при определении экономического эффекта от вложенных инвестиций в образование каждого человека является то, что данный процесс занимает длительный период времени. В связи с этим очень сложно определить качественную сторону данной проблемы, так как конечный результат зависит от таких факторов, как изменение со временем спроса на те или иные профессии, которое приводит к тому, что возникает необходимость в переобучении и переквалификации работников, а это связано с дополнительными расходами.

В связи с быстро меняющимися условиями жизни общества, а также с экономическими бизнес-процессами в последние годы большое распространение получило непрерывное образование, которое связано с необходимостью дополнительных вложений (инвестиций) самими работниками, но, как результат, является одной из гарантий постоянной востребованности на рынке труда.

На экономический рост государств влияют различные факторы, одним из которых является развитие образования, включающее как количественные, так и качественные показатели.

В последние годы большое внимание уделяется качественному образованию, которое определяется интеллектуальной способностью работника. Это связано с переходом общества к мас-

совой информатизации, автоматизации, роботизации всех производственных, технологических процессов. Поэтому работодатели наряду с такими требованиями, как наличие образования, большое внимание уделяют интеллектуальным способностям сотрудников как основному ценному активу, который может быть использован работодателем для производства высококачественной продукции, выполнения различных видов работ и получения экономической выгоды. В связи с этим можно утверждать, что более квалифицированные специалисты могут быть более востребованными и конкурентоспособными на рынке труда.

Основными гипотезами при определении эффективности вложения инвестиций в образование являются следующие:

1. Первым этапом образования является получение начального, среднего образования, которое во всех странах ЕАЭС является бесплатным, не считая частных школ, но тем не менее со стороны государства выделяются инвестиции на начальное общее и среднее общее образование. Вложение инвестиций в начальное образование не сразу дает экономический эффект в связи с тем, что большинство выпускников продолжают обучение в средне-специальных или высших учебных заведениях, которое также влечет за собой расходы.

2. Государственные инвестиции, вкладываемые в профессиональное образование, дадут экономический эффект примерно через 5–6 лет, так как к этому времени у работников накапливаются навыки, умения и компетенции.

3. Дальнейший рост уровня образования, например, обучение в магистратуре, докторантуре, зависит от дополнительных инвестиций, вкладываемых самими работниками или их работодателями, которые связаны с повышением качества образования в зависимости от спроса и предложения на рынке труда и позволяют быть постоянно востребованными.

Материалы и методы

Методологической основой исследования явился системный подход к изучению проблем, интерпретация основных экономических процессов, дедукция и индукция, анализ и синтез, экономико-статистические методы.

Информационной и эмпирической основой исследования послужили данные Департамента Евразийского экономического союза, научные публикации ведущих ученых-экономистов, занимающихся проблемами инвестирования в человеческий капитал, в частности в образование.

В стремительно меняющихся условиях знания, полученные людьми в начале своего творческого пути, являются недостаточными в связи с внедрением достижений научно-технического прогресса, инновационных технологий, автоматизации и цифровизации и др. В связи с этим в настоящее время большое внимание уделяется дополнительному образованию, которое называют неформальным образованием, включающим в себя участие в различных курсах подготовки, переподготовки и повышения уровня квалификации, в обучающих семинарах, онлайн-курсах, летних школах, вебинарах, научно-практических конференциях и др. В силу различных объективных и субъективных причин у некоторых людей возникает необходимость смены сферы деятельности, т.е. смены специализации, и в этом случае важную роль играет неформальное дополнительное образование.

На уровень эффективности вложенных инвестиций в образование влияют различные объективные и субъективные факторы, основными из которых являются следующие:

1. Непродуктивное использование человеческого капитала, которое связано с тем, что квалифицированный сотрудник занят выполнением малоквалифицированной работы, в результате чего теряет полученные знания, умения и навыки.

2. Для роста уровня образования необходимо проводить на систематической основе переподготовку кадров, направленную на повышение уровня качества работников, что связано с дополнительными вложениями.

3. В том случае, если образование, полученное субъектами, некачественное, оно оказывает огромное влияние на уровень производительности труда, что, в свою очередь, замедляет экономический рост как предприятий, так и общества в целом.

Для получения экономического эффекта от вложенных инвестиций государству необходимо разработать эффективную инвестиционную политику, цель которой заключается в применении механизма процесса инвестирования, отражающего связь между экономическим ростом и поступлением инвестиций.

В целях наглядного отражения авторами предлагается механизм процесса привлечения инвестиций для получения высшего образования как одной из гарантий дальнейшего трудоустройства выпускников.

Таблица 1 – Механизм процесса инвестирования в образование

Источники инвестиций	Инструменты	Объект	Результат
Денежные средства государств. Средства домохозяйств. Средства компаний и фирм. Средства общественных организаций. Договоры на подготовку специалистов. Спонсорская помощь и др.	Прямая оплата за обучение. Оплата за обучение работодателями по утвержденному договору. Оплата посредством полученных грантов. Оплата по полученным именованным стипендиям. Оплата согласно государственному заказу.	Высшее учебное заведение (вуз)	Качественная подготовка специалиста. Подготовка конкурентоспособного на рынке труда специалиста. Рациональное использование вложенных в образование средств. Поднятие рейтинга и престижа вуза за счет процента трудоустройства выпускников.
Примечание – Составлено авторами на основании проведенных исследований.			

Основными составными элементами механизма процесса инвестирования являются источники инвестиций, инструменты, объект и результаты вложения инвестиций в образование.

Исходя из проведенных исследований можно отметить, что в последние годы источниками инвестиций является не только государство, но и другие, в частности, компании, в которых работают работники, личные средства работников и др.

Компании вносят инвестиции в сотрудников, которые, как считают руководители, являются перспективными, подающими большие надежды, и дополнительные средства, вкладываемые в развитие сотрудников, в дальнейшем могут дать результаты в получении квалифицированных и конкурентоспособных кадров, дающих возможность добиться экономического роста и развития компании.

Одним из основных качественных показателей, отражающих эффективность вложенных инвестиций, в условиях рынка является процент трудоустройства на работу выпускников.

Основные положения

Изучение и исследование необходимости инвестирования в образование позволят определить важность привлечения средств, которые будут способствовать развитию и совершенствованию человеческого капитала, а также повышению уровня качества образования каждого человека.

На экономическое развитие стран большое влияние оказывают уровень и качество образования кадров, которые зависят от сумм расходов, направляемых на обучение, в связи с чем в настоящее время большая роль возлагается на систему образования. При получении качественного образования люди приобретают необходимые знания, умения и компетенции, которые применяются в дальнейшей их профессиональной деятельности, а также для получения всех материальных благ в виде достойной заработной платы и возможности карьерного роста [4].

При проведении исследований применялись показатели стран Евразийского экономического союза (ЕАЭС) за 2017–2021 гг.

Одной из основных целей деятельности Евразийского экономического союза (ЕАЭС), в состав которого входят пять республик: Россия, Казахстан, Беларусь, Кыргызстан, Армения, является формирование единого образовательного пространства как основного фактора экономической интеграции.

Для осуществления поставленных целей одним из направлений развития и совершенствования образования является налаживание научно-образовательного сотрудничества учебных заведений стран ЕАЭС.

Модернизация экономики на новой технологической основе относится к одной из основных целей функционирования стран ЕАЭС, в связи с чем в последние годы проводится большая работа по интеграции в сфере образования и науки, технологии и инновации.

Основная задача развития и совершенствования образования в странах ЕАЭС может быть решена при формировании единого общего рынка труда.

Обзор литературы

Проблемы и вопросы развития и совершенствования человеческого капитала отражены в публикациях многих ученых-экономистов.

Разработка теории человеческого капитала была впервые отражена в работах Т. Шульца, А. Смита, Д. Рикардо, А. Маршалла, Г. Беккера и многих других ученых.

Одним из основателей теории человеческого капитала был Теодор Шульц, который в процессе проведенных исследований отметил, что развитие и совершенствование образования является одним из основных способов роста качества человеческого капитала. Автор считал, что затраты, связанные с получением образования, можно отнести к инвестициям, результаты которых позволят получить будущий экономический доход. Также ученый в работах отмечал, что основным фактором инновационного развития экономики всех стран и регионов является человеческий капитал [5].

Американский экономист Генри Беккер в своих исследованиях произвел расчет экономической эффективности образования, т.е. ученый провел расчет вложений инвестиций в образование и определил эффективность их вложения на каждом этапе. Определение расходов на образование и получение доходов позволило определить эффективность и рентабельность вложения инвестиций в образование [6].

К. Макконел и С. Брю в своей работе отметили, что инвестиции, вкладываемые в человеческий капитал, в частности в образование, способствуют повышению профессионального уровня людей, производительности труда работников и специалистов. Затраты, связанные с получением образования, по истечении определенного времени дадут положительный экономический эффект как для самого человека, так и для предприятий и общества в целом. Авторы также в своих работах указывали, что затраты, понесенные в процессе получения образования, могут давать постоянный доход в будущем и будут компенсированы за счет получения достойного вознаграждения [7].

Российские ученые Алтунина В.В., Алтунина А.И. в своей работе отразили роль человеческого капитала в экономическом развитии стран и регионов. В процессе исследования авторы отметили, что для развития и совершенствования экономики стран помимо производственных и технических мощностей, финансовых ресурсов особо важную роль играет человеческий капитал, который является движущей силой научно-технического прогресса [8].

Анисимова Н.Ю. в своей работе отразила актуальные вопросы организации подготовки квалифицированных кадров в условиях цифровой экономики. Автор в связи со всеобщей цифровизацией особое внимание уделила проблемам введения новых современных систем подготовки квалифицированных и профессиональных кадров в условиях конкурентоспособного цивилизованного рынка. Так, автор отметила, что в настоящее время возникла необходимость перехода от классических традиционных систем образования к другим, более современным и актуальным: дистанционным и смешанным системам обучения [9].

Казахстанские ученые Кибеева А.Б., Тусупова Л.А., Гизе Р. в своей работе отразили роль человеческого капитала и его влияние на развитие и укрепление экономики страны. Авторы от-

метили, что человеческий капитал является основной движущей силой и его развитие способствует внедрению новых инновационных технологий, оказывающих влияние на рост экономической эффективности предприятий, повышение производительности труда. Особое внимание авторы уделили проблемам отсутствия связей между наукой и производством как одним из основных показателей, влияющих на развитие экономики в целом и благосостояние населения страны [10].

Казахстанские авторы Рахметулина Ж.Б., Урекешова А.Б., Айдарова А.Б. в своих исследованиях рассмотрели состояние рынка труда в современных условиях и отметили, что в настоящее время ускорились темпы цифровизации, внедряются новые инновационные продукты, производится модернизация всех производственных, технологических и технических процессов и др. В связи с этим возникла необходимость в высококвалифицированных конкурентоспособных специалистах, владеющих всеми необходимыми навыками и компетенциями, наличие которых позволит выполнять более сложные функции. Авторы отметили, что в условиях современных инновационных технологий необходимо разработать новые подходы к подготовке квалифицированных и конкурентоспособных специалистов на рынке труда [11].

Результаты и обсуждение

Одним из основных макроэкономических показателей, отражающих уровень экономического развития, является валовой внутренний продукт (ВВП) по всем видам экономической деятельности, а также по отдельным сферам деятельности.

Увеличение ВВП в странах ЕАЭС способствует укреплению национальных валют стран, привлечению зарубежных инвестиционных ресурсов и др. Данные валового внутреннего продукта применяют для определения различных показателей, например при определении уровня и качества жизни населения. Для определения характеристики показателей, в частности в странах ЕАЭС, все показатели в национальной валюте переводятся в доллары США, что позволяет определить сравнительную оценку различных данных.

В таблице 2 отражены данные по величине валового внутреннего продукта в целом, в том числе на образование, за 2017–2021 гг.

Таблица 2 – Валовой внутренний продукт по видам экономической деятельности (млн долларов США)

	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.
ЕАЭС					
Валовой внутренний продукт	1 815 278	1 920 744	1 961 977	1 745 128	2 062 479
в т.ч. образование	52 647	54 974	59 117	57 019	61 497
в процентном выражении	2,9	2,9	3,0	3,3	3,0
Армения					
Валовой внутренний продукт	11 527	12 458	13 619	12 642	13 861
в т.ч. образование	313	322	342	356	374
в процентном выражении	2,7	2,6	2,5	2,8	2,7
Беларусь					
Валовой внутренний продукт	54 697	59 954	64 506	60 846	68 171
в т.ч. образование	2 168	2 397	2 754	2 506	2758
в процентном выражении	3,8	4,0	4,3	4,1	,0
Казахстан					
Валовой внутренний продукт	166 806	179 338	181 666	171 084	193 017
в т.ч. образование	4 690	4 808	4 858	6 230	7 288
в процентном выражении	2,8	2,7	2,7	3,6	3,8

Продолжение таблицы 2

Кыргызстан					
Валовой внутренний продукт	7 703	8 271	8 871	7 780	8 544
в т.ч. образование	436	453	497	530	520
в процентном выражении	5,7	5,5	5,6	6,8	6,1
Россия					
Валовой внутренний продукт	1 574 544	1 660 724	1 693 315	1 492 776	1 778 886
в т.ч. образование	45 040	46 994	50 666	47 397	50 557
в процентном выражении	2,9	2,8	3,0	3,2	2,8
Примечание: Составлено авторами на основании источника [14].					

На основании проведенного анализа данных таблицы 2 можно увидеть динамику изменения суммы валового внутреннего продукта по видам экономической деятельности в странах ЕАЭС в целом, в том числе в образовании, за 2017–2021 гг.

Сумма ВВП в странах ЕАЭС за последние годы увеличилась с 1 815 278 млн долл. в 2017 г. до 2 062 479 млн долл. в 2021 г.

Сумма на образование в общей структуре ВВП увеличилась с 52 647 млн долл. в 2017 г. до 61 497 млн долл., т.е. увеличение составило 8850 млн долл., или 16,8%.

Так, в ЕАЭС общая сумма ВВП за последние годы колебалась как в сторону увеличения, так и снижения. В 2021 г. сумма ВВП по сравнению с 2017 г. увеличилась на 247 201 млн долл., с 2020 г. – на 317 351 млн долл. Доля образования в валовом внутреннем продукте в ЕАЭС за 2017–2021 гг. варьировала в пределах 2,9–3,3%.

Наибольшая сумма ВВП наблюдается в России, где данный показатель за последние годы то увеличивался, то снижался. Например, в 2017 г. сумма ВВП в России составила 1 574 544 млн долл. Тогда как в 2021 г. – 1 778 886 млн долл., т.е. произошло увеличение на 204 342 млн долл., или на 13,0%. Доля сумм на образование в 2017 г. составила 2,9%, тогда как в 2021 г. – 2,8%, т.е. произошло уменьшение показателя на 0,1%, хотя сумма ВВП на образование в 2021 г. увеличилась на 5 517 млн долл. (+12,2%) по сравнению с 2017 г.

Сумма ВВП в Казахстане имела тенденцию как к повышению, так и к снижению. Так, в 2021 г. по сравнению с 2017 г. данный показатель увеличился на 26 211 млн долл. (+15,7%). Сумма ВВП на образование за последние годы увеличилась с 4690 млн долл. в 2017 г. до 7 288 млн долл., т.е. увеличение составило 2598 млн долл. (+55,4%). Доля образования в общей сумме ВВП увеличилась с 2,8% в 2017 г. до 3,8% в 2021 г., т.е. увеличение составило 1,0%.

Многие страны большое внимание уделяют образованию, так как будущее за молодежью, и чтобы она была конкурентоспособной на рынке труда, необходимо создавать все необходимые условия для получения качественного образования [12].

Для привлечения выпускников учебные заведения стран участвуют в расчете рейтинга лучших стран, при котором проводятся расчеты различных показателей. Выпускники школ заинтересованы в получении качественного образования и получении знаний в различных областях.

При определении лучших стран мира по образованию рассчитываются такие показатели, как индекс качества и индекс возможностей, то есть чем выше показатель индекса качества и индекса возможностей, тем выше рейтинг у стран по уровню образования. В настоящее время у выпускников есть возможность получить высококачественные знания и навыки не только у себя на родине, но и обучаться в зарубежных вузах. В связи с этим ежегодно определяется рейтинг лучших стран мира по образованию в целом, а также по отдельным направлениям: экономическое, техническое, юридическое и др. [13].

Система образования во всем мире представлена разными ступенями обучения, такими как дошкольное, начальное, среднее, среднее профессиональное, высшее профессиональное, послевузовское, дополнительное образование. Основной целью образования на каждом этапе является получение качественного образования, при котором человек получает необходимые знания, умения, компетенции и навыки.

В современном мире для повышения уровня качества жизни населения, а также для получения в перспективе материальных благ необходимо наличие высокооплачиваемой и пер-

спективной работы, достичь которой можно при достижении высокого уровня качественного образования.

Для получения качественного образования необходимо привлечение вложений в виде инвестиций в первые годы жизни ребенка родителями, затем инвестиций на получение образования на различных ступенях, на переподготовку, повышение уровня образования, повышение квалификации и др. [14].

На основании данных Евразийского экономического союза сформирован рисунок 1, в котором отражена доля расходов республиканского бюджета стран ЕАЭС на образование за 2017–2021 гг.

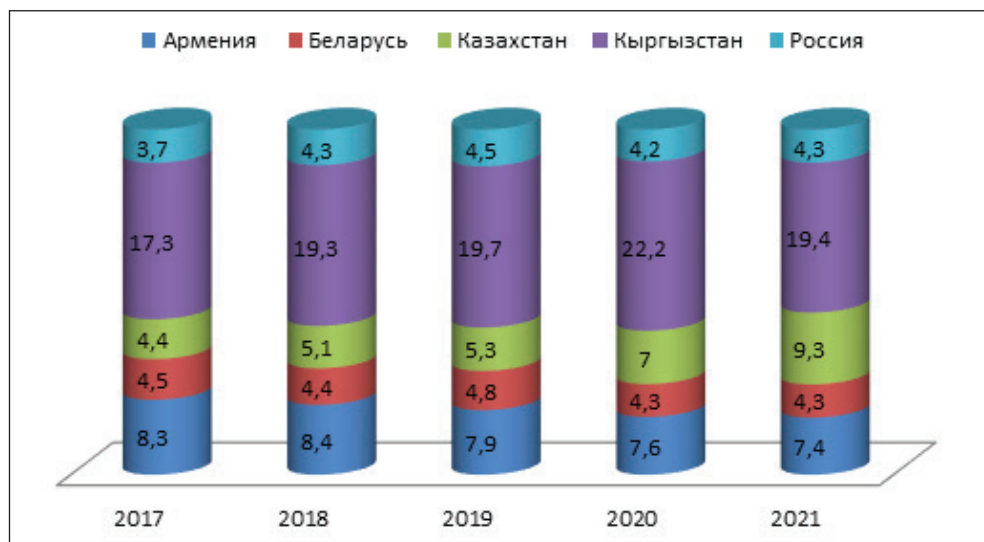

Рисунок 1– Расходы республиканского бюджета на образование в странах ЕАЭС за 2017–2021 гг., %

Примечание: Составлено на основании источника [12].

На основании данных диаграммы 1 видна динамика изменения доли расходов бюджета в странах ЕАЭС. Так, в Армении доля расходов на образование за последние годы снизилась с 8,3% в 2017 г. до 7,4% в 2021 г., т.е. снижение показателя составило 0,9%.

В Беларуси доля расходов на образование в 2021 г. составила 4,3%, тогда как в 2017 г. – 4,5%, т.е. наблюдается снижение на 0,2%.

В Казахстане доля расходов на образование за последние годы имеет тенденцию к увеличению. Так, в 2021 г. по сравнению с 2017 г. данный показатель увеличился на 4,9%, с 2018 г. – на 4,2%, с 2020 г. – на 2,3%. Увеличение расходов из республиканского бюджета на образование за последние годы является положительной тенденцией, оказывающей влияние на повышение качества уровня образования.

В России доля расходов на образование за последние годы варьировала в пределах 3,7–4,3%. Так, в 2021 г. по сравнению с 2017 г. доля расходов на образование увеличилась на 0,6%.

Одной из составляющих благополучной жизни в современном мире является высокооплачиваемая работа, однако чтобы ее получить, человек должен иметь качественное образование, владеть определенными качествами, иметь практические навыки в конкретной области [15].

Уровень и качество образования в странах зависят от различных факторов, одним из которых является привлечение инвестиций, которые способствуют накоплению человеческого капитала, являющегося основным условием экономической и социальной стабильности стран и регионов.

Инвестиции, направляемые странами на образование, представлены в виде выделенных грантов на образование, расходы на подготовку, переподготовку, повышение уровня квалификации кадров и др.

Все расходы, направляемые в виде инвестиций, оказывают влияние на развитие человеческого капитала, и это позволяет в будущем получить качественное образование и возможность устроиться на высокооплачиваемую и престижную работу [16].

Инвестиции, вкладываемые на образование, в перспективе дадут ощутимый экономический эффект в виде достойной заработной платы, а также возможности личностного и профессионального роста каждого человека.

В таблице 3 отражены данные по привлечению инвестиций в образование в странах Евразийского экономического союза за 2017–2021 гг.

Таблица 3 – Инвестиции в образование в странах ЕАЭС, млн долларов США

	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.	Темп роста 2021 г. в % к			
						2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.
ЕАЭС	4 877	5 173	6 776	7 326	7 494	153,7	144,9	110,6	102,3
Армения	39	54	19	29	31	79,5	57,4	163,2	106,9
Беларусь	129	177	227	219	242	187,6	136,7	106,6	110,5
Казахстан	789	595	546	720	664	84,2	111,6	121,6	92,2
Кыргызстан	57	48	63	35	43	75,4	89,6	68,3	122,9
Россия	3 863	4 298	5 920	6 324	6 513	168,6	151,5	110,0	103,0

Примечание: Составлено авторами на основании источника [12].

На основании проведенного анализа таблицы 3 можно увидеть динамику изменения вложений инвестиций в образование в странах Евразийского союза за 2017–2021 гг.

Так, в целом в странах ЕАЭС сумма инвестиций в образование за последние пять лет имеет положительную динамику, т.е. наблюдается увеличение суммы инвестиций с 4877 млн долл. США в 2017 г. до 7494 млн долл. США, т.е. увеличение составило 2617 млн долл., или 53,7%.

Увеличение суммы инвестиций говорит о том, что в странах Евразийского экономического союза в последние годы большое внимание уделяется проблемам развития и совершенствования образования в связи с тем, что обеспеченность стран высококвалифицированными и конкурентоспособными кадрами является одним из приоритетных направлений экономической политики стран [17].

Несмотря на то что в целом в странах ЕАЭС наблюдается увеличение инвестиций, направленных на образование в некоторых странах произошло уменьшение сумм вложения инвестиций.

Так, в Армении сумма инвестиций в 2017 г. составила 37 млн долл., тогда как в 2021 г. – 31 млн долл., т.е. произошло уменьшение вложений на 8,0 млн долл., или на 20,5%.

В Беларуси сумма инвестиций в последние годы колебалась как в сторону увеличения, так и уменьшения. В 2021 г. сумма инвестиций составила 242 млн долл., тогда как в 2017 г. – 129 млн долл., т.е. произошло увеличение на 295 млн долл., или на 87,6%.

В Казахстане сумма инвестиций в образование в 2017 г. составила 789 млн долл., тогда как в 2021 г. – 664 млн долл., т.е. произошло снижение вложений на 125 млн долл., или на 15,8%.

В Кыргызстане сумма инвестиций в 2021 г. по сравнению с 2017 г. снизилась на 14 млн долл. и составила 43 млн долл.

В России сумма инвестиций в образование за последние годы имеет положительную тенденцию, т.е. наблюдается увеличение. Так, в 2017 г. сумма инвестиций в образование составила 3863 млн долл., тогда как в 2021 г. – 6513 млн долл., т.е. увеличение составило 2650 млн долл., или на 68,6%.

На основании таблицы 3 сформирован рисунок 2 (стр. 344), на котором наглядно отражена динамика изменения сумм инвестиций в образование за 2017–2021 гг.

Несмотря на то что вложения инвестиций в образование способствуют экономическому росту стран и регионов, необходимо при выборе направления инвестирования учитывать уровень развития экономики, а также систематическое изучение потребности рынка труда и спроса на рабочую силу в каждой стране в соответствии с ее национальными особенностями.

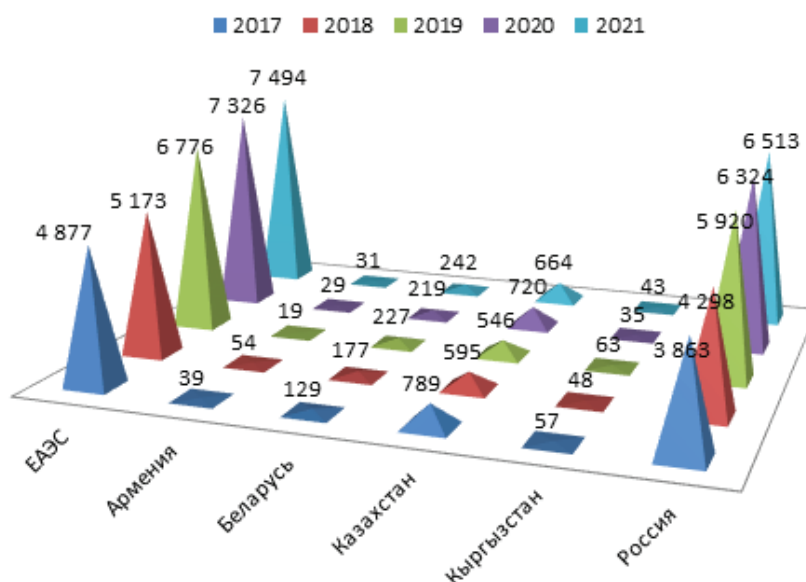

Рисунок 2 – Инвестиции в образование в странах ЕАЭС за 2017–2021 гг., млн долл. США

Примечание: Составлено авторами на основании источника [12].

При выборе направления инвестирования необходимо проводить поэтапное инвестирование, которое заключается в инвестировании образования, начиная с начальных этапов до высшей ступени, так как они взаимосвязаны и взаимообусловлены [18].

На основании проведенных исследований можно отметить, что вопросы развития и совершенствования образования в соответствии с современными требованиями мировых стандартов являются одним из основных и приоритетных направлений политики стран.

Приоритетным направлением политики стран является повышение качества образования, а также формирование наукоемких технологий. Можно утверждать, что для получения качественного образования необходимо классическое образование, но в условиях стремительно меняющихся условий и требований в настоящее время подходы и традиционные взгляды устарели. В связи с этим требования, которые раньше предъявлялись к претендентам (красный диплом, непрерывный стаж работы), в современных условиях не являются гарантией получения высокой заработной платы и возможности карьерного роста [19].

В связи с этим можно отметить, что наряду с получением классического образования необходимо получать непрерывное дополнительное образование, т.е. постоянно совершенствовать и повышать профессиональный уровень и квалификацию. Исходя из современных требований к уровню и качеству образования в последние годы получило широкое распространение и применение дополнительного образования в виде различных курсов повышения квалификации, вебинаров, конференций, обучающих семинаров и др. [20].

Непрерывное дополнительное образование является в настоящее время своего рода брендом. Это связано с тем, что в условиях быстро развивающихся технологий у специалистов и работников возникает необходимость на постоянной основе совершенствовать свои профессиональные, технические компетенции и навыки, чтобы быть востребованными и конкурентоспособными на современном рынке труда.

Поэтому в современных условиях актуальным является деятельность бизнес-образования, предоставляющего услуги непрерывного дополнительного образования. Получение дополнительного образования осуществляется в основном на платной основе за счет средств самих людей. Вложение финансовых средств в повышение уровня и качества образования, профессиональной компетенции и навыков работников и специалистов относится к инвестициям, вложение которых в перспективе отразится на уровне профессионального мастерства, конкурентоспособности каждого человека как на внутреннем, так и на внешнем рынке труда [21].

Расходы на образование в виде инвестиций и рост экономики представляют собой два взаимосвязанных процесса.

Для того чтобы определить влияние уровня образования на размер заработной платы, приведем результаты исследований по анализу поступлений пенсионных отчислений в Казахстане, которые являются более достоверными и объективными.

Рассмотрим вопрос о влиянии уровня образования на размер заработной платы в Казахстане.

Получение высшего образования обходится дорого населению в зависимости от выбранной специальности, а также учебного заведения. Но все расходы, в качестве инвестиций вложенные в получение качественного образования, в перспективе могут окупиться при трудоустройстве на престижную и высокооплачиваемую работу. Но уровень заработной платы все-таки зависит от того уровня квалификации, который получил работник, т.е. бакалавриат, магистратура, докторантура, постдокторантура.

Размер заработной платы выпускников бакалавриата за последние годы по сравнению с выпускниками магистратуры и докторантуры ниже, так как во многих компаниях применяется доплата выпускникам послевузовского образования (в банковских учреждениях, учебных заведениях и др.).

Так, заработная плата сотрудников, имеющих степень докторантуры, за 2017–2021 гг. увеличилась в 2,5 раза.

Также на основании данных пенсионных отчислений можно увидеть, что в 2021 г. средний размер заработной платы докторантов составил 330,3 тыс. тенге, магистрантов – 227,7 тыс. тенге, выпускников бакалавриата – 176,5 тыс. тенге. То есть можно сделать вывод о том, что размер заработной платы выпускников магистратуры выше, чем у выпускников бакалавриата – увеличился в 1,3 раза ($227,7/176,5$), у докторантов почти в два раза выше ($330,3/176,5$).

На основании проведенного анализа можно утверждать, что чем выше уровень образования, тем выше размер заработной платы сотрудников и, соответственно, больше вклад в рост и развитие экономики предприятий.

Одной из основных проблем в образовании является то, что по некоторым специальностям снижается престиж и инвестиционная привлекательность, к ним относятся сельскохозяйственные специальности (агрономия, ветеринария). Например, в 2021 г., по данным пенсионных отчислений, выявлено, что средний размер заработной платы выпускников сферы здравоохранения и социального обеспечения составил 207,9 тыс. тенге, технических наук и технологий – 200,9 тыс. тенге.

Наибольшим спросом пользуются специалисты по деловому администрированию, средний размер доходов которых в 2021 г. составил 614,8 тыс. тенге, специалисты по связям с общественностью – 500,7 тыс. тенге, нефтегазовой отрасли – 386 тыс. тенге, специалисты по программному обеспечению – 374,7 тыс. тенге и т.д. [22].

Исходя из проведенных исследований можно сделать вывод о том, что более высокий размер заработной платы у сотрудников с более высоким уровнем образования. А также можно отметить, что уровень заработной платы варьирует в зависимости от сферы деятельности, которая влияет на уровень престижности и востребованности специалистов в отдельных отраслях, в связи с чем в последние годы со стороны государства большое внимание уделяется привлечению инвестиций в данные сферы в виде выделения грантов, стипендий, спонсорской помощи и др.

Заключение

На основе проведенных исследований можно отметить, что образование является одним из основных ресурсов и реальным капиталом, оказывающим огромное влияние на формирование человеческого капитала. Уровень человеческого капитала зависит от того, насколько больше знаний, умений, компетенций и навыков приобретает человек в процессе воспитания, получения классического традиционного и дополнительного непрерывного образования. В связи с этим одним из приоритетных направлений стран ЕАЭС является повышение уровня расходов на образование и доведение показателя до уровня развитых стран.

По результатам проведенных исследований для повышения уровня и качества образования предложены основные меры, к которым относятся следующие:

- ♦ в целях формирования единого рынка труда в Евразийском экономическом союзе необходимо дальнейшее развитие и функционирование единого образовательного пространства интеграционных объединений. Это связано с тем, что в последние годы возрастает потребность в развитии кадрового потенциала для дальнейшего взаимного сотрудничества в целях реализации кадровой политики стран;
- ♦ привлечение инвестиций для проведения фундаментальных и прикладных исследований для внедрения инновационных технологий в различных сферах экономики;
- ♦ повышение престижности образования стран за счет повышения уровня образования путем привлечения инвестиций;
- ♦ разработка и введение инновационных конкурентоспособных форм образовательных услуг;
- ♦ привлечение инвестиций в непрерывное дополнительное образование как в одну из актуальных и востребованных на рынке образовательных услуг;
- ♦ необходимо проведение работы по определению наиболее востребованных специальностей в зависимости от потребности рынка труда. Это связано с тем, что в настоящее время на рынке труда наряду со спросом на высококвалифицированные конкурентоспособные кадры имеется большая потребность в специалистах среднего звена в реальном секторе экономики. В связи с этим в последние годы большое внимание наряду с высшим образованием уделяется средне-специальному профессиональному образованию;
- ♦ учитывая тенденции современных структурных изменений, для предоставления образования применение различных форм, к которым относятся государственная, частная, смешанная и др.;
- ♦ проведение систематической работы по повышению престижа по отдельным специальностям и профессиям и др.

Осуществление основных путей и мер по развитию и совершенствованию образования в комплексе окажет влияние на повышение качества человеческого капитала, что отразится на устойчивом росте экономики всех стран и регионов.

Подводя итог проведенной работы, можно отметить, что тема исследования является актуальной и обширной, в связи с чем отражение основных проблем и путей решения развития и совершенствования человеческого капитала, в частности образования, в одной публикации не представляется возможным. В связи с этим авторами планируется проведение дальнейших исследований в области привлечения инвестиций для развития человеческого капитала, используя различные подходы, изучив различные точки зрения ученых-экономистов, занимающихся изучением данных проблем и путей их решения.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Макаров П.Ю. Интеллектуальный капитал в понятийно-категориальном аппарате экономической науки: критическое осмысление и систематизация // Вопросы экономики. – 2022. – № 4. – С. 5–25. URL: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2022-4-5-25>
- 2 Аветисян П.С., Геворкян Н.М. Свободная образовательная среда – основа человеческого капитала и взаимосвязи основных социальных сфер // Экономика региона. – 2020. – Т. 16. – № 2. – С. 494–506.
- 3 Diebolt C., Hippe R. The long-run impact of human capital on innovation and economic development in the regions of Europe // Applied Economics. 2018, no. 51(5), pp. 542–563.
- 4 Еримпашева А.Т., Мырзахметова А.М., Закирова А.А. Развитие человеческого капитала: инновационное обучение в постпандемическую эпоху // Economics: the strategy and practice. – 2021. – № 16(4). – С. 130–142. URL: <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-4-130-142>.
- 5 Schulz T. Investment in Human Capital // The American Economic Review. 1961, no. 1., pp. 32–49.
- 6 Becker G.S. Human Capital. New York: Columbia University Press, 1964. 534 p.
- 7 Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс. Учебник. Издательство: ИНФРА-М, 2003. – 983 с.
- 8 Алтунина В.В., Алтунина А.И. Роль образования в экономическом развитии страны // Креативная экономика. – 2019. – Том 13. – № 11. – С. 2159–2168. DOI: 10.18334/ce.13.11.4136

- 9 Анисимова Н.Ю. Организация подготовки кадров в цифровой экономике // Креативная экономика. – 2021. – № 3. – С. 735–748. DOI: 10.18334/ce.15.3.111846.
- 10 Кибяева А.Б., Тусупова Л.А., Гизе Р. Влияние человеческого капитала на развитие экономики // Вестник университета «Туран». – 2022. – № 4. – С. 184–199. URL: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-4-184-199>
- 11 Рахметулина Ж.Б., Урекешова А.Б., Айдарова А.Б. Рынок труда в условиях цифровизации // Вестник университета «Туран». – 2022. – № 4(96). – С. 130–142. URL: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-4-130-142>
- 12 Евразийский экономический союз в цифрах: краткий статистический сборник. Евразийская экономическая комиссия. – Москва, 2022. – 189 с. URL: <https://eaeu.economy.gov.ru>. (дата обращения 12.12.2022)
- 13 Shapiro A.F., Mandelman F.S. Digital adoption, automation, and labor markets in developing countries // Journal of Development Economics. 2021, pp. 151.
- 14 Benneworth P., Fitjar R.D. Contextualizing the role of universities to regional development: introduction to the special issue // Journal Regional Studies, Regional Science. 2019, no. 6(1), pp. 331–338.
- 15 Fonseca L., Salomaa M. Entrepreneurial Universities and Regional Innovation: Matching Smart Specialisation Strategies to Regional Needs? // Examining the Role of Entrepreneurial Universities in Regional Development, Hershey, PA: IGI Global. 2020, pp. 260–285. doi:10.4018/978-1-7998-0174-0.ch014.
- 16 Flynn S., Linden P., Gouëdard R. Education Policy Outlook: Norway. OECD, 2020. URL: www.oecd.org/edu/policyoutlook.htm (accessed: 10.12.2022)
- 17 Пишняк А.И., Горайнова А.Р., Назарбаева Е.А., Халина Н.В. Инвестиции среднего класса в человеческий капитал: потребление платных услуг в области образования и медицины // Вопросы экономики. – 2020. – № 11. – С. 9–85. URL: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2020-11-69-85>.
- 18 Гимпельсон В.Е. Зарплата и потоки на российском рынке труда в условиях коронакризиса // Вопросы экономики. – 2022. – № 2. – С. 69–94. URL: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2022-2-69-94>
- 19 Шульгин С.Г., Зинкина Ю.В. Оценка человеческого капитала в макрорегионах России // Экономика региона. – 2021. – № 17. – С. 888–901. URL: https://economyofregion.ru/wp-content/uploads/2021/09/12_shulgin.pdf
- 20 Peng H., Tan H., Zhang Y. Human capital, financial constraints, and innovation investment persistence // Asian Journal of Technology Innovation. 2020, no. 28(3), pp. 453–475.
- 21 Рахматуллина А.Т., Еремекбаева Д.Д., Хайек П. Динамика развития рынка труда и занятости в странах ЕАЭС // Вестник университета «Туран». – 2021. – № 1. – С. 172–178. URL: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-1-172-178>.
- 22 Официальный интернет-ресурс Национального бюро статистики Агентства Республики Казахстан по стратегическому планированию и реформам. Stat.gov.kz. (дата обращения: 16.05.2023)

REFERENCES

- 1 Makarov P.Ju. (2022) Intellektual'nyj kapital v ponjatijno-kategorial'nom apparate jekonomicheskoy nauki: kriticheskoe osmyslenie i sistematizacija // Voprosy jekonomiki. No. 4. P. 5–25. URL: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2022-4-5-25>. (In Russian).
- 2 Avetisjan P.S., Gevorkjan N.M. (2020) Svobodnaja obrazovatel'naja sreda – osnova chelovecheskogo kapitala i vzaimosvjazi osnovnyh social'nyh sfer // Jekonomika regiona. V. 16. No. 2. P. 494–506. (In Russian).
- 3 Diebolt C., Hippe R. (2018) The long-run impact of human capital on innovation and economic development in the regions of Europe // Applied Economics, no. 51(5), pp. 542–563.
- 4 Erimpasheva A.T., Myrzahmetova A.M., Zakirova A.A. (2021) Razvitie chelovecheskogo kapitala: innovacionnoe obuchenie v postpandemicheskiju jepohu // Economics: the strategy and practice. No. 16(4). P. 130–142. URL: <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-4-130-142>. (In Russian).
- 5 Schulz T. (1961) Investment in Human Capital // The American Economic Review, no. 1, pp. 32–49.
- 6 Becker G.S. (1964) Human Capital. New York: Columbia University Press, 534 p.
- 7 Makkonnell K.R., Brju S.L. Jekonomiks. Uchebnik. Izdatel'stvo: INFRA-M, 2003. – 983 p. (In Russian).
- 8 Altunina V.V., Altunina A.I. (2019) Rol' obrazovaniya v jekonomicheskom razvitii strany // Kreativnaja jekonomika. Vol. 13. No. 11. P. 2159–2168. DOI: 10.18334/ce.13.11.4136. (In Russian).
- 9 Anisimova N.Ju. (2021) Organizacija podgotovki kadrov v cifrovoj jekonomike // Kreativnaja jekonomika. No. 3. P. 735–748. DOI: 10.18334/ce.15.3.111846. (In Russian).
- 10 Kibaeva A.B., Tusupova L.A., Gize R. (2022) Vlijanie chelovecheskogo kapitala na razvitie jekonomiki // Vestnik universiteta «Turan». No. 4. P. 184–199. URL: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-4-184-199>. (In Russian).

11 Rahmetulina Zh.B., Urekeshova A.B., Ajdarova A.B. (2022) Rynok truda v uslovijah cifrovizacii // Vestnik universiteta «Turan». No. 4(96). P. 130–142. URL: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-4-130-142>. (In Russian).

12 Evrazijskij jekonomicheskij sojuz v cifrah: kratkij statisticheskij sbornik. Evrazijskaja jekonomicheskaja komissija. Moskva, 2022. 189 p. URL: <https://eaeu.economy.gov.ru>. (data obrashhenija 12.12.2022). (In Russian).

13 Shapiro A.F., Mandelman F.S. (2021) Digital adoption, automation, and labor markets in developing countries // Journal of Development Economics, pp. 151.

14 Bennenworth P., Fitjar R.D. (2019) Contextualizing the role of universities to regional development: introduction to the special issue // Journal Regional Studies, Regional Science, no. 6(1), pp. 331–338.

15 Fonseca L., Salomaa M. (2020) Entrepreneurial Universities and Regional Innovation: Matching Smart Specialisation Strategies to Regional Needs? // Examining the Role of Entrepreneurial Universities in Regional Development, Hershey, PA: IGI Global, pp. 260–285. doi:10.4018/978-1-7998-0174-0.ch014.

16 Flynn S., Linden P., Gouédard R. (2020) Education Policy Outlook: Norway. OESD. URL: www.oecd.org/edu/policyoutlook.htm (accessed: 10.12.2022)

17 Pishnjak A.I., Gorjajnova A.R., Nazarbaeva E.A., Halina N.V. (2020) Investicii srednego klassa v chelovecheskij kapital: potreblenie platnyh uslug v oblasti obrazovanija i mediciny // Voprosy jekonomiki. No. 11. – P. 9–85. URL: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2020-11-69-85>. (In Russian).

18 Gimpel'son V.E. (2022) Zarplata i potoki na rossijskom rynke truda v uslovijah koronakrizisa // Voprosy jekonomiki. No. 2. P. 69–94. URL: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2022-2-69-94>. (In Russian).

19 Shul'gin S.G., Zinkina Ju.V. (2021) Ocenka chelovecheskogo kapitala v makroregionah Rossii // Jekonomika regiona. No. 17. P. 888–901. URL: https://economyofregion.ru/wp-content/uploads/2021/09/12_shulgin.pdf. (In Russian).

20 Peng H., Tan H., Zhang Y. (2020) Human capital, financial constraints, and innovation investment persistence // Asian Journal of Technology Innovation, no. 28(3), pp. 453–475.

21 Rahmatullina A.T., Ermekbaeva D.D., Hajek P. (2021) Dinamika razvitija rynka truda i zanjatosti v stranah EAJeS // Vestnik universiteta «Turan». No. 1. P. 172–178. URL: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-1-172-178>. (In Russian).

22 Oficial'nyj internet-resurs Nacional'nogo bjuro statistiki Agentstva Respubliki Kazahstan po strategicheskomu planirovaniju i reformam. Stat.gov.kz. (data obrashhenija: 16.05.2023). (In Russian).

Д.Д. ЕРМЕКБАЕВА,*¹

PhD, доцент.

*e-mail: ermekbaevad@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-8910-6239

С.Б. САУРАНБАЙ,²

PhD., қауымдастырылған профессор.

e-mail: bss0609@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-7567-6900

С.К. БАЙДЫБЕКОВА,³

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

e-mail: b-saltanat@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-7974-1236.

¹К. Сағадиев атындағы халықаралық бизнес университеті,

Алматы қ., Қазақстан

²Алматы Менеджмент университеті,

Алматы қ., Қазақстан

³Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,

Талдықорған қ., Қазақстан

БІЛІМ ЕЛДЕРДІҢ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ДАМУЫНА ИНВЕСТИЦИЯ РЕТІНДЕ

Андатпа

Зерттеу тақырыбы білім беру жүйесінің елдерді тұрақты дамыту мен жетілдірудің негізгі және маңызды салаларының біріне жататындығына байланысты өзекті болып табылады. Зерттеу тақырыбының

мақсаты – жеке кәсіпорындардың да, жалпы қоғамның да тұрақты экономикалық өсуі мен дамуының негізгі факторларының бірі ретінде білім берудегі рөлді көрсету және инвестицияларды тарту. Мақалада оқытудың барлық сатыларында халыққа сапалы білім берудің маңыздылығы мен құндылығы көрсетілген. Зерттеу барысында білім беру сапасын арттыру үшін инвестициялар түрінде инвестициялар тарту қажет екендігі анықталды және атап өтілді. Зерттеу барысында әртүрлі әдістер мен әдістемелер қолданылды, олардың негізгілері: талдау және синтез, дедукция және индукция, экономикалық және статистикалық талдау және т. б. Ғылыми зерттеудің зерттеу материалдары Еуразиялық экономикалық одақтың 2017–2021 жж. статистикалық деректері болды. Зерттеу нәтижелері. Жүргізілген зерттеулердің нәтижелері бойынша адами капиталдың сапасын арттыруға әсер ететін білім деңгейін арттырудың негізгі жолдары көрсетілген: Еуразиялық кеңістікте бірыңғай еңбек нарығын қалыптастыру, білікті және бәсекеге қабілетті кадрлардың өсуіне ықпал ететін білімге инвестиция тарту. Экономиканы дамытудың негізі ретінде білімге инвестиция тарту мәселелері көптеген ғалым-экономистердің еңбектерінде қарастырылғанына қарамастан, бұл мәселе әлі де өзекті болып қала береді.

Тірек сөздер: білім беру, инвестициялар, адами капитал, инновациялық технологиялар, еңбек нарығы, зияткерлік әлеует, білім деңгейі.

D.D. YERMEKBAYEVA,*¹

PhD, associate professor.

*e-mail: ermekbaevad@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-8910-6239

S.B. SAURANBAY,²

PhD, associate professor.

e-mail: bss0609@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-7567-6900

S.K. BAIDYBEKOVA,³

c.e.s., associate professor.

e-mail: b-saltanat@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-7974-1236

¹K. Sagadiyev University of International Business,
Almaty, Kazakhstan

²Almaty Management University,
Almaty, Kazakhstan

³Zhansugurov Zhetysu University,
Taldykorgan, Kazakhstan

EDUCATION AS AN INVESTMENT IN THE DEVELOPMENT OF COUNTRIES' ECONOMIES

Abstract

The research topic is relevant due to the fact that the education system belongs to one of the main and important areas of sustainable development and improvement of countries. The purpose of the research topic is to reflect the role and attraction of investment in education as one of the main factors of sustainable economic growth and development, both of individual enterprises and society as a whole. The article reflects the importance and value of obtaining high-quality education of the population at all levels of education. In the process of conducting research, it was revealed and noted that in order to improve the quality of education, it is necessary to attract investments in the form of investments. During the research, various methods and techniques were used, the main of which are: analysis and synthesis, deduction and induction, economic and statistical analysis, etc. The research materials of the scientific research were statistical data of the Eurasian Economic Union 2017–2021. According to the results of the research, the main ways of increasing the level of education, which has an impact on improving the quality of human capital: the formation of a single labor market in the Eurasian space, attracting investment in education, which will contribute to the growth of qualified and competitive personnel. Despite the fact that the issues of attracting investment in education as a basis for economic development are considered in the works of many academic economists, this problem is still relevant.

Key words: education, investment, human capital, innovative technologies, labor market; intellectual potential, level of education.

ОҚЫРМАНДАРҒА АРНАЛҒАН АҚПАРАТ

Тұран» университетінің хабаршысы» ғылыми журналы Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар тізбесіне енгізілді, «Экономика» саласы.

(«Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитеті ұсынатын ғылыми баспалар Тізбесін бекіту туралы» 2021 жылғы 28 қаңтардағы № 52 бұйрығына толықтырулар енгізу туралы» ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің **25.06.2021 ж. № 526 бұйрығы**)

«Тұран» университетінің хабаршысы» ғылыми журналы оқырмандар ашық қол жеткізе алатын Ғылыми электронды кітапханаға (Мәскеу, Ресей Федерациясы) енгізілді және ғылыми журналдардың материалдарын ақпараттық, ғылыми және білім беру мақсаттарында іздеу, көру және пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін Ресейлік ғылыми дәйексөз алу индексі (РИНЦ) аналитикалық базасына енді (Келісімшарт № 361-06 / 2016 ж. 16.06.2016 ж.).

eLIBRARY.RU платформасында жарияланған жарияланымдардың толық мәтініне қол жеткізу үшін Ғылыми электронды кітапханаға пайдаланушының тіркелуі қажетті шарт болып табылады.

**Ғылыми электронды кітапхана eLIBRARY.RU:
<http://elibrary.ru>**

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ ЧИТАТЕЛЕЙ

Научный журнал «Вестник университета «Туран» – «Тұран» университетінің хабаршысы» включен в Перечень научных изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан для публикации основных результатов научной деятельности, отрасль «Экономика»

(приказ Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК № 526 от **25.06.2021 г.**
«О внесении дополнений в приказ № 52 от 28 января 2021 г. «Об утверждении Перечня научных изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан для публикации основных результатов научной деятельности»)

Научный журнал «Вестник университета «Туран» – «Тұран» университетінің хабаршысы» размещен в Научной электронной библиотеке (г. Москва, Российская Федерация) в открытом доступе для читателей и включен в аналитическую базу данных «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) с целью предоставления возможности поиска, просмотра и использования материалов научного журнала в информационных, научных и учебных целях (договор № 361-06/2016 от 16.06.2016 г.)

Регистрация пользователя в Научной электронной библиотеке является **необходимым условием** для получения доступа к полным текстам публикаций, размещенных на платформе eLIBRARY.RU

**Научная электронная библиотека eLIBRARY.RU:
<http://elibrary.ru>**

INFORMATION FOR READERS

The scientific journal “Bulletin of Turan University” is in the list of scientific publications recommended by the Committee for Control in the Field of Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for publishing main results of scientific activity, the branch “Economy”

(by the order of the Committee for Control in the Field of Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan №. 526 from **25.06.2021** “On Amendments to Order No. 52 from January 28, 2021” On Approval of the List of Scientific Publications Recommended by the Committee for Control in the Field of Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for publishing main results of scientific activity”)

The scientific journal “Bulletin of Turan University”, hosted in the Scientific electronic library (Moscow, Russian Federation), is free to readers and included in the analytical database “Russian science citation index” (RSCI) with the aim of providing search, view and use materials of scientific journal in for information, research and education (contract №.361-06/2016 from 16.06.2016)

User registration in the Scientific electronic library is **a necessary condition** to gain access to the full text publications hosted on the eLibrary platform.RU

Scientific Electronic Library eLIBRARY.RU:
<http://elibrary.ru>

«ТҰРАН» УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ» ЖУРНАЛЫНДА ЖАРИЯЛАНАТЫН МАҚАЛАЛАРДЫ РӘСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Материалдар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде журналдың ресми сайты (<https://vestnik.turan-edu.kz/>) арқылы қабылданады, онда авторларға мақалаларды жіберу үдерісі, сондай-ақ ақы төлеу туралы толық нұсқаулық бар.

Мәтін **WINWORD XP** немесе*. **RTF (Reach text format)** форматында терілуі тиіс. **Times New Roman** шрифт, **14** кегль. Жазба мәтіні бір жол аралығы арқылы теріліп, **16 беттен** аспауы тиіс.

Парақтың үстінгі сол жақ бұрышында **ҒТАМИ, ӘОК** және **JEL** жазылады.

Одан әрі, парақтың оң жақ жоғары бөлігінде автордың тегі мен инициалдары, жұмыс орны, ғылыми дәрежесі мен атағы, ел мен қала атауы, e-mail үш тілде сөздер (қазақша, орысша және ағылшынша) жазылады, егер бірнеше автор болса – мақаланың негізгі авторын (* белгісімен) көрсетіңіз. Парақтың ортасына материалдың **атауы** бас әріптермен, одан әрі – **тірек сөздер** (7–8 сөз, екі сөз тіркесінен аспауы керек) үш тілде жазылады. Содан кейін мәтіннің келесі жиек мөлшерін сақтай отырып, **тасымалдаусыз** басу қажет: сол жақ – 30 мм, оң жақ – 10 мм, үстінгі – 15 мм, астыңғы – 20 мм сақтай отырып тасымалсыз жазылады. Азат жол үшінші белгіден басталады. Формулалар тек **формалар редакторы (Microsoft Equation)** қосымшасында терілу керек. **Кестелер, суреттер және схемалар** қосымша бояуларсыз жазылады.

Мәтінде **квадрат жақшалар** ішінде қолданылған әдебиеттерге сілтемелер, ал **қолданылған әдебиеттер** тізімі мақала соңына 15-30 атау көлемінде жазылады. Кириллицада ұсынылған әдебиеттер екі нұсқада - түпнұсқада және романизацияланған алфавитте (**транслитерация - <http://www.translit.ru>**) беріледі.

Қолданылған әдебиеттер тізімінен кейін мақаланың мақсаты мен қолданылған зерттеу әдістері көрсетілген **андатпа** (200–250 сөз, 14 кегль) үш тілде жазылады. Одан әрі, мақаланың **атауы** үш тілде жазылады.

Журналдың потенциалды авторлары тақырыптарына сәйкес мақаланың құрылымы бойынша келесі ережелерді ұстануы тиіс (**атауы, андатпа, тірек сөздер, кіріспе, негізгі ережелер, материалдар мен әдістер, нәтижелер, талқылаулар, қорытынды, қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса), әдебиеттер, транслитерацияланған әдебиеттер тізімі**).

Мақаланың құрылымдық элементтерінің тақырыптары қалың қаріппен көрсетілуі керек.

Мақала мәтіні еш жерде жарияланбаған түпнұсқалық нұсқада болуы тиіс.

Мақала жасырын рецензиялаудан өтеді, рецензенттерді журналдың редколлегиясы тағайындайды.

Мақаланың соңында толық аты-жөнін, кері мекенжайын, телефондарын, факсін, электрондық пошта мекенжайын (e-mail) көрсетуіңізді сұраймыз.

Мақаланың мазмұнына автор (авторлар) жауапты. Ғылыми-редакциялық кеңестің пікірі әрдайым автордың (авторлардың) пікірімен сәйкес келе бермейді. Редакциялық кеңес мақалаларды жариялау немесе қабылдамау құқығын өзіне қалдырады.

Ғылыми плагиатты анықтау және оның алдын алу мақсатында «Тұран» университетінде ғылыми плагиатты анықтау және оның алдын алу жөніндегі қызметті ұйымдастыру туралы ережеге» сәйкес журнал редакциясы жариялауға ұсынылған мақалаларды антиплагиат бойынша тексерістен өткізеді.

Біздің басылымға қайта басылған кезде сілтеме міндетті.

Біздің мекен-жайымыз: **050013, Алматы қ., Сәтпаев көш., 16А, «Тұран» университеті.**

Анықтама телефоны: **8(727) 260-40-18, 260-70-00.**

Сайт: **<https://vestnik.turan-edu.kz/>**

Редакциялық алқа

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ, ПУБЛИКУЕМЫХ В ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК УНИВЕРСИТЕТА «ТУРАН»

Материалы принимаются на казахском, русском и английском языках через официальный сайт журнала (<https://vestnik.turan-edu.kz/>), в котором имеется подробная инструкция для авторов о процессе подачи статей, а также об оплате публикации.

Текст статьи должен быть набран в **WINWORD XP** или *. RTF (Reach text format). Шрифт **Times New Roman**, кегль **14**, текст должен быть набран через один интервал и не превышать **16** страниц.

В левой верхней части листа печатается **МРНТИ, УДК и JEL**.

Далее в правой верхней части листа печатаются на трех языках (казахском, русском и английском) фамилия и инициалы автора, место работы, ученая степень и звание, название страны и города, e-mail; если авторов несколько – указать основного автора статьи (знаком*). В середине листа прописными буквами печатаются **название** материала, далее – **ключевые слова** (7–8 слов, в том числе не более двух словосочетаний) на трех языках. Затем идет текст, который следует печатать **без переносов**, соблюдая следующие размеры полей: левое – 30 мм, правое – 10 мм, верхнее – 15 мм, нижнее – 20 мм. Абзацный отступ начинается с третьего знака. Формулы набирать только в приложении – **редактор формул (Microsoft Equation)**. **Таблицы, рисунки и схемы** печатаются без заливок.

В тексте в **квадратных скобках** даются ссылки на использованную литературу, **список литературы** печатается в конце статьи в количестве 15–30 наименований. Литература, представленная на кириллице, дается в двух вариантах – в оригинале и романизированным алфавитом (**транслитерация** – <http://www.translit.ru>).

После списка литературы должна быть **аннотация** (200–250 слов, 14 кегль) на трех языках, в котором указываются цель статьи и использованные методы исследования. Далее печатается **название статьи** также на трех языках.

Потенциальные авторы журнала должны в соответствии с заголовками придерживаться следующих правил по структуре статьи (**название, аннотация, ключевые слова, введение, основные положения, материалы и методы, результаты, обсуждение, заключение, информация о финансировании (при наличии), литература, транслитерированный список литературы**).

Заголовки структурных элементов статьи должны быть выделены жирным шрифтом.

Текст статьи должен быть оригинальным, ранее нигде не опубликованным.

Статья проходит «слепое» рецензирование, рецензенты назначаются редколлегией журнала.

В конце статьи просим указать Ф.И.О. полностью, обратный адрес, телефоны, факс, адрес электронной почты (e-mail).

Ответственность за содержание статьи несет автор (авторы). Мнение Научно-редакционного совета не всегда совпадает с мнением автора (авторов). Редакционный совет оставляет за собой право публикации или отклонения статей.

В целях выявления и предотвращения научного плагиата в соответствии с «Положением об организации деятельности по выявлению и предотвращению научного плагиата в университете «Туран» редакцией журнала проводится проверка на антиплагиат статей, представленных для публикации.

Ссылка на наше издание при перепечатке обязательна.

Наш адрес: **050013, г. Алматы, ул. Сатпаева, 16А, университет «Туран».**

Телефон для справок: **8(727) 260-40-18, 260-70-00.**

Сайт: <https://vestnik.turan-edu.kz/>

Редакционная коллегия

REQUIREMENTS FOR THE DESIGN OF ARTICLES PUBLISHED IN THE JOURNAL “BULLETIN OF TURAN UNIVERSITY”

Manuscripts are accepted in Kazakh, Russian and English through the official website of the journal (<https://vestnik.turan-edu.kz/>), which provides with the detailed instructions for authors about the process of submitting articles, as well as publication fees.

The text of the article must be typed in **WINWORD XP** or *. RTF (Reach text format). **Times New Roman** font, size **14**, the text must be typed in one interval and not exceed 16 pages.

IRSTI, UDC and **JEL** are printed in the upper left part of the sheet.

Then, in the upper right part of the sheet, the author's surname and initials, place of work, academic degree and title, name of the country and city, and e-mail are printed in three languages (Kazakh, Russian, and English). If there are several authors, indicate the main author of the article (with the *sign). In the middle of the sheet, **the name of the manuscript** is printed in capital letters, followed by **keywords** (7-8 words, including no more than two phrases) in three languages. Then there is the text that should be printed without hyphenation, observing the following field sizes: left-30 mm, right-10 mm, top-15 mm, bottom-20 mm. The paragraph indent begins with the third character. Formulas must be given in the **formula editor** application (Microsoft Equation). **Tables, figures, and diagrams** are printed without fills.

In the text, references to the literature used are given in **square brackets**, the list of references is printed at the end of the article comprising 15-30 titles. The reference presented in the Cyrillic alphabet is given in two versions – in the original and in the Romanized alphabet (**transliteration** – <http://www.translit.ru>).

A short abstract (200-250 words, 14 size) should be given in three languages after the list of references, which indicates the purpose of the article and the research methods used. Then **the title of the article** is also printed in three languages.

Authors of the journal should adhere to the following requirements concerning the structure of the article in accordance with the headings (**title, abstract, keywords, introduction, main provisions, materials and methods, results, discussion, conclusion, information about funding (if available), references, transliterated list of references**).

The headings of the structural elements of the article should be given in bold.

The text of the article must be original, not previously published anywhere.

The article is subjected to “blind” review, the reviewers are appointed by the Editorial board of the journal.

At the end of the article, please indicate your full name, return address, phone numbers, fax, and e-mail address.

The author (s) is/are responsible for the content of the article. The opinion of the Scientific and Editorial Board does not always coincide with the opinion of the author (s). The Editorial Board reserves the right to publish or reject articles.

In order to identify and prevent scientific plagiarism, in accordance with the “Regulations on the organization of activities for the identification and prevention of scientific plagiarism at Turan University”, the Editorial board of the journal checks articles submitted for publication for anti-plagiarism.

A link to our publication is required when reprinting it.

Our address: **050013, Almaty, Satpaev ave. 16a, Turan University**

Phone: **8(727) 260-40-18, 260-70-00.**

Website: <https://vestnik.turan-edu.kz/>

Editorial board

ҚҰРМЕТТІ ЖАЗЫЛУШЫЛАР!

Біздің индекс: **75665**
Жазылу құны 3 айға – **460 теңге**

Негізін қалаушы: «Тұран» университеті

Алматы қ., Сәтпаев көш., 16А.

Тел: 260-40-18, 260-70-00

E-mail: may60@list.ru;

m.zhuikova@turan-edu.kz;

vestnik@turan-edu.kz

Сайт: <https://vestnik.turan-edu.kz/>

УВАЖАЕМЫЕ ПОДПИСЧИКИ!

Наш индекс: **75665**
Стоимость подписки на 3 месяца – **460 тенге**

Учредитель: университет «Туран»
г. Алматы, ул. Сатпаева, 16А.
Тел.: 260-40-18, 260-70-00
E-mail: maya60@list.ru;
m.zhuikova@turan-edu.kz;
vestnik@turan-edu.kz
Сайт: <https://vestnik.turan-edu.kz/>

DEAR READERS!

Our index: **75665**

Subscription cost for 3 months – **460 tg**

Founder: Turan University

16 A Satpaev ave., Almaty

Tel: 206-40-18, 260-70-00

E-mail: maya60@list.ru;

m.zhuikova@turan-edu.kz;

vestnik@turan-edu.kz

Website : <https://vestnik.turan-edu.kz/>

«ТУРАН» УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
Ғылыми журнал
№ 2 (98) 2023 ж.

ВЕСТНИК УНИВЕРСИТЕТА «ТУРАН»
Научный журнал
№ 2 (98) 2023 г.

Компьютерная верстка: Жуйкова М.А.
Корректор: Скуратова И.М.

Подписано в печать 21.06.2023 г.
Бумага офсетная № 1,62 x 84/16. Плотность 80 г/м².
Усл.печ.л. 45,0 Уч.изд.л. 46,8 Тираж 500 экз.
Заказ № 425

Адрес редакции:
г. Алматы, ул. Сатпаева, 16А, университет «Туран».
Оригинал-макет подготовлен редакционно-издательским
отделом университета «Туран».
г. Алматы, ул. Сатпаева, 16А.
Тел.: 260-40-18, 260-70-00.

Отпечатано в ТОО «Технология изображений».
г. Алматы, ул. Нурмакова, 30, офис 2
Тел.: 258-48-02, 250-96-69.

ДЛЯ ЗАМЕТОК
